

TALLINNA ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

TALLINN UNIVERSITY
DISSERTATIONS ON HUMANITIES

TALLINNA ÜLIKOOL

Inna Põltsam-Jürjo

**LIIVIMAA VÄIKELINN VARASE UUSAJA LÄVEL.
UURIMUS UUS-PÄRNU AJALOOST
16. SAJANDI ESIMESEL POOLEL**

 TLÜ KIRJASTUS

Tallinn 2008

TALLINNA ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

TALLINN UNIVERSITY
DISSERTATIONS ON HUMANITIES

22

Inna Põltsam-Jürjo

**LHIVIMAA VÄIKELINN VARASE UUSAJA LÄVEL.
UURIMUS UUS-PÄRNU AJALOOST 16. SAJANDI ESIMESEL POOLEL**

Eesti ajaloo õppetool, Ajaloo Instituut, Tallinna Ülikool, Tallinn, Eesti.

Dissertatsioon on lubatud kaitsmisele filosoofiadoktori kraadi taotlemiseks ajalooteaduse alal 14. aprillil 2008. aastal Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste doktorinõukogu poolt.

Juhendaja: Jüri Kivimäe (prof, Toronto Ülikool)

Oponendid: Juhan Kreem (*dr. phil.*, Tallinna Linnaarhiiv)
Enn Küng (*dr. phil.*, Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut)

Kaitsmine toimub 19. juunil 2008. aastal kell 12.00 Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi (Rüütli 10) ruumis nr 1 (II korrusel).

Autoriõigus: Inna Põltsam-Jürjo, 2008

Autoriõigus: Tallinna Ülikool, 2008

ISSN 1736-5031 (publikatsioon, *online*, PDF)

ISBN 978-9985-58-570-2 (publikatsioon, *online*, PDF)

ISSN 1736-3667 (analüütiline ülevaade, *online*, PDF)

ISBN 978-9985-58-571-9 (analüütiline ülevaade, *online*, PDF)

Tallinna Ülikooli kirjastus

Narva mnt 29

10120 Tallinn

www.kirjastus.tlu.ee

SISUKORD

DISSERTANDI TEEMAKOHASED PUBLIKATSIOONID	7
SAATEKS	8
SISSEJUHATUS	9
Uurimisülesanne	9
Historiograafia	12
Eesti ala linnade vanema ajaloo uurimine	12
Pärnu linna keskaja ajaloo uurimine	15
Allikad	17
1. PEATÜKK. Linnaruum ja –selle elanikud	18
1.1. Linna väline ilme	18
1.1.1. Linnasaras, eeslinn	19
1.1.2. Kaitseehitised	23
1.1.3. Linnaruum seespool linnamüüri	28
1.1.3.1. Elumajad	32
1.1.3.2. Kõrvalhooned	37
1.2. Elanikkond	40
1.2.1. Arvuline koosseis	40
1.2.2. Sotsiaalne koosseis	41
1.2.3. Rahvuslik päritolu	42
1.2.4. Geograafiline päritolu	42
1.3. Kokkuvõte	43
2. PEATÜKK. Linn ja maahärra	44
2.1. Orduvõimu kohapealne esindus	45
2.2. Komtuur <i>resp.</i> orduvõim ja linnakogukond	48
2.3. Orduhärrade majad ja muu kinnisvara	54
2.4. Orduhärrade perekonnad Uus-Pärnus	59
2.5. Ordu endised ametnikud ja teised orduga seotud isikud	64
2.6. Religioosne elu	67
2.7. Kokkuvõte	69
3. PEATÜKK. Raad ja raepoliitika	70
3.1. Rae koosseis	70
3.1.1. Raevalimised	70
3.1.2. Raeametid	72
3.1.3. Raeliikmed	74
3.2. Rae igapäevane tegevus	79
3.2.1. Raekoda	79
3.2.2. Raeistungid	81
3.2.3. Rae asjaajamine ja raamatupidamine	81
3.3. Linna finantsid	84
3.3.1. Väljaminekud	85
3.3.2. Sissetulekud	87
3.4. Riia õigus – Uus-Pärnu linnaõigus	89
3.4.1. Linnaõigus	89
3.4.2. Õigusemõistmine	91
3.4.3. Linna “politsei”	94
3.4.4. Kodanikukohustused ja -õigused	96
3.5. Kokkuvõte	97

4. PEATÜKK. Kaupmees ja kaubandus	98
4.1. Uus-Pärnu kaubanduselu peajooned orduaja lõpul	98
4.1.1. Tagamaa	100
4.1.2. Turukaubandus	101
4.1.3. Kriitiline aeg linna kaubanduselus	102
4.1.4. Uus- ja Vana-Pärnu konkurents	105
4.1.5. Kaupmeeste kaubandussuhted ja -kontaktid	106
4.2. Kaupmehe igapäevane äritegevus	110
4.2.1. Krediit	110
4.2.2. Meeskond – kaupmees ja tema abilised	111
4.3. Ekspordi- ja impordiartiklid	113
4.4. Kaupmeeste kompanii	117
4.4.1. Liikmeskond	117
4.4.2. Maja ja muu vara	120
4.4.3. Skraa	121
4.5. Kaupmeeste varanduslik seis. Bürgerlik heaolu	123
4.5.1. Kaubandusest saadud kasumi investeerimine	123
4.5.1.1. Kinnisvara	123
4.5.1.2. Majapidamine, vallasvara	124
4.5.1.3. Läänivaldus	126
4.5.1.4. Investeeringud mittemateriaalsetesse väärtustesse	128
4.5.1.4.1. Hingeõndsus	128
4.5.1.4.2. Kool ja haridus	129
4.6. Kokkuvõte	131
5. PEATÜKK. Käsitöeline ja käsitöö	131
5.1. Ülevaade käsitöömehetitest	132
5.1.1. Teenijad ja teised palgatöölised	141
5.2. Käsitöölise elu- ja töörajoonid	142
5.3. Kontaktid teiste linnade ja piirkondadega	147
5.3.1. Käsitöölise päritolu	147
5.3.2. Tellitud tööd	148
5.3.3. Väljaõpe	150
5.4. Varanduslik seis	151
5.4.1. Käsitöölise elumud, elu- ja töökeskkond	151
5.4.2. Sissetulekud	153
5.5. Sotsiaalne staatus	155
5.6. Käsitöölise organisatsioonid	157
5.7. Kokkuvõte	160
6. PEATÜKK. Abielu ja perekond. Naise sotsiaalne seisund	160
6.1. Abielu	161
6.1.1. Täisealiseks saamine, abiellumisiga	161
6.1.2. Kaasavara	163
6.1.3. Abiellumisstrateegiad	166
6.1.4. Seisustevahelised abielud	168
6.2. Perekond	169
6.2.1. Eluiga <i>resp.</i> suremus	169
6.2.2. Laste arv, pere suurus	171
6.3. Mitteabielulised ja/või abieluvälised suhted	175
6.4. Lesed. Naise sotsiaalne seisund	177
6.5. Kokkuvõte	184

7. PEATÜKK. Kiriklikud olud ja usuelu. Reformatsioon	185
7.1. Kiriklikud ja kultuslikud olud enne reformatsioonisündmusi	186
7.1.1. Vaimulikud ja nende teenistus	186
7.1.2. Linna peakirik	188
7.1.2.1. Nikolai kiriku inventar	191
7.1.3. Ülejäänud pühakojad.....	194
7.1.4. Religioossed gildid.....	197
7.1.5. Pühakute kultus ja nimed	198
7.2. Pildirüüste	201
7.3. Evangeeliumiõpetuse kindlustumine.....	209
7.3.1. Esimesed jutlustajad.....	209
7.3.2. Evangeeliumiusu kiriku esimesed aastad	210
7.3.3. Läänemaa “ususõda”	212
7.3.4. Kiriklikud olud vahetult enne Liivimaa sõda	215
7.3.4.1. Vaestehoolekanne	217
7.3.4.2. Liivimaa sõja eelõhtu.....	219
7.4. Kokkuvõte.....	219
 KOKKUVÕTE	 220
 A LIVONIAN SMALL TOWN IN THE EARLY MODERN AGE: A STUDY OF NEW PÄRNU IN THE FIRST HALF OF THE 16 TH CENTURY. Summary.....	 226
 LISAD	 235
Lisa nr 1. Uus-Pärnu ümbruse kaart.....	235
Lisa nr 2. Uus-Pärnu linnaplaan.....	236
Lisa nr 3. Uus-Pärnu raeametid 1500–1558/1562.....	237
Lisa nr 4. Uus-Pärnus sõlmitud või Uus-Pärnu elanike abielud ja nendest sündinud Lapsed ajavahemikus 1500–1558/62	238
Lisa nr 5. Vääringu-, mõõdu- ja kaalusüsteem.....	241
 VIITEALLIKAD	 242
Arhiiviallikad	242
Publitseeritud allikad	243
Kirjandus.....	244
Käsiraamatud	253
 TABELITE NIMEKIRI	 253
 ELULOOKIRJELDUS	 254
CURRICULUM VITAE.....	255

DISSERTANDI TEEMAKOHASED PUBLIKATSIOONID

- I. Inna Põltsam-Jürjo 2006. Käsitöölised ja nende osa Uus-Pärnu majanduselus orduaja lõpul [Craftsmen and their role in the economic life of Uus-Pärnu during the late Middle Ages in Livonia]. – *Tuna*, 1, 33–52.
- II. Inna Põltsam-Jürjo 2005. Uus-Pärnu ja orduvõim 16. sajandi I poolel [Uus-Pärnu and its sovereign in the first half on the 16th century]. – *Acta Historica Tallinnensia*, 9, 210–235.
- III. Inna Põltsam 2004. Saare-Lääne piiskopkonna vasallide ja ametnike karjäär ning tegutsemine Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel. – *Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast*. Haapsalu, 99–113. / Die Laufbahn und Tätigkeit der vasallen und Beamten des Bistums Ösel-Wiek in Neu-Pernau in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. – *Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland*, 275–287.
- IV. Inna Põltsam 2004. Die soziale Stellung der Frauen zu Neu-Pernau in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. – B. Jähnig, K. Militzer (Hg.). *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*. Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Bd. 12. Münster: LIT, 307–328.
- V. Inna Põltsam 2003. Das Alltagsleben in den Kleinstädten Estlands im Mittelalter. – N. Angermann (Hg.). *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse. Baltische Seminare*. Bd 10. Lüneburg: Verlag Carl Schirren Gesellschaft, 157–176.
- VI. Inna Põltsam, Aldur Vunk (koost). 2001. Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajand. I osa. / I. Põltsam, A. Vunk (Hg.). *Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert*. Pärnu.
- VII. Inna Põltsam 2001. Zur Baugeschichte von Neu-Pernau in der Amtszeit des Bürgermeisters Johann von Lynthem (1519–1548). – *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, 50, 337–369.
- VIII. Inna Põltsam 2001. Einfluß der lutherischen Reformation auf den Alltag in Livland. – R. Altnurme (Hg.). *Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend*. Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 73–86.
- IX. Inna Põltsam 1997. Reformatsioonist Uus- ja Vana-Pärnus [On the Reformation in New- and Old-Pärnu]. – *Pärnumaa ajalugu*. Vol. 1. Pärnu, 63–74.

SAATEKS

Käesolevat uurimistööd ajendas ja inspireeris tegema Uus-Pärnu 16. sajandi esimesest poolest pärit linna-raamat (*Denkelboeck*). 1996. aastal algatatud Pärnu linna ajaloo allikate publitseerimise projekti raames langes siinkirjutaja osaks transkribeerida ja kommenteerida juba mainitud *Denkelboeck*'i. Algul igavast ja tüütustki kohustusest kasvas järjest suurema süvenemise ning materjali unikaalsuse teadvustamise juures välja sügav huvi, ühtlasi kindel soov kasutada seda ainulaadset materjali spetsiaalse uurimuse tegemisel. Samuti tundus uurimuslikult huvitav panna pealtnäha ühekülgse allikmaterjali põhjal kokku võimalikult head ja tähenduslikku pilti Liivimaa väikelinnast, sealsetest inimestest, nende igapäevases elust ja tegevusest umbes poole sajandi vältel. Uus-Pärnu linna- ja pärusraamatu sissekanded kätkevad endas informatsiooni rae tööst, kinnisvaratehingutest jms ebaisikulist, aga kogu selle materjali "taga" on sajad linnaelanikud, nende elu ja inimsuhted, mida raamatute sissekanded tahtmatult ning paraku ka juhuslikult ja fragmentaarselt peegeldavad. Vaadelda just sellise informatsiooni "väljanõppimise" ja analüüsimise kaudu väikelinna elu n-õ seestpoolt, inimese tasandilt, ongi käesoleva uurimuse kõige peamiseks ja tähtsam eesmärk.

Selle väitekirja valmimisse on andnud oma toetava panuse mitu inimest. Esmalt tahan tänada häid kolleege Ajaloo Instituudist ja Keskaja Keskusest, sealhulgas eelretsensente Anu Mändi ja Anti Selartit, tänu kelle kriitikale ning asjalikele märkustele on väitekirja palju võitnud. Sama oluline on olnud juhendaja prof Jüri Kivimäe toetus ja suunamine. Tänu kuulub ka Pärnu Muuseumi direktorile Aldur Vungile, kes lahkelt tutvustas ja vahendas muuseumikogudes talletatavaid materjale. Eraldi tänan oma abikaasat ja peret ning häid sõpru mõistva suhtumise ning väitekirja valmimisele kaasaelamise eest.

SISSEJUHATUS

UURIMISÜLESANNE

Eesti territooriumil oli keskajal üheksa linna, neist kaks suurt – Tallinn, Tartu –, ülejäänud väikesed: Uus- ja Vana-Pärnu, Haapsalu, Viljandi, Narva, Rakvere ja Paide.¹ Arvuline ülekaal on ajaloo uurijatele olnud siiski nõrk argument tegelemaks spetsiaalselt väikelinnade ajaloo kohta. Tõepoolest, nagu Riia, oli ka Tallinna ja Tartu puhul tegu mõjukate Liivimaa riiklust kujundanud teguritega ning neil oli oluline roll maa poliitilises, majandus- ja kultuurielus, seda eriti tänu nende kuulumisele Hansa Liitu.² Nii leidub küllalt kaalukaid põhjuseid, miks uurida suuri linnu. Märksa väiksem on olnud uurijate motivatsioon tegelda väikelinnade ajaloo kohta. Kahtlemata mängib selles oma osa kesine allikaline baas, kuid veel rohkem on põhjuseks väikelinnade osatähtsuse alahindamine keskaja Liivimaa arengus. Arrogants või huvi puudumine väikelinnade ajaloo vastu ei ole iseloomulik sugugi ainult Eesti ajaloo teadusele. Nagu kriitiliselt märgib Peter Clark, läheb üks tähtsaim Euroopa urbaniseerumist ajavahemikus 1500–1800 käsitlev uurimus³ väikelinnadest täiesti mööda.⁴ Et Jan De Vries toetub oma töös ainult linnadele, kus oli 10 000 ja rohkem elanikku, siis pole välja jäänud ainult väikelinnad, vaid samuti Euroopa “perifeeria” linnad. Ka mujal Euroopas on ajaloo uurijad väikelinna kesk- ja varauusajal iseseisva uurimisobjektina tunnustanud alles mõned aastakümned.⁵ Kõige enam on seda teemat arendanud Inglise, Saksa, Belgia ja Prantsuse ajaloo teadlased.⁶

Eestis on väikelinnade osa linna- ja linnakultuuri ajaloo mõneti teistsugune kui Inglismaal, Itaalias või Prantsusmaal ning ehk seepärast on ka väikelinnade ajaloo uurimise olulisust mõnevõrra raskem näha ja põhjendada kui mujal Euroopas. Kui mitmel pool Euroopas oli linnalise elu kogemus valdavalt väikelinnas elamise kogemus – linnaelanike enamik elas just väikelinnas –,⁷ siis keskaja Liivimaal elas enamik linnaelanikke hoopis suures linnas. Teisiti öeldes elas Tallinnas, Tartus ja Riias rohkem inimesi kui kõigis kohalikes väikelinnades kokku.⁸ See on keskaja Liivimaa linnaajaloo omapära. Kui Inglismaal asus linn

¹ Paul Johansen loeb linnaprivileege omanud kohtade hulka ka Lihula. Vt Paul Johansen. Hansa tähendus Liivimaale. — *Kaugete aegade sära*. Koost Jüri Kivimäe. Tartu 2005, lk 373. Eesti historiograafias on seda eitatud, vt nt Jüri Kivimäe. Iuravit iuxta formam prescriptam. Zur Rechtslage der Kleinstädte des Bistums Ösel-Wiek am Ausgang des Mittelalters. — *Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes*. Tartu 1998, lk 131. Vt ka Mati Mandel. Miks ei saanud Lihulast linna. — *Vana Tallinn XII (XVI)*. Tallinn 2002, lk 41–51.

² Vt P. Johansen, *Hansa tähendus Liivimaale*, lk 381 jj; Priit Raudkivi. *Maapäeva kujunemine. Peatikk Liivimaa 14.–15. sajandi ajaloo kohta*. Tallinn 1991, lk 43.

³ Jan De Vries. *European Urbanisation 1500–1800*. Cambridge, Massachusetts 1984.

⁴ Peter Clark. Introduction. — *Small Towns in Early Modern Europe*. (Ed. Peter Clark). Cambridge 1995, lk 3. Clark, *Introduction*, lk 3.

⁶ Vt nt Peter Clarki koostatud artiklite kogumik: *Small Towns in Early Modern Europe*. Peter Clark, Ed. Cambridge 1995.; Christopher Dyer. Small Towns 1270–1540. — *The Cambridge Urban History of Britain*, Vol. 1. 600–1540. DM Palliser, Ed. Cambridge 2000, lk 505–537; Alan Dyer. Small market towns 1540–1700. — *The Cambridge Urban History of Britain*. Vol. 2. 1540–1700. Peter Clark, Ed. Cambridge 2000, lk 425–451; Martina Stercken. *Städte der Herrschaft. Kleinstadtgenese im Habsburgischen Herrschaftsraum des 13. und 14. Jahrhunderts*. Städteforschung A/68. Köln, Weimar, Wien 2006.

⁷ Näiteks Saksa Rahva Püha Rooma Keisririigis elas 15. sajandi lõpul 94,5% linnadest vähem kui 2000 elanikku, Holger Gräf. Small towns in early modern Germany: the case of Hesse 1500–1800. — *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge 1995, lk 186.

⁸ Praeguse uurimisseisu juures on raske öelda, kui palju muudaks pilti, kui arvata väikelinnade hulka ka kõik linnaõiguseteta turukohad. Viimaste arv on enam-vähem selge, kuid nende asulate elanikkonna suurus vajab alles väljaselgitamist.

keskmiselt iga 16 km tagant ning Mecklenburgis, Pommeris ja Sileesias olid linnad üksteisest u 20 km kaugusel,⁹ siis Liivimaal lahutas linnu u 100–200 km. Miks Liivimaa jäi keskajal nii vähe linnastunud piirkonnaks, see on omaette käsitlemist väärt teema. Siinkohal on oluline ainult tõdeda, et väikelinn vajab Eesti ajaloo uurimuses senisest suuremat tähelepanu ja seda mitmel põhjusel. Ilmselt pole võimalik väikelinnu kaasamata saada õiget ettekujutust Eesti ala *resp.* Liivimaa kesk- ja varase uusaja linnast ja linnakultuurist. Kui väikelinnade käsitlemine piirdub vaid nende poliitilise mõjuvõimu tühisuse ja väikese majandusliku tähtsuse nentimisega,¹⁰ siis on see selgelt ühekülgne ja piiratud lähenemine ning kindlasti ei rahulda enam tingimustes, kus Euroopa teiste piirkondade väikelinnade ajaloo uurimine jõudsalt edeneb.

Näha väikelinnas kõigest suure linna tähtsusetut vähendatud koopi oleks samamoodi eksitav nagu Liivimaa linnastumise käsitlemisel minna mööda linnaõigusega nn turukohtadest. Väikelinnade, olgu siis linnaprivileegidega või privileegideta (nagu Kuressaare, Lihula, Keila, Valga jt), ignoreerimine tähendaks Liivimaa linnakultuuri olulist vaesestamist. Veelgi enam, Eesti ala *resp.* Liivimaa väikelinn on oluline peatükk Euroopa urbaniseerumise ja linnakultuuri ajaloos. Seda juba kas või põhjusel, mille toob esile Robert Bartlett: “See oligi just väike turulinn, mis kujunes Euroopa suurte maa-alade pöördumatu kultuurilise ümberkujunemise liikumapanevaks jõuks.”¹¹

Käesoleva töö uurimisobjekt on Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Teadlikult on piiratud ainult Uus-Pärnuga. Pärnu jõe vastaskaldal asunud piiskopilinn, Vana-Pärnu, on vaatluse alt kõrvale jäetud, rõhutatakse muu hulgas isegi ajaloolaste hulgas ununema kippuvat tõsiasja, et keskajal oli nende puhul tegu kahe omaette linnaga. Vana-Pärnu ajalugu on rohkem põhjust käsitleda kas eraldi või koos teiste Saare-Lääne piiskopkonna linnadega. Muidugi ei saa eitada n-ö kaksikliinna fenomeni, see tähendaks aga eeskätt kahe linna omavaheliste suhete ja kommunikatsiooni uurimist. Just linnade omavahelise suhtluse kontekstis puudutatakse Vana-Pärnu teemat ka käesolevas väitekirjas. Tänapäeva linnaajaloo-uurijad jagavad linnad suurteks ja väikesteks vastavalt elanike arvule (vt lähemalt ptk 1.2.1). Selle kriteeriumi järgi liigitub Uus-Pärnu kahtlusteta väikelinnade hulka. Kuid teisiti polnud olukord ka keskajal, siis oli olukord kaasaegsetele selge: Liivimaal oli kolm suurt linna, ülejäänuid nimetati väikesteks.¹² Eeldatavasti ei tähendanud väike olemine keskajal mitte ainult väikest elanike arvu, vaid see oli seotud vähese poliitilise mõjuvõimuga, piiratud linnaliste vabadustega jms, samal ajal viitas see ka madalale positsioonile kohalike linnade hierarhias. Tõenäoliselt aitas koha kujunemisele hierarhias kaasa ka linna asutamise aeg, nimelt pretendeeris Riia kui Liivimaa linnadest vanim juhtivale positsioonile.¹³ Selles seoses väärib märkimist, et ajaloolased tüpologiseerivad linnu ka vastavalt nende asutamise ajale, nii toimus perioodil 1150–1250 Kesk-Euroopas suurte linnade rajamine, ajavahemikul 1250–1300 asutati aga väikelinnu.¹⁴ Uus-Pärnu liigitub sellegi määratluse alusel väikelinnade hulka. Käesoleva töö eesmärk ei ole siiski selgitada, miks ühest või teisest linnast keskaja Liivimaal sai väike ja mitte suur linn, vaid uurida lähemalt

⁹ Robert Bartlett. *Euroopa sünd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350*. Tallinn 2001, lk 252–253.

¹⁰ Üks värskemaid hinnanguid väikelinnade osale keskaja Liivimaa ajaloos pärineb Tiina Kalalt: “Kuigi juriidiliselt linna staatuses olevaid asustusüksusi oli keskaegsel Liivimaal õige mitu, võib linnadena mitte ainult õiguslikus, vaid ka majanduslikus ja poliitilises mõttes tollal siiski käsitleda vaid Tallinna ja Tartut. Kõigi ülejäänute tähtsus linnana ei ületanud tõenäoliselt oluliselt kohaliku tagamaa piire (s.t u 30 km laiust raadiust),” vt Tiina Kala. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. — *Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast*. Haapsalu 2004, lk 23.

¹¹ Bartlett, *Euroopa sünd*, lk 267.

¹² Vt nt *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage*. Bearb. Leonid Arbusow, sen. (=AR). Bd. III: 1494–1535. Riga 1910, lk 766, nr 301 § 43.

¹³ Vt nt *Liv-, Esth- und Kurländisches Urkundenbuch* (=UB). F. G. v. Bunge, Hg. Bd. VIII: 1429 Mai–1435. Riga, Moskau 1884, lk 577–578, nr 956 § 3.

¹⁴ Eberhard Isenmann. *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter: 1250–1500*. Stuttgart 1988, lk 27, 28.

väikelinna funktsioneerimist ning tema osa Liivimaa arengus 16. sajandi esimesel poolel, ühtlasi anda mõistele “väikelinn” mõnevõrra tuumakam sisu, kui seda on lihtsalt väikesearvulise elanikkonnaga või kohalike linnade hierarhias n-ö madalamale hierarhiapulgalale kuulunud linn.

Töö ajaline raam on üldjoones 16. sajandi esimene pool (1500–1558/62). Keskaja Liivimaa ajaloos tähistavad vaatlusaluse perioodi algust ordumeister Wolter von Plettenbergi edukad lahingud venelaste vastu, perioodi lõpetab aga Liivimaa iseseisvuse lõpp ja orduriigi likvideerimine seoses Liivimaa sõja puhkemisega (1558/1562). 16. sajandi esimesse poolde mahub mitu kaaluka tähtsusega sündmust nii Liivimaa kui ka kogu Euroopa ajaloo kontekstis, millest vaieldamatult kõige tähtsam oli kogu Euroopas kiriku, riigi ja ühiskonna alustugesid liigutanud – reformatsioon. Viimane esitas ka Liivimaa seisustele ja riiklusele väljakutse, kuid seda ei suudetud (või ka ei jõutud) vastu võtta ning maa *resp.* kohaliku riikluse arengu kasuks realiseerida (vrd Preisi).¹⁵ Reformatsioonisündmused kujunevad paratamatult käesoleva uurimuse keskseks teljeks, määrates ära töö mitu olulist küsimust, nagu kuidas toimus kirikuvara sekulariseerimine ja evangeeliumiusu kiriku ülesehitamine ning kuidas muutis ja mõjutas reformatsioon väikelinna elukorraldust. Üldiselt loetakse aastat 1500 Euroopa ajaloos varase uusaja alguseks.¹⁶ Käesoleva töö ajaline raam lubab seega küsida võimalike varase uusaja algusele viitavate muutuste järele Uus-Pärnus. Samas see, milline oli konkreetsemalt Liivimaa ühiskonna tee keskajast varasesse uusaega ehk milliste küsimuste lahendamiseks tuli vastastikku seista, alles ootab eraldi põhjalikku uurimist ning mõtestamist.

Käesolev töö koosneb seitsmest peatükist, mille teemad on suuresti määranud olemasolev allikmaterjal, s.t vaatluse all on valdkonnad, mille kohta pakuvad Uus-Pärnu linnaraamatud kõige põhjalikumalt informatsiooni. Teisest küljest on teemade valikul olnud taotluseks haarata uurimusse võimalikult palju linnaelu tahke. Eelistatavalt on tähelepanu pööratud linna igapäeva-elu aspektidele, nagu linnakodaniku elamu ja elukeskkond, perekond, naise positsioon linnas jms. Mõistagi ei ole pretendeeritud ammendada kõiki Uus-Pärnu vanema ajaloo võimalikke teemasid. Et käsitlus ei jääks liiga kitsastesse raamidesse, on Uus-Pärnut võrreldud Liivimaa teiste väike- või suurte linnadega. Ainult piisavalt laiapõhjaline uurimus laseb välja selgitada ja sõnastada Liivimaa väikelinna ning väikelinliku eluviisi peamised iseloomulikud jooned. Kõige paremini on uurimustega kaetud Tallinna vanem ajalugu, väikelinnade osas on asi problemaatilisem ning see on tööd kahtlemata mõjutanud. Mõistagi ei pääse mööda Euroopa (väike)linnaajaloo laiemast tagapõhjast, kuid Uus-Pärnu võrdlus Euroopa teiste väikelinnadega ei ole käesolevas uurimuses omaette eesmärk. Antud juhul on pigem taotluseks selgitada ja määratleda väikelinna osa Liivimaa sotsiaalsetes ning majandus- ja kultuuriprotsessides keskaja lõpul ja varase uusaja algul. Väitekirja esimeses, küllaltki andmetihedaks kujunenud peatükis käsitletakse Uus-Pärnut ja selle elanikkonda 16. sajandi esimesel poolel ehk täpsemalt seda, milline oli linna väline ilme, millised arengud leidsid linnaruumis aset. Samuti on küsimuseks, millistest sotsiaalsetest ja rahvuslikest elementidest moodustus linna elanikkond ning mis piirkondadest asusid inimesed Uus-Pärnusse elama. Suhted oma maahärraga olid iga linna jaoks võtmelise tähtsusega, sellest tulenevalt käsitleb järgmine peatükk Uus-Pärnu suhteid Liivimaa orduga ning Pärnu komtuuriga kui orduvõimu kohapealse esindajaga. Edasi on tähelepanu all linna omavalitsusorgani – rae – koosseis ja tegevus. Keskseks küsimuseks on, mis iseloomustas väikelinna juhtimist ja majandamist. Kahes järgmises peatükis on tähelepanu all linna kaks peamist sotsiaalset seisust – kaupmehed ja käsitöölised. Ühtlasi sisaldavad need ülevaadet väike-

Joachim Kuhles. Wolters von Plettenberg Haltung zur Reformation und Säkularisation Livlands. — *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*. Norbert Angermann, Ilgvars Misāns, Hg. Lüneburg 2001, lk 52–53.

¹⁶ Ühe võimaliku seisukoha järgi märgivad varase uusaja algust neli konstitutiivset elementi: renessanss, reformatsioon, maadeavastused ja nn modernne riik, vt lähemalt Günter Vogler. *Europas Aufbruch in die Neuzeit 1500–1650*. Stuttgart 2003, lk 375; vrd Paul Münch. *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*. Berlin 1998, lk 14–19.

linna kaubanduselust ja käsitööladest. Uus-Pärnus elanud teiste seisuste ja sotsiaalsete kihtide esindajaid (aadlikke, palgatöölisi jt) ei ole vaadeldud omaette peatükis, vaid olemasolevate raames. Edasi leiavad uurimuses käsitlemist perekond, abielusuhted ja naiste osa Uus-Pärnu linnakogukonnas. Väitekirja lõpetavas peatükis on vaatluse all kiriklikud olud ja usu-elu 16. sajandi esimesel poolel ning reformatsioonisündmused ja evangeeliumiusu kiriku ülesehitamine Uus-Pärnus.

HISTORIOGRAAFIA

Eesti ala linnade vanema ajaloo uurimine

Linna, ükskõik kas suurt või väikest, tuleb Eesti keskaja ajaloo igal juhul pidada oluliseks faktoriks. Keskaja Liivimaa majanduslikus, kultuurilises, poliitilises ja sotsiaalses arengus oli linnal täita tähtis roll. Ometi on eesti ajaloolased varasemal ajal nagu pisut põlanud linna vaatlemist, keskaja linna suhtuti kui võõrkultuuri kantsi, võõrnähtusesse, millel maa põlisrahva, s.o talupoegade ajalooa palju pistmist polnud.¹⁷ Linnas toimus eestlaste ümberrahvastumine ja seepärast oli eriti rahvuslikust vaimust kantud ajalooteaduse suhtumine temasse negatiivne. Nii pole imestada, et Eesti ala linn on olnud Saksa Ordu Liivimaa haru ning Saare-Lääne ja Tartu piiskopi valitsemisajal rohkem baltisaksa kui eesti ajaloolaste uurimisobjekt. Kõige kaalukamad tööd valmisid keskaja Tallinna ajaloo, siinkohal tasub mainida kas või Eugen von Nottbecki ja Wilhelm Neumanni ühisteost.¹⁸ Paradoksaalsel moel on mitte-eestlastest ajaloo uurijate teene “eestlase avastamine” Eesti keskaja linnas. Teerajajaks oli selles kahtlemata Paul Johansen.¹⁹ Uut taset linnaajaloo uurimisel Eestis tähistavad 1930. aastad, kui ilmusid Rudolf Kenkmaa kirjutatud peatükid “Eesti ajaloo”,²⁰ Arnold Süvalepa Narva linna ajalugu,²¹ Aleksander Marguse tähelepanuväärne artikkel sotsiaalsetest suhetest Tallinnas 16. sajandi esimesel poolel,²² mainida tuleb veel Hendrik Seppa koostatud linnaajalugu puudutatavat peatükki “Eesti majandusajaloo”.²³ 1920.–1940. aastatesse jäävad tänaseni kaalu omavad ning mitmel puhul jätkuvalt tasemelt ületamatud uurimused Eesti linnaajaloo kohta.²⁴ R. Kenkmaalt, samuti

¹⁷ Vrd *Eesti rahva ajalugu*. I kd. Toim Juhan Libe, August Oinas jt. Tartu 1932, lk 515–516, 525 jj.

¹⁸ Eugen v. Nottbeck, Wilhelm Neumann. *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*. Reval 1904. Keskaja Tallinna ajaloo üksikküsimustele pühendatud baltisaksa ajaloolaste artikleid ja uurimusi ei jõua siinkohal kokku arvama ning üles lugema hakata.

¹⁹ Vt Paul Johansen. Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses. — *Ajalooline Ajakiri*, 1934, 4, lk 180–188; Paul Johansen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen Reval. — *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, Bd. III, Heft 1, 1939, lk 41–59. (Ilmunud ka eestikeelses tõlkes. Sakslane ja mitesakslane keskaegses Tallinnas. — *Kaugete aegade sära*. Koost Jüri Kivimäe. Tartu 2005, lk 161–174). Paul Johansenist aastaid varem avaldas Leonid Arbusow noorem sisuka artikli Läti elanikkonnast keskaja Riias, vt Leonid Arbusow. Studien zur Geschichte der lettischen Bevölkerung Rigas im Mittelalter und 16. Jahrhundert. — *Acta Universitatis Latviensis*, 1921, I, lk 76–97.

²⁰ *Eesti ajalugu*. II kd. Toim Hans Kruus. Tartu 1937, lk 83–120, 275–325.

²¹ Arnold Süvalep. *Narva ajalugu*. I kd. Taani ja orduaeg. Narva 1936.

²² Aleksander Margus. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. — *Vana Tallinn IV*. Tallinn 1939, lk 83–104.

²³ Hendrik Sepp. Kaubandus ja linnad keskajal. — *Eesti majandusajalugu*. I kd. Koost Evald Blumfeldt. Tartu 1937, lk 109–153.

²⁴ *Tartu. Tartu linnauurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud*. Tartu 1927. Selle Tartu ajaloo näol on tegemist tähelepanuväärse saavutusega – on püütud linna ajalugu komplekselt käsitleda, kõige suurem tähelepanu aga on asustusajalool. Sellist käsitlust koostati ka Tallinna kohta, paraku see käsikiri hävis. Nendel aastatel ilmus Arnold Süvalepa “Narva ajalugu”. Siia ritta võib lugeda ka üldkäsitlete raames ilmunud

H. Sepalt pärinevad viimased üldistavad, võib öelda kontseptuaalsed Eesti keskaja linnaajaloo käsitlused. Hilisemal ajal on küll üksikküsimusi süvitsi uuritud, kuid üldkäsitluse ni (nõukogudeaegset ajalookirjandust ei saa arvestada) pole veel jõutud. Eesti linnaajaloo kontekstis väärivad äramärkimist ka Constantin Mettig'i ja Ziedonis Ligers'i koostatud ülevaateteosed ning John Leighly spetsiaalkäsitlus Baltikumi linnade kohta.²⁵

Nõukogude perioodil tegeldi ideoloogilistel kaalutlustel eelkõige ajaloo marksistlikuks ümberkirjutamisega, millest oli linnaajalouurimisel vähe võita. Seda perioodi iseloomustab peaaesjalikult mitu üldkäsitlust, kas ühe linna ajalugu esiajast tänapäevani²⁶ või linnaajaloo käsitlus Eesti ajaloo üldteoste raames,²⁷ kus keskaja linnale kuulus suhteliselt tagasihoidlik osa. Nõukogude ajal lisandus linnauurimisse vähe märkimisväärsset, erandiks on siiski Küllike Kaplinski heatasemeline töö Tallinna käsitöölised,²⁸ samuti Jüri Kivimäe Narva ajaloo alased uurimused.²⁹ Hoopis kaalukama panuse andsid nõukogude perioodil Eesti keskaja linna ajaloo uurimisse 1939/40. a välja rännanud baltisaksa ajaloolased. Muidugi tuleb tunnistada, et neil olid ka soodsamad võimalused – puudus ideoloogiline surve, oluline osa arhiivimaterjale asus samuti Saksamaal. Kõige tähelepanuväärsemaks saavutuseks sellest ajast on kahtlemata Paul Johanseni ja Heinz von zur Mühlendi 1973. aastal ilmunud monumentaalne teos “Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval”,³⁰ millele taseme ja haarde poolest isegi võrreldavat pole seni veel ilmunud. Nõukogude Eestis avaldatud Tallinna ajaloo üldkäsitlus³¹ jäi keskaja käsitluse osas sellele teosele vaieldamatult alla.

Iseseisvuse taastamisega algas uus periood ka Eesti ajalooteaduses. Ilmusid uued teemad, nagu argielu- ja mentaliteediajalugu. Tänapäeva keskajauurijad on selgelt omaks võtnud seisukoha, et tänu katoliku kirikule, Hansale ja Saksa Ordule oli Liivimaa nii tugevalt integreeritud keskaja Euroopa tsivilisatsiooni, et tema sellest väljakiskumine, vaatlemine kui asja iseeneses oleks mõeldamatu. Euroopa ei olnud keskajal ühtne poliitiliselt, küll aga kultuuriliselt ja sotsiaalselt.³² Sellest tulenevalt ei ole mõned Eesti ajaloo teemad lihtsalt lahendatavad laiema konteksti tundmiseta või laiemasse taustsüsteemi asetamata. Uue hingamise on saanud linnaajaloo uurimine viimase kümne aasta jooksul, kui on ilmunud Eesti ajaloolaste uue põlvkonna uurimused. Esiletõstmist väärivad eelkõige Tiina Kala, Juhan Kreemi ja Anu Mändi tööd.³³

uurimused. Rudolf Kenkmaa kirjutatud osad Eesti ajaloos. Vt *Eesti ajalugu II*, lk 83–118, 275–323. Hendrik Sepa käsitlus “Eesti rahva ajaloo” raames, vt *Eesti rahva ajalugu I*, lk 504–530.

²⁵ Vt Constantin Mettig. *Baltische Städte*. Riga 1905.; Ziedonis Ligers. *Geschichte der Baltischen Städte*. Bern 1948.; John Leighly. *The Towns of Medieval Livonia*. — *University of California Publications in Geography*. Vol 6, 1939, lk 235–314.

²⁶ *Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni*. Koost Raimo Pullat. Tallinn 1976. *Tartu ajalugu*. Koost Raimo Pullat. Tallinn 1980.; vrd *Tartu: ajalugu ja kultuurilugu*. Koost Heivi Pullerits. Tartu 2005.

²⁷ Nt *Eesti NSV ajalugu*. Peatoim G. Naan. I kd. Tallinn 1955.

²⁸ Küllike Kaplinski. *Tallinna käsitöölised XIV sajandil*. I kd. Tallinn 1980. K. Kaplinskilt on ilmunud ka mitu artiklit, vt nt *Käsitöötunfide tekkimisest Tallinnas*. — *ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 2*, 1974, lk 126–145.; *Käsitöölised Tallinna sotsiaalses struktuuris XIV sajandil*. — *ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 4*, 1974, lk 376–390 ning 1, 1975, lk 41–62.

²⁹ Vt Юрий Кивимяе. Была ли Нарва городом-филиалом Таллинна в средние века? — *ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 29*, 1980, lk 115–130.; Jüri Kivimäe. *Narva küsimus Liivi ordu poliitikas aastail 1494–1535*. — *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused 30*, 1981, lk 29–42, 189–192.

³⁰ Paul Johansen, Heinz von zur Mühlendi. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln, Wien 1973.

³¹ Vt viide nr 19.

³² Karl Bosl. *Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter*. I Teil. Stuttgart 1972, lk 16.

³³ Vt nt Anu Mänd. *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades. 1350–1550*. Tallinna Linnaarhiivi toimetised nr 7. Tallinn 2004.; Juhan Kreem. *The Town and its Lord. Reval and the Theutonic Order (in the fifteenth Century)*. Tallinna Linnaarhiivi toimetised nr 6. Tallinn 2002.; Tiina Kala. *Linnakirjutaja Johannes tor Hove ja hiliskeskaegse Tallinna asjaajamine*. — *Vana Tallinn XVI(XX)*. Modus Vivendi II. Tallinn 2005; *Kümme keskaegset tallinlast*. Koost Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd. Tallinna Linnaarhiivi toimetised nr 10. Tallinn 2006.

Tänase päeva seisuga on meeldiv tõdeda, et Eesti keskaja linna ajalugu pakub uurijatele jätkuvalt avastamisrõõmu. Baltisaksa ajaloolaste loodud tõhusale kapitalile on eesti ajaloolased lisanud või lisamas heal nüüdisaegsel tasemel täiendust. Muidugi leiab Eesti keskaja ajaloost mitu teemat ja aspekti, mida ei ole üldse või siis piisavalt käsitletud. See asjaolu on aga kinni eelkõige eesti ajaloolaste napis inimressursis. Seetõttu on eriti tänuväärne, et keskaja Liivimaa linnaajaloo uurimine jätkub väljaspool Eesti ja Läti piire, peamiselt saksa keele- ja kultuuriruumis.³⁴

Baltisaksa ajaloolased panid aluse ka väikelinnade vanema ajaloo uurimisele. See sai alguse 19. sajandi teisel poolel moodustunud kohalikes teadusseltsides.³⁵ Praegu on Eesti ala väikelinnade kohta professionaalsel tasemel käsitlustena olemas Uus- ja Vana-Pärnu³⁶ ning Narva ajalugu.³⁷ Mainimata ei saa jätta ka Friedrich Amelungi kirjutatud Viljandi linna ajalugu, mis paraku jääb eelnimetatutele oma tasemelt alla ning on praeguseks juba vananenud.³⁸ Viimastel aastatel on väikelinnade ajaloo uurimine, eriti tänu kohapealt lähtuvale initsiatiivile, märkimisväärselt elavnenu: on ilmunud temaatilisi kogumikke, artikleid ja allikapublikatsioone. Hoogsalt edeneb Haapsalu linna vanema ajaloo uurimine, millesse on kaalukas panus Anton Pärna, Kalev Jaago töödel.³⁹ Viimastel aastatel on mitu huvitavat artiklit Saare-Lääne piiskopkonna väikelinnade ja Narva kohta kirjutanud Jüri Kivimäe.⁴⁰ Keskaja Viljandi ajaloo uurimist edendavad Heiki Valgu ja Arvi Haagi kirjatööd.⁴¹ Odette Kirsilt on ilmunud muu hulgas ka Rakvere vanemat ajalugu puudutav käsitlus.⁴²

Sisuliselt sarnast olukorda keskaja linnaajaloo uurimisel kui Eestis võib täheldada Lätis. Peamiselt on tegeldud ja tegeldakse Riia linna ajaloo ja ajaloo. Nagu baltisaksa, nii on ka läti ajaloolastelt ilmunud lugematul arvul Riia vanemale ajaloole pühendatud artikleid, samuti mitu

³⁴ Vt nt Norbert Angermann. Die Bedeutung der Hanse für die Kultur des mittelalterlichen Livland. — *Buch und Bildung im Baltikum*. Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweitzer, Hg. Münster 2005, lk 41–59. Thomas Brück. Riga in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts: Das Verhältnis der Stadt zum Orden, zum Erzbischof und zur Hanse. — *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse*. Baltische Seminare Bd. 10. Norbert Angermann, Hg. Lüneburg 2003, lk 43–93.; Detlef Kattinger. Stadtentstehung und –entwicklung in Schweden und Livland am Beispiel der Kalmarsundregion, Gotlands sowie des Bistums Ösel-Wiek 1100–1400. — *Lübeck style? Novgorod Style?* Muntis Auns, Ed. Riga 2001, lk 37–69.; jne.

³⁵ Vt lähemalt Hellmuth Weiss. Die historischen Gesellschaften. — *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Georg v. Rauch, Hg. Köln, Wien 1986, lk 121–141. Vt ka Peter Wörster. Einige Bemerkungen zur Arbeit der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde in Riga. — *Das Dommuseum in Riga*. Margit Romang, Hg. Marburg 2001, lk 30–43; Inna Põltsam. Pärnu Muinasuurimise Selts. — *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 1. Pärnu 1997, lk 10–18.

³⁶ Carl Friedrich Wilhelm Russwurm. *Nachrichten über Alt-Pernau*. Reval 1880.; Heinrich Laakmann. *Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558)*. (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, 23). Marburg/Lahn 1956.

³⁷ Süvalep, *Narva ajalugu*.

³⁸ Friedrich Amelung. *Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625*. (Jahrbuch der Felliner litterarischen Gesellschaft 1890–1895). Fellin 1898.

³⁹ Anton Pärn. Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos. — *Läänemaa Muuseumi Toimetised I*. Haapsalu 1997, lk 26–48.; Anton Pärn. Über die Hausbauentwicklung in Westestland im 13. bis 15. Jahrhundert. — *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III: Der Hausbau*. Manfred Gläser, Hg. Lübeck 2001, lk 595–604.; *Haapsalu kodanikeraamat 1496–1797*. Koost Kalev Jaago. / *Hapsaler Bürgerbuch 1496–1797*, Kalev Jaago, Hg. Tartu 1999.

⁴⁰ Kivimäe, *Juravit iuxta formam prescriptam*, lk 119–137; Jüri Kivimäe. Medieval Narva: Featuring a Small Town between East and West. — *Narva und die Ostseeregion. Narva and the Baltic Sea Region*. Karsten Brüggemann, Hg./ Ed. Narva 2004, lk 17–29.

⁴¹ Heiki Valk. The Genesis of Viljandi (Fellin): archaeological data. — *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Ilgvars Misāns, Horst Wernike, Hg. Marburg 2005, lk 95–108; Arvi Haak. Viljandi linna kujunemisest peamiselt arheoloogiliste allikate põhjal. — *Narva Muuseumi Toimetised 5*. Narva 2005, lk 17–28; Vt ka Kaur Alttoa. Viljandi linna kujunemisest. — *Ehitus ja arhitektuur*, 1978, 2, lk 48–54.

⁴² Odette Kirss. *Rakvere ajalugu: kõige vanemast ajast 1944. aastani*. Tallinn 2005.

kaalukat monograafiat ja koguteost.⁴³ Võrratult vähem on uuritud Läti väikelinnade ajalugu,⁴⁴ siiski eriti viimastel aastakümnetel on ka Lätis tärganud suurem huvi väikelinnade vastu. Ilgvars Misāns on kirjutanud artikli Volmari (Valmiera) vanemast ajaloo, Ritvars Ritums aga Vindavist (Ventspilsist) keskajal.⁴⁵ See kõik annab tunnistust, et aegamisi tõuseb Liivimaa väikelinn üha rohkem ajaloo-uurijate huviorbiiti.

Pärnu linna keskaja ajaloo uurimine

Pärnu teadusliku ajalookirjutuse alusepanijaks tuleb pidada **Carl Friedrich Wilhelm Rußwurm** (1812–1883), kellelt ilmus 1880. aastal teos “Teated Vana-Pärnu kohta”, mis sisaldab nii lühikest uurimust kui ka oluliste Vana-Pärnu vanema ajaloo allikate publikatsiooni.⁴⁶ Erilise hoo sai Pärnu linna ajaloo uurimine sisse seoses **Pärnu Muinasuurimise Seltsi** (PMUS) asutamisega 1896. aastal.⁴⁷ Selts tegutses laial rindel: korrastati linna ajaloolist arhiivi, asutati muuseum, pandi alus selle kogudele ja nende kataloogimisele, komplekteeriti raamatukogu, korraldati arheoloogilisi kaevamisi, anti välja seltsi toimetisi, organiseeriti ja arendati teadustegevust ja -kontakte. Oluline oli, et peale kohalike ajaloo huviliste ja harrastusteadlaste suudeti seltsi tegevusse kaasa tõmmata ka professionaalseid ajaloolasi. Esimene sellise koostöö vili on 1906. aastal ilmunud Tartu Ülikooli ajaloo professori (1874–1897) ja arheoloogi **Richard Hausmanni** (1842–1918) monograafia.⁴⁸ Nagu Rußwurmi teoses, nii on ka Hausmann lisaks uurimusele publitseerinud mitu tähtsat Pärnu vanema ajaloo allikat. Tema huvi keskmes on just Uus-Pärnu. Toetudes Hansa ja Liivimaa ajaloo allikate publikatsioonidele, käsitleb Hausmann peaaesjalikult Pärnu kaubandust keskajal ning tema osa Hansa Liidus ja hansakaubanduses. Ajaliselt jõuab Hausmanni uurimus välja 15. sajandi lõpuni.

Vähem kui pool sajandit kestnud PMUSi tegevus oli tulemusrikas ning mitmes mõttes tähelepanuväärne. PMUSi eestvõtmisel ilmus 12 köidet “Toimetisi” mitme oma aja silmapaistva ajaloolase sulest ilmunud uurimustega Pärnu ajaloo kohta. Tähtsusetat pole ka asjaolu, et PMUSist kasvas välja üks omanäoline rahvusvahelisel tasemel keskaja ajaloolane – **Heinrich Laakmann** (1893–1955).⁴⁹ Just temal on tänase päevani suurimad teened Pärnu keskaja ajaloo uurimise edendamises. Pärnus sündinud, sattus ta oma isa kaudu varakult PMUSi mõju alla. Tartu Ülikoolis õppimise järel ja juba stuudiumi ajalgi sai temast produktiivne kaastööline seltsi toimetistele. Heinrich Laakmannilt on ilmunud arvukalt püsiva väärtusega artikleid, uurimusi ja allikapublikatsioone. Nendest tasub vaid mainida Uus-Pärnu kiriklikke olusid, kaupmeeste gildi, raeliini jne käsitlevaid uurimusi, samuti Uus-Pärnu pärusraamatu editsiooni.⁵⁰ 1956. aastal

⁴³ Vt nt Constantin Mettig. *Geschichte der Stadt Riga*. Riga 1897.; Friedrich Benninghoven. *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*. Hamburg 1961.; *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Ilgvars Misāns, Horst Wernike, Hg. Marburg 2005.

⁴⁴ Vt nt E. Henning. *Geschichte der Stadt Goldingen*. Mitau 1809.; Alexander Wegner. *Geschichte der Stadt Libau*. Libau 1898.; Wilhelm Heine. *Beiträge zur Geschichte der Stadt Wolmar*. Riga 1894.; Jegor von Sivers. *Wenden, seine Vergangenheit und Gegenwart. Ein Beitrag zur Geschichte Livlands*. Riga 1857.

⁴⁵ Ilgvars Misāns. Wolmar. Eine hansische Kleinstadt im mittelalterlichen Livland. — *Aus der Geschichte Alt-Livlands*. Bernhart Jähnig, Klaus Militzer, Hg. Münster 2004, lk 39–55.; Ritvars Ritums. The rise of medieval town of Ventspils – archaeological investigations and hypotheses. — *Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinasaja teadus 14*. Tartu-Tallinn 2004, lk 291–316.

⁴⁶ Russwurm, *Nachrichten über Alt-Pernau*.

⁴⁷ Vt selle kohta lähemalt Pöltsam, *Pärnu Muinasuurimise Selts*, lk 10–18.

⁴⁸ Richard Hausmann. Studien zur Geschichte der Stadt Pernau. — *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau (=S-B)*. Bd. IV. Pernau 1906, lk 5–118.

⁴⁹ Vt tema kohta lähemalt Jüri Kivimäe. Heinrich Laakmann, medievist Pärnust. — *Pärnumaa ajalugu*, Vihik 1. Pärnu 1997, lk 30–43.

⁵⁰ Heinrich Laakmann. Das mittelalterliche Kirchwesen Neu-Pernaus. — *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922*. Dorpat 1923, lk 124–148; Heinrich Laakmann. Die Pernauer Ratslinie. —

juba postuumselt avaldatud sisukas monograafia Pärnu ajaloo orduajal⁵¹ jäi tal lõpetamata, selle toimetas ja seadis trükivalmis Laakmanni kolleeg, endine Tallinna linnaarhivaar Paul Johansen. Laakmann käsitleb monograafias nii Uus- kui ka Vana-Pärnu ajalugu linna rajamisest Liivimaa sõjani ja orduriigi likvideerimiseni. Paraku sai ta oma uurimuses tugineda vaid kättesaadavatele trükitud allikatele, vähestele märkmetele ja osalt lihtsalt mälule, mistõttu jäi uurimus paratamatult poolikuks ning ei saanud nii ulatuslik ja põhjalik, kui see olnuks võimalik teistsugustes oludes. Pärnu ajaloo seisukohalt huvitavat materjali sisaldab ka praegu Marburgis Herderi Instituudis säilitatav Heinrich Laakmanni arhiiv.⁵²

Nõukogude võimu ajal ei toimunud Pärnu vanema ajaloo uurimises märkimisväärset edasiminekut. Sellest ajast väärib esiletõstmist vaid Pent Nurmekunna, Leo Tiigi ja Aino Martini ühistööna 1984. aastal avaldatud “Vana-Pärnu kinnisturaamat 1451–1599”.⁵³ See editsioon ületas tasemelt Rußwurmi oma ning lisaks sisaldas eestikeelset tõlget. Pärnu linna ajalugu leidis nõukogude perioodil kajastamist ka Läänes, nimelt ilmus 1970. aastal Norbert Angermanni artikkel Pärnust Liivimaa sõja ajal.⁵⁴

PMUSi pärandi uuesti esiletõstmine ja väärtustamine, eriti alates 1996. aastast andis uue impulsi Pärnu linna vanema ajaloo uurimiseks. PMUSi 100. aastapäeva auks korraldatud konverentsil peetud ettekannetest valmis esimene artiklikogumik “Pärnumaa ajalugu”.⁵⁵ 1998. aastal ilmus raamat “Merelinn Pärnu”,⁵⁶ millesse püüti koondada kõik olulisem Pärnu ajaloolisest seotusest merega. Muu hulgas sisaldab raamat keskaja Pärnu ajaloole pühendatud osi, näiteks Jüri Kivimäe sulest ilmunud peatükki “Pärnu kui hansalinn”.⁵⁷ Oluliselt on rikastanud ja edendanud Pärnu linna ajaloo historiograafiat arheoloogilise leiutamaterjali põhjal tehtud uurimused. Arheoloogilt ja ajaloolaselt Aldur Vungilt on viimase kümne aasta jooksul ilmunud mitu temaatiliselt uut keskaja Pärnut käsitlevat artiklit, mis hõlmavad nii linnaplaneerimist, ahjukahleid kui ka Uus-Pärnuga seotud palverännakuid.⁵⁸ Liina Maldre on analüüsinud arheoloogilise materjali alusel koduloomade konditsiooni Uus-Pärnus 14.–15. sajandil.⁵⁹ Kõige värskem Uus-Pärnu arheoloogilisel leiuainesel põhinev uurimus pärineb Erki Russowilt, kes vaatleb importkeraamikat Lääne-Eesti linnades kesk- ja varasel uusajal.⁶⁰ Peale selle on edenenud Pärnu linna vanema ajaloo allikate publitseerimine. Nimelt algatati 1996. aastal allikatekogu koostamise projekt, mis jõudis 2001. aastal esimese köite ilmumisega kavandatud tulemuseni.⁶¹

S-B Bd. VIII. Pernau 1926, lk 80–142; Heinrich Laakmann. Zur älteren Geschichte der Grossen Gilde in Pernau. — *S-B Bd. VIII*, lk 45–58; Das Erbebuch von Neu-Pernau 1543. — *S-B Bd. IX.* Heinrich Laakmann, Hg. Pernau 1930, lk 24–120.

⁵¹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*.

⁵² *Dokumentensammlung des Herder-Instituts in Marburg/Lahn (=DSHI)*, 100, Heinrich Laakmann.

⁵³ *Vana-Pärnu kinnisturaamat 1451–1599*. Toim Pent Nurmekund, Leo Tiik, Aino Martin. Tartu 1984.

⁵⁴ Norbert Angermann. Pernau in den Jahren 1575–1582. — *Zeitschrift für Ostforschung* 1970, 19, lk 744–751. Samade allikate põhjal on kirjutanud artikli ka Anti Selart, vt Anti Selart. Pärnu Liivi sõja aegse Vene halduskeskusest. — *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 5. Artiklite kogumik 3. Koost Aldur Vunk, Inge Laurik. Pärnu 2002, lk 21–34.

⁵⁵ *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 1. Pärnu 1997.

⁵⁶ *Merelinn Pärnu*. Koost Jüri Kivimäe, Aivar Kriska, Inna Põltsam, Aldur Vunk. Pärnu 1998.

⁵⁷ Jüri Kivimäe. Pärnu kui hansalinn. — *Merelinn Pärnu*. Koost Jüri Kivimäe, Aivar Kriska, Inna Põltsam, Aldur Vunk. Pärnu 1998, lk 58–77.

⁵⁸ Aldur Vunk. Excavations in the New-Pernau Quarter of Artisans. — *Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*. 1994, 43, 1, lk 60–67.; Aldur Vunk. Mentaliteedi peegeldus Pärnu kahlileidudel. Linnaarheoloogia teoreetilisi aspekte. — *Eesti Arheoloogia Ajakiri. Journal of Estonian Archaeology*, 4, 2. Tallinn 2000, lk 151–174.; Aldur Vunk. *Jeesus läks maale kõndimaie. Ristisõjad ja palverännakud Eesti keskajal*. Tallinn 2005.

⁵⁹ Liina Maldre. Koduloomad keskaegses Pärnus. — *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 1. Pärnu 1997, lk 99–123.

⁶⁰ Erki Russow. *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*. Tallinn 2006.

⁶¹ *Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. / Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert (=PA)*. Koost Inna Põltsam, Aldur Vunk. Pärnu 2001.

ALLIKAD

Allikalist baasi arvestades on tõeliselt esinduslik kogu kirjalikke allikaid ainult Tallinna vanema ajaloo uurimiseks. Eesti ala ülejäänud linnade kohta on Tallinnaga võrreldes säilinud ainult juhuslikke pudemeid. Uus-Pärnu vanim arhiiv hävis juba 1524. aasta tulekahjus, Suurgildi arhiiv jm 1575, kui venelased linna vallutasid. Seega “otsustati” Pärnu ajaloo uurimise võimalused ära juba mitu sajandit tagasi. Enamasti veelgi kurvem on olnud Liivimaa teiste väikelinnade arhiivide saatus. Kohalike arhiivide hävimisega ei ole siiski kadunud kõik võimalused väikelinnade ajalugu uurida. Esiteks jääb ikkagi arheoloogiline leiuväine. Samuti on väikelinna ajalugu, olgugi fragmentidena, talletatud suurte linnade või institutsioonide arhiividesse, niisamuti võib hilisema aja dokumentidest leida hinnalisi viiteid varasema aja oludele. Vaatamata keskaegsete linnaraamatute jms puudumisele on Arnold Süvalep kirjutanud Narva linna ajaloost kaaluka uurimuse, toetudes peaaesjalikult Tallinna Linnaarhiivis säilinud allikatele. Uus-Pärnu on hoolimata kõigest teiste Eesti ala väikelinnadega võrreldes tunduvalt paremas olukorras, kui võrd 16. sajandist on säilinud lausa mitu linnaraamatut. Linnavalitsuse dokumentatsiooni puudumine tähendab, et pole võimalust igasuguseks vähegi kompaktselt, hõlmavaks ülevaateks linna elanikkonnast. Ainult fragmentide põhjal on raske saada kokku tervikpilti, teha üldistusi. Arvestades väikelinnade ajalugu kajastavate arhiiviallikate nappust, on igal uurimisel põhimõtteline tähtsus: kui on olemas ühe väikelinna kohta võimalikult terviklik pilt, on ka teise väikelinna kohta leiduvaid fragmente kergem tõlgendada ning tervikuks seada. Ainult suurte linnade praktikale tuginedes on oht väikelinna olusid ja nähtusi tõlgendada eksida. Peale selle heidavad väikelinna käsitlevad uurimused valgust keskaja Liivimaa ajaloo tähtsatele või kesksetele teemadele, nagu linnade omavaheline kommunikatsioon, samuti linnade suhted teiste seisustega, nimelt vasallidega ning Liivimaa ordu ja piiskoppidega.

Antud väitekirja tegemiseks lõi eeldused “Pärnu linna ajaloo allikate” I köite koostamine. Just selles kogumikus avaldatud allikad moodustavad käesoleva uurimuse peamise andmebaasi. “Pärnu linna ajaloo allikate” I köide sisaldab Vana- ja Uus-Pärnu linnaraamatuid, linna-privileege, Pärnu ordukomtuuri ja Tallinna rae kirjavahetust. Nendest kõige tähelepanuväärsem allikas on Uus-Pärnu vanim linnaraamat. Algselt oli see kasutusel kui Nikolai kiriku kirikuraamat, kuid pärast 1524. aasta tulekahju ja kirikuvarade sekulariseerimist 1525, võttis Uus-Pärnu raad selle kasutusele linnaraamatuna (vt lähemalt ptk 3.2.3). Ajaliselt hõlmab see peaaegu kogu 16. sajandit: sissekanded algavad 1502/1505. aastast ja lõpevad 1588. aastaga, kuid juurdekirjutusi on tehtud veel hiljemgi. Linnaraamat koosneb mitmest iseseisvast osast, nagu Nikolai kiriku kirikuraamat, linna privileegide ära kirjad, raenimekiri, bürgermeister Johann van Lynthem'i mälestused, rae märkme- ja arveraamat. See käsikiri tuli välja 1890. aastatel Pärnu Linnaarhiivi korrastamisel, sellest ajast peale on seda ka Pärnu vanema ajaloo allikana kasutatud ning isegi sellest üksikuid osi (Johann van Lynthem'i mälestused, varased linna-privileegid jms) publitseeritud.⁶² Jätk endises Nikolai kiriku ja hilisemas linnaraamatus alustatud pärusraamatule on 1543. aastal sisse seatud pärusraamat. Tänu sellele on olemas järjepidevat informatsiooni sisuliselt kogu 16. sajandi esimese poole kohta. Liivimaa väikelinna ajaloo uurimise kontekstis on tegu haruldaselt õnneliku olukorraga.

Käesoleva töö üks eesmärk on demonstreerida linna-, peaaesjalikult pärusraamatute potentsiaali linnaajaloo uurimisel. Et need on olulised linna sotsiaal-topograafia käsitlemisel, sellele on korduvalt tähelepanu juhitud⁶³ ning see tuleb ka raamatute iseloomust selgemalt välja. Teatavasti

⁶² Vt *Denkwürdigkeiten des Bürgermeisters von Pernau Johann van Lynthem aus den Jahren 1519–1526*. Richard Hausmann, Hg. — *S-B Bd. IV*, lk 139–176.; Paul Schneider. Aus dem Denckelbuch der Stadt Neu-Pernau. — *S-B Bd. II*. Pernau 1901, lk 128–148.

⁶³ Vt nt Karsten Igel. Stadt-Raum und Sozialstruktur. Überlegungen zu Quellen, Methoden und Problemen an den Beispielen Greifswald und Osnabrück. — *Hansische Geschichtsblätter*, 122. Trier 2004, lk 36 jj.

kanti püraaraamatuisse linnas toimunud kinnisvaratehingud, kuid vahest rohkem vajab esile toomist ja rõhutamist, et need raamatud sisaldavad hinnalist isikuloolist ja demograafilist informatsiooni, nagu teateid abiellumiste, surmade, laste arvu, eluea jms kohta. Selliste andmete kokkukogumine ja analüüs lubab teha järeldusi (väike)linna elanikkonna koosseisu, demograafilise situatsiooni jm kohta. Tõsi küll, linnaraamatutes kajastub paratamatult vaid osa linnaelanikest. Rae asjaajamispaaberitesse ja korrespondentsi eksisid harva ära lihtsad linnaelanikud – palgatöölised, sulased, käsitöösellid, teenijatüdrukud jne. Selles suhtes on need allikad mõistagi puudulikud, kuid ikkagi parimad, mis on olemas: nendes kajastub suhteliselt suur osa linnaelanikest, suhteliselt pika aja vältel.

“Pärnu linna ajaloo allikate” I köites sisalduvad allikad ei ole siiski ainsad, mida käesolevas uurimuses on kasutatud. Täiendavat ja toetavat informatsiooni on pakkunud Uus-Pärnu rae 16. sajandi lõpust pärit protokolliraamat, niisamuti Suur- ja Väikegildi arhiivi vanim osa, mida säilitatakse Tartus Eesti Ajalooarhiivis.⁶⁴ Palju olulist teavet Uus-Pärnu kohta sisaldab mitmesugune kirjavahetus. Tallinna Linnaarhiivis leiduvad Uus-Pärnu rae kirjad Tallinna raele,⁶⁵ lisaks on veel mõningaid Uus-Pärnu kodanike kirju Tallinna raele või kodanikele.⁶⁶ Juhuslikke vihjeid või teateid Uus-Pärnu kohta leidub kõikvõimalikes Tallinna rae ja gildide arhiivi – dokumentides – testamentides, arve-, kinnistu-, turbe-, gildide vendaderaamatuis ja mujal. Pärnu ajaloo seisukohalt olulist materjali sisaldavad ka Taani, Rootsi, Saksamaa ja Läti arhiivid, mida samuti on vähemalt osaliselt olnud võimalik kasutada. Kopenhaagenis leidub Saare-Lääne piiskopi arhiiv, sh piiskopi mõned kirjad Uus-Pärnu raele.⁶⁷ Rootsi riigiarhiivist on õnnestunud leida Uus-Pärnut puudutavat ordukorrespondentsi.⁶⁸ Väärtuslikku infot on välja tulnud Saksa arhiividest, näiteks vanim kirjalik teade Uus-Pärnu kaupmeeste kompanii kohta.⁶⁹

Peale arhiividokumentide on kasutatud ka Balthasar Russowi⁷⁰ ja Johann Renneri⁷¹ kroonikaid. Pärnu ajaloo seisukohalt on Renneri kroonika isegi informatiivsem, arvestades, et autor ise elas mitu aastat Pärnu ordulinnuses. Muu hulgas pärineb temalt vanim Pärnu linnaümbruse kaart.

1. PEATÜKK. LINNARUUM JA SELLE ELANIKUD

1.1. LINNA VÄLINE ILME

Uus-Pärnu ainus keskajast säilinud ehitis on Punane (linna)torn. Tõsi küll, tänavavõrgustik linna tsentrumis, peamiste tänavate nimedki on keskaja pärand. Viimased keskajast pärit või keskaja algupäraga hooned hävisid Teises maailmasõjas, sellega kadus võimalus neid ehitisi vahetult

⁶⁴ *Eesti Ajalooarhiiv (=EAA) f. 1000 (Pernauser Magistrat), n. 1, s. 711: Protokolle 1583–1602; EAA, f. 5100, n. 1, s. 92: Altes Bruderbuch; EAA, 5156, n. 1, s. 1: Ordnung des Pernauser Stadtrats betreffend Vermählungen und andere Festlichkeiten.*

⁶⁵ TLA f. 230, n. 1, s. B. D. 5 I b: *Korrespondenz von Pernau an Reval 1505–1598.*

⁶⁶ TLA f. 230, n. 1, s. B. B. 48: *Privatbriefe an dem Revaler Rat.*

⁶⁷ *Dansk Rigsarkiv (=DRA), Livland, Øsel Stift, Registrant 3B.*

⁶⁸ *Riksarkivet Stockholm (=SRA), Livonica I:17.* Käesoleval juhul on kasutatud Pärnu linna ajaloo allikate järgneva köite tarvis Jüri Kivimäe poolt Taani ja Rootsi arhiivides kogutud materjale.

⁶⁹ Mainitud dokument asub Liidumaa Peaarhiivis Schwerinis (Landeshauptarchiv Schwerin), käesolevas töös on kasutatud dr Klaus Neitmanni transkriptsiooni sellest.

⁷⁰ Balthasar Russow. *Chronica der Prouintz Lyfflandt. — Scriptorum rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtedenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland.* Bd. II. Riga, Leipzig 1848.

⁷¹ *Johann Renner's Livländische Historien.* Richard Hausmann, Konstantin Höhlbaum, Hg. Göttingen 1876. Vt ka kroonika tõlget eesti keelde Johann Renner. *Liivimaa ajalugu 1556–1561.* Tõlk. Ivar Leimus. Tallinn 1995.

arhitektuurilooliselt uurida. Uus-Pärnu keskaegset ilmet, linna ehituslugu ning linnaruumi arengut on võimalik uurida peaaesjalikult vaid arheoloogiliste ja kirjalike allikate põhjal. Lisaks leidub Pärnu Muuseumi kogudes mõningaid vanu fotosid keskaegsetest hoonetest Pärnus ning Elsbet Parek on põgusalt kirjeldanud paari sellist maja.⁷² Viimastel aastakümnetel on Pärnus tehtud arvukalt arheoloogilisi kaevamisi, paraku on kaevamistulemuste põhjal avaldatud vähe uurimusi. Valminud on siiski üks linna topograafiat puudutav käsitlus.⁷³ Seni kuni arheoloogiliste kaevamiste tulemusi pole teaduskäibesse toodud, seisab see rikas ja potentsiaalselt huvitav materjal sisuliselt kasutult.⁷⁴ Järgnev peatükk keskendub eeskätt kirjalikest allikatest esile tulevale informatsioonile linnaruumi arengu kohta 16. sajandi esimesel poolel. Linnaruum hõlmab nii linnamüüride sisse jäävat territooriumi kui ka eeslinna, selsse jäävad nii era- kui ka ühiskondlikud hooned ja valdused. Uus-Pärnu linnaraamatud sisaldavad andmeid kinnisvaraga teostatud tehinguist, kuid selle kõrval leidub teavet ka kinnisvara enda, nimelt elamute ja kõrvalhoonete iseloomu, arvu jms kohta; üksikutel juhtudel tuleb ilmsiks isegi n-ö ehitusspetsiifilisi detaile. Uus-Pärnu rae arved aga annavad infot linnavalitsuse finantseeritud ehitus- ning linnaruumi arendustöödest.

1.1.1. Linnasaras, eeslinn

Uus-Pärnu linnasarase piirid määratleti juba 1265. aasta privileegiga, milles Liivimaa ordumeister Conrad von Mandern annetas *tor Embecke*⁷⁵ kodanikele, kes elavad lossi ümbruses, maa mererannast kuni *Reidesu*'ni, s.t Reiu jõe suudmeni ning kuskil mere ja Reiu jõe vahel asunud kohani, mille nimi oli *Wachterspe*, ühiseks tarvitamiseks orduvendadega.⁷⁶ Ilmselt üsna varsti pärast seda toimus ka linnasarase tegelik eraldamine ja piiritlemine. Piirimärkide seadmise õigsuse üle valvas maahärra määratud komisjon. Piire tähistasid kivid, millele oli sisse raiutud linnavapp (*der stein mitt gewontlichem altenn stat wapfnn eingehawen*).⁷⁷ Linnasarase piiride, täpsemalt piirikivide paiknemise õigsust käidi järjepidevalt kontrollimas. Selliseid piirivaatlusi tavatseti teostada suure pidulikkusega.⁷⁸ Uus-Pärnu linnaraamatus on selle kohta teade 1567. aastast.⁷⁹ Piiride kontrollimise juures viibis maahärra, sel ajal Poola kuninga esindajana asehaldur ning tema ametnikud, sh lossifoogt, samuti Uus-Pärnu bürgermeistrid ja raehärrad, gildivanemad ja -vennad, lisaks veel palju (kauba)selle (*ein gantzer anzahl jungen gesellen*).

Uus-Pärnu linnamüüride ette kerkinud eeslinnas olid nimelised tänavad: Karja (*karrye strate*), Jaani (*sanct Johans strate*), Riia (*Rigische strate*) ja Kõismäe ehk *reperbahn* (vt lisa nr 1). Nendest Karja ja Riia tänav olid linnasiseste tänavate jätkud eeslinnas. Lisaks mainitutele väärib tähelepanu veel üks huvitav toponüüm: “seal, kus seisavad kõrged pajud” (*dar de hoge poppel steith*).⁸⁰ Näiteks asus bürgermeister Johann van Lynthemis aed “suurte pajude vastas Riia ja Karja tänava vahel”.⁸¹ Tegu oli väikese tänavaga, mida täpsemalt on raske lokaliseerida.

⁷² Vt Elsbet Parek. *Pärnu sajandeis. Ehituskunstiline ülevaade*. Tallinn 1971, lk 17–21.

⁷³ Aldur Vunk. Archaeological surveys and the topography of Medieval Pärnu. — *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology*. R. Vissak, A. Mäesalu, Ed. Tartu 1999, lk 43–49.

⁷⁴ Vt selle kohta Russow, *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades*, lk 22–23.

⁷⁵ Uus-Pärnu kandis algul “Embecke” nime. Aga hiljemalt 1318. aastal oli kasutusel Pärnu nimi, vt PA, lk 20, nr 3: ... *stat Embecke, de nu Pernow het*, ...

⁷⁶ PA, lk 18, nr 2: ... *an ackern, wesen und boemen, dat se der gemeinlicken bruken mit den brodern, gegeven hebben frig to bosittende to ewigen tiden*.

⁷⁷ PA, lk 261, nr 249.

⁷⁸ Vt lähemalt Aleksander Kivi. Sarase piiridest ning nende kaitsest, eriti Tallinnas. — *Vana Tallinn II*. Tallinn 1937, lk 17–37, eriti lk 22–23.

⁷⁹ PA, lk 261, nr 249.

⁸⁰ PA, lk 309, nr 19.

⁸¹ PA, lk 305, nr 1.

Tähelepanuväärsel kombel oli eeslinnas rohkem kindlate nimedega tänavaid kui linna sees. See annab tunnistust eeslinna tähtsusest, seal elas ju märkimisväärne osa linnaelanikke. Eeslinnas asus ka Uus-Pärnu nn tööstuspiirkond (vt ptk 5.2), samuti kolm pühakoda. Üldse näib, et linnamüüride ees käis märkimisväärne osa linnaelust.

Kesk-, samuti varasel uusajal oli linn maaga tihedalt seotud. Linnaelanike eluviisi iseloomulik külg oli põllu- ja aiapidamise, loomakasvatuse ja kalanduse suur osatähtsus, kuivõrd sealt tuli hädavajalik täiendus peatoidusele. Uus-Pärnu linnamüüri ees asusid linnakodanike ühiskasutuses olevad karja- (*koppel, karryeweide*) ja heinamaad (*weide*) koduloomade karjatamiseks ning heina varumiseks. Ühtlasi pakkus linnasaras linlastele võimalust küttepuude tegemiseks. Loomakasvatuse tähtsale osale linnaelus viitab ka eeslinna ühe tänava nimi. Arheoloogilise leiuainese põhjal kasvatati Uus-Pärnus lambaid, kitsi ja sigu liha ning veiseid eelkõige piima saamiseks.⁸² Linnakodanikud pidasid ka hobuseid, kuivõrd hobune oli sel ajal tähtsaim transpordivahend. Uus-Pärnu naaberlinna Vana-Pärnut võib nimetada tüüpiliseks nn põllubürgerite või agraarlinnaks: linnapilti kuulusid suured aiad ning isegi põllulapid, linnasaras oli tähelepanuväärselt suur.⁸³ Kuigi Narva oli kaubalinn, oli põllupidamise osatähtsus sealgi suur, igale majaoomanikule kuulus põllumaa väljaspool linnamüüre, põllud olid maja päraldised ning maja müügi korral läksid käest kätte. Põllumaale ehitati rehehooneid, kuid põllupidamist juhiti ikka linnast, seal asunud maja õue olid ehitatud aidad, laudad jms.⁸⁴ Ka Aizpute linnaraamatu järgi kuulus peaaegu iga kinnistu juurde põllumaa.⁸⁵ Uus-Pärnu pärusraamatus seevastu mainitakse põllumaad ainult paaril korral. Eksisteeris rae põllumaa (*rades acker*)⁸⁶ ja nn Püha Jaani põllulapp (*Szanth Johannis ackker*).⁸⁷ Linnakodanikele kuulunud põlde on teada vaid üks – Hargeken'i (?) *acker*.⁸⁸ Peale selle on linnaraamatutes mainitud heinamaad (*hoyslach*) ning tarastatud põllu- või heinamaalappi (*kampe*), mis kuulusid bürgermeister Lammert Kallenberch'ile (Kallenberg).⁸⁹ Vilja said Uus-Pärnu kodanikud kasvatada vaid vähesel määral oma aiamaal. Põllupidamise seisukohalt oli Uus-Pärnu elanike eluviis seetõttu lähedasem kohalike suurte linnade elanike omale.

Ordumeistri 1492. aasta korraldusega keelati Uus-Pärnu elanikel linnamüüri ette u 200 m kaugusele vallikraavist ehitada aedu ja tarasid.⁹⁰ See nõudmine lähtus sõjalistest kaalutlustest, kuid vaevalt sellest väga rangelt kinni peeti. Eeslinna suuremale asustamisele, s.t privaatseteks kruntideks jagamisele, aitas linnavalitsus ise kaasa. 1539. aastal andis Uus-Pärnu raad välja määruse, millega jagati linnasarasest kodanikele täiendavalt maad aedade tarvis, põhjendusega, et linnal on vähe sissetulekuid ning osal kodanikel pole üldse põllumaad *resp.* aiamaad (*hebben de borger gar keynenn achker*).⁹¹ Linna sissetulekutele mõjus selline maajagamine kahtlemata kosutavalt, sest aedadelt laekus krundirenti. Uus-Pärnu 1543. aasta pärusraamatu järgi kuulus iga maja juurde üks või mitu aeda. **Aiad** olid linlaste jaoks väga olulised, sealt tuli vajalik täiendus toidulauale (kapsad, oad, hernerid jms), seal asusid küttepuude tagavarad (*holtrum*), (heina)-küünid, tallid, saunad ja kõrtsid. Raehärra Peter Helwich'ile (Hylweg, Helwig) kuulunud aias paiknes isegi rehi (*rige*).⁹² Puust taraga ümbritsetud aiad olid linnaelanikele armastatud aja-veetmiskohad, mõnus vaheldus elule linnamüüride vahel. Aiakultuur oli üldse linnaelanike elu-

⁸² Maldre, *Koduloomad keskaegses Pärnus*, lk 121–122.

⁸³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 103.

⁸⁴ Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 295.

⁸⁵ DSHI 130 Hasenpoth 1, l. 115–120.

⁸⁶ PA, lk 239, nr 189.

⁸⁷ PA, lk 172, nr 48.

⁸⁸ PA, lk 241, lk 196.

⁸⁹ PA, lk 177, nr 59; lk 193, nr 90: *zellige her Lambert Kallenberges kampe unde hoyslach*; lk 309, nr 19.

⁹⁰ PA, lk 23, nr 6.

⁹¹ PA, lk 126, nr 19.

⁹² PA, lk 214, nr 134.

stiili tähtis osa. Kirjalikes allikates mainitud nn kapsaaed (*kolgarden*) tähistab aiamaad, kus kasvatati mitmesuguseid köögivilju, see oligi aiapidamise kõige levinum vorm. Seevastu puuviljaaed (*bomgarden*) kuulusid ainult linna eliidi omandi hulka ning neid oli vaid väike hulk kõigist aedadest. Raehärra Tonnies van Laer'il asus puuviljaaias üllatuslikult väike "tootmis-ettevõtte" – *haerphues hotte*.⁹³ Mõnel juhul asus puuviljaaias ka saun.⁹⁴ Saun, täpsemalt saunaga aed (*stoven garden*) oli samuti üks "aiapidamise" vorm. Avalikke saunu Uus-Pärnust teada ei ole, küll aga on allikates rohkelt mainitud erasaunu. Raehärra Berndt Hessels'ile kuulus Karja värava vastas küttepuude hoiuplats või saunaga puuhoov (*holtgarde mit der stove*), mis oli iseenesest praktiline kooslus.⁹⁵ Veel üks n-ö eksklusiivne omand oli **tiigiga** aed (*dickgarden*). Tiik oli raehärradel Berndt Hesselsil ja Luder Klanthil, Karksi vanal foogtil Melcher van Galen'il, samuti kaupmees Hans Sack'il.⁹⁶ Arvata võib, et tiigid ei pakkunud ainult silmailu, vaid nendes kasvatati kala. Korra on linnaraamatus kalatiiki (*fischdick*) isegi mainitud.⁹⁷ Samas on tiigi juures asunud ka saun, nagu näiteks Melcher van Galeni *reperbahn*'i aias.⁹⁸ Aedade rohkus ja mitmekesisus peegeldas kodaniku sotsiaalset positsiooni ja jõukust. Ühe isiku valdusesse on Uus-Pärnus kuulunud kõige rohkem neli aeda. Näiteks oli raehärra Berndt Hesselsi omanduses puudehoiuplats saunaga, kapsamaa, puuviljaaed ning tiigiga aed.⁹⁹

Heinrich Laakmann on püüdnud täpsemalt kaardistada aedade asukohti Uus-Pärnu eeslinnas.¹⁰⁰ See on keerukas ettevõtmine, mis ei paku rahuldavat tulemust, sest pärusraamatu sissekanded on umbmäärased ja ebajärjekindlad. Laakmanni kogutud andmete põhjal paiknes kõige enam aedu "Riia tänaval Riia väravate ees". 1543. aasta seisuga paiknesid vasakul pool tänavat järjest leskproua Cosmusche, Marcus Hane, kaks Johann van Lynthemil aeda, edasi Johan van Scharenberchi (Scharenberg), Pawel Gosenichi lese ja kaks õndsas Lammert Kallenberchi aeda, paremale tänavapoolle jäid Johann Heise ja Peter Helwichi aiad; 4–5 aia asukohta ei ole võimalik täpsemalt lokaliseerida.¹⁰¹ Üks osa aedadest on lokaliseeritud "Riia tänava taha", mida Laakmann interpreteerib kui paiknemist *reperbahn*'il.¹⁰² *Reperbahn*'il asuvana on nimetatud umbes kümnekond aeda. Aiad paiknesid ka jõe ääres Maarja-Magdaleena kiriku lähedal ning Jaani tänaval. Karja tänaval ja karjamaa juures oli samuti suurem grupp aedu. Aiad võisid asuda linnamüürist päris kaugel, võib-olla isegi linnasarase piiril, näiteks raehärra Peter Helwichi aia asukohaks on nimetatud linnaraamatus "karjamaa taga" (*hinder der koppell, etwas lengest deme Rigeschen wege*).¹⁰³ Linna sees paiknesid aiad peaaesjalikult loode- ja lõunapiirkonnas: nii oli suhteliselt tihedalt aedu Gertrudi kiriku ja nn pooltorni (*halben thornn*) vahelisel alal ning mitu kõrtsiga aeda paiknes Punase torni ümbruses. Ordulinnuse vastas linna sees asus tallivendade aed.

Uus-Pärnu kui hansa- ja kaubalinna seisukohalt oli oluline **sadamakai** ja **-silla** korrashoid. Rae arveraamatus leidub selle kohta paraku suhteliselt vähe teateid. 1530. aastal käisid tööd linna jõepoolsel küljel, arvatavasti ehitati seal sadamakaid.¹⁰⁴ Aastail 1538/39 puhastati jõge ordu-lossist kuni väljaspool linnamüüre asunud Jaani kirikuni ning ehitati sadamakaid (*bollwerk*)

⁹³ PA, lk 185, nr 77.

⁹⁴ PA, lk 185, nr 77; lk 208, nr 122.

⁹⁵ PA, 312, nr 27.

⁹⁶ PA, 312, nr 27; lk 315, nr 32; lk 316, nr 34.

⁹⁷ PA, lk 158, nr 15.

⁹⁸ PA, lk 269, nr 257: *dycken mit dem stoven*.

⁹⁹ PA, lk 312, nr 27.

¹⁰⁰ DSHI, 100, nr 29: *Stoffsammlung zu Pernau*.

¹⁰¹ DSHI, 100, nr 29.

¹⁰² DSHI, 100, nr 29.

¹⁰³ PA, lk 254, nr 223.

¹⁰⁴ PA, lk 280, nr 2.

Valge torni ja Jaani kiriku vahelisel alal.¹⁰⁵ Kümme aastat hiljem (1547–1548) ehitati sadamaid piki linnamüüri, paralleelselt sellega puhastati jõge Valge torni juures.¹⁰⁶ 1550. aastal puhastati jõge linapressi ja Valge torni juures.¹⁰⁷ *Bursprake*'i järgi lubati puid parvetada ainult Jaani kirikuni,¹⁰⁸ et mitte ummistada jõesuuet ja takistada laevade randumist. Kes Uus-Pärnus sadama korrashoiuga tegelesid, allikatest ei selgu. Tallinnas lasus sadama korrashoidmise kohustus mündrikel.¹⁰⁹ Võib-olla Uus-Pärnus oli see linna kalurite ülesanne. 15. sajandi allikate andmetel pidanuks sadamas asuma ka suured kaalud (*punder*), kuhu veeti laevadelt üleveopaatidega soola kaalumiseks.¹¹⁰ Ühendust jõega eraldatud Vana- ja Uus-Pärnu vahel pidas nähtavasti parvetaoline praam (*vhere*). Suur praam oli n-ö Vana-Pärnu lään, s.t Saare-Lääne piiskop andis parve läänile mõnele Vana-Pärnu kodanikule.¹¹¹ Üle jõe sõita tahtjaid teenindasid ka väiksemad üleveopaadid (*prame*). Nimelt seisab Uus-Pärnu linnaraamatus, et ülesõidu eest Reius võeti 9 veeringut ja sadamas 1 mark, selliselt laekunud raha läks linnakassasse.¹¹² Läbi Uus-, samuti Vana-Pärnu kulgesid Tallinna–Pärnu–Salatsi (Salacgrīva)–Riia suunal liikunud teelised ja kaubavoorid. Tallinna–Pärnu suunal oli keskajal kasutusel kaks peamist trassi. Esiteks Tallinna–Jälgimäe–Nissi–Lihula–Pärnu, selle teekonna pikkuseks on arvestatud u 172 km.¹¹³ Teine vana tee viis üle Märjamaa, s.o Tallinna–Jälgimäe–Märjamaa–Vigala–Pärnu; teekonna pikkuseks oli u 140 km.¹¹⁴ Samal suunal oli kasutusel ka tee üle Rapla, Kehtna, Eidapere kuni Tammiste parveni Pärnu jõel. Selle tee pikkus oli u 144 km.¹¹⁵ Nii pikale teekonnale jäi reeglina 4 ööbimist, kuivõrd päevatee pikkuseks võib arvestada keskmiselt 25–35 km. Väidetavalt liikusid keskajal kaubavoorid suvel 12 tunniga maksimaalselt 28–30 km, 16. sajandil läbisid kullerid sama ajaga 46 km ning kiirkullerid koos hobusevahetusega isegi 106 km.¹¹⁶ Rapla–Eidapere–Vändra–Pärnu teelõigu olemasolu enne 16. sajandit on seatud kahtluse alla, kuna lõigul Raplast Pärnuni pole ühtki kirikut ega ordu-mõisa, kus teelised oleks öömaja saanud.¹¹⁷ 1561. aastal Tallinnast Riiga sõitnud raesaadikud kasutasid Tallinna–Pärnu lõigul esmalt teed üle Kābikūla–Kase küla (Toris)–Kurena veski, tagasiteel aga liiguti üle Märjamaa; mõlemal juhul oli teekonnal neli ööbimist.¹¹⁸ Väärrib tähelepanu, et enne teeäärsete kõrtside süsteemi väljakujunemist tavatseti ööbida veskites. Näiteks 1561. aastal teel Pärnust Tallinna ööbisid Tallinna raesaadikud neljast peatusest kahel veskis.¹¹⁹ Pärnust Riiga suundus tee üle Uulu, mööda liivast rannateed lõunasse, ületades Häädemeeste oja, Salatsi, Pernijegeli, Koiva jõesuu (Carnikava juures) ja Mīlgrāvisē kaudu

¹⁰⁵ PA, lk 284, nr 9.

¹⁰⁶ PA, lk 289, nr 17–18.

¹⁰⁷ PA, lk 289, nr 20. Linapressi kohta vt lähemalt ptk 5.2.

¹⁰⁸ PA, lk 344 § 23.

¹⁰⁹ Vt Juhan Kreem. Hans Stolmaker, Sadamavaht. — *Kümme keskaegset tallinlast*. Koost Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd. Tallinn 2006, lk 241.

¹¹⁰ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 41.

¹¹¹ 1535 läänistas (*furlendt hebben*) piiskop Reinhold von Buxhövdeni parve Vana-Pärnu bürgermeistrile Benedictus Grothe'le ja tema abikaasa Margarethe Orgas'ele, vt PA, lk 26, nr 11.

¹¹² PA, lk 141. Eeldatavasti ei võetud seda tasu igalt üksikult üle jõe sõitjalt, vaid ühe ülesõidu eest kõigilt reisijatelt kokku; või ka nt ühe kaubavoori ülevedamise eest.

¹¹³ Tõnu Raid. *Eesti teedevõrgu kujunemine*. Tallinn 2005, lk 153. Vt ka Enn Küngi asjatundlikku arvestust raamatule, Enn Küng. Hea lähtepunkt tulevastele uurijatele. — *Tuna*, 2006, 2, lk 134–140.

¹¹⁴ Raid, *Eesti teedevõrgu kujunemine*, lk 153–155.

¹¹⁵ Raid, *Eesti teedevõrgu kujunemine*, lk 149, 156.

¹¹⁶ Dietrich Denecke. Straße und Weg im Mittelalter als Lebensraum und Vermittler zwischen entfernten Orten. — *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. Bernd Herrmann, Hg. Frankfurt am Main 1989, lk 217.

¹¹⁷ Raid, *Eesti teedevõrgu kujunemine*, lk 156.

¹¹⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. B. L. 2: *Rechnungsablegungen der Deputierten zu den Landtagen 1509–1561*, l. 38–40p.

¹¹⁹ TLA, s. B. L. 2, l. 40p: *noch tho Karmeil (Karmal?) in den mollen de nacht vortert; noch vortert inn Vxkul synne molle*.

Riiani.¹²⁰ Tallinna–Riia suunal liikunud teeliste teenindamine ning majutamine oli Uus- ja küllap ka Vana-Pärnule tähtis sissetulekuallikas. Vajadus teemoona, varustuse ja majutuse järele arendas linnas välja spetsiaalsete käsitöö- ja teenindusharude (hobuste rautamine, vankrite parandamine, moonaga varustamine jms) ning majutusasutuste süsteemi.

1.1.2. Kaitseehitised

Uus-Pärnu oli üks nendest linnadest keskaja Liivimaal, mis oli ümbritsetud **ringmüüriga** (*ringmuer*).¹²¹ Müür polnud ainult kaitseks välisvaenlase vastu, sel oli ka sümboolne tähendus.¹²² Ükskõik, kas maa või mere poolt linnale lähenejale paistsid esmalt ära keskaja linna tunnusemärgid – müürid, väravad ja tornid, mis tagasid elanikele turvatunde, pakkusid inimesele tolle aja tingimustes kõige kindlamat kaitset. Linnamüüri oli ka õigusruumi piirav tähendus ehk see oli territoorium, kus linnakodanike jaoks valitsesid õigus ja kord. Sellest tulenevalt kujutati linna pitsatitel kõige sagedamini just müüre ja torne. Uus-Pärnu, tõsi küll, moodustas selle koha pealt erandi. Eesti ala väikelinnadest olid veel Narva ja Viljandi kaitstud ringmüüriga.¹²³ Viimastel aastakümnetel tehtud arheoloogilised uurimistööd kinnitavad, et ka Haapsalus oli olemas vähemalt osaline ringmüür.¹²⁴ Ülejäänud kohalikud väikelinnad olid kaitstud vaid linna ümbritsenud muldvalli ja puittaraga. Võimsate ja efektiivsete kaitsekindlustuste ehitamine nõudis suuri investeeringuid, väikelinnal tavaliselt puudus selleks vajalik majanduslik jõud.¹²⁵ Kaitseehitiste tagasihoidlikkus tingis, et elu väikelinnas oli vähem turvaline kui suures. Väikelinn oli palju haavatavam ning võis kergesti langeda rüüstamiste ja röövimiste ohvriks, nagu juhtus Vana-Pärnuga 1473. aastal, kui ordumeister Johann Wolthus von Herse vend Ernst linna tungis, seal röövvis ja põletas¹²⁶, või 1533. aastal, kui Saare-Lääne piiskop Reinhold linna rüüstas ja põletas.¹²⁷

Hiljemalt 1520. aastate lõpust alates rajati ja kaasajastati Uus-Pärnus hoogsalt kaitsekindlustusi. Raearved pakuvad selle kulgemise kohta suhteliselt hea ülevaate. Eriti pingeline kaitserajatiste ehitamine Uus-Pärnus oli ühelt poolt tingitud asjaolust, et tulirelvade laialdane levik esitas nendele uusi nõudmisi, s.t need vajasisid kaasajastamist.¹²⁸ Teiselt poolt hävisid Uus-Pärnut tabanud järjestikustes tulekahjudes (1513, 1524 ja 1533) ka linna kaitsekindlustused, nii et neid tuli pidevalt uuesti üles ehitada. Bürgermeister Lynthem kirjeldab oma mälestustes 1519. aasta paiku linnas valitsenud olukorda, mainides, et linnamüür ja -tornid olid põlenud ning kokku varisenud.¹²⁹ Allikatest ei selgu, kui kaugele jõuti linnamüüri, -tornide ja -väravate ülesehitusega enne 1524. aasta tulekahju. Teadaolevalt oli üks esimesi Lynthem'i organiseeritud töid Uus-Pärnu vallikraavi põhjalik puhastamine, mida alustati hoolimata sellest, et linnakassas oli vaid 43 marka.¹³⁰ Väidetavalt oli kuni 19 meetri laiuse kraaviga piiratud kogu Uus-

¹²⁰ Raid, *Eesti teedevõrgu kujunemine*, lk 154.

¹²¹ PA, lk 319, nr 44.

¹²² Vrd Edith Ennen. *Die europäische Stadt des Mittelalters*. Göttingen 1987, lk 101–103.

¹²³ Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk 9.

¹²⁴ Pärn, *Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste ajaloos*, lk 40–42.

¹²⁵ Clark, *Introduction*, lk 7.

¹²⁶ Hausmann, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Pernau im Mittelalter*, lk 12 jj.

¹²⁷ Vt täpsemalt VII peatükk.

¹²⁸ Alates 16. sajandist ilmus Euroopas arvukalt spetsiaalselt militaararhitektuurile pühendatud traktaate, mis olid varustatud detailsete joonistega, vt Rein Zobel. Linnaehitusest ja -kindlustustest Eestis uusajal. — *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Koost Krista Kodres. Tallinn 2005, lk 43.

¹²⁹ PA, lk 139: *dy stadt was in allen oerden bufellich, thoern unnd mueren alle vast verbrandt unnd verdorfen*. Vrd PA, lk 341: *... vorbrande [...] unde de stadt van der karry porten ahn wente an de slottes porthen in de grunth ...*

¹³⁰ PA, lk 140.

Pärnu linnamüür.¹³¹ Hoo sisse saanud taastamistöö lõpetas 26. augustil 1524. aastal tahtlikust süütamisest alguse saanud tulekahju, millest ei jäänud puutumata ka linna kaitsekindlustused.¹³² Veelgi rohkem kahju tekitas viimastele 1533. aasta tulekahju.¹³³

Tallinnas ehitati 16. sajandi esimestel kümnenditel hoolega suuri suurtükitorne ning kõrgendati ja tugevdati linnamüüri.¹³⁴ Kaasajastati ka väikelinnade kaitseehitisi. Näiteks Viljandi linnakindluste juures hakati rakendama horisontaalkaitse printsiipi.¹³⁵ Uus-Pärnus püüti samuti võimaluste piires uue aja nõuetega kaasas käia. Bürgermeister Johann van Lynthem näib sõjaasjandusse puutuvat hästi tundvat, tema initsiatiivil asuti 1520. aastatest alates linna kaitsevõimet kavakindlalt tõstma. Tulirelvade võidukäiku arvestades muudeti linnamüüri vastupidavamaks. Nagu seisab rae arveraamatus, tehti see varasemast poole paksemaks ning palju kõrgemaks (*worth dy helffte dickker gemaketh, ock vele hoeger*).¹³⁶ Arheoloogilistel kaevamistel Pärnus välja tulnud müüri paksust on hinnatud 1,5–1,8-le, kohati 2 meetrile ja isegi rohkem.¹³⁷ Kui arvata, et see kajastab n-ö täiendatud ja parandatud seisust, siis enne 1524. aastat võis müür olla kõigest meeter paks või isegi alla selle. Arheoloogilistel kaevamistel Viljandis välja tulnud linnamüür oli 1,2–2,1 meetrit paks,¹³⁸ seega Uus-Pärnu müüri üsna samas suurusjärgus. Isegi Tallinna linnamüür ei olnud märkimisväärselt paksem, küündides 2,15–3 meetrini.¹³⁹ Arheoloogilistel andmetel oli Uus-Pärnu linnamüür laotud maakividest, kohati kasutati telliseid ning suuri paeplukke.¹⁴⁰ Raearvete järgi on müüri tugevdamiseks selle sisse müüritud kivisammas (*ok ein piler an der murenn achter ... 5, 5 cm ... gelecht*).¹⁴¹ Uus-Pärnu linnamüüri kõrgus on oluliselt raskem teada saada. 18. sajandist säilinud plaanide ja kirjelduste põhjal selgub, et Punane linnatorn on tänapäevaks umbes 6 m sügavuselt maa all,¹⁴² nii võis linnamüüri maksimaalne kõrgus ulatuda u 8 meetrini. Tallinnaga võrreldes oli see u 4–5 meetrit madalam. Tõenäoliselt oli Uus-Pärnu linnamüüri maksimaalne kõrgus 8 m, varasemal ajal, nimelt enne 1524. aasta tulekahju, võis see olla üksjagu madalam, võib-olla 5–6 meetri kõrgune.

Raearvete teadatel toimusid 1530. aastate algul peamised ehitustööd linnamüüri lõunaküljel. 1530. aastal kõrgendati müüri Gertrudi kiriku juures ning ehitati peale varikatus.¹⁴³ Katus ehitati kõigi eelduste järgi kaitsekäigule. Samal ajal tugevdati nn pooltorni (*halben thornn*) vundamenti ning torni ja Gertrudi kiriku vaheline müüri lõik tehti poole paksemaks ja palju kõrgemaks. Järgmisel aastal ehitati Ranna ja Riia väravate vaheline müüri lõik samuti paksemaks ja kõrgemaks ning kaitsekäigule pandi varikatus.¹⁴⁴ Kohe pärast 1533. aasta tulekahju hakati uuesti taastama linnamüüri, -torne ja -väravaid. Alustati linna kaguosast, kust tuli oli alguse saanud ning kahjustused kõige suuremad, kuivõrd seal asus puit- ja vahvärkmajade rajoon.

¹³¹ *Eesti arhitektuur* 2, lk 102.

¹³² Vt PA, lk 143, 341.

¹³³ PA, lk 282, nr 5: ... *do unser stadth hueser, thoernn unnd mue^erenn, ock vele volkes doeth verbrande; PA, lk 341: ... und vorbranden unnse stadt jamerlicken, dath radthus aff ock den gildestoven van der karrye porthen ahn beth an dath sloth.*

¹³⁴ Zobel, *Linnaehitusest ja -kindlustustest*, lk 47–48.

¹³⁵ Kaur Alttoa. Uusi andmeid Lõuna-Eesti hiliskeskaegsetest linnakindlustustest. — *Ehitus ja Arhitektuur*, 1985, 1, 2, lk 37.

¹³⁶ PA, lk 280, nr 2.

¹³⁷ Ülle Tamla. Archäologische Ausgrabungen in Neu-Pernau in der Munga-Strasse 2. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*, 1992, 41, lk 291, 292.; *Eesti arhitektuur* 2. Üldtoim Villem Raam. Tallinn 1996, lk 102.

¹³⁸ *Eesti arhitektuur* 2, lk 166.

¹³⁹ Rein Zobel. *Tallinna keskaegsed kindlustused*. Tallinn 1980, lk 250.

¹⁴⁰ Tamla, *Archäologische Ausgrabungen in Neu-Pernau*, lk 291.; *Eesti arhitektuur* 2, lk 102.

¹⁴¹ PA, lk 287, nr 11.

¹⁴² *Pärnu Punase torni ajalooline ülevaade*. Koost Ervin Sedman. Muinsuskaitseameti arhiiv nr P-1308, l. 9.

¹⁴³ PA, lk 280, nr 2.

¹⁴⁴ PA, lk 281, nr 3.

Nagu seisab rae arveraamatus, oli linnamüür kokku varisenud ning see tuli vundamendist peale uuesti üles ehitada.¹⁴⁵ Aastail 1533/34 laoti müür uuesti üles Pühavaimu kiriku ja Väikese Kompanii vahel.¹⁴⁶ 1537. a valmis Pühavaimu kiriku ja Punase torni vaheline müürilõik, kolm aastat hiljem ehitati seal müürile peale varikatus.¹⁴⁷ Arveraamatu järgi ehitati Punase torni juures linnamüüri sisse samba baas (*eyn voth*). 1538/39. aastal ehitati müüri Riia värava kõrval asunud Järva foogti maja ja Väikese Kompanii vahel, 1544. a parandati müüri Pühavaimu kiriku juures.¹⁴⁸ Jõeäärset linnamüüri ehitati ja parandati samuti järk-järgult: 1544. aastal ordu- lossist Väikese Jõeväravani, 1546. aastal Uue torni ja Gilditoe värava vahel. Liivimaa sõjani käisidki suuremad ehitus- ja kindlustustööd linna jõepoolse küljel, ainult 1555. aasta kohta annavad raearved teada, et lõunapoolsele linnamüürile ehitati uus varikatus ning müüri sisse müüriti suured (pae)plokid (*blocke in der muren gelecht*).¹⁴⁹ 1552. a ostis Maasilinna foogt Heinrich Wulff raelt 100 lasti lubja eest ühe krundi Uus-Pärnus. Kogu lubi läks sadamapoolse linnamüüri ehituseks.¹⁵⁰ 1556. a ehitati linnamüüri piki jõeäärt Gilditoe väravast kuni väikese Jõeväravani.¹⁵¹ Samal aastal lammutati Maarja-Magdaleena kirik, mille kive kasutati linna- kindluste ehitamisel. Jõepoolse linnamüüri ehitusele kulusid märkimisväärsed summad. Selleks läks 1552. a Herman van Hoeuelli pärijatelt kinnisvarapandi vastu laenatud 1200 margast pool ning linna vaestehoolekande rahast 500 marka.¹⁵² 1553. a on mainitud jõepoolse linnamüüri ehitustööde finantseerimist 1000 Riia margaga.¹⁵³

Tähelepanu hakati pöörama linnamüüri sisekülje vabakstegemisele. Nimelt paiknesid mõned majad väga müüri lähedal ning takistasid linna aktiivset kaitset. Üks selline oli Riia värava juures asunud *Ackerstaffs hus*. See kuulus bürgermeister Lammert Kallenberchile ja oli täiesti lagunenu.¹⁵⁴ Et linn saaks korralikult müüri ehitada, osteti maja 1531. aastal 300 marga ja ühe kaalumarga hõbeda eest ära. Raad nõudis, et linnamüüri sisekülg jääks seal edaspidi vabaks u 4,6 meetri ulatuses.¹⁵⁵ Valge torni kõrval linnamüüri vahetus läheduses asus Diderich Molleri maja, mis hävis täielikult 28. mail 1533 puhkenud tulekahjus ning kaks nädalat hiljem saadud välgutabamusest.¹⁵⁶ Linnamüüri sisekülje vabakstegemiseks ostis raad 1535. aastal krundi Diderich Molleri kasupojalt Pawel Krumschakelt ½ lasti rukki ja 3 lasti soola eest.¹⁵⁷ Kohe alustati seal müüri ülesehitamist. 1542. a müüs raad kõnealuse krundi 150 marga eest Jurgen Kratzile tingimusel, et linnamüür peab ka edaspidi vabaks jääma.¹⁵⁸ Üsna Diderich Molleri lähedal, linna poolt tulles paremal pool Karja väravat asus vastu linnamüüri raehärra Diderich Boese maja. 1537. aastal ostis selle noor Johann van Lynthem, kes kohustus müüri vabaks jätma ja mitte ehitama oma maja taha kõrtsituba.¹⁵⁹

Kui külm- ja heiterelvade ajastul valitsesid militaararhitektuuris vertikaalkaitse printsiibid, siis tulirelvade tulek tõi kaasa uue kindlustusviisi – horisontaalkaitsevöö kujunemise.¹⁶⁰ Horisontaal- kaitse põhimõtteid rakendas ka bürgermeister Lynthem Uus-Pärnu linnakindlustuste juures.

¹⁴⁵ PA, lk 282, nr 5.

¹⁴⁶ PA, lk 294, nr 32.

¹⁴⁷ PA, lk 284, nr 8; lk 286, nr 10.

¹⁴⁸ PA, lk 285, nr 9; lk 287, nr 14.

¹⁴⁹ PA, lk 290, nr 25.

¹⁵⁰ PA, lk 229, 320.

¹⁵¹ PA, lk 290, nr 26.

¹⁵² PA, lk 230–231, nr 169.

¹⁵³ PA, lk 227, nr 163.

¹⁵⁴ PA, lk 177, nr 59.

¹⁵⁵ PA, lk 281, nr 3.

¹⁵⁶ PA, lk 282, nr 5.

¹⁵⁷ PA, lk 282, nr 5; lk 284, nr 7; lk 295, nr 39.

¹⁵⁸ PA, lk 322, nr 50.

¹⁵⁹ PA, lk 154–155, nr 2.

¹⁶⁰ Zobel, *Linnaehitusest ja -kindlustustest*, lk 42.

1539. aastal võttis Johann van Lynthem ette eeskindlustuse rajamise linnamüüri edelapoolsele küljele.¹⁶¹ Ta lasi linna kaitsekraavi Gertrudi kiriku ja Riia värava vahelisel lõigul laiemaks ja sügavamaks kaevata ning ehitada tugevatest püstpalkidest tara ehk palissaadtõkke (*eyn staket gesaeth langes dy stadth muer*)¹⁶² vallikraavi ja linnamüüri vahele (*ock sunst twisschen deme graven unde der stadth muiren ein stacket vhan starcken balcken upsetten laten*)¹⁶³ müüriesisele muldvallile või selle välisküljele. Vallikraavi kindlustati palkide, vaiade ja mätastega.¹⁶⁴ Vall- või muldkindlustuste teke militaararhitektuuris oli otseselt seotud tulirelvade arengu ja levikuga.¹⁶⁵ Linnamüüri esisel muldvallil oli võimalik kasutada suurtükke ning Uus-Pärnu seisukohalt oli see väga tähtis, sest alles 1546. a valmis linna ainus suurtükitorn. Eeskindlustuste rajamine jätkus pärast bürgermeister Lynthem'i surma, nii et 1556. a ümbritses tara kogu linna (*ein stackeit umme der stadth*).¹⁶⁶ Arheoloogilistel kaevamistel on leitud sellise tara jälgi u 7 meetri kaugusel linnamüürist.¹⁶⁷ Väärrib märkimist, et muldvalli ehitamine Uus-Pärnu linnamüüri ette algas tähelepanuväärselt vara, sest näiteks Riias valmis esimene linnamüüri ümbritsev muldvall ajavahemikus 1537–1548.¹⁶⁸

Aastail 1538/39 lasi raad Diderich Boese maja juures müüri osaliselt maha kiskuda (osa sellest langes ise vallikraavi) ning rajada sinna rondeeli (*eyn rondeyll*).¹⁶⁹ Boese maja asus otse Karja värava kõrval (*ahn der karge porthe*).¹⁷⁰ 1540. aastal ehitati Diderich Boese maja ning teise rondeeli (*andern rondeyll*) vaheline müüri lõik 3,5 meetri kõrguseks.¹⁷¹ Kahjuks on osa arveraamatu tekstist hävinud ning olemasolev ei lase saada täpset ettekujutust, mis idamüüri ehitamisel õieti toimus. Näib, et 1530. aastatel ehitati müüri idaküljele kaks rondeeli, nendest üks Karja värava ette ja teine võib-olla Uue torni ette.

Uus-Pärnu linnamüüri jõepoolsel küljel oli **Gilditoa** värav (*gildestoven porthe*) ja **väike Jõe-värav** (*kleine porthe*), mille kaudu pääses sadamasse (vt lisa nr 2). 1563. aastal mainitakse linnamüüri jõepoolsel küljel ka nn hädavärvat (*noethporten*),¹⁷² mis oli tõenäoliselt vaid väravaava müüritis. Veevärav jõepoolses linnamüüris, otse ordulossi eeslinnuse nurgatorni kõrval tuleb ilmsiks ainult 17. sajandi linnaplaanidel ning nähtavasti ongi see alles hilisemal ajal ehitatud.¹⁷³ Läbi idamüüri paiknenud **Karja** (*karrye porten*) ehk Viljandi värava pääses eeslinnas asunud aedadesse ning sealt edasi linnaelanike ühiskasutuses olnud karja- ja heinamaadele, millele viitavad nii värava kui ka selle juurest lähtunud eeslinna tänava nimi. Lõunamüüris oli kolm väravat: **Riia** (*Rigesshe porthe*), **Ranna-** (*strand poerthe*) ja **Pühavaimu** (*Hellygen Geystes porten*)¹⁷⁴ värav. Nendest kõige suurem ja tähtsam oli kahtlemata Riia värav, mille juurest lähtus samanimeline tänav nii sees- kui ka väljaspool linnamüüre. 1533. aasta tulekahju järel lammutati Riia värav maha, pool väravast ehitati üles juba aastail 1533/1534, aastail 1538/1539 tehti seda veel kõrgemaks.¹⁷⁵ Heinrich Laakmann juhib tähelepanu, et õigupoolest on Riia värava ja tänava nimetus ebaloogiline, kuivõrd kõige otsem Riia poole viiv tee

¹⁶¹ PA, lk 286, nr 9.

¹⁶² PA, lk 286, nr 9.

¹⁶³ SRA, *Livonica I*:17, 19.09.1556.

¹⁶⁴ PA, lk 286, nr 9.

¹⁶⁵ Zobel, *Linnaehitusest ja -kindlustustest*, lk 42.

¹⁶⁶ PA, lk 239, nr 190.

¹⁶⁷ *Arheoloogilised kaevamised Pärnus, Nikolai 7*. Aruanne 1998. Käsikiri Pärnu Muuseumi Arheoloogia Kogus.

¹⁶⁸ Ojars Späritis. Städtebau in Livland und Kurland im 16. und 17. Jahrhundert. — *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse*. Baltische Seminare Bd. 10. Norbert Angermann, Hg. Lüneburg 2003, lk 130.

¹⁶⁹ PA, lk 285, nr 9.

¹⁷⁰ PA, lk 317, nr 36.

¹⁷¹ PA, lk 286, nr 10.

¹⁷² PA, lk 247, nr 212.

¹⁷³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 41.

¹⁷⁴ Hiljem nimetatud ka Sepa väravaks (*smedeporthe*), vt Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 41.

¹⁷⁵ PA, lk 282, nr 5; lk 285, nr 9.

kulgenuks läbi Karja värava.¹⁷⁶ Nähtavasti oli küsimus maantee kvaliteedis, s.t just Riia väravast kulgenud tee oli piisavalt hea, et seda mööda said liikuda kaubavoorid. Gertrudi kiriku juures paiknenud Rannaväravast pääses kõige otsemalt mere äärde, õigemini küll jõesuudmesse ja seal asunud parve ülesõidu kohta. 1537. aasta sissekanne rae arveraamatus teatab, et linnaväravatest kolmel on peal sarikad, kahel katusekivid.¹⁷⁷ Pärast 1537. aastat linnaväravate juures palju märkimisväärsust ei toimunud, ainult 1547. a ehitati Gildituba ning 1555. a parandati Riia väravat.¹⁷⁸ Nähtavasti müüriti vahetult enne Liivimaa sõda või sõja ajal kinni Karja värav.¹⁷⁹ 1609. aastast pärineb teade, et poolakad lasid piiramise käigus õhku Karja värava.¹⁸⁰ See viitab Karja värava olemasolule veel 17. sajandi algul, kuid ei saa välistada, et jutt käis kinnimüüritud väravast.

Enne 1524. aastat oli Uus-Pärnu linnamüüris kaks ümmargust torni: jõeäärne püssirohutorn ehk Valge torn ja **Punane torn**. Viimati mainitu oli Uus-Pärnu linnatornidest üks vanemaid ning keskajal oli see kasutusel linnavanglana (*roden vangenthorne*). Õigupoolest oli vanglana kasutusel torni alumine korrus, kuhu viis eraldi ukseava. Torni vanglaosal on massiivsed, umbes 2,3 m paksused välisseinad. Punase torni teisel korrusel on seinapaksus umbes 2 m ja kolmandal 1,6 m. Need mõlemad täitsid kaitsekorruse ülesannet, seejuures leidis teisel korrusel 3 ja kolmandal 2 laskeava. Torni põhjaküljel asus müüritrepp.¹⁸¹ Raearvete andmetel taastati aastatel 1541–1542 Punast torni ning sellele pandi kivikatus.¹⁸² 17. sajandi linnaplaanide järgi paiknes Punase torni lähedal nii ida- kui ka lõunamüüris üks poolringikujuline flankeeriv torn.¹⁸³ Uus-Pärnu linnaraamatutes pole neid torne aga kordagi mainitud.

Kui jõeäärne püssirohutorn (ka Viljandi torn) 1533. aasta tulekahjus täielikult hävines,¹⁸⁴ nimetati seda lõhutud torniks (*tho brakene thoernn*). Pärast torni taastamist 1540. aastatel kutsuti seda Uueks või Valgeks torniks (*nyen thorn*).¹⁸⁵ 1533. aasta tulekahjus hävinud **püssirohutorni** hakati 1540. aastal bürgermeister Johann van Lynthemil eestvõtmisel üles ehitama. Uus torn ehitati ümber vana torni vundamendi, selle läbimõõduks sai u 14 meetrit.¹⁸⁶ Tegu oli Uus-Pärnu kõige suurema torniga, suuruselt teise, s.o Punase torni läbimõõt oli umbes 10 m. Raearvete teateil töötas 1540. a torni juures kaksteist müürseppa kokku poolteist kuud.¹⁸⁷ Tööd jätkusid järgnevatel aastatel. 1546. a sai Uus torn valmis, ka sarikad pandi püsti, aga et katusekive ei saadud, siis löödi tornile peale saelauad.¹⁸⁸ Suurtükikidele mõeldud torn oli arvatavasti kolmekorruseline. Arheoloogilistel kaevamistel tuli ilmsiks torni täitepinnases asuv jalam, milles on üks lihtlaskeava ja kolm laskekambrit omapäraste paarislaskeavadega. Nendega sarnaseid leidub teadaolevalt vaid Roosikrantsi tornis, hilisemas Paksus Margaretas Tallinnas.¹⁸⁹ Valge torn oli ehitatud tellistest ja põllukividest. Allkorrusel olid torni seinad u 3 meetrit paksud.¹⁹⁰

¹⁷⁶ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 47.

¹⁷⁷ PA, lk 284, nr 8.

¹⁷⁸ PA, lk 289, nr 17; lk 290, nr 25.

¹⁷⁹ *Arheoloogilised kaevamised Pärnus Hommiku tn 3*, 1991. Kaevamiste plaanid Pärnu Muuseumi Arheoloogia Kogus PÄMu 14456/A 2506.

¹⁸⁰ Zobel, *Linnaehitusest ja -kindlustustest*, lk 61.

¹⁸¹ Vt täpsemalt *Pärnu Punase torni ajalooline ülevaade*. Koost Ervin Sedman. Muinsuskaitseameti arhiiv nr P-1308, l. 8–10; *Eesti arhitektuur 2*, lk 102–103.

¹⁸² PA, lk 286–287, nr 11–12.

¹⁸³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 41.

¹⁸⁴ PA, lk 282, nr 5: *dy tornn ahnn deme oerde ahnn des beckke warp unsse bossenkrueth tho allen stuckken verflog, dath wye nicht wuschenn, war dy thornn bleyff*.

¹⁸⁵ PA, lk 322, nr 50.

¹⁸⁶ *Eesti arhitektuur 2*, lk 103.

¹⁸⁷ PA, lk 286, nr 10.

¹⁸⁸ PA, lk 288, nr 16.

¹⁸⁹ Zobel, *Linnaehitusest ja -kindlustustest*, lk 61.

¹⁹⁰ *Eesti arhitektuur 2*, lk 103.

Lõunamüüris asetsenud **Pühavaimu torni** (*Helligen Geysts thornn*) valmimise aeg on ebaselge: 1520. aastate lõpul lokaliseeritakse linnaraamatus krunte Pühavaimu värava, 1543. aasta pärusraamatus aga Pühavaimu torni järgi. Pühavaimu torni mainitakse raearvetes tegelikult juba 1533. aastal.¹⁹¹ Nii on võimalus, et torn ehitati 1530. aastate algul ning sellega võis kaasneda Pühavaimu värava kinnimüürimine. Kuid võib-olla oli tegu hoopis väravatorniga, nii ei pruugi Pühavaimu torni või värava nimetuse erinev kasutamine viidata veel ei torni valmimise ajale ega värava kadumisele. Riia ja Rannavärava vahelises müüriõiguses paiknes poolringikujuline flankeeriv torn (*halben thornn*), s.o linnamüürist väljapoole eenduv torn, mis oli linna poole avatud; erialakirjanduses on seda nimetatud ka lihtsalt “pooltorniks”.¹⁹² 1530. aastal teatab bürgermeister Lynthem rae arveid kokku kirjutades, et lasi ehitada vundamendi nn pooltornile Gertrudi kiriku juures.¹⁹³ Uus-Pärnu 1543. aasta pärusraamatus on nimetatud linnatorn tähtsaim orientiir, mille järgi lokaliseeritakse kruntide asukohti linna lõunaosas.

Uus-Pärnu kaitseehitiste rajamise juures 16. sajandi esimesel poolel on üks tähelepanu vääriv küsimus, nimelt: kes täpsemalt seisis nende rajatiste kavandamise ja teostamise taga? Uus-Pärnus polnud nii komplitseeritud kaitserajatisi nagu Tallinnas või teistes suurtes linnades Liivi maal, kuid tegu oli siiski militaararhitektuuri kaasajastamisega. Seega pidi leiduma isik, kel oli selge ettekujutus ja teadmised, mida teha ning kuidas oma plaane teostada. Vaevalt sai militaararhitektuuri kaasajastamine Uus-Pärnus toimuda valdavalt mitesaksa müürsepp-meistrite eestvõtmisel. Tallinn näiteks tellis vajalike oskustega meistreid Saksamaalt ja Poolast.¹⁹⁴ Uus-Pärnu puhul pole võõrsilt tellitud professionaalide töö kasutamine tõenäoline, sest sellest oleks rae arvetesse kindlasti märk jäänud, nimelt oli selliste meistrite palkamine seotud suurte kulutustega. Kuidagi väga otseselt osutab kõik bürgermeister Johann van Lynthemile. Tema asus raehärraks saades kohe tegutsema: organiseerima vallikraavi puhastamist, Lynthemini initsiatiivil hakati rajama linna ümbritsevat muldvalli ja palissaadtõket. Linna ainsa suurtükitorni, mis Liivi sõja ajal rootslaste piiramisele edukalt vastu pidas,¹⁹⁵ ehitamise korraldas samuti tema. Kuidas ta seda kõike suutis korda saata, on mõistatus. Ainus võimalus on see, et tal endal oli piisavalt häid teadmisi kaasaegsest militaararhitektuurist. Pole aga samuti välistatud, et kaitsekindlustuste rajamisel aitas linna vajalike meistritega hoopis ordu. Näiteks tuleb Tallinna rae kirjast Pärnu komtuurile, Loeff van Loele, aastast 1547 välja, et viimane soovis kasutada Tallinna fortifikatsioonimeistri (*walmeister*), Hennenist pärit Jurgen Prutze teeneid, et lasta ühte osa muldvallist kõrgemaks ja tugevamaks ehitada.¹⁹⁶ Paraku ei selgu kirjast, kas mõeldud oli ordulinnuse või linna kaitsekindlustusi.

1.1.3. Linnaruum seespool linnamüüri

Elukeskkonna või -ruumina oli keskaja linn väike. Uus-Pärnu territoorium polnud suurem kui 320 m läänest itta ja 210 m põhjast lõunasse, pindala ligikaudu 62 000 m², see oli umbes kolm korda suurem Pärnu ordulinnuse pindalast.¹⁹⁷ Linnamüüri piiratud territoorium oli Rein Raie väitel jaotatud 25 nelinurkseks, nähtavasti ühtse kava alusel planeeritud kvartaliks.¹⁹⁸ Kvartalid olid väikesed, koosnedes 2–8 krundist. Arheoloogilistel kaevamistel on välja tulnud jäänuseid

¹⁹¹ PA, lk 281, nr 4.

¹⁹² Vt *Eesti arhitektuur* 2, lk 102.

¹⁹³ PA, lk 280, nr 2.

¹⁹⁴ Zobel, *Linnaehitusest ja -kindlustustest*, lk 47–48.

¹⁹⁵ Vt *Johann Renner's Livländische Historien*, lk 349.

¹⁹⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. A. a. 11b: *Briefkonzepte des Rats 1545–1548*, l. 342.

¹⁹⁷ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 54.

¹⁹⁸ *Eesti arhitektuur* 2, lk 99–100.

puitaedadest või -taradest, mis eraldasid krunte üksteisest.¹⁹⁹ Paul Johansen on esitanud hüpoteesi, nagu põhineuks seitse keskaja Liivimaa linna Lippstadt plaanilahendusel, s.t olid planeeritud selle linna järgi.²⁰⁰ Historiograafias on Vindavi planeeringut peetud analoogseks Uus-Pärnu linnaskeemiga ning arvatud, et mõlemad linnad rajati sarnaselt, s.o samal ajal ja ühe linnaplaneeri poolt. Mõlemad (osaliselt kattuvad) seisukohad on tänaseks päevaks saanud kriitika osaliseks.²⁰¹ Suhteliselt hiljuti georadariga tehtud uuringud Uus- ja Vana-Pärnu topograafiast näitavad, et Uus-Pärnu paikneb ida-lääne suunalistel liivaluidetel ning varased kivihooned linnas ehitati luiteharjadele.²⁰² Ka Vana-Pärnu on paiknenud kahel kuni kolmel ida-lääne suunalisel luitereal.²⁰³ Seega ei mõjutanud Uus-Pärnu topograafiat mitte Lippstadt, vaid pigem olemasolevate pinnavormide otstarbekas kasutamine. Aldur Vungi arvates seab see teadliku linnaplaneerimise keskaja Liivimaal üldse küsimärgi alla ja lubab arvata, et ka ülejäänud Paul Johanseni mainitud linnad tekkisid tegelikult n-ö isekujunemise teel.²⁰⁴ Küll aga pole põhjust vaidlustada Johanseni käsitust ordulinnuste “kilbile” rajatud linnadest kui linnuse eeskaitsest ehk n-ö eeslinnusest.²⁰⁵ Johansen peab sellise linnatüübi väljakujunemist Saksa Ordu ja hansakaupmehe koostöö tulemuseks Liivimaal.

Uus-Pärnu vanimate, 17. sajandist säilinud linnaplaanide järgi oli linnaruum tõepoolest korrapäraselt jaotatud, kuid isegi mitte 16. sajandi alguse linnaskeemi põhjal (see on olemas ainult Heinrich Laakmanni rekonstruktsioonina²⁰⁶) ei saa vastuvaidlematult väita, et samasugune proportsionaalne ruumijaotus pärines juba linna asutamise ajast. 17. sajandi plaanidelt vastu vaatavat pilt võis ju kujuneda alles 16. sajandi jooksul. Kolm tulekahju Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel (1513, 1524, 1533) ja veel üks 15. sajandi lõpul (1488) andsid küllaldaselt võimalust muuta linnasisest ruumijaotust ning rakendada seejuures renessansiajastule iseloomulikke korrapäraprinsiipi. Seega võib leida mitu seletust Uus-Pärnu 16. sajandi keskpaigale iseloomuliku linnasisese ruumijaotuse tekkele. Esiteks tulenes see olemasolevatest pinnavormidest. Teiseks andsid 16. sajandi algul linna tabanud tulekahjud võimaluse linna seesmist, keskajal välja kujunenud võimalikku ebakorrapära muuta ning teha vastavaks renessansi esteetilistele arusaamadele.²⁰⁷ Kas nii tõepoolest ka tehti, sellele küsimusele ainult linnaraamatute põhjal paraku vastata ei saa.

¹⁹⁹ Vt Sven Udam. Rettungsgrabungen in Pärnu auf dem Hof von Pühavaimu-Straße 8. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*. 1994, 43, lk 69.

²⁰⁰ Paul Johansen. Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. Werk und Wirkung Bernhards II zur Lippe im Ostseeraum. — *Westfalen, Hanse, Ostseeraum*. Beiträge v. L. v. Winterfeld u.a. (Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für Westfälische landes- und Volkskunde. Heft 7). Münster 1955, lk 154–155.

²⁰¹ Vt sellel teemal lähemalt Ritvars Ritums. The rise of medieval town of Ventpils – archaeological investigations and hypotheses. — *Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinasaja teadus 14*. Tartu-Tallinn, 2004, lk 295–296.

²⁰² Vunk, *Archaeological surveys and the topography of Medieval Pärnu*, lk 45.

²⁰³ Vunk, *Archaeological surveys and the topography of Medieval Pärnu*, lk 46.

²⁰⁴ Vunk, *Archaeological surveys and the topography of Medieval Pärnu*, lk 43, 45, 48.

²⁰⁵ Paul Johansen. Hansa tähendus Liivimaale. — *Kaugete aegade sära*. Koost Jüri Kivimäe. Tartu 2005, lk 374.

²⁰⁶ On avaldatud ka Paul Schneideri rekonstruktsioon Uus-Pärnu linnaplaanist, mille ta koostas 1543. aasta pärusraamatu põhjal, kuid tema versioon on vananenud ja paiguti ekslik, vt Paul Schneider. Versuche einer Rekonstruktion des Planes der Stadt Pernau ums Jahr 1550. — *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. VI. Pernau 1910, lk 31–45.

²⁰⁷ Vrd Zobel, Linnahitusest ja -kindlustustest, lk 43. Samas ei saa jätta mainimata, et renessansi arhitektid väärtustasid ka keskaja linnaplaani. Nad nägid selles teist tüüpi ratsionaalsust. Itaalia 15. sajandi arhitektuuriteoreetik Leon Battista Alberti väärtustab keskaja ebakorrapärast linnaplaani, linna käänulisi, kitsaid ja umbtänavaid nii praktilisest kui ka esteetilisest aspektist: sellised tänavad on kasulikud sõjaolukorras, eriti tänavalahinguis, need pidurdavad tuult ja pakuvad rohkem varju ning esteetilisest küljest vaadatuna avavad alati uusi, ootamatuid vaatenurki linnale, vt Wolfgang Reinhard. *Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*. München 2004, lk 493.

Uurides Tallinna linnaehitust ja topograafiat, jõuab Rasmus Kangropool järeldusele, et linnas sooritati igat liiki kinnisvaratehinguid, mille puhul tuli pidevalt ette nii juurde- kui ka ärälõikeid, aga neid tehti enamasti juba eksisteerinud krundi piires.²⁰⁸ Krundi tükeldamisest on teateid ka Uus-Pärnust. Näiteks tuli ette, et kodanikud müüsid osa oma krundist mõnele teisele maja vms hoone ehitamiseks. Peaasjalikult esineb krundi kaheks jaotamise juhtumeid. Pagar Herman Timan andis näiteks pool oma õuest tütre perele elumaja ehitamiseks.²⁰⁹ Diderich Forstenberch (Fürstenberg) andis osa talle kuulunud krundist poolvennale. See oli umbes 14 x 9 m suurune plats, millel varem oli asunud köstri elamu.²¹⁰ 1557. aastal müüs Claus Bruns oma krundist 130 marga eest Hans Kleye ühe väikese platsi (u 5 x 5 m) Hans Kley õue ja Wolmer Raueni talli juures.²¹¹ Toodud näidetest nähtub, et linnasisesed krundid ja kvartalid olid Uus-Pärnus enne Liivimaa sõda n-õ muutuvaks suuruseks. Omaette küsimus on, kas muutused kvartalisiseses struktuuris mõjutasid ka kvartalipiire. Rasmus Kangropool teeb Tallinna materjalile tuginedes järelduse, et kinnistupiiride vastavus fassaadide jaotusele tänavafondis ei ole ajavahemikus 14.–19. sajandini üldse muutunud. Seega 19. sajandi esimesel poolel koostatud linnaplaanidel kordub oma põhikoes vana, hiljemalt 14. sajandi alguseks välja kujunenud, üsna tõenäoliselt aga veelgi varasem – juba 13. sajandist, linna tekkeajast pärinev situatsioon (planeering).²¹² Kindlasti ei valitsenud Uus-Pärnus päris samasugune olukord nagu Tallinnas. 16. sajandi algul leidis Uus-Pärnus isegi linna tsentrumis vabu, s.t täis ehitamata krunte. Näiteks müüs raad 1523. a bürgermeister Lynthemile tühja krundi viimase elumaja (*dath hus is gelegen negest dem slotte*) vastas, 1527. a aga veel ühe tühja platsi eespool nimetatud krundi taga.²¹³ Karksi foogt ostis 1527. a tühja krundi turuplatsi ääres asunud nn Karksi maja ja bürgermeister Lynthemil kiviaida vahel.²¹⁴ Linnas oli isegi kruntideks jagamata alasid. Vähemalt lasi raad 1543. a Melcher van Galenile välja mõõta puuviljaiaia tarvis ühe krundi nn pooltorni ja Gertrudi kiriku vahel. Linnaraamatus on ära toodud selle täpsed mõõtmed: külje pikkuseks tänav poolt oli u 22 m, linnamüüri poolt u 28 m, habemeajaja Cosmus Bantzkowi poolt u 19 m ning Gertrudi kiriku poolt 7 m, kaugus linnamüürist aga 2,7 m.²¹⁵ Tõenäoliselt ei olnud krundipiirid väikelinnas nii püsivad kui tiheda kivi- majahoonestusega suures linnas, kuid vähegi kindlamat teavet selles küsimuses saavad anda ainult edasised arheoloogilise materjali põhjal tehtavad uurimistööd linna topograafiast.

Uus-Pärnu tänavavõrgustik oli suhteliselt nõrgalt arenenud. Lääne-ida suunal kulges üks suur tänav, mida allikais nimetatakse Pikaks tänavaks (*Lange strate*). Karja värava lähedal kasutati Pika tänav kohta ka Karja tänav nimetust.²¹⁶ Põhja-lõuna suunal oli Uus-Pärnus kaks suurt tänavat: Riia (*Rigische strate*) ja Pühavaimu tänav (*Hilligen Geistes strate*). Viimati nimetatud kandis jõepoolses osas ka Kompanii tänav (*Kumpenye strate*) nime, tulenevalt gildimaja asukohast. Mainitud on veel Väikest Jõe tänavat (*Kleine Beckstrate*), mis oli põhja-lõuna suunaline, kulgedes turuplatsilt jõe äärde. Tänavaid, millel polnud kindlat nime, nimetati väikeseks või kitsaks tänavaks. Üks selline oli näiteks Nikolai kiriku eest kulgev kitsas tänav (*enge strate*), mis ristus Pühavaimu tänavaga.

Elu kesk- ja varauusaja linnas erines mitmes mõttes vähe külaelust: linnapildiski leidis kehvapoolseid puust elumaju, tänavad olid puitsillutisega või üldse sillutamata, linnas jooksid vabalt ringi koduloomad. Arheoloogilistel kaevamistel on Uus-Pärnust Pikal tänaval ja Vanal

²⁰⁸ Rasmus Kangropool. All-linna topograafiast 14. sajandil. Linnaehituslikust struktuurist Taani aja lõpul ja orduaja algul (1310–1365). — *Vana Tallinn XIV (XVIII)*. Tallinn 2003, lk 41.

²⁰⁹ PA, lk 222, nr 152; lk 328–329, nr 69.

²¹⁰ PA, lk 225, nr 159: ... *dat rum in syner gehoffte, dar de koesterye plach tho sinde*

²¹¹ PA, lk 241, nr 195.

²¹² Kangropool, All-linna topograafiast 14. sajandil, lk 41.

²¹³ Vt PA, lk 305, nr 2.

²¹⁴ PA, lk 305, nr 4.

²¹⁵ PA, lk 197, nr 98.

²¹⁶ Vt PA, lk 164, nr 29: *Joesth vann Collenn szynn huyß isth gelegenn inne der carry straten*.

turul leitud umbes 1,5–2 m sügavuses keskaegse **puusillutise** jäänuseid.²¹⁷ Kaevamistel on välja tulnud jälgi ka munakivisillutisest, näiteks Pühavaimu kiriku juures.²¹⁸ Seda, et vähemasti turuplats oli sillutatud, kinnitavad kirjalikud allikad. Raearvetest lähtuvalt lasi raad 1548. aastal uuesti sillutada leiva- ja lihapoodide ning rae kiviaitade esist turuplatsi.²¹⁹ See on ka ainus teade sillutise ehitamisest ajavahemikus 1525–1557. Tavaliselt oli tänavate korrashoid linnaelanike kohustus, ainult ühiskondlike platside või väljakute heakorra eest seisis hea linnavalitsus.²²⁰ Linna heakord puudutas ka jäätmete probleemi. Uus-Pärnu *bursprake* nõudis, et igaüks viiks oma prahi ja mustuse ise linnast välja.²²¹ Linna avaliku ruumi korrashoidu, mis hõlmas tänavate sillutamist, kanalisatsiooni rajamist jms loetakse tähtsaimateks Euroopa linnaelus toimunud innovatsioonideks hiliskeskajal ja üleminekul varasesse uusaega.²²² Uus-Pärnu heakorra ja selle arengu kohta on täpsema ettekujutuse saamine võimalik alles edaspidiste täiendavate arheoloogiliste uurimistööde valgusel.

Linnaelanikud pidid olema varustatud joogiveega, sel eesmärgil lasi raad ehitada linna avalikke kaevusid. 16. sajandi esimesel poolel oli Uus-Pärnus kolm sellist **kaevu** (*soet*). Üks nendest asus turuplatsil,²²³ teine Punase torni lähedal.²²⁴ Kolmas kaev paiknes Nikolai kiriku lähedal, täpsemalt Kitsa tänava otsas Nikolai kiriku koori ja koolimaja lähedal.²²⁵ 1543. aasta raearved annavad teada kaevu ehitamisest kirikla õue valminud kivisauna juurde.²²⁶ Tegu võis olla niihästi eespool nimetatud, Nikolai kiriku juures paiknenud kaevu renoveerimisega, kui ka uue, kirikla elanike tarviduseks mõeldud kaevuga.²²⁷

Linnakodanike eravalduses oli samuti kaevusid. Teadaolevalt asus näiteks raehärra Berndt Stolterkampi (Stoltenkamp) majas kaev keldris.²²⁸ Kaevusid on välja tulnud ka Pärnus korraldatud arheoloogilistel kaevamistel.²²⁹

Linna elutegevuse keskpunkt, tema süda oli **turg**. Uus-Pärnu turuplats asus linna ühe peatänavana – Pika tänava – ääres. Igapäevane kauplemine toimus turul, seal müüsid oma toodangut linna käsitöölised ja ümberkaudsed talupojad. Turul asusid liha- ja leivapoed (*flesch unnd brothscharn*) ning kalaletid (*fischbencken*).²³⁰ Sinna seadsid oma müügiputkad üles kraamipoodnikud neljal suures laadapäeval. Turuplatsi ääres paiknes **raekoda** kui linna tähtsaim ning esinduslik ühiskondlik ilmaliku funktsiooniga hoone. Selle allkorrusel asusid poekesed, raekoja ühes tiivas kohtutuba ning teises vaekoda. Turu- ehk raekoja esine plats oli rohkemgi kui kauplemise koht. Kõik linnaelu tähtsamad sündmused toimusid seal: külaliste vastuvõtt, pidustused, protsessioonid, seal loeti Uus-Pärnu elanikele ette *bursprake*'i, seal anti

²¹⁷ Parek, *Pärnu sajandeis*, lk 15.

²¹⁸ Vunk, *Archaeological surveys and the topography of Medieval Pärnu*, lk 45. Vt ka Udam, *Rettingsgrabungen in Pärnu*, lk 70.

²¹⁹ PA, lk 289, nr 18.

²²⁰ Linnakodanikud tavatsesid testamentides annetada summasid teede ja tänavate korrashoiuks linnas (*wege und stege*), vt Ennen, *Die deutsche Stadt*, lk 91.

²²¹ PA, lk 344 § 22.

²²² Peter Clark. Improvement, Policy and Tudor Towns. — *Authority and Consent in Tudor England*. G. W. Bernard, S. J. Gunn, Ed. Ashgate 2003, lk 234.

²²³ PA, lk 305, nr 3: *an dem marckede an dem orde bie dem szode*.

²²⁴ PA, lk 337, nr 106: *Harth by dem sode negesth bie dem roden vangen torn*.

²²⁵ PA, lk 328, nr 69: *Ahn dem orde der kleinen straten negesth dem soede*; lk 329, nr 70: *Negesth der scholen up dem orde der engen straten, dar de soeth is.*; vrd lk 128, nr 25.

²²⁶ PA, lk 287, nr 13: *einen soet in dat fundamente by dem kerckhave, negest H. v. Akenn bolegen, gelecht und licks der erdenn up getogenn*.

²²⁷ Et tegu oli kahe kaevuga, seda sunnib arvama asjaolu, et linnaraamatus nimetatakse kaevu juures asuvana nii Riia kui ka Pika tänava ääres (s.o sisuliselt linna teises otsas) asunud krunte.

²²⁸ Parek, *Pärnu sajandeis*, lk 20–21.

²²⁹ Udam, *Rettingsgrabungen in Pärnu*, lk 69–70.

²³⁰ 1542. aastal valmisisid turuplatsi äärde uued leiva- ja lihapoed.

teada uute raeliikmete valimisest ja uue linnavalitsuse ametisse astumisest, seal viidi täide ka hukkamisi. Turuplats oli vaieldamatult tähtsaim ning tegelikult üldse ainus omataoline avalik ruum Uus-Pärnus seespool linnamüüre.²³¹ Sealsamas lähedal asus linna n-ö vaimse elu kolle – pühale Nikolausele pühitsetud **kogudusekirik**. Viimase toredus ja suurejoonelisus oli linnakogukonna väärikuse ja iseteadvuse väljendus.²³² Linna peakiriku juures asus kirikla koos oma õue ja 1543. a ehitatud kivist saunaga. Sealsamas lähedal, täpsemalt Nikolai kiriku koori vastas töötas rae kivihoones koolimaja (*steynhus [...] wert gebrucketh thor scholen boderff*).²³³ 1544. aastal tehti koolimajas suuremat sorti ehitustöid, sinna seati sisse kamber orelimängijale ja teistele kirikuteenritele.²³⁴ Veel üks oluline ühiskondlik hoone oli **gildimaja** – gildi liikmete ja selle külaliste kogunemise ja kooskäimise koht. Linnale tähtsatest rajatistest tuleb veel mainida kahte **vaestemaja**. Nendest üks oli olemas juba enne reformatsiooni, teine aga ehitati 1549. aastal. Peab nentima, et keskaja linna Euroopas iseloomustav ühiskondlike hoonete vähesus ning avaliku ruumi nappus tuleb ilmsiks ka Uus-Pärnu puhul.²³⁵

Uus-Pärnu rae prioriteet oli linna kaitseehitiste kaasajastamine, kuid paralleelselt sellega suudeti ka seespool linnamüüre hooneid ehitada ja taastada. Linn ehitas käsitööliste tarbeks väikseid elumaju: 1542. a valmis üks selline Pühavaimu torni juurde, siis veel kaks vahvärkmaja Punase torni lähedusse.²³⁶ 1545. aastal ehitati linna kulul turuplatsi äärde eluruumiga pood.²³⁷ Kinnisvara arendati ka erakapitali abiga. Näiteks 1544/1545 sõlmis raad kokkuleppe bürgermeistrite Johann van Lynthemiga ja Nicolaus Barenfeldtiga ning linnafoogt Luder Klanthiga, kes võtsid kohustuse ehitada oma kulu ja kirjadega tühjale platsile turuväljaku lähedal keldritega kivihooned (aidad).²³⁸ Kõik kulud tuli üles märkida ning raad hüvitas need esimesel võimalusel.

1.1.3.1. Elumajad

Uus-Pärnust pole säilinud ühtegi keskaegset elamut. Seega on teema käsitlemiseks kasutada ainult kirjalikud ja arheoloogilised allikad. Elsbet Parekilt pärinevad mõne keskaegse maja kirjeldused. Parekil oli võimalik Pärnu keskaegse päritoluga elamuid või nende pärast II maailmasõda jäänud varemeid ise vahetult uurida, seepärast on tema informatsioon kahtlemata väga väärtuslik. Olemasolevad kirjalikud allikad ei ole antud küsimuses üleliia informatiivsed, nendes sisalduvate teadete põhjal saab eristada hooneid ehitusmaterjali järgi, s.o puu-, vahvärk- ja kivimaju; veel esines segatüüpi elamuid, millel vaid dörnse oli kivehitus, eeskoda aga puidust. Kivimajade ehitamisel kasutati maa- ja paekive ning telliseid. Näiteks Pika ja Pühavaimu tänava ristumiskohas asunud kullassepp Fabian Medigeri maja välisseinad olid laotud paest ja põllukividest, siseseinad ja kõrgete keldriruumide võlvid aga tellistest.²³⁹ See osutab, et tellis oli suhteliselt kallis ja raskesti kättesaadav ehitusmaterjal ning sellest ehitati ainult mõningaid majaosi või -konstruktsioone, nagu võlvid, suitsulõõrid jms. 1543. aasta pärusraamatu andmed näitavad, et 16. sajandi esimesel poolel olid Uus-Pärnus domineerimas juba

²³¹ Vrd nt Marc Boone, Heleni Porfyron. Markets, squares, streets: urban space, a tool for cultural exchange. — *Cultural exchange in Early modern Europe*. Vol. II; *Cities and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*. Donatella Calabi, Stephen Turk Christensen, Ed. Cambridge, 2007, lk 235–237.

²³² Reinhard, *Lebensformen Europas*, lk 500.

²³³ PA, lk 329, nr 71.

²³⁴ PA, lk 288, nr 14: ... *de schole wedder bauen affgebrackenn und up getogen, dath um bauen ok eine kamer is, dar schir morgenn ein orgelliste, ander sunst kerckenn dener liggen kann.*

²³⁵ Dominique Bathélemy, Philippe Contamine. Interieur und privates Gehäuse. — *Geschichte des privaten Lebens*. Bd. II. Georges Duby, Hg. Fischer 1990, lk 410–411.

²³⁶ PA, lk 287, nr 12.

²³⁷ PA, lk 288, nr 15.

²³⁸ PA, lk 306, nr 6.

²³⁹ Parek, *Pärnu sajandeis*, lk 18.

kivimajad, 111 krundil asus 67 kivihoonet. Siiski jagus kõrvalhoonete ja ka elamutena linnapilti küllaldaselt puitehitisi, mis sattusid kergelt tuleroaks ning muutsid linna tabanud tulekahjude tagajärjed eriti traagiliseks. Tuleohutust silmas pidades nõuti kodanikumääruses, et igäuks vaadaku oma tule järele, enne kui häda tõuseb.²⁴⁰

Tabel 1. Krundid ja hooned Uus-Pärnus 1543²⁴¹

Hoonetüüp	Hoone materjal				
	kivi	vahvärk	puu	sega	kokku
avalikud hooned	6	1	-	-	7
elumajad	44	12	7	4	67
kiviaidad	15	-	-	-	15
poed	2	-	-	-	2
kõrtsid	-	4	4	2	10
tallid	-	1	-	-	1
aiad	-	-	-	-	2
tühjad krundid	-	-	-	-	7
	67	18	11	6	111

Uus-Pärnu linnaraamatutes on mainitud kahe viiluga elumaja (*mit twen gevelen*).²⁴² Riia värava juures asus nn topelt vahvärkmaja (*ein dubbelth wonhuis*), milles olid eluruumid kahele perele (*mit twen wonhusern, dornsen und kamern*).²⁴³ Ehituslikust küljest märkimisväärne detail on, et klaassepp Ciriacus Fuerbachi elumaja asus raekoja kõrval, sellega “ühe viilu all” (*stans thosamen an einem gvell*).²⁴⁴ Peale selle leidis Uus-Pärnus n-ö nimega maju. Üks niisugune oli Widenhouede’ (Widendouet) maja.²⁴⁵ Sellenimeline maja esineb kirjalikes allikates rohkem kui sajandi vältel, kusjuures veel kaua pärast seda, kui Widenhouede’d polnud enam maja omanikud. Linnaraamatu 1541. aasta sissekande järgi kutsuti Widenhouede’ maja ka *ringenn huiß*.²⁴⁶ Millele maja selline nimi võis viidata, on raske arvata, sõnal “ringen” on nimelt mitu tähendust, nagu “võitlema”, “ringis asuma” või “väike” ja “lihtne”. Veel väärrib antud maja puhul märkimist, et see oli tähelepanuväärselt suur: laiust oli hoonel pärast 1513. aasta tulekahju järgset ümberehitust 23 meetrit.²⁴⁷ Nn nimega majade hulka kuulus ka Diderich Forstenberchi nurgamaja, mida on kutsutud majaks *thor oster siden*.²⁴⁸ Veel üks nimega maja oli Riia värava juures asunud *Ackerstaffs hus*. See kuulus kunagi linnakodanik Ackerstaffile ning olles hiljem juba bürgermeister Kallenberchi valduses, tunti maja endiselt vana omaniku nime järgi.²⁴⁹ Nähtavasti tavatsesid omanikud oma elamuid ja teisi hooneid märgistada peremärgiga.

²⁴⁰ PA, lk 344 § 13.

²⁴¹ Heinrich Laakmanni järgi, vt Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 58.

²⁴² PA, lk 329, nr 72.

²⁴³ PA, lk 318, nr 37.

²⁴⁴ PA, lk 307, nr 7.

²⁴⁵ PA, lk 317, nr 37.

²⁴⁶ PA, lk 189, nr 84.

²⁴⁷ Vunk, *Jeesus läks maal kõndimaie*, lk 342.

²⁴⁸ PA, lk 271, nr 261.

²⁴⁹ PA, lk 177, nr 59.

Näiteks oli enne II maailmasõda säilinud bürgermeister Johann van Lynthemi peremärgiga kivi, mis oli müüritud tema ehitatud kiviaida seinna.²⁵⁰ Küllap ehtisid Uus-Pärnus nagu Tallinnaski vähemalt jõukate kaupmeeste elamute majaesiseid treppe omaniku märki kandvad etikukivid.

Kui *wonhus* tähendab kahtlusteta elumaja, siis *stenhus*'i puhul on asi keerulisem: see võib tähistada nii kiviaita kui ka elamut (ehk/või elamuna kasutatud kiviaita). Näiteks Uus-Pärnus turuplatsi ääres asunud rae *steynhueß*'is elas habemeajaja Jacob.²⁵¹ Ka koolimaja oli raele kuuluv *stenhus*, kus samuti olid eluruumid. Uus-Pärnu *bursprake* seadis tingimuse, et keegi peab magama *stenhus*'is või keldris (*keller*), kus hoitakse lina.²⁵² Keldris elamine võis Uus-Pärnus olla isegi päris tavaline, kuivõrd hansaruumis olid levinud elumajatüübina nn elukeldrid.²⁵³ Tallinnas olid need pooleldi maa-alused ruumid, mida köeti kaminast, mõnikord oli sellise keldri kohale ehitatud pood kaubaluugi ja letiga.²⁵⁴ Nähtavasti elasid elukeldrites peasjalikult vaesed linnaelanikud. Nikolai kiriku raamatus on mainitud elamuna *tasche*'t, mille kohta Heinrich Laakmann arvab, et tegu on maja nimega.²⁵⁵ Viimane on jälle kahtlane, sest kirikuraamatus on nimetatud mitut *tasche*'t.²⁵⁶ Mis tüüpi hoonega oli tegu, jääb paraku teadmata. See nimetus eksisteerib üksnes kirikuraamatus. On selgusetu, kas sellised ehitised kadusid linnapildist või oli ühte teatud liiki majakeste nimetamine *tasche*'ks lihtsalt kirjutaja suva. Hansaruumile kõige iseloomulikumaks elamutüübiks peetakse *bude*'t ehk nn elupoodi. Viimase näol oli tegu *diele*-elamu miniatuurvormiga, mille pindala võis olla kõigest 25 m².²⁵⁷ *Bude*'sid on korduvalt mainitud ka Uus-Pärnu linnaraamatutes, kuid palju lähemat nendest teada ei ole. Tallinnas olid elupoed kõrvalhooneteta 1–2-korruselised kelderdatud kivimajad, mida köeti kaminast; *bude*'l olid klaasaknad ning lai kaubaluuk.²⁵⁸ Siiski mitte igas *bude*'s ei elatud, vaid leitud ka selliseid, millel olid puhtalt kaubanduslikud funktsioonid. Elupoodides elasid Tallinnas peamiselt käsitöölised. Uus-Pärnus olid mõned *bude*'d n-ö iseseisvad ehitised, teised jälle kuulusid elumaja juurde, nähtavasti selle tänavapoolse juurdeehitisena (vt pkt 5.4.2). Kui palju kasutati Uus-Pärnus *bude*'sid elamutena, on võimatu hinnata.

Uus-Pärnust pole säilinud ühtki keskajast pärit elumaja, kuid vähemasti kirjalike teadete põhjal nähtub,²⁵⁹ et linnakodanike, eeskätt kaupmeeste elamutena olid ka Uus-Pärnus levinud paljudele hansalinnadele omased alamsaksa elamutüübil rajanevad hooned. Hoonete kõrged sadulkatused olid pööratud viiluga tänava poole.²⁶⁰ Sellele elumutüübile olid iseloomulikud kapitaalselt välja ehitatud keldrid, maja esimesel korrusel asus suur koda (*diele*, *forhus*), selle taga köetav eluruum (*dörnse*). Eeskoda oli üldjuhul suur (60–100 m²), seda valgustas 1–2 kõrget fassaadiakent. Nurgas oli lahtine mantelkorstnaga köök.²⁶¹ Suurkojas kulges soojal aastaajal valdav osa majaelanike igapäevasest tööst ja tegevusest, see oli kasutusel kaubakontori, lao ja töökojana. Teine olukord oli külmaperioodil. Väidetavalt võis *diele*'s temperatuur hoolimata kaminaga kütmisest

²⁵⁰ See hoone hävis II maailmasõjas, vt Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 191.

²⁵¹ PA, lk 174, nr 52.

²⁵² PA, lk 344 §14.

²⁵³ Doris Mührenberg. Lübecker Kolloquium 1999 (Der Hausbau) – Zusammenfassung. — *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III: Der Hausbau*. Manfred Gläser, Hg. Lübeck 2001, lk 838.

²⁵⁴ Küllike Kaplinski. *Tallinn – meistrite linn*. Tallinn 1995, lk 35.

²⁵⁵ Vt Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 195.

²⁵⁶ PA, lk 129, nr 25; lk 129, nr 25; samas nr 26.

²⁵⁷ Mührenberg, *Lübecker Kolloquium*, lk 838.

²⁵⁸ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 34–35.

²⁵⁹ Süsteemne käsitlus Uus-Pärnus arheoloogilistel kaevamistel välja tulnud elamutest ja hoonetest praegu veel puudub.

²⁶⁰ Parek, *Pärnu sajandeis*, lk 17.

²⁶¹ Krista Kodres. Linnaelamu. — *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Koost Krista Kodres. Tallinn 2005, lk 107. Vt ka Ulrich Müller. Regionalität und die “Archäologie des Hanseraums”. — *Nordosteuropa als Geschichtsregion*. Jörg Hackmann, Robert Schweitzer, Hg. Helsinki, Lübeck 2006, lk 207–210.

külmal talvel langeda nulli lähedale.²⁶² Eeskojast viis uks otse elutuppa, mis oli maja ainus suitsuvabalt köetav ruum. Tuba oli *diele*'st väiksem. Jõukate kodanike majas võis olla mitu dörnset, nii oli nendest vähemalt üks perekonna privaatne ruum. Vaestes majapidamistes täitis üksainus dörnse ka avaliku ruumi aset.²⁶³ Ühes 1494. aastast Braunschweigist pärit allikas on tabavalt kirjeldatud dörnse funktsioone, mainides, et seal süüakse, tehakse käsitööd ning magatakse.²⁶⁴ Kaupmehe elumaja ülemistel korrustel paiknesid puitsalvedega viljalaod. Hoone viiluväljakul olid luugid, mille kohal asus müürist väljaulatuv tala plokkseadeldise kinnitamiseks, pööningul asuva vintsi abil tõsteti kaup üles laoruumidesse. Tänavaaärsse hoone taga oli tavaliselt hoov. Hooviehitisena oli levinud kahekorruseline puust hoone, mille alumisel korrusel olid kuurid ja tallid, ülal teenijate ruumid.²⁶⁵ Ülemise korruse ees oli tavaliselt lahtine rõdu, millele viis väline puutrepp. Sellised hoovihood püsisid Pärnus 18. sajandini.

Varasel uusajal hakkas isiksusena kasvav linnakodanik üha enam hindama privaatsust ja mugavusi. Mõlemad tahtmised mõjutasid ka elamut, selle suurust ja sisemist struktuuri. Võeti kasutusele maja ülemised korrused, eluruum laienes hoovi sisemusse, eraldusid elu- ja magamisruumid.²⁶⁶ Põgusad kirjalikud teated näitavad, et Uus-Pärnu esinduslikud kodanikumajad tundsid 16. sajandi algul juba rohkem ruume kui keskajal tavapäraselt dörnse-*diele* jaotust. Näiteks Hans van Gulichile (Gulicke) ja hiljem bürgermeister Johann van Lynthemile kuulunud maja kohta on teada, et sel oli kivist dörnse ja kambrid ning puust eeskoda (*hefft eine steinen dörnse und kamern, ein holten vorhus*).²⁶⁷ Kamber oli 16.–18. sajandil ruuminimetusega käibel ruumide kohta, mida kasutati põhiliselt magamistoana.²⁶⁸ 1546. aastal mainib Uus-Pärnu bürgermeister Barenfeldt oma võlvitud magamistuba (*myner gewelfften slapkamer*).²⁶⁹ Liivimaa sõja aegsed vene allikad kinnitavad Uus-Pärnu elamute ruumiderohkust. Kindlasti ei käinud see kõigi elumajade kohta, vaid ainult jõukatele bürgeritele kuulunute kohta. 1578. aastal kirjeldatakse lähemalt ühte Uus-Pärnu elamut, tegu oli kuue toaga kivimajaga, kus oli keedukoldega kivist ahi, maja juurde kuulusid puust tall ja kaks keldrit; valdus oli 40 meetrit pikk ja 14,4 meetrit lai (pindala 576 m²).²⁷⁰ Linnaelaniku sotsiaalsest staatusest sõltus muu hulgas ka eluruumide arv tema majas. Nendele, kes kauplemisega ei tegelenud, piisas tunduvalt tagasihoidlikumast, sageli ainult ühe eluruumiga majast. Liivimaa sõja aegsest vene allikast pärineb ühe Uus-Pärnu klaassepa valduse (*dvor*) kirjeldus: see oli 6 sülda ja üks küünar lai (u 10 meetrit) ning 5 sülda (8 meetrit) pikk, seal oli puhas tuba, kivist tuba ja varikatus koos puust sahvriga.²⁷¹ Kirjeldatud krundi pindala oli kõigest 80 m². Mitte palju suurem, s.o umbes 125 m², ei olnud ka Wilhelm Twiuelile, kes oli ilmselt samuti käsitöeline, kuulunud krunt.²⁷² Elamutüübid linnas olid sotsiaalselt diferentseeritud,²⁷³ kuid mõistagi kirjutasid ka majanduslikud võimalused väga selgelt ette, millist või kui ruumikat elamut sai keegi endale lubada. Sotsiaaltopograafia seisukohalt ei koondunud kesk- ja varauusaja linnas ainult parimad hooned, vaid ka suurimad majapidamised, mida said endale võimaldada ainult suur-

²⁶² Helmut Hundsbichler. Wohnen. — *Alltag im Spätmittelalter*. Harry Kühnel, Hg. Graz, Wien, Köln 1986, lk 259.

²⁶³ Hundsbichler, *Wohnen*, lk 260.

²⁶⁴ Hundsbichler, *Wohnen*, lk 258

²⁶⁵ Parek, *Pärnu sajandeis*, lk 17.

²⁶⁶ Kodres, *Linnaelamu*, lk 106; vrd Sven Schütte. Zur Architektur und Funktion des mittelalterlichen Bürgerhauses in Nordwestdeutschland unter besonderer Berücksichtigung von Beispielen aus Göttingen. — *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. Bernd Herrmann, Hg. Frankfurt am Main 1989, lk 191.

²⁶⁷ PA, lk 326–327, nr 64.

²⁶⁸ Kodres, *Linnaelamu*, lk 108.

²⁶⁹ PA, lk 199, nr 102.

²⁷⁰ Selart, *Pärnu Liivi sõja aegse Vene halduskeskusena*, lk 33.

²⁷¹ Selart, *Pärnu Liivi sõja aegse Vene halduskeskusena*, lk 33.

²⁷² PA, lk 225, nr 159.

²⁷³ Schütte, *Zur Architektur und Funktion des mittelalterlichen Bürgerhauses*, lk 181.

kaupmehed ja kogukonna eliit, linna tsentrumisse ja teistesse prestiižsetesse rajoonidesse.²⁷⁴ Linna ääres ja eeslinnas paiknesid samal ajal väikesed majapidamised.

Elsbet Parek on kirjeldanud raehärra Luder Klanthile kuulunud maja, mis asus Pika tänava ääres Karja värava lähedal.²⁷⁵ Linnaraamatu järgi lasi Klanth maja uuesti üles ehitada. Tegu oli tüüpilise kaupmehe elamuga, mille pööningul asusid laoruumid, seejuures oli väidetavalt tegu kõrgeima keskaegse sadulkatusega majaga Pärnus. Hoone põhiplaan näitab tähelepanuväärselt massiivseid 1,4 m paksusi välismüüre. Maja juurde kuulus ümarkaarne kivivärv tellistest kaitsekatusega. Hoone kunstipärasemalt kujundatud osa oli tõenäoliselt 16. sajandist pärit portaal. Kahel pool ukseava olid lamedad pilastrid, mis kandsid profileeritud arhitraavi. Üle arhitraavi tõusis ümarkaarne ehisviil, selle kohal oli väike konsool, mis kandis kivikuuli.²⁷⁶

Huvitavaid andmeid Uus-Pärnu elamute kohta 16. sajandi algusest annab Johan Lelowi sisseseatud Kullamaa vakuraamat, kuhu ta on muu hulgas teinud märkmeid oma kinnisvara kohta Uus-Pärnus. Nikolai kiriku vaimulikule, Erasmuse altari vikaarile aastail 1506–1520 Johan Lelowile kuulus elumaja ja kaks aeda, lisaks üks laoruum (*kode*), mille ta andis kasutamiseks oma õele Margaretele.²⁷⁷ Kahjuks on osa tekstist hävinud, kuid sellegipoolest saab teada, et Lelowi maja dörnsel (*dornße*) oli 8 akent (*ßynth 8 fynster*). Tema (elu)tuba (*sthove*) valgustasid aga 3 täielikult klaasist akent (*3 heelen glaßevenster*).²⁷⁸ On tähelepanuväärne, et Lelow kasutab mõlemat terminit – nii “dörnse” kui ka *stove*. Kui alamsaksa *dornse* ilmus Saksa kirjalikesse allikatesse u 12. sajandil, siis 15. sajandist algas selle termini järk-järguline väljatõrjumine *stove* (sks Stube) poolt. Tallinna allikates mainitakse *stove*’t teadaolevalt esimest korda alles 1604. aastal, samas varaloendis on nimetatud ka dörnset.²⁷⁹ Lelow elumaja aknad väärivad aga eraldi tähelepanu. Nimelt oli akende, eriti aga klaasakende olemasolu elamul tähtis näitaja, sest hästi valgustatud ruum oli luksus. Klaasaknaid kasutati nende kalliduse tõttu ainult aadli ja jõukate bürgerite elamutes, samuti tähtsates ühiskondlikes hoonetes.²⁸⁰ Uus-Pärnu raekojal oli teadaolevalt vähemalt viis klaasakent.²⁸¹ Klaasi asemel kasutati tavaliselt pärgamenti, linast riidet vms. Elumajas valgustasid klaasaknad ainult parimaid ruume.²⁸² Mõnikord oli kõigest osa aknast klaasitud. Varasemast suurem klaasi kasutamine elamute ja ühiskondlike hoonete juures keskaja lõpul ning varase uusaja algul tõi kaasa klaasseppade arvu kasvu.²⁸³ Uus-Pärnu kodanikumaja akende kohta leidub kirjalikes allikates veel üks huvitav teade, nimelt tellis Lodewich Beysack Tallinnast kahe maja tarvis kokku kaheksale aknale võresid mõõtmatega

²⁷⁴ Heinz Schilling. *Die Stadt in der Frühen Neuzeit. Enzyklopädie Deutscher Geschichte*. Bd. 24. München 2004, lk 19.

²⁷⁵ PA, lk 315–316, nr 34.

²⁷⁶ Parek, *Pärnu sajandeis*, lk 19.

²⁷⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B m 23 I: *Wackenbuch der Kirche zu Goldenbeck (1520–1532)*, l. 2p.

²⁷⁸ Veel annab ta teada ühe *stot*’i olemasolust aia ees ning teisest *stoet sthoven*’i ees.

²⁷⁹ Krista Kodres. Elamuinterjööri ja selle sisustusest Tallinnas 17.–18. sajandil. — *Vana Tallinn II (VI)*. Tallinn 1992, lk 57.

²⁸⁰ Harry Kühnel. Das Alltagsleben in Hause der spätmittelalterlichen Stadt. — *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Alfred Haverkamp, Hg. Städteforschung A/18. Köln, Wien 1984, lk 49–51; Gunter Dimt. Haus und Wohnung zwischen Mittelalter und Neuzeit am Beispiel Oberösterreichs. — *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Alfred Haverkamp, Hg. Städteforschung A/18. Köln, Wien 1984, lk 85.

²⁸¹ PA, lk 292, nr 29.

²⁸² Hundsbichler, *Wohnen*, lk 263.

²⁸³ Kühnel, *Das Alltagsleben in Hause der spätmittelalterlichen Stadt*, lk 50.

1,3 m kõrgust ja 0,7 m laiust.²⁸⁴ Nii Lelow ülestähenduste kui ka Beysacki kirja põhjal nähtub, et Uus-Pärnu jõuka kodaniku elumajal oli aknaid suhteliselt palju. Aknavõrede tellimiseks esitatud andmete põhjal oli seejuures tegu suhteliselt kitsaste akendega.

Arheoloogilistel andmetel olid Uus-Pärnu kivimajades levinud keldrist köetavad kerise tüüpi hüpokaustahjud, hiljemalt 15. sajandist ka torn- ehk pottahjud. Arheoloogilistel kaevamistel Pärnus (Hospidali tänav 6) tuli välja hästi säilinud keskaegne ahi, mõõtmetega 2,04 x 2,15 x 1,2 meetrit. Eluruumi tagumises paremas nurgas seisnud ahju fassaad oli laotud tellistest, ahju tagumine külg aga maa- ja paekividest; ahju tellistest põrandal olid maakivid, mida sai kuumaks ajada.²⁸⁵ 16. sajandil levisid Uus-Pärnu jõukates majapidamistes reljeefsetest ning glasuuriga kahhelplaatidest laotud ahjud. Väärrib rõhutamist, et just kulutused toasoojale ja valgustusele on erinevate sotsiaalsete kihtide elutingimuste kõige olulisem eraldusmärk.²⁸⁶

1.1.3.2. Kõrvalhooned

Linnakodaniku eluviis nõudis, et elumaja juurde kuuluks ka mitmesuguse funktsiooniga kõrvalhooneid, eeskätt majapidamishooneid. Need olid keldritega aidad, keldrid, eraldi on mainitud veinikeldrit (*winkeller*),²⁸⁷ tallid, kõrtsid, poed jm. Osa nendest abihoonetest asus elumaja juures, sellega samal krundil, osa paiknes elamust lahus kusagil sees- või väljaspool linnamüüre. Kõrvalhooned tekkisid linnaelanike praktilise elu vajadustest, peegeldades samal ajal nii nende ametialast tegevust kui ka majanduslikke võimalusi. Näiteks kauba säilitamise vajadus tingis keldrite ja aitade olemasolu, kauba müümiseks oli vaja poode jne. Arvestades loomapidamise tähtsust linnakodaniku majanduslikus tegevuses, kuulusid linnapilti laudad ja tallid. Loomasööda säilitamiseks oli vaja heinaküüne, millest osa asus linna sees, aga osa küllap ka eeslinnas. Linnas vabalt ringi jooksvate loomade (sead, kitsed, lambad) tõttu oli kiriku ümber ehitatud spetsiaalne tõke (*roster*), et loomad kirikusse ja kirikuõuele ei pääseks. 1530.–1540. aastatel kujunes Uus-Pärnus Gertrudi kiriku ümbrusesse n-õ hobustega seotud piirkond: üksteisele väga lähedal asusid linnusekomtuuri tall, Johann Heise tall ning hobu- veskiks muudetud Gertrudi kirik. Üldiselt, mida suurem ja jõukam oli majapidamine, seda rohkem kuulus maja juurde mitmesuguseid abihoooneid, vaeste linnaelanike elamud võisid olla hoopis ilma kõrvalhooneteta.

1555. aastast pärineb Uus-Pärnu linnaraamatust huvipakkuv sissekanne.²⁸⁸ Nimelt kaebas rae-härra Conradt Vitingkhoff, et Euert (Ewerdt) Ducker (Duicker) on ehitanud otse tema dörnse akende ette “tavatu talli” (*einen ungewonthligen stal gebuwet*), mis kippus majas lausa päeva- valgust varjama. Tall oli ka tuleohutuse seisukohalt riskantne ehitus, kuivõrd seal hoiti heina ja põhku, pealegi asus seal ka leivaahi (*dat inn dem stalle ein backaven steith*). Sellepärast tahtis Vitingkhoff, et linnaraamatus oleks märges tema protesti kohta. Sissekandest ei nähtu, et raad oleks “tavatu talli” vastu rakendanud mingeid meetmeid. Kahtlane, et Uus-Pärnus puudus üldse igasugune “ehitusjärelvalve”, nagu tolle aja linnades üldiselt tavaks oli.²⁸⁹ Seda hoolimata asja- olust, et Uus-Pärnu kodanikumääruses ei leidu vastavasisulisi nõudeid ning ka Riia õigus ei esita selle koha pealt mingeid erilisi ettekirjutusi. Siiski nn heanaaberlikkuse põhimõttest

²⁸⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. B. h. 5 I: *Briefe und kafmännische Abrechnungen von und an Johann Selhorst 1517–1543*, l. 3.

²⁸⁵ Sven Udam. Über die Archäologischen Ausgrabungen in Pärnu in der Hospidali-Straße (1990–1991) — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*. 1992, 41, lk 284.

²⁸⁶ Kühnel, *Das Alltagsleben in Hause der spätmittelalterlichen Stadt*, lk 57.

²⁸⁷ PA, lk 233, nr 175.

²⁸⁸ PA, lk 234, nr 179.

²⁸⁹ Vt Kühnel, *Das Alltagsleben in Hause der spätmittelalterlichen Stadt*, lk 41–46.; Dimt, *Haus und Wohnung zwischen Mittelalter und Neuzeit*, lk 69 jj.

lähtuvat kooskõlastamist ehitusküsimustes Uus-Pärnus esines. Nimelt küsisid nii Anna Brackel kui ka bürgermeister Johann van Lynthem mõlemad Nicolaus Barenfeldtilt luba tugeva vaia (*soemer*) paigaldamise jaoks viimase maja seina sisse.²⁹⁰

Olulise tähtsusega kõrvalhooned olid **kõrtsid**. Kuidas Uus-Pärnu kõrtsihooned kesk- ja varasel uusajal välja nägid või mis elu nende sees ja ümber käis, selle kohta pakuvad nii arheoloogilised kui ka kirjalikud allikad ühtviisi nappe teateid. Uus-Pärnu linna- ja pärusraamatu andmeil olid sealsed kõrtsid peaaesjalikult kas puu- või vahvärkhood. Allikais leidub isegi paar täpsemat viidet ehitusspetsiifilistele detailidele. Nimelt oli Gertrudi kiriku juures asunud Johann Duchelile kuulunud kõrts puuvooderdusega savist vahvärkmaja (*in lemen stenderwerk*).²⁹¹ Samuti Gertrudi kiriku vahetus läheduses paiknenud Diderich Molleri kõrts oli (turba)mätastest (*decken myt soden*) katusega vahvärkmaja.²⁹² 16. sajandi keskpaigast on Uus-Pärnust teada ka üks kivist dörnsega kõrtsihoone. See linna kõige uhkem kõrts kuulus raehärra Johann van Ackenile (Aken).²⁹³ Kõrtsi juurde kuulus sageli või peaaegu alati aed: raehärra Peter Helwichi omanduses oli aiaga kõrts (*j kroch huss myt eynen garden*),²⁹⁴ Tonnies van Laerile kuulus kapsaaiaaga kõrts (*dat krochus rum myt einen kolgarden*),²⁹⁵ aga Pühavaimu kiriku lähedal oli Tonnies Sasse hooviga puust kõrtsituba (*myt syner gehoffte*).²⁹⁶

Elumajad olid linnas samuti vahvärk- või kivist dörnsega hooned. Mis tegi ühest majast kõrtsi ja teisest elumaja, seda on kirjalike allikate põhjal raske, kui mitte võimatu öelda. Mõnikord täitis kõrts ka elumaja aset, nagu võib välja lugeda raehärra Tonnies van Laeri kinnisvarade loetelust. Nimelt kuulus talle kõrts, kus pärusraamatu järgi “varemini elas pagar Torff”.²⁹⁷ Teade on veel teisel põhjusel huvitav. Keskaja linnas valitses pruulijate ja pagarite vahel tihe seos: mõlemad vajasisid tegevuseks head ahju ja roovialust. Sellest võiks järeldada, et korralik ahi ehk küttekolle oli kõrtsitoas kesksel kohal.

Kõrtsid asusid Uus-Pärnus valdavalt seespool linnamüüre, sageli elumaja taga, aga mõnikord sellest hoopis eraldi. Linna ida-, kagu- ja lõunapiirkond ehk Pühavaimu kiriku, Punase torni ja nn pooltorni ümbrus oli kõrtse kõige tihedamalt täis. Näiteks asus Pühavaimu kiriku vastas lausa reas kolm kõrtsituba: bürgermeister Johann van Lynthem, Johann van Akeni ja Diderich Mestacke oma.²⁹⁸ Samal ajal Tallinnas aga paiknesid kõrtsihooned väidetavalt peaaesjalikult eeslinnas.²⁹⁹ Uus-Pärnust on teada ainult mõned eeslinnas asunud kõrtsid: Tonnies van Laeri oma oli jõe ääres Maarja-Magdaleena kiriku juures, lubjaahju lähedal Johann Denckeri aia taga, Maarja-Magdaleena kiriku juures asus veel Johann Ducheli kõrts ning kusagil väljaspool linnamüüre oli kõrts ka Lodewich Beysackil. Tallinnas eeslinna tõrjutud kõrtsidega seotud elutegevus toimus Uus-Pärnus kõik seespool linnamüüre. Tõsi küll, ka Uus-Pärnus asusid kõrtsid prestiižsetest piirkondadest, s.o ordulossi naabrusest, sadamast, linna tsentrumist, võimalikult kaugel. Omakorda on huvitav, et näiteks Vana-Pärnu pärusraamatus pole kõrtse sõnagagi mainitud. Raske uskuda, et linnakodanike kinnisvara kajastavas allikas on need jäänud järjekindlalt eraldi välja toomata ja arvatud nn “muu juurdekuuluv” ehk “muude päraldiste” hulka, kuigi välistada seda ei saa.

²⁹⁰ PA, lk 199, nr 102.

²⁹¹ PA, lk 163, nr 26.

²⁹² PA, lk 336, nr 101.

²⁹³ PA, lk 337–338, nr 109.

²⁹⁴ PA, lk 178, nr 61.

²⁹⁵ PA, lk 181, nr 69.

²⁹⁶ PA, lk 338, nr 110.

²⁹⁷ PA, lk 181, nr 69.

²⁹⁸ PA, lk 192, nr 89.

²⁹⁹ Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 215.

Kui palju ühel kindlal ajahetkel linnas kõrtse kokku oli, on absoluutse täpsusega raske öelda. Heinrich Laakmann loendas neid 1543. aasta pärusraamatu põhjal kokku 10.³⁰⁰ Tegelikult oli kõrtse rohkem, sest mitte kõik ei asunud seespool linnamüüre, vaid kõrtse leidis ka eeslinnas. Samuti teeb kõrtside kokkuarvamise raskeks see, et nende arv muutus pidevalt. Näiteks ehitati kõrtsi asemele elumaja, nagu juhtus Johann Duchelile kuulunud kõrtsiga, mille asemele tema õetütre mees ehitas millalgi 16. sajandi esimesel poolel elumaja.³⁰¹ Samuti tuli ette, et varem tühjalt seisnud krundile ehitati kõrts. Nii lasi raehärra Peter Helwich ajavahemikus 1537–1548 ehitada tühjale platsile nn pooltorni lähedal vahvärkkõrtsi.³⁰² Ajaliselt on selliste sündmuste toimumist olemasolevate allikate põhjal väga raske jälgida, just seepärast on ka kõrtside üldarvu ühel kindlal ajahetkel keeruline määrata. Tundub, et neid oli 16. sajandi esimesel poolel keskmiselt 15–20. Kõrtsid vahetasid Uus-Pärnus omanikku müümise, vahetamise, pantimise vms teel. Pärusraamatust selgub paaril korral, kui kallilt on Uus-Pärnus kõrtse müüdüd. 1548. aastal müüs raehärra Peter Helwich ühe oma vahvärkkõrtsitoa 425 Riia marga eest bürgermeister Nicolaus Barenfeldtile.³⁰³ Hinrich Kallenberch omandas Thomas Gude kõrtsi 400 Riia marga eest.³⁰⁴ Umbes sama palju maksis näiteks keldritega kivivahetamine, s.o vahemikus 496–477 Riia marka.³⁰⁵ Elumajade hinnaskaala oli üldiselt lai, kuid 400 marga eest võis päris korraliku maja kätte saada.³⁰⁶ Kõrtse tavatsesid Uus-Pärnu jõukad kodanikud anda ka tütardele kaasavaraks. Bürgermeister Johann van Lynthem andis oma tütrele Gretkenile, kes abiellus raehärra Berndt Hesselsiga, kaasavaraks vahvärkkõrtsi Pühavaimu kiriku vastas.³⁰⁷ Kõrtsi said kaasavaraks ka Nicolaus Bergeri, Hinrich Kallenberchi jt tütreid.³⁰⁸ Bürgermeister Nicolaus Barenfeldt sai linnaraamatute korrastamise, eriti aga uue, 1543. a alustatud pärusraamatu sisseseadmise eest raelt kingituseks vahvärkkõrtsi.³⁰⁹

Millist osa kõrtsid linnaelus mängisid, sellele küsimusele on kõige keerukam vastata. Igatahes olid need nii või teisiti seotud õllega – selle valmistamise ja müümisega. Omaette küsimus on, kas kõrtsis hoiti õlleteoks vajalike linnaste ja humalate tagavara. Dokumentidest ei selgu paraku, kas kõrtsitoal oli selleks otstarbeks sobilikke hoiuruume: keldrit või pööningut, või meenutas kõrtsituba mõnel juhul koguni rehte? Tallinna kirjalikud allikad näitavad, et kõrtsis rüübiti õlut ja veini, mängiti täringuid ja muid hasartmänge.³¹⁰ Seda hoolimata asjaolust, et Tallinnas nagu ka Uus-Pärnus oli raha peale mängimine keelatud.³¹¹ Uus-Pärnu ordu-linnuses elanud orduvennad leidsid tee linna kõrtsidesse, samuti linna külasthanud talupojad. Loomulikult võtsid kõrtsis oma õlled ka kohalikud elanikud. Nii või teisiti oli kõrtsituba tähtis ajaveetmis- ja suhtlemiskoht. Kõrtsid pakkusid lisaks õllele peavarju ja ööbimisvõimalust linna külalistele. Ja näib, et viimastest linn puudust ei tundnud. Uus-Pärnus peeti sageli linnadepäevi ja orduhärrade kokkutulekuid, seal asus Püha Must rist, mille juures käis palju inimesi ja tõi annetusi; rääkimata sellest, et tegu oli hansalinnaga, mille sadamasse saabus kaubalastis laevu. Lääne-Euroopast tulnud laevad jäid mõnikord oma meeskonnaga isegi Uus-Pärnusse talvituma. Läbi Uus-Pärnu kulges Tallinna ja Riia ühendav maantee. See kõik tõi kaasa, et linnas liikus pidevalt inimesi, kes vajasisid peavarju ja kasti. 1561. aastast pärineb Tallinna raesaadiku reisi- kulude aruanne, mis annab lähemat ettekujutust sellest, mida reisijad Uus-Pärnule tähendasid.

³⁰⁰ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 58, 60.

³⁰¹ PA, lk 336 nr 101.

³⁰² PA, lk 319–320, nr 44.

³⁰³ PA, lk 334–335, nr 96.

³⁰⁴ PA, lk 337, nr 105.

³⁰⁵ PA, lk 201, nr 105.

³⁰⁶ Vrd PA, lk 332, nr 84: 1537 müüs raad väikese kivist elumaja koos kahe aiaga 220 Riia marga eest.

³⁰⁷ PA, lk 172, nr 49.

³⁰⁸ PA, lk 178, nr 61, lk 334 nr 95.

³⁰⁹ PA, lk 337, nr 106.

³¹⁰ Inna Põltsam. *Söömine-joomine keskaegses Tallinnas*. Tallinn 2002, lk 60.

³¹¹ PA, lk 343 § 7: *Ock vorbede wy dobelspil und ein spil, dat dar heet mummen*.

Kuivõrd reisiti hobuste ja vankritega, tähendas see, et peatuspaigas läks vaja hobusemoona: heina ja kaeru; sööta osteti kaasagi. Samuti tuli mõnikord hobuseid rautada, haiged loomi arstida ning isegi uusi loomi osta. Ka vankreid oli tarvis parandada. Reisivad inimesed vajasisid peavarju, kosti ja õlut. Osa külalisi leidis küllap majutamist linnakodanike kodudes, osa ordu-lossiski, kuid sugugi mitte kõik. Igatahes oli kõrtside järele vajadus selgelt olemas. Vana-Pärnu, võrdluseks, polnud kaubalinn, seal ei liikunud nii palju võõraid ning linna külaliste jaoks oli “vastu jõge paiknev” võõrastemaja (*harbarghe*).³¹² Uus-Pärnust pole jälle sellist teada.

1.2. ELANIKKOND

1.2.1. Arvuline koosseis

Euroopas oli 16. sajandi esimene pool demograafilise tõusu ajaks.³¹³ Peamiselt maalt lähtuva migratsiooni arvel suurenes oluliselt linnaelanikkond. Eesti ala linnaelanikkonna koguarvuks 16. sajandil on pakutud 20 000,³¹⁴ mis on suhteliselt optimistlik hinnang. Väärrib tähelepanu, et nendest enam kui pool elas Tallinnas ja Tartus. Tallinna suuruseks on 1530. aastate andmete põhjal arvestatud 7000–8000, Tartu suuruseks enne Liivimaa sõda oletuslikult 5000–6000 elanikku. Riia oli Liivimaal ainus 10 000 elanikuga suurlinn.³¹⁵ Liivimaa väikelinnade puhul olid arvulised näitajad aga hoopis teised. Euroopa linnaajaloo-uurijad nimetavad kokkuleppeliselt väikelinnaks linna, mille elanikkonna suurus on kuni 2000. Selle kriteeriumi alusel olid Liivimaal – Riia, Tallinn ja Tartu välja arvatud – kõik linnad väikelinnad. Narva elanikkonna üldarvuks hiliskeskajal on arvestatud kõigest 500–800 inimest.³¹⁶ 1534. aastal vandusid Haapsalus piiskopile truudust 34 kodanikku, mis annaks linna elanikkonna suuruseks u 500 inimest.³¹⁷ Vana-Pärnus võis elanikke olla 200–300.³¹⁸ Viljandis oli sama palju või mõnevõrra vähem elanikke kui Uus-Pärnus, s.o umbes 1000. Paide ja Rakvere pidid olema Vana-Pärnu suurusjärku linnakesed. Need olid tõeliselt väikesed kogukonnad. See elanikkonna väiksus vajutas tugeva pitseri linna eluviisile ja -olule. Kui soovida Liivimaa väikelinnu veelgi diferentseerida, siis võiks need jagada väike- (> 500) ja kääbuslinnadeks (< 500).

Kui palju inimesi elas 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnus, selle kohta puuduvad täpsed andmed. Linnaruumi suurus, kruntide ja hoonete arv on üks oluline elanikkonna arvukuse näitaja. Uus-Pärnu elanikkonna suuruse arvestamiseks leidub tänuväärset kombel ka mõningaid kirjalikke teateid. Nimelt kirjutas 1550. a Pärnu ordukomtuur, et linnas on 70 kodanikku.³¹⁹ Seda teadet ning asjaolu, et linnas oli u 80 elumaja, aluseks võttes, on Heinrich Laakmann Uus-Pärnu elanike arvuks pakkunud 950–1000, koos eeslinnade ja ordulossiga 1200 elanikku.³²⁰ Seejuures arvestas ta kodanikupere keskmiseks suuruseks 6 liiget, ilma teenijateta. Muidugi jääb Uus-Pärnu elanikkonna suurus hinnanguliseks, kuid põhimõtteliselt võib Laakmanni esitatud arvuga nõusse jääda, olemuslikult erinev tegelikust ei saa see olla. Näib, et 70 kodanikku oli Uus-Pärnu jaoks orduaja lõpul suhteliselt stabiilne suurus. Ühes 1556. aastast pärit kirjas märgitakse, et Uus-Pärnus on 72 relvakandjat isikut, noorukeid arvestamata (*Item lxxij: werafftige personenn ane*

³¹² PA, lk 75–76, nr 69.

³¹³ Schilling, *Die Stadt in der Frühen Neuzeit*, lk 10.

³¹⁴ Heldur Palli. *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. *Academica* 6. Tallinn 1996, lk 31.

³¹⁵ Vt Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 92, 95.

³¹⁶ Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 274.

³¹⁷ *Eesti ajalugu II*, lk 305.

³¹⁸ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 64.

³¹⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 63.

³²⁰ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 64.

de jungen).³²¹ 1575. aastal oli noori nende, kelle hulka võib arvata käsitöö- ja kaubasellid ning kodanike täisealised pojad, linnas kokku 140 meest.³²² Uus-Pärnu raad kurdab 1556. aastal ordumeistrile, et kinnisvara omavaid kodanikke on linnas veel vaid 40–50.³²³ Nende kesiste teadete põhjal on Uus-Pärnu elanikkonna dünaamikat 16. sajandi esimesel poolel keeruline hinnata. Ainus, mis selgelt silma paistab, on elanikkonna märgatava kasvu puudumine. Võib-olla leidis mingi juurdekasv aset ajavahemikul 1526–1543, kuid hiljem võib selle tugevalt kahtluse alla seada.

1.2.2. Sotsiaalne koosseis

Kui suure osa moodustasid Uus-Pärnu 70 kodanikust kaupmehed ning kui suure käsitöölised, saab vaid oletada. Kodanikest üle 10% oli raehärrasid (8). Kaupmehi oli linnas vähemalt 35–40, käsitöölised kodanikke võis olla u 30 või isegi vähem, sest mitte kõik käsitöölised ei olnud linnakodanikud. Kodanikud ja nende pereliikmed moodustasid linnaelanikkonnast tervikuna veidi alla poole (400–500). Arvestades juurde veel vaimulikud ja aadlikud, nähtub ikkagi, et julgelt pool linnaelanikest olid vaesed käsitöölised, palgatöölised ja sulased-teenijad. Sotsioloogiliselt tähistasid linnakodanikud linna ülem- ja keskkihti.

Hiljemalt 16. sajandil ilmneb ümbruskonna **aadli** süvenev huvi Uus-Pärnu vastu. 21. märtsil 1525 kinnitati Uus-Pärnu rae ja kodanikkonna kokkulepe, et linnakodanikud ei tohi müüa kinnisvara aadlikele muidu, kui ainult rae loal.³²⁴ See ettekirjutus aga jäi reaalse mõjuta. Liivimaa sõja eelsel ajal aadli kinnisvaraomand Uus-Pärnus järjest suurenes. Heinrich Laakmann juhib tähelepanu, et kui 1525. a oli linnas 4–5 aadlikust majaomanikku (Mex, Mestacke (Metztacke), Sasse, Ellenbach, Korbecke), siis 1543. a oli neid juba 7 (Mestacke, Sasse, Heise, Watzel, Hane, Ermen, Smollingk), kelle valdusesse kuulus 13 krunti.³²⁵ Osa aadli-soost kinnisvaraomanikest sai linnakodanikuks, teised jäid aga n-ö ehtsaks maa-aadliks, kellel puudusid lähemad sidemed linna ja kodanikkonnaga.

Linnas elas või omas kinnisvara mitu **vaimulikust seisusest** inimest. Nikolai kirikus oli ametis kuus vikaari, lisaks kaplan ja kirikhärra. Juba enne reformatsiooni oli Uus-Pärnus mittesakslastel oma jutlustaja. Peale Nikolai kiriku oli linnas veel viis kirikut-kabelit. Kuigi üks vikaar võis teenida mitmes kirikus või altaril, tundub siiski tõenäoline, et enne reformatsiooni võis vaimulikke olla linnas umbes kümmekond. 16. sajandi esimestel kümnenditel soetas endale Uus-Pärnusse kinnisvara ka Soontagana kirikhärra Marcus Bruning.³²⁶ Kas tal võis linnas ka teenistuskohustusi olla, pole teada. Tiina Kala pakub, et Tallinnas oli vikaaride arv hiliskeskajal 70–80, mis teeb 1–2% elanikkonnast.³²⁷ Uus-Pärnus küündis vikaaride osa linnaelanikkonnast vaevalt üle 0,5%. Pärast reformatsiooni vähenes linna kirikutes teenivate vaimulike arv rohkem kui poole võrra. Reformatsioon muutis vaimuliku positsiooni ühiskonnas, tuues kaasa uue nähtuse – nn kodanliku pastoriseisuse. Linnakogukonda ilmusid evangeeliumiusu kirikuõpetajad ja nende pered. Luteri usu vaimulike järeltulijaid rändas Uus-Pärnusse ka sisse. Näiteks 1544. a ostis Uus-Pärnusse oma tütrele Elsbele kinnisvara Türi kirikhärra Michel Sweders.³²⁸ 16. sajandi esimesel

³²¹ SRA, *Livonica I:17*: 14.06.1556.

³²² Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 64.

³²³ SRA, *Livonica I:17*, 19. 09. 1556: *also dadt ungeverlich der borgere, de huisere hebben klein unde groth iniJ. h. f. g. stadt, twisschen xl unde vofftich...*

³²⁴ PA, lk 145, 343.

³²⁵ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 73.

³²⁶ PA, lk 72, nr 55, lk 73–74, nr 61, lk 195–196, nr 95.

³²⁷ Tiina Kala. Ludeke Karwel, kogudusevaimulik. — *Kümme keskaegset tallinlast*. Koost Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd. Tallinn 2006, lk 169.

³²⁸ PA, lk 338, nr 109.

poolel elas Uus-Pärnus mitu ordukäsknikku ja nende perekonda. Tegu oli vaimuliku rüütliordu liikmetega, kes tegelikult pidanuks elama tsölibaadis. Arvestades ordukäsknike sotsiaalset positsiooni, oli nii nende kui ka nende perede puhul vaieldamatult tegu Uus-Pärnu eliidiga.

1.2.3. Rahvuslik päritolu

Uus-Pärnu elanikkonna rahvuslik koosseis ei erinenud põhimõtteliselt Liivimaa suurte linnade omast: ülemkihi moodustasid saksa soost kaupmehed-käsitöölised, lihttöölised ja vaesed käsitöölised aga olid mittedakslased *resp.* eestlased ja lätlased.³²⁹ Selle poolest erines Uus-Pärnu linnaõiguseta väikelinnadest, mille elanikud olid väikekaubitsejad, kõrtsipidajad, käsitöölised või nn põllubürgerid.³³⁰ Tallinnas ja Tartus ületas eestlaste arv sakslaste ja teistest rahvustest linnaelanike koguarvu, kuid väikelinnade puhul see reegel alati ei kehtinud. Uus-Pärnus oli Heinrich Laakmanni arvestuste järgi u 730 sakslast ja 380 mittedakslast, Vana-Pärnus aga u 200 sakslast ja 100 mittedakslast.³³¹ Laakmanni seisukoht on mõistagi pelgalt oletuslik, sest konkreetseid andmeid, millele tugineda, lihtsalt pole. Narvas oli linnarae teateil 1530. aastast kõrvuti 30 saksa soost kodanikuga 120 mittedakslast,³³² jutt on muidugi perekonnapeadest. Mittedakslaste ülekaalu Narvas kinnitavad ka teised teated: 1501. aastal kaebas raad, et kui vasallidele antaks välja linna pagenud talupojad, jääks linn rahvast tühjaks.³³³ Liivimaa suurtes linnades elas koos suhteliselt paljude rahvuste esindajad, s.t linnakogukond oli multinatsioonaalne. Tallinnas elas eestlaste kõrval ka soomlasi, rootslasi, taanlasi ja venelasi. Tartus oli märkimisväärne vene kogukond. Haapsalus elas rootslasi. Üksikute Skandinaaviast pärit linnaelanike olemasolu Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel on samuti suhteliselt tõenäoline. Nime järgi otsustades võis üheks selliseks olla Henynck Petersen.³³⁴ Venelastest linnaelanike olemasolu Uus-Pärnus enne Liivimaa sõda on siiski ebatõenäoline.

1.2.4. Geograafiline päritolu

Uus-Pärnu elanikkonna geograafilise päritolu kohta leidub kirjalikes dokumentides paraku ainult üksikuid teateid. Kodanike päritolu kohtadena või ka paikadena, kus elasid nende lähimad sugulased, esinevad: Becken Vestfaalis (Margareta van der Berge), Königsberg Preisimaal (Aßmus Ernste), Campen (Pawel Gosenich), Köln(?) (Jost van Collen), Lünen³³⁵ (Hinrich Rotert),

³²⁹ Viimasel ajal on eesti ajaloolaste hulgas väljendatud seisukohta, et vastandus sakslane-mittedakslane ei olnud mitte etniline, vaid selles prevaleerisid sotsiaalne ja õiguslik aspekt (vt Anti Selart. Saks ja mittedaks keskaegse Liivimaa linnades. — *Sirp*, 2006, 17, 3, lk 14). Paraku kõigutab selle väite veenvust ja usaldusväarsust tublisti asjaolu, et tõestusel pole tuginetud konkreetsetele Liivimaa materjalile, vaid järeldus on tehtud, toetudes vendide olukorrale Ida-Saksamaa linnades. Samal ajal jõuab värskeim, Liivimaa kirjalike allikate põhjalikul analüüsil rajanev käsitlus antud küsimuses varasemast tuntud järeldusele, nimelt et “mitedakslane” tähistas keskaja Liivimaal eestlasi ja lätlasi (vt Wilhelm Lenz. Undeutsch. Bemerkungen zu einem besonderen Begriff der baltischen Geschichte. — *Aus der Geschichte Alt-Livlands*. Bernhart Jähnig, Klaus Militzer, Hg. Münster 2004, lk 169–185). Nii ei lase vähemalt senised uurimistulemused etnilist aspekti kuhugi taandada. Selarti seisukohavõttus näib tegu olevat mingi kummalise “lühühendusega”, kuivõrd küsimus ei seisne selles, et “mitedakslane” olnuks eeskätt sotsiaalne või õiguslik mõiste, vaid selles, et mitte kõik sotsiaalsed vastuolud Liivimaa linnas ei ole taandatavad rahvuslikeks.

³³⁰ Johansen, *Hansa tähendus Liivimaale*, lk 376.

³³¹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 64.

³³² Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 274.

³³³ Samal aastal sai lahingus venelastega surma 100 mittedakslast ja kümmekond sakslast, mille peale raad kaebas, et linn olla tühjaks jäänud, vt Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 275.

³³⁴ PA, lk 96, nr 132. Nime põhjal otsustades oli skandinaavlasti ka Vana-Pärnus (Larens Norweghen). Uus-Pärnu rae protokolliraamatus 16. sajandi lõpul esineb mitu Uus-Pärnuga seotud Skandinaavia päritolu isikut.

³³⁵ Lünen *an der Lippe* — linn Põhja-Rein-Vestfaalis, Dortmundist põhjas.

Waltrop³³⁶ (Grythe Sluethers). Vestfaalist, kuid täpselt määramata kohast, oli pärit veel mitu Uus-Pärnu elanikku (Diderich van Ermen, Steffen van Aschenberch, Herman van Hoeuell jt). Seega on tegu nende samade piirkondadega – Rein-Vestfaal, Alam-Saksimaa –, mis olid ka Liivimaa teiste linnade elanike peamised päritolukohad.³³⁷ Riia ja Tallinna kohta tehtud uurimused näitavad, et sisserändajatest 75% tulid lääne poolt Elbet. Nendest 40% Vestfaalist, üle 30% Alam-Saksist (15–18% Reinimaalt, 5% Saksimaalt, 5% Madalmaadest). Ainult 15–20% pärines ida poolt Elbet, Ida- ja Lääne-Preisist. Käsitöölise päritolu erines mõnevõrra kaupmeeste omast, neid rändas sisse Ida-Vestfaalist, Ida-Saksimaalt, ka Tüüringist.³³⁸ Kaupmeeste sisseränne Liivimaa linnadesse vastas hansakaubandusest tingitud suhetele Põhja-Saksa linnadega, saksa käsitöölise sisseränne sõltus sellide n-ö tavapäraest rännumarsruutidest.³³⁹

Uus-Pärnu elanikkonnale tõi täiendust ka Liivimaa-sisene migratsioon. Saksa soost kaupmehed-käsitöölised, kes 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnus elasid, olid pärit nii Liivimaa suurtest kui ka väikelinnadest: Tallinnast (Berndt Hessels, Heise Vegesack jt), Riist (Johann ja Hinrich van Acken jt), Narvast (Dam van dem Bram ja tema õde), Viljandist (Peter Wyckbolth?), Vana-Pärnust (Cosmus Osthoff jt). Uus-Pärnus oli ka Liivimaa väikestest kohtadest pärit kodanikke või kinnisvaraomanikke, nimelt Soontaganast (Marcus Bruning), Türilt (Elsbe Sweders), vististi ka Salatsist (*olde Korbecksche van der Salis*).³⁴⁰ Uus-Pärnust siirdusid inimesed edasi samuti nii suurde linna – Tallinna (Diderich Muntz, Johann van Gulich jt), Tartusse (Johann van Acken) – kui ka väikelinnadesse: Vana-Pärnusse (Tonnies van Laer), Kuressaarde (Tonnies Loysener). See näitab, et tegu ei olnud kaugeltki ainult ühesuunalise liikumisega, s.o väikelinnast suurde. Aadlisoost linnaelanikud ja kinnisvaraomanikud Uus-Pärnus olid pärit Saare-Lääne piiskopkonnast (Berndt Berch jt), ümberkaudsetelt ordualadelt (Johann Slippenbecke jt), samuti Riia peapiiskopkonnast (Jurgen van Ungern). Ainult mittesaksa elanikkonna lähema päritolu kohta puuduvad pea igasugused andmed, arvatavasti tulid nad eeskätt Uus-Pärnu lähitagamaalt. Eestlasest müürsepp Andreas Block oli teadaolevalt pärit Karksi piirkonnast.³⁴¹ Kindlasti ei tulnud Uus-Pärnu eestlastest elanikkonnale täiendust üksnes ordualadelt, vaid ka Saare-Lääne piiskopkonnast. Sisserändajate seas oli nii eestlasi kui ka üksikuid lätlasi. Kesk- ja varauusaja linn, sh väikelinn, ei olnud suletud ühiskond, pigem vastupidi. Sisserändajate esimese põlvkonna osakaal linnas pidi olema märkimisväärselt suur, see ilmneb juba Uus-Pärnu rae moodustumises.³⁴²

1.3. KOKKUVÕTE

Välise ilme poolest eristab Uus-Pärnut suurtest Liivimaa linnadest suhteliselt vähe, temagi oli ümbritsetud linnamüüri, linnas olid valdavalt kivihooned, linnamüüri ees laius eeslinn. Mida suurem oli keskaegne linn, seda võimsamad olid tema kaitseehitised – müürid, tornid ja väravad. Uus-Pärnu kindlustused polnud võimsuselt ja enam kui tõenäoliselt ka tehniliselt teostuselt võrreldavad Riia, Tallinna või Tartu omadega. Samas oli Uus-Pärnul ometigi silmapaistvalt palju vahendeid, mida kaitseehitiste rajamise alla panna. Polnud need ju mitte igale väikelinnale jõukohased kulutused, kuid Uus-Pärnul tuli ainuüksi 16. sajandi esimesel poolel

³³⁶ Waltrop — kirikuküla Ruhri ala põhjaosas.

³³⁷ Heinz von zur Mühlen. *Das Stadtbürgertum. — Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Wilfried Schlau, Hg. Köln 1997, lk 74–76. Vrd Jüri Kivimäe. Tallinn ja Hansa. Ühe ajaloolise struktuuri piirjooni. — *Looming*, 1988, 3, lk 377–378.

³³⁸ Mühlen, *Das Stadtbürgertum*, lk 75.

³³⁹ Mühlen, *Das Stadtbürgertum*, lk 74.

³⁴⁰ PA, lk 316, nr 35.

³⁴¹ Tema kohta vt lähemalt ptk 3.4.4. ja 5.4.1.

³⁴² Vt lähemalt ptk 3.1.3.

tulekahjude tõttu linn kolm korda uuesti üles ehitada. Tähelepanu väärrib ka linnakodanike heaolu ja jõukus, mis väljendus nende elamutes ja elutingimustes: jõuka bürgeri elamu oli kivist või vähemasti kivist dörnsega hoone, sellel oli mitu klaasakent, tema eluruume soojendasid uhked kähkelahjud jms.

Uus-Pärnu elanikkonna sotsiaalne koosseis on põhimõtteliselt sarnane Liivimaa suurte linnadega. Ka väljastpoolt Liivimaad sisse rännanud linnaelanike päritolukohad olid Uus-Pärnu puhul needsamad, mis Tallinna või Riia puhul. Erinevus seisnes mittede sakslaste arvatavas väiksemas osakaalus, samuti aadlisoost linnaelanike suhteliselt suures arvus. Kuigi Uus-Pärnu oli väikelinn, mille poliitiline ja majanduslik tähtsus jäi kaugelt alla kolme suure linna omale, oli seal ometigi olemas Liivimaa tasandil mõjukas eliit, nii suurte kaupmeeste, ordukäsknike, piiskopiametnike kui ka kohalike vasallide näol.

2. PEATÜKK. LINN JA MAAHÄRRA

Saksa Ordu Liivimaa haru oli Liivimaa mitme linna maahärra. Alates 1346. aastast kuulus ordule Eesti alal kuus linna. Kuigi ordu oli nende kõigi maahärra, polnud suhted linnadega kaugeltki ühesugused. Vahekorra linnaga määrasid ära ennekõike linnaõigus ja privileegid. Selles suhtes eristus Eesti ala linnadest selgelt Tallinn, mis oli Taani võimu all saavutanud teistest linnadest suuremad vabadused ja maahärrast sõltumatuse. Väikelinnad olid tunduvalt tugevamalt orduvõimu mõju all, seda eriti linna arengu varasel perioodil, kui ordu sekkus olulisel määral linna valitsemisse. Narvas väidetavalt moodustasid algselt koguni poole raest ordumehed.³⁴³ Väikelinnade tihe seotus orduvõimuga polnud linna arengule sugugi ainult takistuseks, sest maahärra seisis vajadusel ka nende heaolu eest. Tõenäoliselt toimus Uus-Pärnule ning vahest ka Viljandile hansalinna õiguste saavutamine just Liivimaa ordu huvides ja tema toetusel. Narvale hansalinna õiguste taotlemise eest seisis aktiivselt ordumeister.

Keskaja Liivimaa ajaloo historiograafias on linna ja maahärra suhete uurimisel arvestatav koht ja traditsioon.³⁴⁴ Arusaadavalt põhjustel on kõige enam ja põhjalikumalt käsitletud Tallinna ja Riia suhteid orduga. Uusimaid uurimusi sellest valdkonnast on Juhan Kreemi monograafia, milles keskendutakse peaaesjalikult Tallinna ja ordu poliitiliste ja majanduslike suhete ning õigusliku vahekorra analüüsile.³⁴⁵ Tunduvalt tagasihoidlikum on olnud ajaloolaste huvi ordu ja Liivimaa väikelinnade suhete uurimise vastu.³⁴⁶ Tõsi küll, nt Narva ja Pärnu linna ajaloo käsitlustes leidub ka orduvõimu ja väikelinnade suhteid kajastavaid peatükke.³⁴⁷ Sellegipoolest oleks võimalik kõnealust teemat käsitleda senisest põhjalikumalt ja mitmekülgsemalt. Järgmises peatükis ongi lähema vaatluse all Uus-Pärnu ja ordu suhted 16. sajandi esimesel poolel.

³⁴³ Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 256.

³⁴⁴ Saksa Ordu ning Liivimaa, Preisimaa ja Saksa riigi linnade suhetele pühendatud konverentsi ettekannete põhjal ilmus esinduslik kogumik: *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*. Udo Arnold, Hg. Marburg 1993.

³⁴⁵ Kreem, *The Town and its Lord*.

³⁴⁶ Saksa Ordu ajaloo kontekstis laiemalt on ordu ja väikelinnade vahekorda rohkem uuritud. Näiteks Preisi linnade liidu loomise kontekstis käsitleb sealsete väikelinnade ja ordu suhteid Henryk Samsonowicz. *Kleinstädte im Deutschordensstaat Preussen. — Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*. Udo Arnold, Hg. Marburg 1993, lk 143–155.

³⁴⁷ Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 250–254, 271–274; Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 79–84.

2.1. ORDUVÕIMU KOHAPEALNE ESINDUS

Saksa Ordu Liivimaa haru oli Uus-Pärnu maahärra, kes loovutas linnale linnaõiguse ja privileegid. Orduvõimu kohapealne esindaja Uus-Pärnus oli komtuur. Vaadeldaval ajavahemikul, s.o aastail 1500–1558/1562, jõudis Uus-Pärnu ordulinnuses ametis olla seitse komtuuri. Neist kõige pikemalt olid ametis kaks viimast komtuuri: Loeff van Loe 17 aastat (1533–1550) ja Rutgar (Rutger) Wulff (Wolff) *alias* Lüdinghausen 12 aastat (1550–1562). Pärnu ordukomtuurid olid lisaks: 1499–1509 Evert van Werminghausen, 1510–1516 Simon Graue van Rietberg, 1517–1518 Johann Clodt, 1520–1521 Rolf Bardewisch, 1524–1527 Hinrick van Tuilen (Thülen).³⁴⁸ Kaks esimesena nimetatut jätkasid mõlemad teenistust Tallinna komtuurina; Clot ja Tuilen olid edasi ametis Järva foogtina, Bardewisch jätkas Bremeni komtuuri kohal. Kahele viimasele komtuurile jäi amet Uus-Pärnus nende karjääri n-ö lõpp-punktiks. Loeff van Loe pensioneerus 1550. aastal, mil ta oli juba silmapaistvalt eakas, kindlasti üle 60-aastane.³⁴⁹ Tema edasisest elukäigust on vähe teada. Linnaraamatu andmeil viibis ta 1553. a endiselt Uus-Pärnus.³⁵⁰ Sama peaks kehtima ka 1556. aasta kohta, nimelt kui lõhuti maha Maarja-Magdaleena kirik, mainitakse rae arveraamatus, et see toimus vana komtuuri, s.o Loeff van Loe nõusolekul, kuid viimane võidi saada juba mitu aastat varem.³⁵¹ Rutgar Wulffi ametiaeg lõppes koos orduriigi likvideerumisega Liivimaa sõja ajal. Johann Renneri kroonika teatel lasti eakal, ikkagi ligi 40 aastat ordu teeninud komtuuril pärast seda, kui rootslased 1562. a Uus-Pärnu vallutasid, rahun minema minna ning anti talle pealekauba üks maja linnas ning Sauga mõis.³⁵²

Pärnu ordukomtuur kuulus ordumeistri käsniike-nõunike nn laiemasse ringi. Kitsamasse ringi kuulusid vähemalt 15. sajandil maamarssal, Viljandi ja Tallinna komtuur, Järva foogt ning Alüksne ja Kuldīga komtuurid.³⁵³ Uus-Pärnu komtuuri ametipost polnud ehk kõige ihaldusväärsem Liivimaa orduharus, kuid see oli hea hüppelaud jõudmaks veel prestiižikamatesse ja tulusamatesse ametitesse ordu hierarhias. Pärnu komtuur nagu Rakvere foogt võis arvestada tõusmisega Järva foogtiks või Tallinna komtuuriks. Pärnu komtuuri head edasised karjääri-võimalused ordus, sage esinemine maapäeval jm allikalised tunnistused räägivad tema suhteliselt heast ametipositsioonist ja arvestatavast mõjuvõimust.³⁵⁴

Ordulinnused olid ühe piirkonna halduskeskused. Sellest tulenevalt kuulus ordukomtuuri teenistusülesannete hulka peale konvendi juhtimise järelevalve ordulinnuse jt väiksemate kindluste üle oma haldusalas, samuti järelevalve ordumõisate valitsemise üle. Ühtlasi tegeles ta kohtumõistmisega oma piirkonnas.³⁵⁵ Komtuur oli kohalike ordusõdurite pealik. Kuna ülesandeid oli palju, vajas komtuur abilisi, nende arv sõltus konkreetsetest vajadustest ja konvendi suurusel. 16. sajandil oli Pärnu ordulinnuses ametis ka **linnusekomtuur**. Nimelt ei viibinud komtuur sugugi pidevalt Pärnus, vaid sõitis ringi oma ordumõisates (rääkimata veel muudest teenistuskohustest, mis teda Uus-Pärnust eemale viisid). Komtuuri kirjavahetus annab teavet

³⁴⁸ *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Orden*. Lutz Fenske, Klaus Militzer, Hg. (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 12.) Köln, Weimar, Wien 1993, lk 770.

³⁴⁹ Seda lubab arvata tõsiasi, et 1500. aastast pärinevad tema kohta esimesed kirjalikud teated, ja et 1514 oli ta juba orduametis: Võnnu majandusülem, vt *Ritterbrüder*, nr 556, lk 425.

³⁵⁰ PA, lk 231–232, nr 171.

³⁵¹ PA, lk 290, nr 26.

³⁵² *Johann Renner's Livländische Historien*, lk 349.

³⁵³ Klaus Neitmann. Rat und Ratsgebietiger Wolters von Plettenberg. Beobachtungen zum Regierungs- und Verwaltungsstil des Ordensmeisters. — *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*. Norbert Angermann, Ilgvars Misāns, Hg. Lüneburg 2001, lk 93.

³⁵⁴ Neitmann, *Rat und Ratsgebietiger*, lk 94.

³⁵⁵ Bernhart Jähniq. Die Verwaltung des Deutschen Ordens in Livland zur Zeit Wolters von Plettenberg. — *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*. Norbert Angermann, Ilgvars Misāns, Hg. Lüneburg 2001, lk 82–83. Vrd ka Peter Gerrit Thielen. *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert*. Köln Graz 1965, lk 84–94.

tema parajasti aktuaalsest asukohast. Ajavahemikus 1483–1556 on komtuur saatnud Tallinna raele kirju Matsalu, Lihula ja Tori ordumõisast. 16. sajandi esimesest poolest pärineb kõige enam kirju Lihulast: 1504–1505 kaks kirja, 1523–1525 kuus kirja. Paraku on säilinud kirju liiga vähe, et saada väita midagi konkreetset komtuuri nn liikumisskeemi kohta, ehk kas sõitmine ühest mõisast teise toimus mingi üldisema kava või tava kohaselt või oli pigem juhuslik, sõltudes vaid komtuuri paremast äranägemisest. Komtuur liikus palju ringi oma valdustes ja mujalgi, linnusekomtuur viibis aga statsionaarselt Pärnu ordulinnuses. Seega, kui Simon v. Rietberg kirjutab 1515. aastal Tori mõisast ordumeistrile, et tal on linnusekomtuuri juures 2 lasti turska, pidi ta silmas pidama, et kala on ladustatud ordulinnusesse.³⁵⁶

16. sajandi esimesest poolest on nime poolest teada neli Pärnu linnusekomtuuri: Johann Heutzeler 1521,³⁵⁷ Conradt van Boenen (Boynen) 1533–1550,³⁵⁸ Johann van Wickeden 1550–1558,³⁵⁹ Dietrich Schenking 1558–1562.³⁶⁰ Komtuuri “adjutandist” või “kambamehest” (*kumpan*) teated puuduvad.³⁶¹ Küll aga oli Pärnu ordukomtuuri juures ametis **kirjutaja** ehk sekretär. Nimeliselt on neid vähe teada. Paul Johanseni andmeil oli millalgi 1550. aastatel Pärnu komtuuri sekretär Thomas Horner Egerist.³⁶² Viimane kirjutab oma lühikroonikale “Livoniae historia” aastal 1551 pühenduse just Pärnus.³⁶³ 1557. aastal täitis sekretäri kohuseid Bartholomeus Millenius.³⁶⁴ 1559. aastal astus kirjutajana Rutgar Wulffi teenistusse tuntud kroonik Johann Renner, kes varem oli samas ametis Järva foogti Berndt van Smerten (Schmerten) juures. Enne Liivimaale asumist oli Vestfaalist Tecklenburgi linnakodaniku perest pärit Renner 1554. aastani juristina Bremeni toomkapiitli teenistuses.³⁶⁵ Heinrich Laakmann oletab, et just Pärnu komtuuri, Rutgar Wulffi raamatukogust leidis Renner Bartholomäus Hoeneke riimkroonika, mida ta kasutas oma “Liivimaa ajalugu” kirjutades.³⁶⁶ Vahemärkuse korras olgu mainitud, et talle teenistust pakkunud ordukäsknike raamatukogudega oli Renner hästi kursis. Näiteks vahendab ta, kuidas Järva foogt Berndt van Smerten tõi n-õ sõjasaagina Riia peapiiskopi Koknese linnusest kaasa palju häid raamatuid (*vele guder boeke*), nende hulgas oli Renneri arvates eriti tähelepanuväärne uhke ladinakeelne nn arstimisõpetus (*arstедie bock*), mille foogt viis oma Uus-Pärnu elamisse.³⁶⁷

Kui palju elas 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnu linnuses orduvendi, on teadmata. 1451. aastal oli seal koos komtuuriga 5 orduvenda, lisaks veel üks nn hallmantel.³⁶⁸ 16. sajandi kohta ei ütle see arv mõistagi palju. Viljandi linnuses oli 1554. aastal kokku kõigest 12 ordu

³⁵⁶ SRA, *Livonica I*: 10, 26.12.1515.

³⁵⁷ PA, lk 171, nr 47.

³⁵⁸ Vt PA, lk 188.

³⁵⁹ Johannes Renner. *Livländische Historien 1556–1561*. Peter Karstedt, Hg. Lübeck 1953, lk 86.

³⁶⁰ *Ritterbrüder*, lk 571–572, nr 770.

³⁶¹ Igal ordukäsknikul oli oma *kumpan*, viimase näol oli tegu käskniku käsutuses oleva alalise saatjaga, vt Thielen, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen*, lk 106. *Kumpan*’i puudumine Pärnu ordukonvendis võib tulla allikate vähesusest, aga võib ka olla, et *kumapan*’i ülesannet täitis 16. sajandi algul hoopis komtuuri sekretär.

³⁶² Paul Johansen. Vestfaali olemusjooned Vana-Liivimaa ajaloos ja kultuuris. — *Kaugete aegade sära*. Koost Jüri Kivimäe. Tartu 2005, lk 292. Vt tema kohta ka PA, lk 52, nr 22: 1559 oli “*der rechter Licentiat*”.

³⁶³ Thomas Horner. *Livoniae historia*. — *Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtesdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland*. Bd. II. Riga, Leipzig 1848, lk 378.

³⁶⁴ PA, lk 240, nr 192.

³⁶⁵ J(ohann) G(eorg) Kohl. Aeussere Lebensumstände Renner’s. — *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. XII. Riga 1880, lk 143, 145–146.

³⁶⁶ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 140.

³⁶⁷ *Johann Renner’s Livländische Historien*, lk 156.

³⁶⁸ UB, XI. Philipp Schwartz, Hg. Riga, Moskau 1905, lk 128, nr 160.

Teadmata on ka orduteenrite ja käsitöölise arv Uus-Pärnu ordulinnuses; Heinrich Laakmanni oletuse kohaselt võis neid olla umbes 25.³⁶⁹ Muudest ametimeestest on teateid veel komtuuri **kalameistrist** (*cumpures vischmeister*),³⁷⁰ kes näiteks Viljandi linnuses (1554. a) liigitus käsitöösellide alla.³⁷¹ Säinapüük (*soynenn vanngk*) Pärnu jõe suudmes ja Reiu jões oli komtuuri eesõigus. Talupoegadel oli säinapüük keelatud nii kaua, kuni komtuuri kalameister kalastas.³⁷² Komtuurile ei olnud meelt mööda ka see, et linna talupojad ja kalurid otse jõesuudmes kala püüdsid ja takistasid sellega kala vaba liikumist jõkke. 1549. aastal jõudsid Uus-Pärnu raad ja komtuur kokkuleppele, et jõesaarele pannakse üles suur puust rist, et talupojad ja kalurid teaksid õiget kalastamise aega, ühtlasi oli allpool risti jões kalapüük keelatud. Meres ja jões oli kalapüük jätkuvalt vaba.³⁷³

Viljandi ordulinnuse isikkoosseisu aluseks võttes võib oletada, et ka Pärnus olid nii komtuuril kui ka linnusekomtuuril oma kokk ja 2–3 isiklikku teenrit. Komtuuri teenistuses olnud mitmesugused orduteenrid (*unsers ordens unde myn dener; myne diener*) andsid talle tihti põhjust kirjavahetuseks Tallinna raega.³⁷⁴ Kuivõrd ordule kuulus veskiõigus ja mõningate pausidega töötas(id) ka komtuuri veski(d),³⁷⁵ siis olid komtuuri poolt tasustatavas ametis küllap mölder ja tema sulased. Ühes 1547. aastast pärit kirjas mainitakse isegi komtuuri saeveskit (*eyn sagemoelenn*).³⁷⁶ Vaevalt tuldi linnuses toime vahtide ja käskjalgadeta, kes nagu kalurid Viljandis kuulusid madalamate ametite hulka.³⁷⁷ 17. sajandist pärit plaanil on näha Pärnu ordulossi eeslinnuse õuel koos mitmesuguste majandushoonetega ka sepikoda, mis võib pärineda juba orduajast.³⁷⁸ Nii on võimalik, et ordulinnuses tegutses kohapeal ka sepp. Madalamatest ametitest tuleb mainida ordu kalureid.³⁷⁹ Kroonik Johann Renneri kaardil on joonistatud Sauga jõe suudme lähedale otse Vana-Pärnu vastu mõningad kalurihütid.³⁸⁰ Seal asus ordu kalurite küla ehk Kalamaja, kuivõrd ordulossi vastas üle Pärnu jõe algas ordule kuuluv territoorium. Pärnu komtuurile kuulus veel teine kaluriküla, mis asus Pärnu jõe vasakul kaldal praami ülesõidukoha ja linapressi lähedal.³⁸¹

Tõenäoliselt kasutati Uus-Pärnu ordulinnuses suuremal või vähemal määral linnakäsitöölise teeneid, samuti võis olla, et ordu käsitöölised asusid linna elama. Võib-olla just see, et ordulinnuse heaks töötades saadi lisateenistust, on põhjus, miks Uus-Pärnus olid mõned mitte kõige auväärsema eriala käsitöölised üllatavalt jõukad. Näiteks sepp Peter Koningk, kellele kuulus kivist elumaja kahe aiaga,³⁸² või lihunik Michel Loysener, kellel oli kivist dörnsega puumaja ja aed ning kelle mõlemast pojast said raehärrad: ühest Uus-Pärnus, teisest koguni bürgermeister Kuressaares.³⁸³ Viljandi allikate järgi maksti näiteks ordulinnuse heaks töötanud sepale 1554. a

³⁶⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 70.

³⁷⁰ PA, lk 29.

³⁷¹ Johansen, *Ein Verzeichnis der Ordensbeamten*, lk 125. Nn kalameister oli Saksa Ordus algselt üks orduvendadest, vt Thielen, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen*, lk 106, 107. Võimalik, et kalameistri n-ö muutumine käsitööselliks, nagu oli Viljandis, toimus alles 16. sajandil ordusiseste arengute tagajärjel.

³⁷² PA, lk 29, nr 14.

³⁷³ PA, lk 214, nr 135.

³⁷⁴ PA, lk 40–41 nr 6, 7, lk 48–49, nr 17, 18.

³⁷⁵ PA, lk 29.

³⁷⁶ TLA, f. 230, n. 1, s. B. B. 48: *Privatbriefe an dem Revaler Rat*, l. 11.

³⁷⁷ Johansen, *Ein Verzeichnis der Ordensbeamten*, lk 125.

³⁷⁸ Karl von Löwis of Menar. Ausgrabungen der Deutschordens-Komturei Pernau. — *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands 1896*. Riga 1897, lk 143.

³⁷⁹ PA, lk 24.

³⁸⁰ Vt Renner, *Liivimaa ajalugu 1556–1561*, lk 150.

³⁸¹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 53.

³⁸² PA, lk 157, nr 8.

³⁸³ PA, lk 334, nr 92.

lihavõteteks kuni 15 marka, lihunikule 5 marka, turvissepale isegi 30 marka töötasu.³⁸⁴ Juhul kui Uus-Pärnu käsitöölised täitsid ka komtuuri tellimusi, elasid ordulinnuses väikelinna käsitöölisele tänuväärset tellijat ning olukord oli sellega sootuks vastupidine Tallinnale, kus Toompea käsitöölised olid all-linna omadele tülikad konkurendid. Janusz Tandecki Preisi linnade kohta tehtud uurimused näitavad muuseas, et sealsetes ordulinnades toetasid ja täiendasid linnuse ja linna käsitöö samuti üksteist.³⁸⁵

2.2. KOMTUUR *RESP.* ORDUVÕIM JA LINNAKOGUKOND

Uus-Pärnu linnakogukonna ja komtuuri suhteid reguleerisid linnaõiguse ja privileegide kõrval mitmesugused tavad ja tavaõigus. Ordumeistri privileegide järgi oli komtuuril osa kohtumõistmisel kaela- ja käekohtu asjades. Ordukomtuurile kuulus pool linna kohtutuludest, samuti pool pärijateta jäänud varadest.³⁸⁶ 1528. aastal vastu võetud määruse järgi pidid raad ja linnusekomtuur tagama neljal suurel turupäeval (tooma- ja küünlapäeval, paastu esimesel nädalal ning jaanipäeval) kraamipoodnike julgeoleku, tasu selle eest (igalt poodnikult 6 killingit) jagati võrdselt.³⁸⁷ Uus-Pärnu linnaraamatust nähtub, millistel puhkudel on komtuur veel linna valitsemisse ja asjaajamisse kaasatud. Pärast pildirüüstet 1526 aitas ta lepitada raadi ja kogukonda.³⁸⁸ Komtuuri heakskiidule toetuti ka kirikuvarade kasutamisel linna hüvanguks.³⁸⁹ 1539. aastal oli komtuur osaline tsiviilprotsessis rae ja gildi vahel ühe kinnistu pärast.³⁹⁰ Ka linnakodanike privaatsete tülide korral kutsuti tihti komtuur appi otsustajaks ja tülilepitajaks, kuigi ta ei olnud seda oma ameti järgi. Komtuur viibis isegi sellistel puhkudel juures, kui tegu pidanuks olema puhtalt rae kompetentsi kuuluvate asjade üle otsustamisega. Näiteks olid nii Pärnu komtuur, linnusekomtuur kui ka Karksi vana foogt 1548. aastal tunnistajad ja heakskiitjad, kui raad võttis vastu määruse vastlakarnevalide keelustamise kohta.³⁹¹ Pastor Hinrik Gallele rae kulul maja ehitamise ja tema teenistuse üle otsustamise juures on mainitud, et kõik toimub komtuuri kaastadmisel ja nõusolekul (*myth wyllen volborth*).³⁹² Kui raad otsustas linnapoolse toetuse üle pastor Engelsmanni lesele, viibis millegipärast juures ka Karksi vana foogt Melcher van Galen.³⁹³

Ordukomtuuri ja Uus-Pärnu suhted olid 16. sajandi esimesel poolel üldiselt head. Komtuur ei sekkunud ülemäära tihti ja palju linnavalitsemisse, kuid ta leidis end vajadusel õigustatud olevat linnavalitsuse tegevust kritiseerida. Üks selline olukord tekkis pärast pildirüüstet 1526. aastal, siis süüdistas komtuur raadi, et linna valitsemine on alla käinud.³⁹⁴ Järgmine rahulolematuse väljendaja rae tegevuse suhtes oli Loeff van Loe.

Loeff van Loe ametisse asumine langes Uus-Pärnu jaoks eriti raskesse aastasse, nimelt laastas 28. mail 1533 linna järjekordne suur tulekahju. Linna tahtlik süütamine pandi Vana-Pärnu

³⁸⁴ Johansen, *Ein Verzeichnis der Ordensbeamten*, lk 128, 129.

³⁸⁵ Janusz Tandecki. *Der Deutsche Orden und das städtische Handwerk in Preussen. — Die Ritterorden in der europäischen Wirtschaft des Mittelalters*. Roman Czaja, Hg. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica XII. Toruń 2003, lk 178–179.

³⁸⁶ PA, lk 21, nr 4.

³⁸⁷ PA, lk 124, nr 14.

³⁸⁸ PA, lk 148.

³⁸⁹ *Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit*. Carl Schirren, Hg. Bd. III. Reval 1863, lk 44, nr 305.

³⁹⁰ PA, lk 179–180, nr 67.

³⁹¹ PA, lk 210–211, nr 127.

³⁹² PA, lk 189, nr 83.

³⁹³ PA, lk 219, nr 144.

³⁹⁴ PA, lk 148.

kirikhärra Johann Droste süüks. Viimasele pidasid klaperjahti nii markkrahv Wilhelm, Saare-Lääne piiskop Reinhold von Buxhövdén (Buxhoeveden) kui ka Pärnu komtuur.³⁹⁵ Arvatavasti oli Loeff van Loe ka ise tulekahju vahetu tunnistaja, vähemalt oli ta hiljemalt 1. aprillist 1533 (tõenäoliselt veelgi varem) Pärnu komtuurina ametis.³⁹⁶ Vältimatult tuli tal aga kokku puutuda katastroofi tagajärgedega – kas või juba seepärast, et arvatavasti sai ka orduloss tulekahjus kannatada. Näib, nagu kasutanuks Loeff van Loe ära linna nõrgestatud seisundit, et hakata endale kätte võitlema paremaid positsioone kaubanduses. Komtuur nõudis endale kauplemisel samasuguseid õigusi, nagu oli linnakodanikel. Linna kaupmeestele oli see mõistagi vastuvõetmatu ning kuigi linn ja komtuur olid aegade jooksul üldiselt hästi läbi saanud, puhkes nüüd tüli, mille lepitamine ordumeistri sekkumiseta osutus võimatuks. 1537. aastal saatis Hermann von Brüggenei asja lahendamise esimese komisjoni, kuhu kuulusid Tallinna komtuur Johann van der Recke ja Järva foogt Hinrick van Tuilen.³⁹⁷ Tüli lõpetas siiski alles teine komisjon, mille koosseisus olid Tallinna komtuur Remmert van Scharenberch (Scharenberg) ning ordumeistri nõunikud Johann van Bockhorst ja Peter Robel, 1539. aasta 7. jaanuaril koostatud retsessiga.³⁹⁸

Komtuuri ja linna vahelise konflikti lahendamiseks koostatud retsessid valgustavad linna ja komtuuri vahekorda ka laiemas plaanis. 1530. aastatel avaliku konfliktini viinud erimeelsused valitsesid uute piirimärkide, kohtutulude jaotumise ning kalapüügi õiguse küsimuses Reiu jõel, veel oli tüli Tylemannus (Tilemann) Ymmenhußeni linapressi ning Maarja-Magdaleena kiriku kruntide pärast. Komtuur heitis ette ülemäärast puude ja heina tegemist tema valdustes Reiu ja Tammiste, s.o linna talupoegade poolt, samuti ei olevat valvanud kodanikud oma kari-loomi ja need sattusid komtuuri maadele, ka asusid mõnede kodanike aiad ordulinnusele ja linnamüürile liiga lähedal, mispärast tuli need maha lõhkuda. Ordule kuulus kaldaõigus, Uus-Pärnu raad käsitas aga, et linnasarase piires kuulub see talle. 1539. aastal muudeti seda punkti järgmise põhjendusega: kuna linnale kuulus oma sarases pool kohtutuludest, siis oli tal õigus ka poolele kalakümnisele. Pea kõigis komtuuri tõstatatud probleemsetes asjades otsustasid komissarid linnale ebasoodsalt. Nii kästi rael maha lõhkuda vana tava vastaselt ehitatud uued veskid: tuuleveski ja hobuveski, niipea kui komtuur on oma veski korda saanud. Tõsi küll, 1543. a olid mõlemad veskid linnas veel alles. Komtuur nõudis ka vastu tava randa ehitatud kõrtsi mahalõhkumist. Õieti ainult ühes küsimuses lükati komtuuri nõudmised resoluutselt tagasi. Ta ei saanud õigust osta sissetulnud laevadelt kaupu esimesena või koos raega. Heinrich Laakmann juhib tähelepanu, et igatahes viitab see taotlus sellele, et komtuuri näol oli tegu arvestatava suurokkuostjaga.³⁹⁹

16. sajandil ilmnas Liivimaal üha selgemalt kohapealsete ordukäsknike iseseisvumine ordumeistrist, toimus nende n-ö ümberkujunemine ordumeistri ametnikest iseseisvateks valitsejateks oma haldusalal. Ka linnu püüti ordumeistri võimu alt ära saada ning ühtlasi suurendada tulu, mida orduametnik linnast pidi õiguse järgi saama.⁴⁰⁰ Selles seoses tasub märkida, et Loeff van Loe oli Pärnu ordukomtuuridest esimene, kes näiteks kirjavahetuses Tallinna raega pani kirjadele impersonaalse “Pärnu komtuur” asemel uhkelt oma nime alla.⁴⁰¹ Need olid üle-

³⁹⁵ Katkendid Tallinna esimesest turberaamatust 1365–1458. / Revaler Geleitsbuch-Bruchstücke 1365–1458. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded nr 4. Toim Paul Johansen. Tallinn 1929, lk 10; vt ka Jüri Kivimäe. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – *Keel ja Kirjandus*, 5. Tallinn 1997, lk 325.

³⁹⁶ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534). Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz*. Bd. 41. Bearb. von Ulrich Müller. Böhlau Verlag: Köln, Weimar, Wien 1996, lk 392, nr 386.

³⁹⁷ PA, lk 28–30, nr 14.

³⁹⁸ PA, lk 31–32, nr 15.

³⁹⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 83.

⁴⁰⁰ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 80.

⁴⁰¹ PA, lk 48, nr 17 jj.

ordulised suundumused. Järva foogt Hinrick von Tuilen ei tavatsenud oma kirju pitseerida koguni mitte Järva foogti ametipitseriga, vaid Tuileni isikliku pitseriga, mille paljas omamine oli varasematel sajanditel ordus keelatud.⁴⁰² Jõuline enesekehtestamise katse, oma positsiooni ja tulude tõstmise taotlus kodanike arvel oligi peamine, mis põhjustas Loeff van Loe tüli linnaga.

Orduvõimu sekkumine linnaellu ei tähendanud sugugi ainult midagi negatiivset. Tegelikult tunti ja kanti ka vastutust linna ja tema elanike heaolu eest. Siin ei piirdunud asi ainult kohaliku ordukomtuuriga. Heaks näiteks sellest on Uus-Pärnule osutatud abi pärast 1533. aasta tulekahju, kui 11 orduhärrat annetasid linna heaks suures koguses vilja: kokku 33 lasti rukist, 13 lasti linnaseid ja 2 lasti rukkijahu.⁴⁰³ Kuna Heinrich Laakmanni monograafias on annetajad ja annetused originaallika kättesaamatuse tõttu esitatud kohati vigaselt, on siinkohal ära toodud täpsed andmed.

Tabel 2. Orduhärrade viljaannetused Uus-Pärnule pärast 1533. aasta tulekahju⁴⁰⁴

Annetaja	rukis/lastides	linnased/lastides	rukkijahu/lastides
Ordumeister	4	4	
Maamarssal	2		
Viljandi komtuur	8		
Järva foogt		5	5
Alüksne komtuur	5		
Pärnu komtuur	5		
Daugavpils komtuur	2		
Dobele komtuur	3		
Karksi foogt	1	2	1
Narva foogt	1	2	
Bauska foogt	1		
Kokku	33	13	2

Peaaegu kogu annetatud vili läks müürikivide ostmiseks. Orduhärrad pakkusid Uus-Pärnule hädaaegadel seega tunduvalt enam kui vaid moraalset tuge. Eriti paistab teiste hulgast silma Karksi vana foogt Melcher van Galen, kes andis linnale korduvalt protsendita laenu. Uus-Pärnu rae arveraamatu järgi saadi Melcher van Galenilt 1541. aastal 600 marka, 1 543 400 marka, 1 546 400 marka ning 1 547 500 marka.⁴⁰⁵ Uus-Pärnu raad laenas suurema summa, 900 marka, ka Karksi kumpanilt Johan van Scharenberchilt. Kumpan polnud siiski nii suuremeelne linna heategija kui Melcher van Galen, tema kasseeris laenu pealt raelt protsente.⁴⁰⁶ Orduhärrade laenud ja annetused olid kõik suureks abiks korduvalt tulekahjudes kannatada saanud linna taastamistödel, eriti linnakindluste ülesehitamisel ja kaasajastamisel.

Muidugi oli asjal kaks külge. Peab arvestama, et ordu pakkus linnale küll abi, aga teiselt poolt oli linnal ordu suhtes mitmesuguseid kohustusi, peamiselt rahalisi ja sõjalisi. Markkrahv Wilhelmi tegevus Liivimaal ning ordu kartus, et hertsog Albrecht plaanib Liivimaa-vastast

⁴⁰² Juhan Kreem. Raekoja leid *anno* 2002 ja uued andmed Johann Selhorstist ning tema äripartneritest. — *Tuna*, 2003, 1, lk 52. Vt ka Juhan Kreem. Einige Bemerkungen über die Siegel der Gebietiger des Deutschen Ordens in Livland. — *Ordines militares – colloquia Torunensia historica XIII*. Selbstbild und Selbstverständnis der Geistlichen Ritterorden. Toruń 2005, lk 213–218. Ordukäsknike iseseisvumise kohta vt veel Juhan Kreem. Der Gehorsam der Gebietiger gegenüber dem livländischen Meister im 16. Jahrhundert. — *Ordines militares – colloquia Torunensia historica XIV*. Die Ritterorden als Träger der Herrschaft. Toruń 2007, lk 115–126.

⁴⁰³ PA, lk 283 nr 5. 1.

⁴⁰⁴ PA, lk 282–284, nr 5. 1.

⁴⁰⁵ PA, lk 291, nr 28, lk 197, nr 98.

⁴⁰⁶ PA, lk 231, nr 169.

rünnakut, sundis ordu kõrgendatud sõjalisele valmisolekule. 1544. aasta mais teatas peapiiskop Wilhelm kirjas oma vennale, hertsog Albrechtile, et Pärnu ordulinnas on varuks 130 lasti rukist ja 50 sõjavarustusega hobust; väravad ja müürid on suurtükkidega jm kindlustustega tugevdatud. Linna toodi juurde sõjasulaseid ning organiseeriti rannavalvet.⁴⁰⁷ Koadjuutorivaenuse⁴⁰⁸ ajal (1555–1556) oli Uus-Pärnul kohustus majutada ordu palgasõdureid ja sõjasulaseid, varustada neid moona jms (... *dadt (?) wie etlige knechte dessen winter aver bie uns mith eten drincken underholden, ock de nottrofft geven scholen ...*) ning see ei olnud linnakodanikele mõistagi meeltemööda.⁴⁰⁹ Need palgasõdurid oli ordu värvanud Lübeckist juba 1554. a ning nad saabusid laevadel Riia, Tallinna ja Pärnu sadamasse.⁴¹⁰ Tegelikult oli ka linna kaitsekindlustuste ehitamise kohustus Uus-Pärnule seda painavam, et linn pidi ikka väärima “ordu kõige ohtlikuma paiga” nime. Just selliselt (*den farlichsten ort des ordens*) nimetas linna markkrahv Wilhelm, kui ta 1532. aastal “50 hobusega” läbi Uus-Pärnu Saare-Lääne piiskopkonda saabus.⁴¹¹ Isegi kui Wilhelmi märkus oli irooniline, ei tähenda see, et Uus-Pärnu ei teinud hästikaitstud ordulinnaks saamise nimel tõsiseid jõupingutusi. Uus-Pärnu kaitsevõime ei andnud siiski ordule põhjust rahuloluks. Koadjuutorivaenuse ajal saatis ordumeister Karksi kumpani⁴¹² Pärnu ordulinna kaitsevõimet kontrollima. 14. juunil 1556 kirjutab kumpan ordumeistrile, et linn on armetult ja kehvalt kaitstud. Ta palub ordumeistrit saata lisaks mehi, püssirohtu, raha ja vilja. Linnaelanikud ei suutvat linnamüüregi korras hoida (... *nichtt so mechtich, dadtt se de murnn konnenn unnderdax(?) holtenn,...*).⁴¹³ Peapiiskop Wilhelm hindas 1555. aasta kevadel Uus-Pärnut kergeks saagiks, kuna seal on vähe mehi ja varustust. Ta pidas selle hõivamist aga strateegiliselt oluliseks, et takistada ordul sisemaale abivägesid ja varustust saata.⁴¹⁴

Pärnu komtuurkonna rahalised kohustused ordu ees olid ühed tagasihoidlikumad. Riia peapiiskopi Wilhelmi andmetel aastast 1554 maksis Pärnu komtuur aastas *Schatzgeld*’i 250 marka, samal ajal Viljandi 450, Tallinn 300 ja Järva foogt 350 marka.⁴¹⁵ Liivimaa sõja algul pidi aga Uus-Pärnu maha müüma viimase kirikuhõbeda (kokku 74 kaalumarka), et ordumeistri rahanõudmist rahuldada.⁴¹⁶ Uus-Pärnu rae arvetes seisab, et 1557/58 saatis linn Võnnusse (Cēsisesse) ordu majandusülemale Venele makstava kontributsiooni tarvis 526 marka.⁴¹⁷

Ordu poolt vaadatuna pidi komtuur n-ö ideaalis olema linnaelanikele armulik isand ja sõber, kes igapäev mõõda kaitseb ja aitab (*stadt inwonere gunstiger here unnd freundt syn, unnd einenn iedernn in synen rechtferdigen saken schutzen unnd handthauen helpenn*).⁴¹⁸ Paljudel juhtudel just nii ka oli. Komtuur, samuti teised orduhärnad, olid linnakodanikele vahekohtunikud tüliküsimustes, tunnistajad pärandusajade ajamise või mitmesuguste rahatehingute sõlmimise juures. Uus-Pärnu linnaraamatud pakuvad sellest arvukalt tõendusi. Linnusekomtuur esindas komtuuri, kui 1533. a sõlmiti kokkulepet kodanik Hinrich vam Hamme lese ja tema mehe teiste

⁴⁰⁷ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1540–1551). *Veröffentlichungen aus der Archiven preussischer Kulturbesitz*. Bd. 54. Bearb. von Stefan Hartmann. Köln, Weimar, Wien 2002, lk 223, nr 1241.

⁴⁰⁸ Vt selle kohta täpsemalt Stefan Hartmann. *Neue Quellen zur livländischen Koadjutorfehde 1555/56. — Aus der Geschichte Alt-Livlands*. Bernhard Jähning, Klaus Militzer, Hg. Münster 2004, lk 275–307.

⁴⁰⁹ SRA, *Livonica I*:17, 14.06.1556.

⁴¹⁰ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1551–1557). *Veröffentlichungen aus der Archiven preussischer Kulturbesitz*. Bd. 57. Bearb. von Stefan Hartmann. Köln, Weimar, Wien 2005, lk 124–125, nr 1645.

⁴¹¹ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534), lk 321, nr 309.

⁴¹² 1551. a oli Karksi kumpan Adam von Engelsdorf *alias* Merögden, vt Ritterbrüder, lk 209, nr 220.

⁴¹³ SRA, *Livonica I*: 17, 14.06.1556.

⁴¹⁴ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1551–1557). *Veröffentlichungen aus der Archiven preussischer Kulturbesitz*. Bd. 57. Bearb. von Stefan Hartmann. Köln, Weimar, Wien 2005, lk 151, nr 1673.

⁴¹⁵ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1551–1557), lk 98, nr 1615/1.

⁴¹⁶ *Quellen zur Geschichte des Untergangs III*, lk 43, nr 305.

⁴¹⁷ PA, lk 291, nr 27.

⁴¹⁸ PA, lk 32.

pärijate vahel.⁴¹⁹ Komtuur aitas 1546. a kokkuleppele jõuda Riia kodanike tõstatatud võlanõude asjas Hans Holthuseni lese vastu.⁴²⁰ 1547. aastal klaaris komtuur Soontagana kirikhärra Marcus Bruningki poegade ja nende eestkostjate vahekorda.⁴²¹ Mõnevõrra üllatav on, et isegi sel puhul, kui Nicolaus Barenfeldt andis 1547. a Anna Brackelile loa müürida oma majaseina sisse suur vai, viibis otsustamise juures ei keegi muu kui Karksi vana foogt, Melcher van Galen.⁴²²

Voodihaige kodanikuproua Gruethersche lasi 1547. a Melcher van Galeni enda juurde kutsuda ning palus teda jumala nimel tegutseda tema laste ja mehe heaolu silmas pidades, valvates, et nende kõigi huvid oleks pärast naise surma kaitstud.⁴²³ Karksi vana foogt oli kohal, kui arutati Joachim Lutkenberchi laste päranduse asja.⁴²⁴ 1551. aastal olid uus ja vana ordukomtuur (*olde und nie kumpter thor Pernow*) tunnistajad, kui raehärra Berndt Stolterkampi pärijad müüsid oma isa kinnisvara Hans Muddemannile.⁴²⁵ Torkab silma, et mitmel juhul on orduhärrad olnud eriti leskprouade ja alaealiste laste eestkostjad. Vajadusel kostis Pärnu ordukomtuur linnaelanike eest ka väljaspool Uus-Pärnut, näiteks Tallinna rae ees.⁴²⁶ Uus-Pärnu kodanike ja komtuuri suhted ei olnud siiski täiesti pilvitud. Näiteks õnnestus 1550. aastal ametisse astunud Rutgar Wulffil 1551. aastaks kodanik Wolmer Raueniga nii teravasse konflikti sattuda, et ordumeister pidi tüliasja lepitama.⁴²⁷

Täiesti omaette peatükk on orduhärrade laenuid linnakodanikele. Märkimisväärselt vastutulelikena laenas mitu neist Uus-Pärnu kodanikele hämmastavalt suuri summasid. Anna Brackel võttis Maasilinna foogtilt Heinrich Wulffilt *alias* Lüdinghausenilt (1550–1562) 650 marka võlgu, mille sai osaliselt viljas, osaliselt rahas.⁴²⁸ Hans Muddemann laenas Heinrich Wulffilt kahel aastal (1555 ja 1556) kokku koguni 2000 Riia marka.⁴²⁹ 1547. aastal oli Hinrich Lynthemi võlg Järva foogtile Hinrick van Tuilenile 2000 marka ja 100 lasti linnaseid. Kuna ühe lasti hinnaks arvestati 60 marka, tegi kõik kokku tähelepanuväärse summa: 8000 marka.⁴³⁰ Siinkohal ei saa jätta mainimata, et orduhärrad ise võisid samuti märkimisväärsed võlgu teha. Nimelt nõutas 1560. a keegi Rudolf Adhorn Pärnu komtuurilt Rutgar Wulffilt koguni 2593 taalri suurust võlga sisse.⁴³¹ Võla tagastamisest võis kujuneda probleem. Mitte harvad polnud juhud, kui orduhärradel ei õnnestunudki Uus-Pärnu kodanikele antud võlga tagasi saada, heal juhul nõuti see sisse pärijatelt või pärandilt. Nii tasusid Ciriacus (Siriacus) Coppe Karksi kumpanilt, Johan van Scharenberchilt, laenatud 300 marka 1563. aastal Coppe käendajad või nende pärijad: Luder Klanth, Berndt Hesselsi lesk ja Nicolaus Barenfeldti lapsed.⁴³² Anna Brackeli võla maksis tagasi tema poeg. Hans Muddemanni võlga Heinrich Wulff lõpuks loobus sisse nõudmast.⁴³³ Linna- raamatusse jõudsid juhtumid, kui kodanikud panid panti oma kinnisvara või kui tekkis probleeme võla tagasisaamisega, kuid tõenäoliselt moodustasid need ainult osa Uus-Pärnu kodanike ja orduhärrade vahelistest finants- ja ärisuhetest.

⁴¹⁹ PA, lk 188, nr 82.

⁴²⁰ PA, lk 203, nr 108.

⁴²¹ PA, lk 207, nr 121.

⁴²² PA, lk 199, nr 102.

⁴²³ PA, lk 206–207, nr 120.

⁴²⁴ PA, lk 223, nr 153.

⁴²⁵ PA, lk 221–222, nr 150.

⁴²⁶ Vt PA, lk 43, nr 10.

⁴²⁷ SRA, *Livonica I*: 9, l. 83 p– 84.

⁴²⁸ PA, lk 236, nr 185.

⁴²⁹ PA, lk 235, nr 181.

⁴³⁰ PA, lk 212, nr 130.

⁴³¹ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten*. Bd. 60. Bearb. von Stefan Hartmann. Köln, Weimar, Wien 2006, lk 508–509, nr 2684; vrd lk 534, nr 2719.

⁴³² PA, lk 230–231, nr 169, lk 239–240, nr 190.

⁴³³ PA, lk 221–222, nr 150.

Maahärralikku hoolivust üles näidates pööras orduvõim Uus-Pärnu vaestele samuti tähelepanu. 1557.–1558. aastate kallinemise ajal nõudis ordumeister isiklikult, et iga kümne lasti väljaveetava vilja kohta jagataks üks vaestele soodsa hinnaga. Raad müüski vaestele vilja hinnaga 7 veeringut ühe vaka rukki eest, muidu maksnuks vakk rukist 2 marka (s.o 8 veeringut) või 9 veeringut (*2 marck ok 9 f*).⁴³⁴ Pärast 1533. aasta tulekahju oli rael võimalik tänu orduhärrade tehtud annetustele jagada kaks lasti rukkijahu linnavaestele.

Linnaelanike kokkupuuted orduga olid igapäevased ja harjumuspärased. Linnas liikus alati kõrgeid ja vähem kõrgeid ordu võimukandjaid. Muu hulgas korraldati orduhärrade ja -vasallide suuremat sorti kokkutulekuid. Näiteks 8. detsembril 1525 toimus Uus-Pärnus kogu Liivimaa rüütelkonna kogunemine.⁴³⁵ Rae arveraamatu andmeil viibis 1530. aastatel Uus-Pärnus Karksi kumpan oma sõjasalgaga (*als dy werdige cumphaenn hyr thor malffe waß myth guden manne*).⁴³⁶ Mis eesmärgil täpsemalt see retk ette oli võetud, ei selgu. Igatahes andis ordumeister Uus-Pärnu raele 2 lasti rukist püssirohu ostmiseks kumpanile ja tema meestele. Raad ostiski Riias 2 tünni püssirohtu. Tõenäoliselt oli see kõik seoses nn Läänemaa kodusõjaga aastail 1532–1534.

Väikesearvulise elanikkonnaga linnas andsid orduhärrad ja -teenrid palju rohkem tooni kui suures linnas. Samas oli nt Tallinnas piir all-linna ja Toompea vahel palju teravam ning suhted sageli pingestatud. Ideaalis pidanuks ordulinnuse elanikud harrastama askeetlikku eluviisi, mis elu nad tegelikult elasid, sellest annab tunnistust kõrgmeisteri korraldus 1441. aastast, millega nõuti, et orduvendi, kes elavad “võõrast, metsikut elu”, tuleb eemal hoida nendest linnustest, mis asuvad linnade külje all, nagu Uus-Pärnu, Tallinn ja Narva.⁴³⁷ Linnas purjutavad ordu-teenrid olid Uus-Pärnu kodanike jaoks liigagi tavalised nähtused, pannes viimaste taluvuse raskele proovile. Kõrtsitubades tuli orodusulaste ja linlaste vahel ette teravaid arvamustevahetusi, seepärast märgiti 1537. aastal koostatud retsessis, et kui komtuuri teenrid tulevad gildituppa või mujale linnas oma raha eest pidu pidama ja õlut võtma, siis suhtugu linlased neisse leebelt, orduteenreid aga manitseti mitte tüli norima.⁴³⁸ Tegelikult ei olnud orduteenrid sugugi ainsad kõvad purjutajad ja kaklejad. Näiteks palus 1554. aastal Saare-Lääne piiskopkonna toomherra Johann Teuffel Uus-Pärnu raadi olla armuline tema õepoja Jurgen Wendti vastu, kes oli linnas purjuspäi laamendamise eest vangistatud.⁴³⁹

Liivimaa peokultuuris oli orduhärradel ja -teenritel oluline koht. Uus-Pärnu linnavalitsusel lasus kohustus korraldada kaks korda aastas komtuurile vastuvõtt koos pidusöögiga: Suure paastu teisel pühapäeval gilditoas ja pühapäeval pärast lihavõtteid raekojas.⁴⁴⁰ Tallinna raemäärustest nähtub näiteks, et orduherra oli linnakodanike pulmapeol eriline külaline, kelle üle kodanike kohta käivad kitsendused ei kehtinud.⁴⁴¹ Vaevalt suhtuti väikelinnas orduhärrade isikusse vähema lugupidamisega. Orduhärrad auvääristasid iga peolauda. Rutgar Wulff ei pidanud paljuks vaeva minna Riiga oma venna pulmatseremooniale. Jürgen ja Caspar Padelil päeva- raamatu andmetel liikusid 14. veebruaril 1552 toomkirikusse suunduvast rongkäigus kõrvuti

⁴³⁴ PA, lk 291, nr 27.

⁴³⁵ AR III, lk 544–549, nr 214–216.

⁴³⁶ PA, lk 283, nr 5.1: *alz dy her cumpaenn van Karckus hyr thor malve*.

⁴³⁷ Hausmann, *Studien zur Geschichte der Stadt Pernau*, lk 39–40.

⁴³⁸ PA, lk 30.

⁴³⁹ DRA, Øsel stift, Registrant 3B, l. 112.

⁴⁴⁰ PA, lk 141.

⁴⁴¹ Tallinna Linnaarhiiv, f. 230, n. 1., s. B. s. 7: Kleider-, Hochzeits-, Begräbnis- u. s. w. Ordnungen 1497–1738, nr 10: *Doch solenn de heren vnd predicanten vnd kercken dener, imgeliken de werdige her huß cumpter efte andere heren gebediger, sampt ohren deneren edder sunst frommedem volcke, so thou ehren thor koste gebeden werden, in dessem bouengenomeden talle nicht gerekenet werden*.

peigmehe, Jurgen Wulffiga, nii Pärnu kui ka Daugavpils komtuur.⁴⁴² Võib arvata, et komtuur nautis seltsielu ega jätnud kasutamata võimalust käia pidustustel väljaspool Uus-Pärnut. Ta oli kindlasti kohal Tallinnas peetud ordumeistri vastuvõttudel, nautides muu hulgas Tallinna rae poolt spetsiaalselt talle saadetud õlut ja veini.⁴⁴³

2.3. ORDUHÄRRADE MAJAD JA MUU KINNISVARA

Ordu kohalolek avaldas muu hulgas mõju linna välisele ilmele. Kõige olulisem orduga seotud ehitis linnas oli kahtlemata **ordulinnus** kui alaline meeldetuletus linnaelanikele maahärraliku võimu kohalolust: ühtaegu nii distsiplineeriv kui ka turvatunnet pakkuv. Ordulinnus, pindalalt umbes kolm korda väiksem linna territooriumist, moodustas osa linnast, olles sellest ometi müüride ja vallikraaviga eraldatud.⁴⁴⁴ Uus-Pärnus asus üks väiksemaid konvendihooned Liivimaal, suurem ainult Vindavist. Ruudukujulise põhiplaaniga tellishoone küljepikkus oli 34 m (Viljandis, ühel Liivimaa suuremal ordukindlusel, oli see 55 m).⁴⁴⁵ Väidetavasti sai Pärnu ordulinnus 16. sajandil linna tabanud tulekahjudes samuti kannatada. Igatahes tehti sel ajal linnuses mitu ümberehitust, millest andsid tunnistust kas või peasissekäigu hilisgooti võlvkaared.⁴⁴⁶

Ordulossi ei ole tänapäevani säilinud, oma esialgse kuju kaotas ta juba 17. sajandil toimunud ümberehituste käigus. Peamiselt vaid 17.–18. sajandist säilinud plaanide järgi on olnud võimalik linnust arhitektuurilooliselt uurida. Ordulinnust on uurinud ja kirjeldanud eeskätt Karl von Löwis of Menar⁴⁴⁷ ja Armin Tuulse. Pärnu ruudukujulise põhiplaaniga konvendihoonet kujutas endast kahte läbikäidavat ja kahte nende vahele kiilutud hoonet, olles sellisena Saksa Ordu ehitusstiili tüüpiline näide. Lossi peakorraldusel asusid kapiitlisaal ja dormitoorium, põhjatiiva idaosas söögisaal, lõunatiiva idaosas lossikabel. Kabeli algsed ristvõlvivid olid ilmselt 16. sajandi 20.–30. aastatel ümber ehitatud tähtvõlvideks, mis toetusid keskel sambale. Kabeli kuju ning krohvil säilinud maalingufragmendid osutavad Löwis of Menari väitel 13. sajandile.⁴⁴⁸ Maalingu moodustasid sügavpunased ja hallikassinised 0,8 m laiused diagonaalselt kulgevad triibud, mis olid eraldatud 0,15 m laiuste valgete kontuuridega. Konvendihoonet peakorraldusel asusid ka komtuuri isiklikud eluruumid.⁴⁴⁹ 19. sajandist pärit kirjelduse järgi olid lossi müürid jalamil 7 jalga paksud, iga järgmise korrusega jäi müür ühe jala võrra õhemaks.⁴⁵⁰ Selgitamata küsimuseks on, kas konvendihoonel oli mõni torn. Hilisemast ajast pärit joonistel neid igatahes näha ei ole. Armin Tuulse peab torni olemasolu tõenäoliseks, vastasel korral oleks tegu äärmiselt erandliku nähtusega.⁴⁵¹ 1562. aastal viidi ordulossis läbi revisjon ning koostati seal leidunud inventari nimekiri, kõrvuti mitmesuguste majapidamisriistadega on üles loetud kolm seieritega

⁴⁴² *trockede de erbare Jurgen Wulff im dome tuschen sinen broder her Rotger Wulff, cumptor tho Parnau und Wilhelm Forstenbergk, compter tho Duneborg und wort vortruwet Ilsen Firxss, de koste geschach un dem groten gildestaven ...;* vrd ka Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher. Heinrich Julius Böthführ, Hg. — *Mittheilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. XIII. Riga 1886, lk 345.

⁴⁴³ Näiteks ordumeister Plettenbergi auks korraldatud vastuvõtul Tallinnas aastatel 1513 ja 1525 saatis linna raad mõlemal korral Pärnu komtuurile kostituseks 3 pudelit veini ja 2 tünni õlut, vt Paul Johansen. Ordensmeister Plettenberg in Reval. — *Beiträge zur Kunde Estlands*. Bd. XII. Heft 4–5. Reval 1927, lk 108, 112.

⁴⁴⁴ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 54.

⁴⁴⁵ Armin Tuulse. *Die Burgen in Estland und Lettland*. Dorpat 1942. (Õpetatud Eesti Seltsi toimetised XXXIII), lk 139.

⁴⁴⁶ Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk 137.

⁴⁴⁷ Vt Löwis of Menar, *Ausgrabungen der Deutschordens-Komturei Pernau*, lk 141–149.

⁴⁴⁸ Löwis of Menar, *Ausgrabungen der Deutschordens-Komturei Pernau*, lk 147.

⁴⁴⁹ Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk 137.

⁴⁵⁰ Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs (=LVVA), f. 6810 (Otto Huhni kollektsioon), n. 1, s. 48: Topographisch-statistische Beiträege Livlands 46. Band, welcher die Kreisstadt Pernau im Lief-laendischen gouvernement und Pernauschen Kreise enthaelt. Riga 1821, I. 43.

⁴⁵¹ Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk 135.

kella, mis asusid tornis.⁴⁵² Kõige tõenäolisemalt olid need kellad pärit just konvendihoonest tornist (või tornidest). Uus-Pärnu rae protokolliraamatus pärineb aastast 1596 üks teade, mis antud kontekstis samuti huvi äratav: nimelt kirjeldus, kuidas müürsepp Thomas, tulles oma sellidega Vana-Pärnust, liikus lossi kahe torni vahelisel teelõigul (*und wie sie unter wegens zwischen des schlosses zwön tuhrmen <gewesen>*).⁴⁵³ Kui ahvatlevad oleksid ka muud tõlgendusvõimalused, näib ometi, et pigem mõeldi siiski eelkindlustuse, mitte konvendihoonest torne.

Väga olulist mõju avaldas orduvõim Uus-Pärnu kaitsekindlustuste rajamisele. 1265. aastal määrab ordumeistri annetatud privileeg linnale $\frac{1}{3}$ kohtutuludest, et linn saaks ehitada kaitsekindlustusi.⁴⁵⁴ Linna asukoht orduvalduste piiril, jõesuudmes, sundis arusaadavalt tõsiselt mõtlema kaitsele ja kindlustustele. Mitte ainult ordulinnuse enda tugevus polnud tähtis, selle kaitsevõimet aitas tõsta ka linna hea kindlustatus. Seepärast on mõistetav ordumeistri kestev hool ja mure Uus-Pärnu linnakindlustuste pärast. 1420. aastal manitses ordumeister kodanikke linna kindlustama. Arvatavasti ehitati ajal, mil linn ümbritseti ringmüüri, linnusele uus eeslinnus, nii et ordulinnus ja linn moodustasid ühtse kaitseüsteemi.⁴⁵⁵ Seoses tulirelvade tulekuga rajati eeslinnuse kindlustusvõõndisse ümmargused suurtükitornid. Tornide kujud viitavad, et need rajati ordumeister Plettenbergi ajal.⁴⁵⁶ Suurtükitorn (Valge torn) ehitati mõnevõrra hiljem ka linnamüüri. 1520. aastatel tõusis linna kindlustusehitiste küsimus taas päevakorda, kui raad teatas oma maaisandale, et ei ole rahaliste raskuste tõttu võimeline linna ordulinna vääriliselt kindlustama. Linna vajadusi arvestades läänistas ordumeister Uus-Pärnule Reiu küla.⁴⁵⁷ Orduvõim oli huvitatud linna ja linnuse ühtse kaitseüsteemi töötamisest. Seepärast polegi imestada, et orduga lähedalt seotud Johann van Lynthem pühendus bürgermeistri ametis peaasjalikult just linna kaitsekindlustuse ülesehitamisele ja kaasajastamisele.⁴⁵⁸

Ordu kohalolek Uus-Pärnus väljendus linnaplaneeringus, muu hulgas oli sel mõju linna ja selle lähiümbruse toponüümikale, andes mitu komtuuri ja tallivendadega seotud kohanime. Nii asusid väljaspool linnamüüri piiratud territooriumi **komtuuri koppel** (*de koppel*) ning alates 1537. aastast linnuse **hukkamispaik** (*dath gericht vann dem herrn kumptur*), ordulossi vahetus läheduses aga **linnuse kapsamaa** (*slotes koelgarde*). Kui 1492. aastal kinnitas ordumeister Johann Frydach v. d. Lorynckhove linnarae ja kogukonna otsuse, et umbes 200 m raadiuses vallikraavist ei tohi edaspidi sõjalistel kaalutlustel olla mingeid aedu ega tarasid, olemasolevad tuleb aga maha kiskuda, jäi ainsana sellest määrusest puutumata lossi kapsaaed (*dann alleyn des slotes koelgarde, by dem slayte belegen*).⁴⁵⁹ Komtuuril oli võimalik kõige otsesemalt sekkuda linna välise ilme kujundamisse. 1530. aastatel nõudis Loeff van Loe raelt, et kistaks maha randa ehitatud “tavatu” kõrts (*ungewontligenn kroch*), samuti aiad, mis asusid linnusele liiga lähedal, ka linna ehitatud hobu- ja tuuleveski tuli komtuuri arvates maha lammutada.

⁴⁵² Inventarium auf Pernau Schloss nach dem alten Comthur Rötger Wulf 1562 Juni 12. — *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. I. Pernau 1899, lk CLXIV.

⁴⁵³ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 211.

⁴⁵⁴ PA, lk 18–19, nr 2.

⁴⁵⁵ Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk 138.

⁴⁵⁶ Tuulse, *Die Burgen in Estland und Lettland*, lk 138.

⁴⁵⁷ PA, lk 25, nr 9.

⁴⁵⁸ Vt lähemalt Inna Põltsam. Zur Baugeschichte von Neu-Pernau in der Amtszeit des Bürgermeisters Johann von Lynthem (1519–1548). — *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung NF*. 50. Jahrgang, 2001, Heft 3, lk 337–369.

⁴⁵⁹ PA, lk 23, nr 7.

Kroonik Johann Renneri kaardi järgi paiknes orduaja lõpul Uus-Pärnu vastas üle jõe nn **Bremeni e Rääma** mõis (*hoff tho Bremen*).⁴⁶⁰ Fritz B. von Stackelbergi arvates ei olnud tegu ordu mõisaga. Ta pakub välja, et *hoff tho Bremen* võis olla läänistatud Jurgen Bremenile.⁴⁶¹ Viimane oli pärit kohalikust vasallisuguvõsast, 1539. a oli nn linnajunkur Haapsalus; pärast 1553. aastat, kui Saare-Lääne piiskop Monchhausen avaldas soovi, et tema teener saaks Lihula nunnakloostri valitsejaks, oli ilmselt selles ametis.⁴⁶² Edasi ilmub Jurgen välja juba Uus-Pärnus, kus ta 1566. a valiti raehärraks. Seevastu Heinrich Laakmann on teisel arvamusel. Tema järgi ei ole selle koha sidet perekond Bremeniga võimalik tuvastada ning Laakmanni väitel oli just Bremeni mõis Pärnu komtuuri nn peamõis, kus peeti hobuseid ja kariloomi, põlluharimiseks liivasel pinnasel võimalus puudus.⁴⁶³ Raske on arvata, kumb seisukoht on õigem. Viimase väite juures on kahtlane vaid see, et komtuuri koppel loomade karjatamiseks asus ordulossi juures, samuti ordu kapsamaa, linnas asus pealegi veel linnusekomtuuri tall hobuste jaoks. Seega arvestades Pärnu ordulinnuse väga tagasihoidlikku mehitatust, tekib kahtlus, kas selline majandus- ja tööhoov teisel pool jõge oli üldse tarvilik. Iseasi muidugi, kui tuli majutada ja varustada palgasõdureid, nagu seda 16. sajandi esimesel poolel korduvalt ette tuli, siis võis selleks ordulinnuse tavalistest varudest ja võimalustest väheks jääda. 1544. aastal oli Uus-Pärnus näiteks 50 sõjavarustusega hobust.⁴⁶⁴ Ühesõnaga vajab veel edasist selgitamist, millal ja mis otstarbel Bremeni mõis rajati.

Paul Johansen juhib tähelepanu, et Saksa orduvendadelt pärinevad mõned kohanimed linnuste ümbruses. Nimelt, kui Akkon Palestiinas 1291. aastal kristlaste käest ära vallutati, ei saanud ordurüütlid enam täita oma vandetõotust külastada Püha Maad. Seda üritasid nad hüvitada patukahetsusprotsessioonidega oma linnuste ümbruses, kusjuures nad andsid mõningatele väikeste kabelitega peatuspaikadele Pühalt Maalt pärinevaid nimesid.⁴⁶⁵ Uus-Pärnu lähedal olid sellisteks kohtadeks **Jeruusalemm** ja **Petlemm**, kus hiljem asusid kaks kõrtsi.⁴⁶⁶ Liivimaalt on Jeruusalemmasid teada veel Tallinna, Viljandi ja Daugavpils juures.⁴⁶⁷ Selliste Pühalt Maalt pärinenud nimedega pühapaikade rajamise näol oli tegu alates 14. sajandist Euroopas laialt levinud nähtusega.⁴⁶⁸ Mis aga orduvendade nimepanemistegevusse Uus-Pärnus veel puutub, siis turuplatsil asunud *bude* nimetamisel "**templiks**" (*geheten de tempel*)⁴⁶⁹ võib kahtlustada samuti mängus olevat ordumeeste irvhambalikkust.

Uus-Pärnus asus linnamüüri piiratud territooriumil ordu **tallivendade aed** (*stalbroder garden*). Milleks seda aeda kasutati, saab vaid oletada. Tõenäoliselt kasutasid tallivennad seda muu hulgas laskeharjutuste ja võistluste läbiviimise kohana. Nähtavasti peeti seal ka kogu Liivi-

⁴⁶⁰ Renner, *Liivimaa ajalugu 1556–1561*, lk 150.

⁴⁶¹ Fritz Baron Stackelberg. Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit. — *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. VIII. Pernau 1926, lk 175.

⁴⁶² Leonid Arbusow (sen). Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis in 16. Jahrhundert. — *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1911, 1912, 1913*. Mitau 1914, lk 32, 332; Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 99.

⁴⁶³ DSHI 100 Heinrich Laakmann, nr 25: *Zusammenstellung von Orts- und Güternamen in Livland*.

⁴⁶⁴ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1540–1551)*, lk 223, nr 1241.

⁴⁶⁵ Paul Johansen. Saksa kohanimedest Eestis. — *Kaugete aegade sära*. Koost Jüri Kivimäe. Tartu 2005, lk 39.

⁴⁶⁶ Johansen, *Saksa kohanimedest Eestis*, lk 40.

⁴⁶⁷ Tallinnast on teada kaks Jeruusalemma-nimelist paika. Selle, et Tallinna Jeruusalemmad rajas ordu, seab Anu Mänd kahtluse alla, kuivõrd need asusid Kalamajas ja Tõnismäel, seega tema väitel ordule mittekuuluval maa-alal, vt lähemalt Anu Mänd. Hans Bouwer, kaupmees. — *Kümme keskaegset tallinlast*. Koost Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd. Tallinn 2006, lk 81–84.

⁴⁶⁸ Mänd, *Hans Bouwer, kaupmees*, lk 82.

⁴⁶⁹ PA, lk 22, nr 6.

maal nii populaarseid linnulaskmisvõistlusi ehk papagoilaskmisi.⁴⁷⁰ Kõigele vaatamata esindasid ordurüütliid ometi midagi, mida linnakodanik pidas lugupidamist ja jäljendamist väärivaks, see oli rüütlikunst, mis esmajoones tähendas sõjalist vaprust ja meisterlikkust, mis sellistel vaatemängulistel võistlustel eriti hästi ilmsiks tuli. Uus-Pärnu linnakodanike kõrtsimajade vahele oli ehitatud veel **linnusekomtuuri tall** (*husskumpturs stall*).⁴⁷¹ Mainitud aed ja tall asusid ordulinnuse kõrval, selle Gertrudi kiriku poolisel küljel vastamisi või üle tänava.⁴⁷² Kusagil linnas või linna ees asus ka linnusekomtuuri aed (*huiskumpturs garden*).⁴⁷³ Ordukäsknike järgi sai mitu maja linnas oma nime, nagu **Järva** (*Jerwisches*) ja **Karksi** (*Karcksches hus*) **maja**.

Mitmelt orduhärral oli Uus-Pärnus rikkalikku kinnisvara: krunte, elumaju, aedu, kõrtse jms. Peale selle olid nad ühed suuremad ehitajad linnas. Selle kõige kaudu ütlesid orduhärrad paratamatult oma sõna kaasa linnapildi kujundamisse. Kinnisvara omanikud olid Uus-Pärnus vaadeldava poolsajandi jooksul umbes kümnekond ordu ametikandjat ja -käsknikku. Karksi foogtile **Herman Ouelacker**'ile (1502–1514) kuulus linnas üks krunn, mille ta tahtis ordumeistri heakskiidul anda jutlustajatele vendadele kloostri ehitamiseks.⁴⁷⁴ Paraku kukkus foogti katse võimaldada Uus-Pärnusse ühe uut tüüpi ühiskondliku hoone rajamist läbi, sest raad ei tahtnud munki linna (*wolde enen nicht steden tho buwen offt wonen in unse stadt*). Krundi sai endale hoopis Karksi foogt Melcher van Galen ja ehitas sinna suure kivist aida, seega midagi täiesti linnakodaniku maitsele ja arusaamadele vastuvõetavat.

Karksi foogtile kuulus lääniõiguse alusel Uus-Pärnus nn Karksi maja. Melcher van Galen ehitas lagunenud maja asemele suure kivist elumaja koos kõrvalhoonetega. 1555. aastal anti ordumeistri ja tema nõunike loal Karksi maja lääniõiguse alusel edasi ordumeistri sekretärile ja asestantslerile Johann Vischerile. Seejuures seati täiendav tingimus, et kui ordumeistri sõjamehed Uus-Pärnusse kogunevad, saavad nad selles majas peatuda.⁴⁷⁵ Ordu sõjavägi ei koosnenud 16. sajandi algul enam ordurüütlitest, vaid oli valdavalt palgasõdurite vägi. Eks siin oli ka põhjus ordulinnuste tähenduse muutumisel. Ordu kehtis vähemalt kunagi reegel, et orduvendid ei tohtinud linnas ööbida, kui samas linnas oli ka ordulinnus. Seega rangelt võttes poleks nad tohtinud oma linnas olevates majades eladagi. Nii see aga ei olnud. Tuleb nentida ordu arengus 16. sajandi alguseks toimunud otsustavaid muutusi, mille tulemusel see reegel oli kaotanud oma tähenduse.

Kivist elumaja Riia tänaval koos aiaga ostis raehärra ja väikeläänimees Michel Schultelt Hermani vend Maasilinna foogt **Tonnie Ouelacker van Wischelingk** (1517–1524/5, surnud 1535).⁴⁷⁶ Foogtilt läks maja 1525. a endise orduteenri Lodewich Beysacki, Saarde *landknecht*'i, ja edasi Herman Gruteri kätte.⁴⁷⁷ Lõpuks omandas selle **Karksi kumpan** (1548–1558) Johan van Scharenberch, kes pärandas kinnisvara oma tütrele.⁴⁷⁸ Peale nimetatud maja ja aia kuulus Scharenberchile vahvärkkõrtsituba tema õuel.⁴⁷⁹

⁴⁷⁰ Papagoilaskmise kohta vt Russow, *Chronica der Prouintz Lyffland*, lk 45; Mänd, *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk 183–219.

⁴⁷¹ PA, lk 337, nr 104.

⁴⁷² PA, lk 334, nr 94, 95.

⁴⁷³ PA, lk 322, nr 53.

⁴⁷⁴ PA, lk 305, nr 3.

⁴⁷⁵ Klaus Neitmann. Die Spätzeit des deutschen Ordens in Livland im Spiegel der Alt-Livländischen Güterurkunden. — *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*. Bernhart Jähmig, Klaus Militzer, Hg. Münster 2004, lk 203.

⁴⁷⁶ PA, lk 319, nr 42.

⁴⁷⁷ PA, lk 158–159, nr 16, lk 319, nr 42.

⁴⁷⁸ PA, lk 319, nr 42.

⁴⁷⁹ PA, lk 335, nr 98.

Maasilinna foogt ning aastail 1522–1526 Pärnu vana komtuur Aleff Forstenberch (Fürstenberch)⁴⁸⁰ omandas Uus-Pärnus kirikla lähedal uhke kahe viiluga kivist elumaja (*ein steinen wonhus mith twen gevelen*), milles varem elas raehärra Peter Wilbeni (Wyltbeen) lesestunud õde Kolthaesche; maja müüs bürgermeister Lammert Kallenberch foogtile tingimusel, et pärast viimase surma langeb see tagasi linnale.⁴⁸¹

Jõevärava kõrval linnakaalude taga asus kivist elumaja, mis kuulus bürgermeister Nicolaus Bergerile (1492–1516), kes müüs selle Saarde *landknecht*'ile Arnth Flygenile. Hiljemalt 1543. a omandas nimetatud kinnisvara **Viljandi komtuur**, kelleks aastail 1535–1549 oli Johann van der Recke.⁴⁸²

Hinrick van Tuilen⁴⁸³ omandas Uus-Pärnus nn Widenhouede maja Riia väravate juures, koos kõrvalhoonetega. Tegu on hoonega, millel on tähelepanuväärne ajalugu, seda on kirjalikes allikates Widenhouede' majana mainitud juba 1438.⁴⁸⁴ Aldur Vunk seostab seda ordurüütlike peatuspaigaga palverännakutel Uus-Pärnu Musta risti juurde.⁴⁸⁵ 16. sajandi algul kuulus Widenhouede' maja kunagisele ordumeistri teenrile Tylemannus Ymmen-hußenile, kui ta aga kloostriksse läks, sai maja uueks omanikuks Diderich Vitingk, pärast teda Viljandi komtuur Wymar Delwich (1480–1510).⁴⁸⁶ 1513. aasta tulekahjus põles maja maha ning oli 18 aastat üles ehitamata. Nende aastate jooksul jõudis maja kuuluda Viljandi komtuuridele Wolter von Plettenbergile (1512–1518), seejärel Rupert dy Grauele (1518–1535), viimane andis tühja platsi Tallinna komtuurile Simon Graue van Rietbergile (1516–1523), too omakorda Pärnu komtuurile ja hilisemale Järva foogtile Hinrick van Tuilenile. Alles 1531. aastal ehitas Hinrick van Tuilen aastaid tühjana seisnud krundile suure, kahe viiluga kivist elumaja, aga aidad jm kõrvalhooned jäid üles ehitamata.⁴⁸⁷ Mingitel vaid talle teadaolevail kaalutlustel vahetas foogt 1538. aastal oma maja tomikiivripanija Pawel Gosenichi lese maja vastu, makstes lesele peale veel 400 marka ja ühe lasti rukist. Vahetusena läks foogti valdusesse uhke kivist elumaja koos kõrvalhoonetega Pika ja Pühavaimu tänava nurgal.⁴⁸⁸ 9. mail 1559 müüs ordumeister Wilhelm von Fürstenberg nimetatud kinnisvara ehk Järva maja Berndt van Smertenile vabalt pärandatavaks varaks. Müügi-summa, mida pole küll lepingus nimetatud, läks ilmselt ordumeistri sõjakulude kassasse.⁴⁸⁹

Järva foogt 1551–1562 Berndt van Smerten ostis 1555. a raehärra Diderich Muntzilt 3500 marga eest esindusliku kinnisvara, s.o kivist elumaja koos kahe aiaga.⁴⁹⁰ Järva foogti käest läks kõnealune kinnisvara peagi Audru mõisavalitsejale Herman Doenhoffile (1553–55, 1558), kes omakorda müüs kinnistu 1560. a orduvasall Hartwich Platele.⁴⁹¹ Maasilinna foogt aastail 1550–1562 Heinrich Wulff (Wolff)⁴⁹² sooritas 1552. a Uus-Pärnus kinnisvaraostu. Tema kätte läks suurtes võlgades surnud raehärra Peter Helwichi pärandus. 1568. aastal tehtud sissekande järgi Uus-Pärnu linnaraamatus andis Wulff omandatud kinnisvara üle oma õepojale Casper Wreddele.⁴⁹³

⁴⁸⁰ *Ritterbrüder*, lk 237, nr 264.

⁴⁸¹ PA, lk 167, nr 38, lk 183, nr 72, lk 329–330, nr 72.

⁴⁸² PA, lk 324–325, nr 58.

⁴⁸³ Pärnu komtuur 1523–1527, Järva foogt 1527–1551, surnud 1556.

⁴⁸⁴ UB IX. Hermann Hilderbrand, Hg. Riga, Moskau 1889, lk 242–243, nr 361.

⁴⁸⁵ Aldur Vunk. *Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatiüpidest*. Dissertatsioon. Tartu 2003, lk 201–203. Vunk, *Jeesus läks maal kõndimaie*, lk 340–344.

⁴⁸⁶ Oli 1477–1480 Pärnu komtuur.

⁴⁸⁷ PA, lk 317–318, nr 37.

⁴⁸⁸ PA, lk 312–313, nr 28.

⁴⁸⁹ Neitmann, *Die Spätzeit des deutschen Ordens*, lk 230.

⁴⁹⁰ PA, lk 235–236, nr 182, lk 244, nr 205. Maja juurde kuulus tegelikult 3 aeda, nendest üks müüdi Steffen v. Aschenbergile, vt PA, lk 324, nr 57.

⁴⁹¹ PA, lk 244, nr 205.

⁴⁹² 1562–1567 Taani kuninga asehaldur Saare- ja Läänemaal, vt *Ritterbrüder*, lk 741, nr 994.

⁴⁹³ PA, lk 228–229, nr 167.

1530.–40. aastatel oli tegelikult Karksi vana foogt **Melcher van Galen** üks suuremaid kinnisvaraomanikke ja ehitajaid ning selle kaudu linna välisilme kujundajaid Uus-Pärnus. Peale juba eespool mainitud nn Karksi maja, tegeles Melcher van Galen oma elukaaslase ja poja kinnisvara hooldamise ja arendamisega. 1536. aastal välja antud ordumeistri lubakirja alusel läks järgmisel aastal Margareta van dem Berge ja tema pärijate valdusesse Pika ja Kitsa põiktänava nurgal asunud kivist elumaja *mith einer boden vor*. Maja oli 1533. aasta tulekahjus põlenud ning foogt lasi selle uuesti üles ehitada. Ordumeistri nõusolekul ostis Melcher van Galen kinnisvara oma naisele ja pojale vabalt pärandatavaks omandiks. Nagu Uus-Pärnu pärusraamatus on väljendatud, sai Margareta van dem Berge maja oma pikaajalise truu teenistuse eest (*wegen ihrer langhero getrewen dienste*).⁴⁹⁴ Tänuks selle eest, et foogt andis linnale protsendita laenu, kinkis raad tema pojale ja “teenijale” puuviljaaia linna sees.⁴⁹⁵ Aed mõõdeti spetsiaalselt foogti jaoks välja, sest linnaraamatus on ära toodud selle täpsed mõõtmed. 1546. aastal ostis foogt oma “teenijale” ja pojale Jurgen Kratzilt ühe platsi Valge *alias* Uue linnatorni juures ning lasi sinna ehitada vahvärkkõrtsitua.⁴⁹⁶

Peaasjalikult Tallinna allikatele toetudes rõhutab Juhan Kreem nn ordumajade majanduslikku funktsiooni, need olid kasutusel kaubaladudena.⁴⁹⁷ Uus-Pärnu oli ümbruskonna orduhärradele tähtsaim väljaveosadam, seega on ilmne nende majade majanduslik otstarve – kuid mitte ainult. Mitu orduhärrat elasid ise linnas, veetsid seal oma vanaduspõlve. Nii mõnelgi juhul elasid linnas nende perekonnad, naised-lapsed. Seega olid orduhärradele kinnisvara soetamisel Uus-Pärnusse määravad muu hulgas täiesti isiklikud, võib öelda ka perekondlikud põhjused.

2.4. ORDUHÄRRADE PEREKONNAD UUS-PÄRNUS

Saksa Ordu rüütlid olid andnud tsölibaadivande ning pidanuks seega ilmaliku elu ahvatlustest hoiduma, tegelikult seda alati teha ei suudetud. Varasematel sajanditel võis ju asi olla teisiti, kuid 16. sajandi esimese poole kirjalikud allikad annavad teateid päris mitme ordukäskniku Uus-Pärnus elanud naistest ja lastest. Üldiselt ei paista miski viitavat, et orduhärrade armusuhteid ja pereelu oleks linnakogukonnas kuidagi taunitud või sellele kõrgendatud tähelepanu pööratud. Pigem olid tsölibaadis elanud meeste mitteabiellulised seksuaalsuhted Liivimaa sõja eelsel ajal sotsiaalselt aktsepteeritud kogu Liivimaal. Taolisi konkubiine nimetatakse vähemalt Pärnu allikates üldjuhul teenijannadeks (*mageth*), seda vaatamata nende tegelikule sotsiaalsele positsioonile või varanduslikule seisule.

Nii Vana- kui ka Uus-Pärnus elanud **Gharttke van der Becke** oli Maasilinna foogti Aleff Forstenberchi⁴⁹⁸ elukaaslane ja laste ema. Teadaolevalt oli Gharttkel Aleff Forstenberchiga tütar Anna ja poeg Diedrich. Aleff oli pärit Vestfaalist, kus Fürstenbergide suguvõsa oli üks mõjukamaid ja nimekamaid. Gharttke päritolust pole aga midagi lähemat teada. 1475. aastal oli Aleff veel Vestfaalis ning polnud ordusse astunud, seega võib oletada, et 1528. aasta paiku surres⁴⁹⁹ oli ta kuuekümnendates eluaastates mees. Gharttke elas umbes aastani 1546,⁵⁰⁰ nii oli neil tõenäoliselt mõningane vanusevahe, vahest kümme või isegi rohkem aastat. 1522. aastal

⁴⁹⁴ PA, lk 164, nr 29, lk 190–191, nr 85, lk 313–314, nr 29. Järgnevatel aastatel läks van Galeni pere valdusesse veel mitu aeda. PA, lk 164, nr 29; lk 203–204, nr 109; lk 190–191, nr 85.

⁴⁹⁵ PA, lk 197, nr 98.

⁴⁹⁶ PA, lk 203–204, nr 109.

⁴⁹⁷ Juhan Kreem. Stadt und Landesherr als Geschäftspartner. — *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse*. Baltische Seminare Bd. 10. Norbert Angermann, Hg. Lüneburg 2003, lk 100–102; vrd Kreem, *The Town and its Lord*, lk 106 jj.

⁴⁹⁸ Oli Maasilinna foogt 1499–1507, vt Ritterbrüder, lk 237–238, nr 264.

⁴⁹⁹ Väidetavalt oli ta 1528. a ühe tehingu tunnistaja, vt PA, lk 193, nr 91.

⁵⁰⁰ PA, lk 205, nr 116.

ostis foogt naisele ja tema lastele Vana-Pärnusse kinnisvara: kivist või vähemalt kivist dörnsega elumaja koos kolme aiaga.⁵⁰¹ Ajavahemikus 1522–1525 ning võimalik, et foogti vahetalituses, läks Gharttke mehele Cosmus Osthoffile.⁵⁰² Tõenäoliselt just seepärast, s.t kaasvaraks, foogt kinnisvara soetaski või vähemalt aitas seda teha, nimelt on pärusraamatu sissekande järgi maja ostetud naise enda raha eest.⁵⁰³

Omaette küsimus on, miks see abielu üldse teoks sai. Orduhärrade kõlvatute eluviiside karmi kriitiku kroonik Balthasar Russowi jaoks oluasi selge, foogt “aitas armukese elama” ja “võttis endale teise, värskema asemele”.⁵⁰⁴ Olgu uue ja “värskema” naisega, kuidas oli, aga mehelepanemisega elama aitamise seisukohalt on Russowi jutul tõepõhi all. See oli orduhärradele üks võimalus, kuidas kindlustada oma naisele ja lastele stabiilne sissetulek ning ühes sellega seisusekohane soliidne äraelamine, üksi kinnisvarast linnas poleks selleks piisanud.

Osthoffide perekond ei jäänud kauaks Vana-Pärnusse pidama, 1525. a koliti üle jõe ordulinna. Nende maja ja aiad ostis 6 lasti rukki eest Johann Lode; 1532. a omandas need aga kurikuulus “linnapõletaja” preester Johann Droste.⁵⁰⁵ Miks nad elukohta vahetasid, seda saab ainult oletada. Pärusraamatu andmetel ostis Gharttke oma emalt või mõnelt naissugulaselt (*moder, modder*) Woholbort Blomelt Uus-Pärnusse kinnisvara: “maja väikese jõevärava juures vasakut kätt, kui väravatest tulla”, koos kahe aiaga Riia tänaval.⁵⁰⁶ Samas elas Uus-Pärnus ju Aleff Forstenberch, kes oli aastail 1522–1526 Pärnu vana komtuur. Aleff Forstenberch oli 1520. aastatel eakas mees, vahest koguni põdur, kuid ta omas Uus-Pärnus korralikku kinnisvara ning tal oli Gharttkelt kaks pärijat. Ka need asjaolud võisid mõjutada Osthoffide peret kolima üle ordulinna. Pole teada, kui pikalt kestis Gharttke kooselu Cosmus Osthoffiga, igatahes elas Gharttke mehest kauem ning 1543. aasta pärusraamatus figureerib ta kui lesk *de Cosmusche*.⁵⁰⁷ Selleks ajaks oli naine nähtavasti juba üsna eakas, võimalik isegi, et majapidamine käis talle üle jõu. Vähemalt 1543. aasta kinnisturaamatus kirjeldatakse tema maja kui vana ja lagunenu.⁵⁰⁸

1529. aastal müüs Uus-Pärnu raad maja, mis langes varasema kokkuleppe järgi pärast foogti surma linnale, neiu **Anna Forstenberchile**, s.o Aleffi tütrele.⁵⁰⁹ Seejuures esines Anna täievolilise esindajana (*alz eyn volmechtyge procurator*) bürgermeister Johann van Lynthem, ostutehingu juures viibis ka võõrasisa Cosmus Osthoff.⁵¹⁰ 1550. a anti kõnealune kinnisvara ordumeisteri korraldusel üle Diderich Forstenberchile, Anna vennale.⁵¹¹ Juba järgmisel aastal ilmus kuskilt välja **Wilhelm Twiuel**, keda Diderich esitles kui oma poolvenda ning loovutas talle osa hoovist maja ehitamiseks.⁵¹² Twiuelid oli üks Liivimaa vasallisuguvõsapid.⁵¹³ Arvestades, et lapsed said reeglina nime isa järgi, pidi Gharttkel olema olnud suhe ühe Twiueliga.

⁵⁰¹ PA, lk 70, nr 45.

⁵⁰² PA, lk 71, nr 47.

⁵⁰³ PA, lk 70, nr 45.

⁵⁰⁴ Russow, *Chronica der Prouintz Lyffland*, lk 39: ... *wenn se eine Concubine eine tydtlanck by sick gehat, hebben se de beraden, vnde eine ander frissche wedder thogelecht.*

⁵⁰⁵ PA, lk 71, nr 46, 47.

⁵⁰⁶ PA, lk 179, nr 64, lk 325, nr 61.

⁵⁰⁷ PA, lk 325, nr 61.

⁵⁰⁸ 1546 müüakse maja 900 marga eest Goswin Smollingkile, vt PA, lk 325, nr 61.

⁵⁰⁹ PA, lk 167, nr 38.

⁵¹⁰ PA, lk 167, nr 38.

⁵¹¹ PA, lk 167, nr 38, lk 329, nr 72.

⁵¹² PA, lk 225, nr 159. 1595 elas Uus-Pärnus kingsepp Georgius Twifell, kelle isa oli õnnis Wilhelm Twyffell, vt EAA, s. 711, l. 160.

⁵¹³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 194.

Tähelepanu väärib, miks õieti pidi ordumeister hea seisma, et Aleff Forstenberchi tütrele müüdnud kinnisvara läheks üle tema vennale Diderichile. Uus-Pärnus kehtinud Riia õiguse järgi langes ühe pärija surres tema pärandiosa teistele lastele ehk sama ringi pärijale, mitte surnu, s.o teise ringi pärijatele (*so der kinder ein ader mer stervet, so ervet sodans ein up dem andern na Rig(eschen) rechten*).⁵¹⁴ Võib-olla Anna suri ja kuigi tal oli lapsi, sai Diderich Riia õiguse sellele punktile (või muule õigusnormile?) apelleerides kunagi isale kuulunud maja endale nõuda. 1569. aastal, pärast mitut ebaõnnestunud müügitehingut pärnakatega jättis Diderich Forstenberch oma kinnisvara Haapsalus elanud Peter Kratzile.⁵¹⁵ Viimast nimetab ta *ohme*, mõeldes sellega ilmselt mitte onu, vaid õepoega. Peter Kratz oli nimelt veel aastail 1595–1596 Haapsalus raehärra.⁵¹⁶ (Diderichi onu vaevalt küll selle ajani suutnuks elada.)

Uus-Pärnus oli end sisse seadnud ka Karksi foogti Melcher van Galeni perekond. Foogti elukaaslane oli **Margareta van dem Berge**, kes ise nimetab ennast tagasihoidlikult foogti teenijaks (*maget, dienerinne*).⁵¹⁷ Samamoodi nimetavad teda ka teised: Melcher ise, ordumeister ja Uus-Pärnu raad. Uus-Pärnu linnaraamatutes mainitakse Margaretat sageli, ometi ei ava need sissekanded foogti ja tema pere lugu kuigivõrd. Melcher van Galen oli aastail 1514–1534 Karksi foogt, seejärel kuni surmani aastal 1552 Karksi vana foogt.⁵¹⁸ Tema päritolu ja võimalik varasem teenistuskäik on ebaselge. Enam kui tõenäoliselt oli ta pärit Vestfaalist. Margareta van dem Berge suguvõsa võis samuti olla pärit Vestfaalist, igatahes elas seal tema õde Else.⁵¹⁹ Kus ja mis asjaoludel Margareta ja Melcheri teed ristusid, on teadmata. Oma testamendis kirjutab naine, et teenis foogti kogu elu (*meinen lieben heren vast eine lieb zeit nach allem meynen schamelen vormugen vleißig und van alle meynen herzen williglich gedient*).⁵²⁰ Margareta suri kaks aastat enne Melcherit, kuid vaevalt olid nad üheeaalised. Nende poja sünniaeg pole teada, 1543. a oli ta igatahes juba sündinud.⁵²¹ Noor **Melcher** ei elanud paraku kaua ning suri ilmselt täisealiseks saamata. Just lapse sünniaega arvestades oli Margareta tõenäoliselt tublisti (10–20 aastat) noorem kui foogt.

Karksi vana foogti “teenija” oli märkimisväärselt jõukas Uus-Pärnu elanik, tema valdusesse läks 1537. a üsna jõe ääres Pika ja ühe kitsa põiktäna nurgal asunud kivist elumaja, mille juurde kuulusid veel aed Jaani tänaval ning “tagumine pink kabelis, paremat kätt, kui sisse tulla”.⁵²² Järgnevatel aastatel Margareta ja tema poja varandus üha suurenes. 1541. aastal ostis foogt maja juurde aia Karja värava ees.⁵²³ Tänuks foogti jagatud laenude eest kinkis raad tema pärijatele puuviljaaia.⁵²⁴ Veel määras Melcher van Galen ordumeistri loal Johann Krabbelt ostetud aiast poole – sauna ja tiigi (*alße den dycen mit dem stoven*) – kasutada oma nõole Herman van Hoeffelile, aga teise poole aiast koos kütiniga (*an dieser syden des dykes mit dem schunen*) Margareta ja oma pojale.⁵²⁵ 1546. aastal ostis foogt oma perele platsi Valge *alias* Uue linnatorni juures, et ehitada sinna vahvärkkõrtsituba. 27. juulil 1546 Volmaris välja antud tunniskirja järgi läänistas ordumeister Brüggenei Margareta ja noorele Melcherile

⁵¹⁴ PA, lk 213, nr 133, vrd *Die Quellen des Rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673 (= QRS)*. Jakob Gottlieb Leonhard Napiersky, Hg. Riga, 1876, lk 44, § 70 (1279).

⁵¹⁵ PA, lk 270, nr 260, lk 271–272, nr 261.

⁵¹⁶ *Haapsalu kodanikeraamat 1496–1797*, lk 77.

⁵¹⁷ PA, lk 266, nr 257.

⁵¹⁸ *Ritterbrüder*, lk 249, nr 284.

⁵¹⁹ PA, lk 268, nr 257.

⁵²⁰ PA, lk 266–267, nr 257.

⁵²¹ PA, lk 197, nr 98.

⁵²² PA, lk 164, nr 29; lk 313, nr 29.

⁵²³ PA, lk 164, nr 29, vt ka PA, lk 203–204, nr 109.

⁵²⁴ PA, lk 197, nr 98.

⁵²⁵ PA, lk 190–191, nr 85.

Bartholomeus *de lette* talupere Raeste külas koos maa ja tüki heinamaaga.⁵²⁶ 1551. aastal läänistas ordumeister noorele Melcherile kahasse bürgermeister Nicolaus Barenfeldtiga tuuleveski linna ees. Varem oli veski läänistatud (*nach eines daruber gegebenen lehenbreve*) Melcheri isale, kes selle üles ehitas.⁵²⁷

Margarete van dem Berge positsioon ja materiaalne kindlustatus oli kindlasti parem kui enamikul kodanikuprouadel.⁵²⁸ Esmalt langes talle osa lugupidamisest, mida näidati linnas üles tema elukaaslase, Melcher van Galeni kui Uus-Pärnu ühe suurima heategija suhtes. Peale selle tõstis Margareta sotsiaalset prestiiži kindlasti ka see, et ta oli Liivimaa ordu väikevasall. Kinnisvara Uus-Pärnus kasutas naine ise, aga elamiseks läks vaja püsivat sissetulekut ja just seda pakkus läänivaldus.⁵²⁹ Kuna erinevalt Maasilinna foogtist ei aidanud Melcher naist teisele mehele pannes elama, siis tuli tal naisele ja lapsele kuidagi teistmoodi kindlustada seisusekohane väärikas äraelamine. On igati tähelepanuväärne, kuidas ordu vahetalitab vana foogti armuafäärides: lubab armukesele ordulinnas kinnisvara soetada ning kinnitab tema testamenti, jagab pojale lääne. Pealekauba manitses ordumeister Uus-Pärnu raadi Margareta ja tema poja eest seisma nagu linnakodanike eest. Testamendis, tõsi küll, ei unusta Margareta ordu tänada tema suhtes üles näidatud vastutulelikkuse eest (*wor vor ich dem hochloblichen Orden und seiner achtbar wirde hochlich zu bedancken*).⁵³⁰ Pärast Margareta van dem Berge surma käis Melcher sõna otseses mõttes, naise testament näpus, ordumeistrite Johann van der Recke ja seejärel ka Heinrich von Galeni juures palvega see ära kinnitada. Uus-Pärnu linnaraamatusse on kantud kohusetundlikult mõlemad kinnitused (*confirmatio testamenti*).⁵³¹ Milleks see ponnistus hea oli, võib vaid oletada, igatahes ajendas foogti selleks väga tõsine ebakindlustunne. Situatsioon oli kahtlemata delikaatne, ilmselt püüdis Melcher kõigi vahenditega kindlustada oma pojale ema pärandust. Ei selgu, kes olid noore Melcheri eestkostjad pärast tema vanemate surma. Margareta testamendi koostamisel olid tunnistajateks Karksi kumpan Johan van Scharenberch, bürgermeister Nicolaus Barenfeldt, orduvasall Johann Meydell.⁵³² Võib-olla jäid nemad ka noore Melcheri eestkostjateks. Margareta majanduslikust jõukusest loob ettekujutuse tema testament. 3. juuni ja 8. septembri vahel 1550. aastal ilmselt katku surnud Margareta määras oma Uus-Pärnus asunud märkimisväärse kinnisvara – maja, kõrtsi, küüni, sauna ja mitme aia – pärijaks Beckeni linnas Vestfaalis elanud õe Else, juhul kui tema poeg peaks surema järeltulijateta.⁵³³ Linnaraamatute andmeil klaariti õe pärandiasju 1565. aastal.⁵³⁴ Margareta kuulunud kinnisvara väärtus hinnati siis 1600 margale.

Linnaraamatute põhjal jääb mulje, et Margareta van dem Bergesse suhtuti aupaklikult. Melcher van Galen oli ju Uus-Pärnus autoriteet ja heategija, kui arvestada kas või kõiki neid laene ja annetusi, mida foogt raele aastate jooksul jagas. Puhas heategevus see siiski ei olnud, vaid n-ö võimumäng, foogti jõu ja mõjuvõimu demonstratsioon. Melcher van Galenil olid

⁵²⁶ Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau*, lk 173, 231–232: *einenn buren genandt Bartholomeus de lette tho Ratz myth synen sons und mith dren ferendel landes. Noch ein stucke hoyschlags...*

⁵²⁷ PA, lk 267, nr 257: *Ock gunnen und geven wir gemelten olde vogedes soen Melchern van Galen und allen seinen rechten waren erven, so wol als hern Nicolaus Barenfeltund seinen erben, einen iedern den halben theil van der winthmule vor unser statt Pernow.*

⁵²⁸ Vt tema kohta ka II ptk.

⁵²⁹ Vaatamata teooriale läänisuhetest kui erilisest meestevahelisest lepingust eksisteeris 16. sajandil ka nn naislään, vt Elisabeth Koch. *Die Frau im Recht der Frühen Neuzeit. Juristische Lehren und Begründungen.* — *Frauen in der Geschichte des Rechts von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart.* Ute Gerhard, Hg. München 1997, lk 90–91. Samas Margareta puhul ei läänistanud ordumeister ainult talle, vaid ka tema alaealisele pojale.

⁵³⁰ PA, lk 266–267, nr 257.

⁵³¹ PA, lk 266–267, nr 257.

⁵³² PA, lk 266–267, nr 257.

⁵³³ PA, lk 266, nr 257.

⁵³⁴ PA, lk 268, nr 257.

linnaga tegelikult palju vahetumad ja lähedasemad suhted kui Pärnu ordukomtuuril. See on mõistetav, sest foogt elas perega linnas, nautis mugavat bürgerlikku elustiili, mistõttu tuli tal ka linna hea käekäigu eest hoolt kanda. Just nii kindlustas ta oma perele linnakodanike austuse ja lugupidamise.

Heinrich Laakmannile on teada veel keegi proua **van Lennepe**, ordukomtuuri Loeff van Loe südamedaam, kuid kahjuks jätab ta avaldamata, millisele allikale ta tugineb.⁵³⁵ Miskipärast kohalikele kodanikuprouadele komtuuri armulugu ei meeldinud, nende intriigid ja keelepeks viisid avaliku skandaalini, nii et proua Lennepe pidi linnast sootuks lahkuma. Pärast naise lahkumist jäi aga Loeff van Loe “väga kurvaks”. Saab ainult spekuloida, kas komtuuri nurjunud armulool oli seost 1530. aastatel linnaga puhkenud tüliga, ja kui, siis kus oli põhjus, kus tagajärg: kas proua van Lennepe sunniti lahkuma seepärast, et linnas komtuuri ei sallitud või hakkas too linna kiusama seepärast, et tema daami sunniti lahkuma?

Tähelepanu väärivat informatsiooni kõnealusel teemal pakub ka Vana-Pärnu pärusraamat. Nimelt selgub sealt, et 1551. aastal oli Vana-Pärnu kodaniku Joachym Halleburghe’ abikaasal Marghrettel alaealine poeg Hynryck Ghoer. Kuigi peale nime rohkem viiteid pole, on siiski võimalik, et tegu oli Sauga ordufoogti Johann van Ghoeri pojaga.⁵³⁶

Orduhärrade naistest-elukaaslastest Uus-Pärnus rohkem teateid ei ole, küll aga järglastest. Uus-Pärnus elas Karksi kumpani 1548–1558 Johan van Scharenberchi⁵³⁷ tütar **Katrine Scharenberch**. Kumpani “pereelust” pole midagi lähemat teada. 1563. aasta sissekandest Uus-Pärnu linnaraamatus võib aru saada, nagu määranuks Johann oma testamendis Tallinna komtuurist venna koos Uus-Pärnu bürgermeister Nicolaus Barenfeldti, raehärra Berndt Hesselsi ja jutlustaja Steffen Kerliniga tütre eestkostjaks.⁵³⁸ See on kummaline, sest Remmert suri väidetavalt juba 1550. aastal,⁵³⁹ kumpan ise aga 1558. aastal. Midagi on selles loos arusaamatut, isegi kui oletada, et kumpan pani oma viimse tahte kirja umbes kümme aastat enne surma, võinuks ta pärast venna surma dokumenti parandada. Testamendiga jättis Johan van Scharenberch tütrele kaasavaraks oma maja ja aia, peale selle oli ta 1200 marka välja laenanud: linnavalitsusele ja kodanik Ciriacus Coppele,⁵⁴⁰ see raha jäi samuti tütrele. 1563. a oli Katrine juba abielus ning tema mees Hinrich Hulssberch nõudis naisele kaasavaraks jäetud vara ja võlad sisse.

Lapsed olid ka Pärnu viimasel ordukomtuuril Rutgar Wulffil (*alias* Lüdinghausenil). Uus-Pärnu linnaraamatu 1567. aasta sissekandes esineb suure tõenäosusega tema poeg noor “sell” Rutger Wulff, kes soovis rae ees oma *schwager*’i habemeajaja (*barbier*) Casperiga ühe maja pärast tehingut teha. Et Rutger oli Rootsi riigi teenistuses (*in schwedischem dienste jegen unseren g(nedigen) k(oning)*), võttis raad “puhtast heasoovlikkusest” maja endale, s.t linnale.⁵⁴¹ 1565. aastal müüs Barbara Wulff, kes oli lehestunud ja kavatses uuesti abielluda, Uus-Pärnu raele Kastna küla (*dorff Kaskeneme*), mille nähtavasti oli tema isa läänistanud naise esimesele abikaasale, võimalik, et seoses abiellumisega.⁵⁴²

⁵³⁵ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 61–62.

⁵³⁶ PA, lk 73–74, nr 61, lk 76, nr 71.

⁵³⁷ *Ritterbrüder*, lk 567–568, nr 764.

⁵³⁸ PA, lk 246, nr 211.

⁵³⁹ *Ritterbrüder*, lk 568–569, nr 765.

⁵⁴⁰ PA, lk 231, nr 169.

⁵⁴¹ PA, lk 258, nr 236.

⁵⁴² EAA, f. 1000, n. 1, s. 15: Kaufurkunde des Dorfes Kaskenemme seitens des Rates, l. 1–3p. Varem oli küla kuulunud Sauga mõisa alla: ... *welchs ehemalß gedachtem Bartholomeo Melius vonn dem hoff zur Sauck vorlhenet, vnnd nuhr durch absterben desselbigen ohne leybes erben, wiederumb zu demselbigen hoff vnnd ahn die obrickeit vorfallen*, l. 1p.

Tsõlibaadivande nii massilist eiramist Liivimaa ordu varasemal ajal vaevalt esines, see oli alles reformatsiooni tagajärg. Ordu ei suudetud vana ja uue konfessiooni vahelist lõhet kaua ületada ning see tõi kaasa moraalilanguse ilminguid. Katolikust usust ja riitustest hoiti kinni vaid väliselt ning puhtpragmaatilistel kaalutlustel. Moraalilangust, antud töotustest lahtiütlemist heideti ordule ette juba kaasajal ning käsitati seda ordu languse põhjusena. Üks Liivimaa sõja päevilt pärit lauluke jutustab muu hulgas Alüksne komtuurist Evert von Syburgist, kes tundvat hästi pühakirja ning väitvat, et ordu on saatana sünnitis. Viimast vaid selleks, et puhta südametunnistusega abieluseisust nautida, nendib kibestunult laulu autor.⁵⁴³ Küllap leidis ordu endiselt ka neid, kes pidasid tsõlibaadivandest kinni. Sellegipoolest võib öelda, et ordurüütlil kuvand muutus Liivimaal 16. sajandi esimese poole jooksul märgatavalt: ordukäsknikust sai perepea, laste isa, kes soovis ka oma järglased pärandusega kindlustada.

2.5. ORDU ENDISED AMETNIKUD JA TEISED ORDUGA SEOTUD ISIKUD

Uus-Pärnu oli ordulinn, seepärast pole üllatav leida linna kodanikkonna eliidi ehk majanduslikult ja poliitiliselt mõjukate isikute hulgas ordu soosikuid, endiseid orduametnikke, orduvasalle, orduhärrade sugulasi. Kõik nad nägid Uus-Pärnus soodsaid tegevus- või äraelamisvõimalusi pakkuvat paika. Siinkohal väärib märkimist, et kui Preisid ühendas Saksa Ordu ülem- ja kesk-saksa elemente, siis Liivimaa oli algusest peale olnud alamsaksa domeen.⁵⁴⁴ Paljud Liivimaa orduvennad olid pärit Vestfaalist. Sealsed aadlisuguvõsad, nagu Fürstenberg (Forstenberch), Plettenberg, Galen, Freiberg, Lappe, van der Recke olid Liivimaa orduharus kõige enam esindatud.⁵⁴⁵ Sageli oli nii, et kui üks pereliige astus Liivimaa orduusse, siis astus sinna ka teine või tuli lihtsalt ka Liivimaale elama. Nii olid paljud orduvennad omavahel sugulussidemetes ning samuti sugulased Liivimaa vasallide ja linnakodanikega. Ka Uus-Pärnuga seotud orduhärrade puhul on see hästi jälgitav. Nii oli Pärnu komtuuri Rutgar Wulffi vend Riia kodanik. Uus-Pärnuga lähedalt seotud Karksi kumpani Johan van Scharenberchi vennad tulid samuti Vestfaalist Liivimaale: Paul Scharenberch (Scharenberg) sai 1524. a Tallinna kodanikuks, tema poeg Remmert oli samas linnas kodanik aastatel 1537–1561. Johanni teine vend Remmert oli aastail 1533–1550 Tallinna komtuur.⁵⁴⁶ Uus-Pärnu kodaniku Herman van Hoeuelli varajagamisel nimetatakse Karksi vana foogti, Melcher van Galenit, tema nõoks (*vedder*) ja veresugulaseks (*blodes vorwanten*).⁵⁴⁷ Võib-olla oli Herman van Hoeuell näiteks Melcheri emapoolne onupoeg. Sellisel juhul ei saa välistada viimase sugulust Heinrich v. Galeniga, kelle isa oli Rutger van Galen ja ema Anna van Hoeuell.⁵⁴⁸ Herman van Hoeuelli vend Berndt oli ordu varustusülem Võnnus, seejärel Pärnu asehaldur ning maeti 1566. a Uus-Pärnusse Nikolai kirikusse. Herman van Hoeuell ei olnud aga mitte ainult orduherra sugulane, vaid ordu oli talle ka maad läänistanud.⁵⁴⁹ Uus-Pärnuga olid seotud ka ordu teeninud vennad Herman (Karksi foogt 1502–1514) ja Tonnies Ouelacker (Maasilinna foogt 1517–1524/5). Orduhärrade sugulased ei seadnud end sugugi mitte alati sisse mõnes ordulinnas. Sauga ordufoogtil Johann van Ghoeril oli näiteks vend Bartholomeus, kellele ta ostis 1546. a maja ja puuviljaaia piiskopilinna Vana-Pärnusse.⁵⁵⁰

⁵⁴³ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560)*, lk 248–249, nr 2343.

⁵⁴⁴ Johansen, *Vestfaali olemusjooned*, lk 288. Vt ka Sonja Neitmann. Westfalen als Rekrutierungsgebiet des Deutschen Ordens. — *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*. Norbert Angermann, Ilgvars Misāns, Hg. Lüneburg 2001, lk 113–129.

⁵⁴⁵ Johansen, *Vestfaali olemusjooned*, lk 293.

⁵⁴⁶ *Ritterbrüder*, lk 568–569, nr 765.

⁵⁴⁷ PA, lk 234–235, nr 180, lk 265–269, nr 257.

⁵⁴⁸ Heinrich Galen oli 1558–1559 Bauska foogt, 1559–1560 Ruhja komtuur, vt *Ritterbrüder*, lk 249, nr 283.

⁵⁴⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernaue*, lk 74.

⁵⁵⁰ PA, lk 73–74, nr 61.

Seoses mõisamajanduse arenguga ordualadel kasvas orduametnike arv, kes tegelesid maa-valduste valitsemisega: mõisavalitsejad ehk *landknecht*'id ning nende abilised, samuti ordu-meistri kantseleiametnikud.⁵⁵¹ Nendesse ametitesse valiti peamiselt noori mehi, kes omandasid seal teadmisi bürokraatlikust asjaajamisest, samuti said ettekujutuse vilja- ja lina-kaubandusest ning ühtlasi kogusid endale algkapitali. Heinrich Laakmann oletab, et just nende meeste kaudu ajasid ordukäsknikud äri ordudomeenide viljasaagi ülejäägiga.⁵⁵² Linna elama asumine ja maja soetamine ei tähendanud alati veel orduteenrite hulgast välja astumist, sellele viitab üks punkt 1537. aastal koostatud retsessist. Nimelt kohustati Uus-Pärnu raadi võimaldama orduteenritele, kes soovivad ordu teenistuses olles linna elama asuda, kodaniku kombel elatist hankida, samas pidid nad, nagu nende naabridki, kodanikukohustusi täitma.⁵⁵³

Linnakodaniku eluviisi kasuks otsustanud endiste orduametnike hulka Uus-Pärnus kuulus Tylemannus Ymmenhußen. 1501. aastal oli ta veel ordumeistri teener, kes saatis meistrit reisil Kölni peapiiskopi juurde Alüksne komtuuri kirikuvande all surnud venna, Johann van Strunckte asjus.⁵⁵⁴ Ymmenhußenile kuulus Uus-Pärnu suurimaid maju, nn Widenhouede maja, samuti talle ordu poolt igaveseks läänistatud linapress. Pärast naise surma sai temast observantide kloostri munk Viljandis. Uus-Pärnusse ostsid kinnisvara Viljandis Saardes *landknecht*'i ametit pidanud **Lodewich Beysack** ja **Arnth Flyge**; orduametites olid ka **Johann Sack** (1536 Viljandi komtuuri teener), **Berndt Frones** (1555–1556 Tori mõisa *landknecht*). Mõned neist abiellusid linna ülemkihti kuulunud naisega. Johann Sack nais kohalikku vasallisuguvõssa kuulunud Diderich Mestacke vanima tütre Elsbe **Mestacke**;⁵⁵⁵ Berndt Frones võttis 1553. a naiseks raehärä Diderich Muntzi tütre Anna Muntzi.⁵⁵⁶ Seega toimiti tavalise kaupmehest linna sisserändaja kombel, kes abielludes linna ülemkihti kuulunud naisega, tagas endale pääsu linna eliidi hulka ning reeglina omandas kaasavarana korraliku kinnisvara.

Hoopis omaette nähtus Uus-Pärnus oli Karksi vana foogt **Melcher van Galen**. 1530. aastate teisest poolest kuni oma surmani aastal 1552 oli ta üks olulise tähtsusega isikuid Uus-Pärnus. Tema kontaktid Uus-Pärnuga ulatuvad veelgi varasemasse aega, nimelt juba 1526. a müüs raad talle tühja platsi kivihoone ehitamiseks.⁵⁵⁷ Alates 1534. aastast, kui Karksi foogtkond ühendati otse ordumeistri alluvusse ning seal enam foogti ametisse ei pandud, sai Melcher van Galenist “Karksi vana foogt” (*olde vageth tho Karcks*).⁵⁵⁸ Milleks selline ümberkorraldus vajalik oli, ei ole selge. Melcher van Galeni “tagandamine” ei saanud kindlasti tulla vanusest, sest 1530. aastatel oli ta oma parimas eas. Ajahetke arvestades võib püstitada küsimuse: kas ordumeister Plettenberg ei võtnud Melcherilt foogtkonna tulusid ära mitte sellepärast, et viimane väljendas avalikult poolehoidu evangeeliumiõpetusele? Juhan Kreem peab seda samuti võimalikuks põhjuseks, lisades sellele veel Melcher van Galeni ordumeistrile oposits-

⁵⁵¹ Saksa Ordus toimunud muutustest (mitmesuguste ametnike, samuti ilmalike osa kasv ordu haldusaparaadis) alates 15. sajandi lõpust, selle kohta vt ka Manfred Hellmann. Bemerkungen zur sozialgeschichtlichen Erforschungen des Deutschen Ordens. — *Historisches Jahrbuch*. Johannes Spörl, Hg. 80. Jahrgang. München, Freiburg 1961, lk 137–140.

⁵⁵² Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 72.

⁵⁵³ PA, lk 30, nr 14.

⁵⁵⁴ *UB, Zweite Abteilung*. Bd. II. Leonid Arbusow, sen., Hg. Riga, Moskau 1905, lk 15–16, nr 20.

⁵⁵⁵ PA, lk 314–315, nr 32.

⁵⁵⁶ PA, lk 231–232, nr 171.

⁵⁵⁷ PA, lk 178, nr 62.

⁵⁵⁸ Väidetavalt kaotas ta oma ameti juba 1533, vt Juhan Kreem. Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland. — *The Military Orders and The Reformation*. Johannes A. Mol, Klaus Miltzer, Ed. Hilversum, Verloren 2006, lk 54. Vana foogti või komtuuri ametipost oli kõigest “tubane tulukoht”. Et tiitel “vana” tähendas sama, mis “endine”, tundub tõenäoline. Samas oli Aleff Forsetberch 1522–1526 Pärnu vana komtuur, kuigi pole teada, et ta oleks enne seda olnud Pärnu ordukomtuur.

ioonilise Preisi orientatsiooni.⁵⁵⁹ Muidugi võib olla, et tegu oli lihtsalt ordusisese ümberkorraldusega, näiteks seoses Plettenbergi plaaniga viia oma residents üle Riiast Viljandisse.⁵⁶⁰ Sel juhul ei pruukinud Melcheri isik üldse asjasse puutuda. Samas tema selget poolehoidu evangeeliumiõpetusele ei saa eitada. Melcher van Galen oli enamasti juures, kui Uus-Pärnu raad võttis uue õpetuse vaimus vastu usu- või kirikuelu puudutavaid otsuseid. Toetusest evangeeliumiusule räägib ka tema enne surma rajatud sihtkapital Nikolai kirikusse. Huvipakkuv on ka asjaolu, et kui katoliiklusele truuks jäänud ordumeister Plettenberg Melcheri ametist “tagandas”, siis Hermann von Brüggenei, kes oli vaid väliselt vana õpetuse toetaja, jagas Melcherile, tema pojale ja naisele lääne ning pidas ka muidu nende head käekäiku silmas. Uus-Pärnus oli Melcher van Galen vaieldamatu autoriteet. Arvestades tema linnale antud ulatuslikke protsendita laene, pidi Galeni varandus olema märkimisväärne. Teadaolevalt jäi talle pärast “tagandamist” läänistatuna vististi juba 1534. aastast Saapaküla 6 talu-perega, hiljemalt 1545. a lisandus sellele veel maavaldus Karksi piirkonnas.⁵⁶¹

Uus-Pärnu kodanikkonna eliidiga oli tihedalt seotud Liivimaa ordu asekanstler **Johann Vischer**, kes abiellus bürgermeister Johann van Lynthem'i tütre Elisabethiga.⁵⁶² Orduvasall oli aastail 1536–1550 Uus-Pärnus kinnisvara omanud **Marcus Hane**, kellele ordumeister läänistas 1544. a Surju küla.⁵⁶³

Märkimisväärne arv orduga lähedalt seotud isikuid kuulus 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnu rae koosseisu. Raehärradest orduvasallid olid **Michel Schulte** (sai raehärraks enne 1517. aastat) ja **Berndt Stolterkamp** (raeametis 1519–1536). 1514. aastal läänistas ordumeister Stolterkampile väikese maavalduse.⁵⁶⁴ Lääni eelmine omanik oli raehärra Michel Schulte. Orduga heades suhetes oli ka 1519. a raehärraks ja 1523. a bürgermeistriks valitud **Johann van Lynthem**, kuid tema tegutsemist orduametis ei ole allikaliselt võimalik tuvastada. Küll aga läänistas ordumeister talle maja linnas, samuti mitu maavaldust.⁵⁶⁵ Tähelepanu väärib, et ka bürgermeister Lynthem'i poeg **Aleff** leidis tee orduametisse. 1560. aastal oli ta viimase ordumeistri Gotthard Kettleri teener, kellele Kettler andis läänivalduse Kuramaal.⁵⁶⁶ Ordumeistri endine sekretär **Nicolaus Barenfeldt** valiti Uus-Pärnu raadi 1541. ja 1543. a bürgermeistriks. Ta oli teadaolevalt esimene ülikooliharidusega jurist Uus-Pärnu raes. Tõenäoliselt Tallinna bürgermeistri pojalt, Heise Vegesackilt, oli samuti kõrgem haridus, ta oli õppinud Rostocki ülikoolis. 1558. aastal oli ta ametis ordu kirjutajana. Uus-Pärnusse asus ta elama ilmselt pärast abiellumist bürgermeister Johann van Lynthem'i tütre Gertrudiga. 1562. aastal valiti Heise Vegesack raadi ning 1566. aastal bürgermeistriks. Ta oli ka orduvasall, ordumeistrid läänistasid talle mitu maavaldust.⁵⁶⁷ 1569. aastal valiti Uus-Pärnu raadi veel üks endine orduametnik **Reinhold Aderkas** (1554 *landknecht*).⁵⁶⁸

⁵⁵⁹ Kreem, *Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland*, lk 54–55. Juhan Kreem toob välja veel teisigi orduhärassid ja -vasalle, keda samuti nende toetuse pärast evangeeliumiõpetusele represseeriti. Näiteks Wilhelm von der Balen, Windau komtuur või Dietrich Butler, orduvasall Bauska piirkonnast.

⁵⁶⁰ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540). Veröffentlichungen aus der Archiven preussischer Kulturbesitz*. Bd. 49. Bearb. von Stefan Hartmann. Köln, Weimar, Wien 1999, lk 19, nr 599.

⁵⁶¹ Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau*, lk 162.

⁵⁶² Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 122.

⁵⁶³ Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau*, lk 173.

⁵⁶⁴ Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau*, lk 208–209.

⁵⁶⁵ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 118–119.

⁵⁶⁶ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 122.; DSHI 100, nr 29.

⁵⁶⁷ Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau*, lk 163.

⁵⁶⁸ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 198.

2.6. RELIGIOOSNE ELU

Ettekujutus ordu osast linnaelus oleks ebatäielik, kui jääks käsitlemata tema koht Uus-Pärnu religioosnes elus. Kummatigi ei saa unustada tõsiasi, et tegu oli ikkagi vaimuliku rüütli-orduga. Ordu osaks ei olnud sealjuures sugugi mitte ainult ordudevendade pakutavad vaatemängulised protsessioonid suurtel kirikupühadel, ta oli palju tugevamalt põimunud linna usu- ja kirikuellu. Uus-Pärnu Nikolai kiriku kirikhärra seadis ametisse ordu, tavaliselt oli tegu ordu preestervennaga. Ordult sai ta oma ülalpidamise, s.o 2 lasti vilja aastas.⁵⁶⁹ Tõsi küll, preestervennale oli see amet vaid tulukoht ehk prebend, mida ordu jagas, tegeliku hingehoiu tööga tegelesid alamvaimulikud. Juba “vanast ajast peale” oli ordumeister paika pannud, et Järva foogt peab maksma Nikolai kirikule 28 marka aastas.⁵⁷⁰ Eeslinnas asunud **Maarja-Magdaleena kirik** oli ordukirik. Sellest annab tunnistust juba asjaolu, et kui raad üritas reformatsiooni mõjul kirikuvarad – rendid, kinnistud – üle võtta, sattus ta konflikti komtuuriga. Nimelt toob 1537. aastal ordumeistrite nõunike koostatud retsess ilmsiks, et kui muidu sai komtuur poole pärijateta jäänud varadest linnas, siis need kinnisvarad, mis kuulusid, olgu linnas sees või väljaspool seda, Maarja-Magdaleena kirikule, langesid pärijate puudumisel ainuüksi komtuurile. Ostnud Johann Duchelilt kõrtsi Maarja-Magdaleena kiriku juurde, tekkis kodanik Pawel Krumschakel ootamatult tüli linnusekomtuuriga. Komtuuri vahetalitusel lahenes asi sellega, et Pawel pidi maksma aastas 1 marga linnusekomtuurile.⁵⁷¹ Tekkinud konflikt näitab, et kiriku ümbruse maa kuulus ordule. Ordu kandis oma kiriku eest hoolt. Pärast 1533. aasta tulekahju annetas ordumeister 4 lasti linnaseid, mille müügist saadud tulu oli mõeldud ehitustöödeks Maarja-Magdaleena kirikus, kus leidsid nähtavasti tulekahju tagajärjel peavarju vaesed inimesed (*dar dy armen luede inn lygenn*).⁵⁷² 1556. aastal lammutati aga kirik sõjalistel kaalutlustel maha, mõistagi mitte ilma ordukomtuuri Loeff van Loe nõusolekuta.⁵⁷³ Ilmselt oli **Püha Anna kabeli** näol tegu samuti ordukabeliga, lähemad andmed selle pühakoja kohta paraku puuduvad.

Uus-Pärnus polnud keskajal ühtegi **kloostrit**. Tõsi küll, 16. sajandi algul tehti katset asutada linna konvent, selle algatuse juures ilmutas initsiatiivi ka ordu. 1505. aastal otsustati dominiiklaste ordu peakapiitlil määrata Uus-Pärnu uue konvendi asupaigaks (*acceptamus locum S. Spiritus in civitate Perona, terra Livoniae*).⁵⁷⁴ Jutlustajavendade kavatsusi toetasid Karksi foogt Herman Ouelacker ja ordumeister Wolter von Plettenberg.⁵⁷⁵ Konvendi asutamise plaan langes 16. sajandi nn usulise ergastumisliikumise aega Liivimaal, kus ordumeister Plettenbergi võidud venelaste üle (Smolino lahing 1502) andsid tõuke uute vikaariate, kabelite ja kloostrite asutamiseks, seda nii kavatsuste näol kui ka tegelikkuses.⁵⁷⁶ Usulise aktiivsuse tõusul Liivimaal oli laiem tagapõhi, nimelt haaras 1500. aasta paiku kirikliku elu õitseng ka ülejäänud Euroopat, eriti Saksa alasid.⁵⁷⁷ Kui näiteks Rakvere kloostri rajamine sai teoks, siis Uus-Pärnusse jäi see asutamata, sest see pörkus rae ja kodanikkonna vastuseisule (*wolde sy nicht stath tho bawenn effte woenen in unnser stadt*).⁵⁷⁸ Uus-Pärnu kodanike vastumeelsuses jutlustajavendade ettevõtmise suhtes väljendus tollaegne suhtumine kloostritesse ja mungaseisusesse laiemalt. Just kloostrielanikud olid kogu kristlikus Euroopas avaliku kriitika objektid, halvustati nende

⁵⁶⁹ PA, lk 145.

⁵⁷⁰ PA, lk 304.

⁵⁷¹ PA, lk 207–208, nr 122.

⁵⁷² PA, lk 282, nr 5. 1.

⁵⁷³ PA, lk 290, nr 26.

⁵⁷⁴ UB II-3, Leonid Arbusow, Hg. Riga, Moskau 1914, lk 693, nr 931.

⁵⁷⁵ PA, lk 305, nr 3.

⁵⁷⁶ Leonid Arbusow. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Leipzig 1921, lk 116–117.

⁵⁷⁷ Vt Johannes Wallmann. *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. Tübingen 1985, lk 13.

⁵⁷⁸ PA, lk 305, nr 3.

kõlvatuid eluviise, neid süüdistati patuelus ja jumalasalgamises. Sellise vaimse meeletatuse juures on mõistetav, et kloostrit rajamine ei pruukinud vastata Uus-Pärnu kodanikkonna ootustele ja paremale äranägemisele.

Uus-Pärnu linnaraamatust pärineb veel teine teade, mille järgi ka hallid mungad s.t frantsisklased tahtsid asutada kloostrit turuplatsi äärde.⁵⁷⁹ Szoeyede (Szöge) vasallisuguvõsa loovutas neile selle tarvis ühe tühja krundi. Kodanikud aga ei tahtnud kloostrit ning Szoeyede plats seisis tühjalt, kuni see loovutati Karksi foogtile. Melcher van Galen sai Szoeyede kirikule Jumala auks annetatud platsi ja ehitas sinna kiviaida, kuid ei unustanud 1528. a annetada kirikule 70 Gelderni kuldnat.⁵⁸⁰ Küsimuseks on, kas tõepoolest nii dominiiklased kui ka frantsisklased tahtsid Uus-Pärnusse kloostrit asutada, või on tegu lihtsalt kirjutaja näpuveega linnaraamatus. Viimase väite poolt on Heinrich Laakmann, kes väidab, et mõlemal juhul käis jutt ühest ja samast platsist.⁵⁸¹ 1543. aasta pärusraamatu põhjal oli tegu siiski kahe omaette, kuid kõrvuti asunud krundiga: ühel paiknes nn Karksi maja, teisele ehitas Karksi foogt 1527. a kiviaida.⁵⁸²

Katoliku ajal toetas ja edendas ordu mitme pühaku, nagu näiteks Jumalaema, Püha Jüri, Ungari Püha Elisabethi, Püha Mauritiuse jt kultust.⁵⁸³ Uus-Pärnus näib ordu olevat soosinud Püha Barbara, samuti Püha Musta risti kultust. Orduhärрад olid seotud mitme sihtkapitali asutamisega Uus-Pärnu kirikute või altarite juures, samuti olid nad linnakodanike sihtkapitalide haldajad. Pärnu komtuur Cordt Vitingkhoff asutas Püha Musta risti auks sihtkapitali, mis tõi aastas sisse 24 marka. Raha haldaja oli Ditrich Viting, kelle Kehtna mõisa peale raha oli paigutatud.⁵⁸⁴ Pärast reformatsiooni jättis suguvõsa raha endale. 1507. aastal surnud Cordt Vitingkhoff aga maeti ilmselt Nikolai kirikusse, vähemalt asus seal tema hauaplaadil kahe viimase piilari vahel kiriku põhjaküljel.⁵⁸⁵ Nikolai kirikus koori ees asunud Püha Anna altari sihtkapitaliks annetasid linnakodanikud Lutke Sundern 200 ja Berndt Blome 500 marka.⁵⁸⁶ Seda kapitali haldas Pärnu ordukomtuur. Vähe aega enne oma surma tegi Karksi vana foogt Melcher van Galen 1551. aasta 8. novembril Nikolai kirikule annetuse, asutades oma sihtkapitali.⁵⁸⁷ Bürgermeister Barenfeldti käsutada jäi 200 Riia marka, tingimusel, et see raha pidi igaveseks jääma kiriku jutlustaja heaks (*by der kercken dem predichstoel thom besten ewichlick bliven schollen*). Niikaua, kui see 200 marka oli Barenfeldti või tema pärijate omanduses, pidid nad kirikule maksma mõlemalt sajalt margalt 5 protsenti aastas, ehk 5 marka lihavõtteks ja 5 marka mihklipäevaks. See raha läks saksa jutlustaja (*dutzsche predicante*) teenistuseks. Kui Barenfeldt tahtis raha tagastada, pidi raad andma selle mõnele teisele väärikale mehele kasutada, tingimusel, et too maksab igalt sajalt margalt 6 protsenti intressi aastas Nikolai kiriku jutlustajale (*und schal also ewige rente sin und bliven by der kerckenn dem predichstoel thom bestenn*).

Eestlaste hingehoiutöös oli ordul samuti oma osa, nii määras ordumeister Plettenberg varem Tylemannus Ymmenhußenile läänistatud linapressilt laekunud sissetulekud mittedaks

⁵⁷⁹ PA, lk 123, nr 9.

⁵⁸⁰ PA, lk 123, nr 9.

⁵⁸¹ Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchwesen Neu-Pernaus*, lk 143.

⁵⁸² PA, lk 305, nr 3, 4.

⁵⁸³ Alain Demurger. *Die Ritter des Herrn. Geschichte der Geistlichen Ritterorden*. München 2003, lk 203. Püha Jüri, Püha Elisabethi ja Jumalaema kultuse ühendamine näitab selgesti Saksa Ordu kahesugust iseloomu: tegu oli nii sõjalise ordu kui ka hoolekandeinstitutsiooniga.

⁵⁸⁴ PA, lk 143.

⁵⁸⁵ Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchwesen Neu-Pernaus*, lk 132. J. C. Brotze järgi oli komtuuri hauaplaadil surma-aastaks märgitud 1506, vt Johann Christoph Brotze. *Estonica*. Koost Ants Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat, Ants Viires. Tallinn 2006, lk 129.

⁵⁸⁶ PA, lk 184, nr 76, lk 210, nr 125, lk 127, nr 22.

⁵⁸⁷ PA, lk 227–228, nr 164.

jutlustaja (*undtutsche predicante*) koha sisseseadmiseks. See võis toimuda 1530.–1535. aasta vahel, kuid alles pärast 1545. aastat läks Plettenbergi annetus päriselt käiku.⁵⁸⁸

Ordu suhtumine reformatsioonisündmustesse ja usupuhastusliikumisse Uus-Pärnus oli üldiselt rahulik.⁵⁸⁹ Pärast pildirüüset oli komtuur koguni lepitaja rae ja linnakogukonna vahel. Näib, et ordu säilitas Uus-Pärnus isegi pärast reformatsiooni autoriteedi kirikuasjades. Komtuur oli peaaegu alati tunnistajaks ja nõusoleku andjaks, kui raad võttis vastu linna kirikukorraldust puudutavaid otsuseid. Orduvõim oli ka vahendajaks kirikuküsimusi puudutavates tüliasjades. Selline vajadus tekkis näiteks Tylemannus Ymmenhußeni juhtumi puhul. Kloostriisse minnes rajas Ymmenhußen Gertrudi kirikusse vikaaria, mille ülalpidamiseks määras 36 marka aastas, peale selle pidid vikaaria ülalpidamiseks minema linapressi sissetulekud. Pärast reformatsiooni konfiskeeris raad selle sihtkapitali. Ymmenhußen aga kaebas ordumeistrile. 1530. aastal soostus raad lõpuks Loeff van Loe vahetalitusel maksma niikaua, kuni Tylemannus Ymmenhußen elab, Viljandi kloostrile 24 marka ning ülejäänud 12 marka vaestele ja teistele puudustkannatajatele.⁵⁹⁰ Uus õpetus ei jäänud ordule samuti võõraks. 1548. aastal oli Pärnu ordukomtuur juba tunnistajaks ja heakskiitjaks protestantismi vaimus vastu võetud raemäärusele vastlamaskeraadide keelustamise kohta. Nõndasamuti andis ta oma nõusoleku luterliku jutlustaja Hinrick Halle teenistusse võtmise tingimustele. See on igal juhul tähelepanuväärne, sest ordu ja luterliku linna vahel pidanuks laiuma konfessionaalne lõhe. Tegelikuses seda aga ei olnud. Kui ordumeister Wolter von Plettenberg oli veel veendunud katoliiklane, siis tema järeltulijad, nagu õigustatult märgib Paul Johansen, jäid vaid väliselt ja oportunistlikult lähtudes katoliku kirikule truuks, sest muidu oleksid nende riik ja tulud kaotsi läinud.⁵⁹¹ Sisimas olid paljud neist luteri usu pooldajad, nagu ordumeister Hermann von Brüggenei (1535–1546).⁵⁹² Tänu reformatsioonile hakkas ordu vaimulik võim ja mõju linnas siiski lahtuma. Uus ühine usk lähendas Liivimaa linnu omavahel.

2.7. KOKKUVÕTE

Uus-Pärnu suhteid maahärraga 16. sajandi esimesel poolel iseloomustab orduvõimu suur mõju, mis avaldus linna valitsemises, jõudes välja isegi linna välise ilme kujundamiseni. Ordu oli oma võimukandjate ja ametnike kaudu tugevalt kaasatud ja integreeritud linnaelanike igapäevaellu. Selles olukorras oli linna ja tema elanike jaoks nii positiivset kui ka negatiivset, ühelt poolt olid ordu võimukandjad ju kodanikele tänuväärased krediidiandjad, eestkostjad, samuti äripartnerid. Teiselt poolt olid orduteenrid sageli tülikad ja ärritavad nähtused linnapildis. Veel määravam oli aga, et arvestatav osa Uus-Pärnu poliitilisest ja majanduslikust eliidist oli seotud orduga ning selliste isikute kaudu oli orduvõimul võimalik linnaelu oma kontrolli all hoida ja seda mõjutada. Samas ei olnud kaugeltki tegu linnakogukonna igasuguse iseseisvuse ja eneseteadvuse puudumisega. Julgelt astuti vastu ordukomtuurile, kui too tahtis endale kodanikega võrdseid eesõigusi kauplemisel. On igati põhjust rõhutada orduvõimu positiivset mõju 16. sajandi esimese poole jooksul korduvalt tulekahjudes kannatanud Uus-Pärnu arengule, orduvõimult tuli linnale investeringuid, laene ja annetusi. Reformatsiooniga õeldi lahti küll ordu vaimulikust ülemvõimust, samas säilis ordu autoriteet kirikuasju puudutavate otsuste vastuvõtmisel.

⁵⁸⁸ PA, lk 201–202, nr 106.

⁵⁸⁹ Vt ka Inna Põltsam. Reformatsioonist Uus- ja Vana-Pärnus. — *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 1. Pärnu 1997, lk 63–74.

⁵⁹⁰ PA, lk 186–187, nr 79.

⁵⁹¹ Johansen, *Vestfaali olemusjooned*, lk 291.

⁵⁹² Johansen, *Vestfaali olemusjooned*, lk 292.

Uus-Pärnu ja orduvõimu suhted peegeldavad muu hulgas Liivimaa orduharus toimunud sisemisi arenguid. 16. sajandil ilmnesid üha selgemalt ordukäsknike, sh Pärnu ordukomtuuri taotlused saada ordumeistri mõju alt välja iseseisvateks tulunautijateks oma haldusalas. Tähelepanuväärne on ka orduhärrade kodanikustumise tendents. Nad elasid linnas ja nautisid pere keskel linnakodaniku elu vooresi. Orduhärrade järglaste kindlustamine pärandiga saab 16. sajandil orduvõimule järjest sagedamini lahendamist nõudvaks õiguslikuks probleemiks. Uusi arengusuundumisi Liivimaa ordu näitab seegi, et 16. sajandil ei andnud ordu üha enam tooni enam ordurüütliid, vaid mitmesugused ametnikud: mõisavalitsejad ja *landknecht*'id, sekretärid, kirjutajad jms, kes tegelesid põllumajandusliku tootmise ja turustamise küsimustega. Ordu pakkus üha rohkem teistsuguseid teenistusvõimalusi ja muudest sotsiaalsetest kihtidest isikutele, kui oma algusaastail.

Alates 15. sajandi lõpust, üleminekul varasesse uusaega toimus Euroopa ühiskonnas rida olulisi muutusi. Raha- ja turumajanduse areng esitas uusi nõudmisi linnavalitsemisele. Et linna asjaajamine eeldas varasemast suuremat bürokraatliku asjaajamise kogemust, pääsesid 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnu linnavalitsusse esimesed juristi haridusega mehed. Liivimaa ordu valitsusaparaati kuulunud mitmesuguste ametnike näol oli kujunenud uus grupp edasipürgivaid isikuid, keda nende haridus ja teenistus ordu aitasid Uus-Pärnu eliidi hulka või sillutasid koguni teed linnavalitsusse, enam polnud see sünnipäraga või seisuslikult rangelt määratud. See kõik annab tunnistust, et ka Liivimaal tekkis varasele uusajale iseloomulik uut liiki sotsiaalne mobiilsus ning sotsiaalsete kihtide mitmekesistumine, diferentseerumine.

3. PEATÜKK. RAAD, RAEPOLIITIKA, KODANIKUKOHUSTUSED JA -ÕIGUSED

3.1. RAE KOOSSEIS

3.1.1. Raevalimised

Väikelinnale omaseid jooni on põhjust otsida nii linnakogukonna kui ka -valitsuse moodustumises, s.t kes ja kuidas pääsesid rae koosseisu. Uus-Pärnu linnaraamatus säilinud rae nimekiri sisaldab alates 1518. aastast⁵⁹³ järjepidevat informatsiooni linnavalitsuse koosseisu kohta, andes võimaluse seda põhjalikumalt analüüsida. Keskaja Euroopa linnas oli linnavalitsuse komplekteerimiseks üldiselt mitu moodust.⁵⁹⁴ Tallinnas jt Liivimaa suurtes linnades täiendas raad end ise, s.t uued liikmed valiti ametisse rae enda poolt. Koopteerimine oli keskaja Liivimaa linnade puhul kõige peamiseks rae täiendamise moodus, mõningaid erijooni tõid sellesse ühtlasesse pilti ainult väikelinnad. Nii on Vana-Pärnus raeliikmeid ametisse nimetanud ka Saare-Lääne piiskop, 1551. aastal määras piiskop Vana-Pärnu bürgermeistriks katusetegija Pawel Schmidt.⁵⁹⁵ Maahärrade suur mõju raeliikmete valimisel on tuntav teisteski väikelinnades. Näiteks on 1550. aastast säilinud ordumeistri kiri Võnnu raele, milles ta teatab, et

⁵⁹³ PA, lk 133–135.

⁵⁹⁴ Näiteks Saksa linnades oli üks moodus rae täiendamine isevalimiste teel, seejuures patriitsiaalses raes nimetas ametist lahkuv raehärra ise endale järeltulija. Edasi oli võimalus, et uute liikmete ametisse määramisel osales maahärra või tema esindaja. Mõnel juhul oli linna kodanikkonnal läbi nn valijameeste õigus raevalimistel kaasa rääkida. Ka selliste valijameeste väljaselgitamiseks oli erinevaid mooduseid – nad olid kas gildide esindajate või raehärrade poolt vms kombel valitud, vt Engel, *Die deutsche Stadt*, lk 62–63.

⁵⁹⁵ PA, lk 63, nr 2.

näeks meelsasti vana bürgermeistri asemel oma soosikut – mispeale viimane valitigi ametisse.⁵⁹⁶ Uus-Pärnus valisid uusi liikmeid küll raehärrad ise, kuid orduvõimu mõju on selle juures sageli selgesti nähtav.

Raeliikmed valiti Uus-Pärnus ametisse eluajaks, kui nad just ise tagasi ei astunud. Vaadeldavast ajaperioodist on teada kolm ametist lahkunud raehärrat. Lammert Oldendorp loobus ametist vististi laostumise ja vanaduse tõttu, ehk nagu seisab linnaraamatus: “sellele saadeti padi koju” (*dissem was dat kussen tho hus gesant*).⁵⁹⁷ Raehärra Johann van Acken lahkus Uus-Pärnust, et asuda elama Tartusse (*disse thoch nach Derpte*),⁵⁹⁸ kus ta samuti raadi valiti. Diderich Muntz läks millalgi 1550. aastatel ära Tallinna, seal ta 1559. a ka suri.⁵⁹⁹

Pole teada, millal täpselt Uus-Pärnus raad ametisse asus, esimene kirjalik teade tegutsevast raest pärineb alles aastast 1325.⁶⁰⁰ Samas mingisugusel algsel kujul pidi linnavalitsus olema olema juba pärast 1265. aastat, sest kes siis muidu mõistnuks linnas kohut, kes kogunuks makse ja kes käsutanuks $\frac{1}{3}$ laekunud kohtutuludest, nagu nägi ette ordumeistri annetatud privileeg.⁶⁰¹ Rae valimised toimusid Uus-Pärnus nädal pärast lihavõtteid, s.o *quasimodogeniti* pühapäeval. See tava püsis mõnede eranditega alates keskajast kuni 1787. aastani. Riia õigus fikseeris raevalimiste ajaks pühapäeva enne mihklipäeva.⁶⁰² Miks valiti Uus-Pärnus raeliikmeid hoopis kevadel, seda võib vaid oletada.⁶⁰³ Üks niidiots, millest on kinni haarata: ordumeister Conrad von Mandern annetas Uus-Pärnule esimesed privileegid 1265. aasta 5. aprillil, s.o lihavõtete ajal. Seega viitab traditsioon valida uusi raeliikmeid pühapäeval pärast lihavõtteid just 1265. aasta privileegi annetamise ajale. Alles 1590. a üritas Uus-Pärnu raad miskipärast Riia õiguse järgi paika pandud ajal uusi liikmeid valida,⁶⁰⁴ sellegipoolest jäi edaspidi endiselt püsima keskajast pärit tava. Selles seoses väärrib tähelepanu ka, et *quasimodogeniti* pühapäeval lasus linnal kohustus võõrustada raekojas Pärnu ordukomtuuri, kes oli maahärraliku võimu esindaja linnas.

Uute liikmete valimised korraldati tavaliselt alles siis, kui raes oli vakantne rohkem kui üks koht. Uus-Pärnu Liivimaa sõja järgne protokolliraamat heidab valgust muu hulgas raeliikmete valimise ja ametisse astumise protseduuridele.⁶⁰⁵ Uute liikmekandidaatide väljaselgitamiseks kogunesid raehärrad määratud päeva varahommikul raekotta. Juba nädal või paar varem välja valitud kandidaatide hulgast tuli leida need, kes olid kõige sobivamad raehärraks saama. Aega oli nn vanal rael oma otsuse tegemiseks kuni hommikuse jumalateenistuseni. Seejärel, pärast pühapäevast ühist jumalateenistust, luges raesekretär (varasemal ajal mõni muu raeliige) raekoja

⁵⁹⁶ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 218.

⁵⁹⁷ PA, lk 133. Nähtavasti on siin mõeldud raepatja, millel raehärrad tavatsesid raepingis istuda. Raepadi oli sümboolse tähendusega, mõnel pool pidi raest lahkuv raehärra oma padja tagasi andma, vt sellel teemal lähemalt Dietrich W. Poeck. *Rituale der Ratswahl. Zeichen und Zeremoniell der Ratssetzung in Europa*. Städteforschung A/60. Köln 2003.

⁵⁹⁸ PA, lk 133.

⁵⁹⁹ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 120.

⁶⁰⁰ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 132.

⁶⁰¹ PA, lk 18–19, nr 2.

⁶⁰² QRS, lk 140 § 1, lk 141, § 1.

⁶⁰³ Dietrich W. Poeck leiab, et raevalimiste päeva määramisel on mõnede linnade puhul märgata soovi luua side taevase Jeruusalemmaga kui linna ideaalpildiga keskajal. Selliste katsetuste hulka kuulub valimispäeva panemine nii kolmekuningapäevale kui ka *quasimodogeniti* (tõlkes “nagu uuesti sündinud”) pühapäevale, vt Dietrich W. Poeck. Zahl, Tag und Stuhl: Zum Ritual der Ratswahl. — *Hanza vakar*. — *Hansa rūt*. *Hansa yesterday* — *Hansa tomorrow*. Riga 2001, lk 220–221.

⁶⁰⁴ PA, lk 135.

⁶⁰⁵ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 62, 62p, 149p, 151p. Vt Tallinna raeliikmete valimisprotseduuri kohta Juhan Kreem. Cost van Borstal, bürgermeister. — *Kümme keskaegset tallinlast*. Koost Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd. Tallinn 2006, lk 21.

ees Riia tava järgi ette kodanikumäärused ehk *bursprake* ning hüüdis tulevaste raeliikmete nimed avalikult maha.⁶⁰⁶ Paar nädalat hiljem andsid uued raehärrad “väljasirutatud sõrmedega ja jalast võetud kingadega” ametivande.⁶⁰⁷ Järgmisel päeval pärast vande andmist jaotati raehärrade vahel ära raeametid. Küsimus on: kas samamoodi toimusid raevalimised juba keskajal? Võrreldes Saksa linnade rae valimisrituaalidega torkab silma, et keskajal eelnes missa uute raeliikmete valimisele, selle kaudu otsiti Püha Vaimu ja pühakute abi ning juhatust n-ö õigete valimiste läbiviimiseks.⁶⁰⁸ Uus-Pärnu protseduur nägi ette ühist jumalateenistuse küllastamist alles pärast valimisi. Seda võib käsitada kui tänujumalateenistust õnnestunud valimiste eest. On enam kui tõenäoline, et tegu oli reformatsioonijärgselt, ilmalikustumisprotsessi tulemusel toimunud muudatusega. Sakraalse pühitsuse saamine raevalimistele ei olnud uue ideoloogia puhul enam oluline. Uute raeliikmete ametivande andmise viis Uus-Pärnus aga lubab arvata, et tegu oli juba keskajast pärit rituaaliga.

Uus-Pärnu raad koosnes kahest bürgermeistrist ja kuuest raehärrast. Kaheksaliikmelisena püsis raad kuni 1889. aastani.⁶⁰⁹ Raehärrade arv ei pruukinud alati täis olla, see oli levinud nähtus. Mõnevõrra üllatavam on, et vähemalt ühel ajaperioodil oli Uus-Pärnus ametis isegi rohkem raehärrasid kui traditsiooniline kaheksa. Nimelt valiti 1529. aastal raadi Peter Helwich, Hinrich Gruether ja Johann Krabbe. Samal ajal olid eelmisest koosseisust veel elus ja tegevad Johann van Lynthem, Luder Klanth, Lammert Kallenberch, Diderich Boese, Berndt Stolterkamp ja Melcher Bomgarden.⁶¹⁰ Kõik raehärrad kandsid austavat tiitlit “härra”, kirjalikes dokumentides kasutatakse nende kohta väljendeid “auväärne” (*ehrbar, ehksam*), “ettenägelik” (*vorsichtige*). Evamaria Engeli väitel välistas see tolleaegse kõnepruugi järgi, et tavakodanikud, eeskätt käsitöölised, saaksid koha raepingis.⁶¹¹

3.1.2. Raeametid

Raeametitest oli Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel esindatud peale bürgermeistri veel kaks arvehärrat ja linnafoogt (vt lisa nr 3). Riia õiguse 1300. aasta statuutide järgi pidigi raadi kuuluma 2 bürgermeistrit, 2 arvehärrat ja foogt.⁶¹² Kuiigi raehärrade arv püsis mitme sajandi vältel muutumatuna, toimus siiski areng raeametite suurema diferentseerimise suunas. Näiteks 1590. aastal jagati Uus-Pärnu raes juba järgmisi raeameteid: bürgermeister, kohtufoogt, alamfoogt, ehitushärra, 2 arve- ja trahvihärrat, raesekretär (üks raehärra, kellel polnud ametit).⁶¹³ Pole siiski andmeid, et uusi ametiposte oleks Uus-Pärnu raadi sisse seatud enne Liivimaa sõda. Ainult bürgermeistrid valiti nende eluajaks, teised ametid jagati jälle uuesti ümber. Väärrib äramärkimist, et see reegel ei kehtinud kõigis Liivimaa väikelinnades. Nimelt on Vana-Pärnust teada, et üks sealne bürgermeister oli hiljem ametis raehärrana ning teine foogtina.⁶¹⁴ Järelikult polnudki bürgermeistri amet seal eluaegne.

⁶⁰⁶ EAA, 711, l. 149p.

⁶⁰⁷ EAA, 711, l. 62: ... *vnd haben also mith aufgerecketen fingeren vnd außgezogenen schuen, den raths eidt abgelegt.*

⁶⁰⁸ Vt Dietrich W. Poeck. *Zahl, Tag und Stuhl*, lk 222–224, 229.

⁶⁰⁹ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 133.

⁶¹⁰ Üheksa raehärrat võis olla raes ka pärast 1541. aasta raevalimisi, kui raehärraks said Nicolaus Barenfeldt, Joachim Klemroggen, Johann v. Acken, Diderich Muntz. Rae eelnevast koosseisust olid elus Johann v. Lynthem, Luder Klanth, Johann Krabbe, Peter Helwig ja vististi ka Hinrich Gruether, kelle surma aasta on ebaselge: 1543?.

⁶¹¹ Engel, *Die deutsche Stadt*, lk 56.

⁶¹² QRS, lk 140 § 2, lk 141 § 2.

⁶¹³ EAA, 711, l. 62p.

⁶¹⁴ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 99.

Bürgermeistrid on Uus-Pärnust 16. sajandi esimesest poolest teada 7. Neist kõige tuntum ja nimekam on kahtlemata Johann van Lynthem (1519/23–1548). Veel olid bürgermeistrid Peter Wilben (1486/1492–1506?), Nicolaus Berger (1492–1516), Lammert Kallenberch (1518–1539), Nicolaus Barenfeldt (1541/43–1563), Luder Klanth (1524/50–1563) ja Conradt Vitingkhoff (1553/62–1575). Kõige kiirema tõusu bürgermeistriks tegi läbi Barenfeldt, kes valiti raadi 1541. a ning juba kaks aastat hiljem bürgermeistriks. Isegi Lynthemil kulus selleks aega neli aastat. Luder Klanth oli aga vaieldamatult kõige pikaajalisema karjääriga, ta oli raes 24 aastat enne, kui valiti bürgermeistriks. Samuti oli ta, erinevalt Lynthemist ja Barenfeldtist, enne seda pidanud nii linnafoogti kui ka arvehärra ametit. Vähemalt vaadeldaval ajal said Uus-Pärnus rae etteotsa kõige kiiremini ordu soosikud. 16. sajandi esimesel poolel ei kujunenud Uus-Pärnus ühtki bürgermeistrite dünastiat ning on kahtlane, kas seda varemgi sai juhtuda, linn oli selleks liiga väike ja inimeste voolavus suur. Bürgermeistril ei olnud ainult esindusfunktsioon, tal oli täita sisuline ja vastutav roll linna valitsemisel, lisaks oli tema valduses linna pitsat, tal oli juurdepääs raearhiivi.

Bürgermeistri järel oli tähtsuselt järgmine raeamet **linna- e kohtufoogt**. Ühestki arvehärrast pole Uus-Pärnus otse saanud bürgermeistrit, küll aga kahest linnafoogtist. Nimelt oli Luder Klanth 1544 (bürgermeister 1550) ja Conradt Vitingkhoff 1555 (bürgermeister 1562) linnafoogt. Mitu foogti (Johann Schutte, Luder Klanth, Peter Helwich) olid eelnevalt olnud ametis arvehärrana. Uus-Pärnu andmed on liiga lünklikud, et aru saada, kas linnafoogt valiti ametisse mingiks kindlaks ajaks (nt kolmeks aastaks) või nimetati uus foogt ametisse siis, kui leiti see vajalik olevat. Kõige pikema staažiga kohtufoogt oli vaadeldaval ajaperioodil Luder Klanth, kes valiti pärast esimest ametiaega (1538–1541) tagasi veel teiseks (1544).

Arvehärrasid oli Uus-Pärnus üldiselt kaks, aga sellest reeglist esines ka kõrvalekaldumisi. Nii olid 1528/29 arvehärrad Melcher Bomgarden ja Luder Klanth ning nende abiline Johann Schutte. Mis ülesandeid täitis arvehärrade abiline, ei ole selge, igatahes ei olnud tegu “õpi-poisiga”. Pigem oli “abiline” kogemustega arvehärra, kes uusi välja õpetas. 1530/31 oli nt Melcher Bomgarden arvehärrade abiline, samas oli ta ise 1528/29 olnud arvehärra. 1535/36 on arveraamatus kahe aasta kohta nn koondsissekanne ja arvehärrasid nimetatud jällegi kolm – Hinrich Gruether, Peter Helwich ja Johann Krabbe. 1540.–1549. aastani oli ametis kaks arvehärrat: 1540–1542 Peter Helwich ja Johann Krabbe, 1543–1546 Johann van Acken ja Diderich Muntz, 1547–1549 Diderich Muntz ja Berndt Hessels. 1552. aastast alates oli arvehärra Berndt Hessels ükski.

Tallinnas määrati veel 14. sajandil arvehärradeks rae noorimaid liikmeid, kuid alates 15. sajandist loeti arvehärrasid üheks väarikamatest raeametitest. Tähtsaks peeti nimelt neid raehärrasid, kelle käest käisid läbi suured rahad (sh kohtufoogt, veskihärra, aktsiisihärra).⁶¹⁵ Tallinnas oli tihti arvehärra kohuseid täitva raehärra järgmiseks astmeks karjääriredelil bürgermeistri amet.⁶¹⁶ Uus-Pärnus oli arvehärra positsioon 16. sajandi esimesel poolel Tallinnaga võrreldes üksjagu erinev. 1547. aastal valiti arvehärraks Berndt Hessels, kes sai raadi 1546. a, 1543 valiti arvehärradeks Johann van Acken ja Diderich Muntz, kes mõlemad pääsesid raadi 1541. aastal. Seega olid arvehärradena ametis suhteliselt värsked raeliikmed. Isegi 1590. aasta raevalimistel jagati ameteid nii, et arvehärraks sai vastvalitud liige.⁶¹⁷ Ka ei ole ühestki Uus-Pärnu arvehärrast saanud edasi bürgermeistrit.

Raekirjutaja e sekretäri sai Uus-Pärnu raad alles 1569. aastal ning seda küllaltki kummalistel ja halenaljakatel asjaoludel. Nagu Heinrich Laakmann vahendab, võtsid mõisamehed

⁶¹⁵ Lilian Kotter. *Tallinna rae finantsid 15. sajandil (1433–1507)*. Tallinna Linnaarhiivi toimetised nr 4. Tallinn 1999, lk 11.

⁶¹⁶ Kotter, *Tallinna rae finantsid 15. sajandil*, lk 12.

⁶¹⁷ EAA, 711, l. 62p.

Liivimaa sõja päevil linnas kinni Riia alamkirjutaja Martinus Hohenfeldti ja sundisid teda väevõimuga raekirjutaja kohuseid täitma.⁶¹⁸ 16. sajandi keskpaigani tegelesid Uus-Pärnus kirjatööga, s.t täitsid raeraamatuid, pidasid kirjavahetust jms, raehärrad, peamiselt bürgermeistrid isiklikult. See erineb oluliselt selleks ajaks suurtes linnades kujunenud praktikast. Tallinnas oli raekirjutaja palgal alates 14. sajandi algusest.⁶¹⁹ Vähemasti Arnold Süvalepa väitel oli Narvas raesekretär ametis juba aastal 1445.⁶²⁰

Ajavahemikul 1519–1562 toimus Uus-Pärnus 11 korda raevalimisi, sealhulgas kahel korral (1523, 1543) toimusid eraldi ainult bürgermeistri valimised, 1550. a ja 1562. a valiti uued raeliikmed ja bürgermeister koos. Keskmiselt iga 4 aasta tagant tuli linnas nimetada uusi raeliikmeid. Kõige kauem püsis oma ametis 1529. aastal valitud koosseis, aastani 1541, s.o 12 aastat. Raeametite ümberjagamine ei olnud alati ja otseses seoses uute liikmete valimisega. Ameteid jagati raes ümber palju tihedamini ning nii mõnigi raehärra jätkas ka pärast uute liikmete lisandumist vanas ametis.

3.1.3. Raeliikmed

Järjepidevad andmed Uus-Pärnu raeliikmetest pärinevad alates aastast 1518, sealt peale on võimalik linnavalitsuse koosseisu lähemalt analüüsida. Uus-Pärnus, nagu teisteski Liivimaa linnades, istusid raepingis kaupmehed ja linna suured kinnisvaraomanikud. Uus-Pärnus ei kujunenud linnapatriitsiaati – ei olnud suuri perekondi, kust oleks järjepidevalt võrsunud raeliikmeid. Enamik raehärrasid oli sisserändajad, seega esimese põlve pärnakad. Ajavahemikul 1518–1562 oli raes teadaolevalt neli Uus-Pärnust pärit liiget (Melcher Bomgarden, Hinrich Kallenberch, Hinrich van Lynthem, Heinrich Kallenberch). Heinrich Laakmanni tehtud uurimuse järgi oli aastatel 1519–1575 Uus-Pärnu raes 42 liiget, kes kuulusid 37 perekonda.⁶²¹ Ainult kaks perekonda – Kallenberchid (Lammert, Hinrich, Heinrich II, Hans) ja Lynthemid (Johann, Hinrich, Cort) – olid rohkem kui korra raes esindatud. Samas vaid 14 raehärrat ei olnud teistega suguluses või perekondlikes sidemetes. Raetool saadi tavaliselt abiellumise kaudu. Omavahel perekondlikes sidemetes olnud Lynthemitel, Kallenberchidel ja Schuttedel oli kokku 20 perekonnaliiget, kes kuulusid raadi: pojad, väimehed, kälimehed jne. Tähelepanuväärne ja 16. sajandi esimesel poolel Liivimaa suurtes linnades mitteesinev nähtus oli aadlipäritolu raehärrad. Uus-Pärnu raadi kuulus nii kohalike nimekate vasalliperekondade (Conradt Vitingkhoff, Euert Ducker, Jurgen Bremen) kui ka Vestfaalist pärit aadlisuguvõsade (Diderich van Ermen, Steffen van Aschenberg) esindajaid.⁶²² Liivimaa sõja ajal toimunud järjest suurema hulga kinnisvarade omandamisega said aadlipäritolu isikud ka järjest suurema osaluse linnavalitsemises. Uus-Pärnu raehärradest olid Berndt Hessels ja Heise Vegesack mõlemad ilmselt Tallinnast pärit. Tihedad sidemed Tallinnaga olid Asmus (Aßmus) Glinthil (Glynth), kuid see ei anna alust väita, et ta oli seal sündinud. Johann van Acken pärines nähtavasti Riist. Liivimaal oli sündinud ka Wolmer Rauen, kelle isale Johann Rauenile läänistas ordumeister 1513. a ühe adramaa Karksi foogtkonnas.⁶²³ Vähemalt poolte vaadeldaval ajavahemikul ametis olnud raehärrade puhul jääb nende geograafiline päritolu siiski teadmata.

⁶¹⁸ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 140.

⁶¹⁹ Tapio Salminen. Bücher, Konzepte und Briefe: Schriftlichkeit in der Kommunikation des Revaler Rates von Stadtschreiber Hermannus bis Joachim Muter (1375–1456). — *Die Stadt im europäischen Nordosten*. Helsinki, Lübeck 2001, lk 155.

⁶²⁰ Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 264; UB XI, lk 209, nr 243: *Baltazar des vogedes scriver tor Narwe*. Tõsi küll, ordufoogti kirjutaja täitis linnasekretäri kohuseid ainult n-ö poole kohaga.

⁶²¹ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 135.

⁶²² Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 136.

⁶²³ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 122.

1541. aastal sai Uus-Pärnu rae liikmeks Johann van Acken, klaassepp (*glaweswerder*). Kuigi Heinrich Laakmann tõrgub teda käsitööliseks pidamast, on linnaraamatus mehe nime järel seisvat ametinimetust “klaassepp” raske kuidagi teisiti tõlgendada.⁶²⁴ Nähtavasti oli tegu hinnatud ja hea oma ala meistriga, pigem kunstnikuga. Ilmselt hakati Liivimaal keskaja lõpul ja varasel uusajal kunstniku elukutset kõrgelt väärtustama. Tallinnas võeti näiteks kunstnik Lambert Glandorp 1536/37 vastu Suurgildi.⁶²⁵ 1566. aastal valiti Uus-Pärnu raadi kohaliku lihuniku Michel Loyseneri poeg Jacob. Jacobi vend Antonius (Tonnie) oli 1567. aastal Kuressaare bürgermeister.⁶²⁶ Käsitöölise perest pärit raehärra ja veel enam bürgermeister – see oli Liivimaal võimalik vaid väikelinna tingimustes. Suures linnas oli linnavalitsemine kindlalt kaupmeeskonna käes, aga väikelinnas olid raehärrad hoopis mitmekesisemat seisuslikku ja sotsiaalset päritolu. Nii oli käsitöölisest bürgermeister Vana-Pärnus, 1551. aastal sai selleks katusepanija Pawel Schmidt (*de deckemacker*).⁶²⁷ Aadlipäritolu raehärradest on 16. sajandi esimesel poolel peale Uus-Pärnu teateid veel Viljandist, Narvast ja Võnnust.⁶²⁸ Samas tuleb aga mainida, et näiteks käsitöölise pääsemine raadi ei olnud igal pool ja alati seotud linna suurusega, see sõltus ka õiguslikest traditsioonidest. Janusz Tandeki osutab, et kui mõnedes hansalinnades (Dortmund, Goslar, Wismar, Kiel, Nordhausen, Magdeburg) oli käsitöölistel võimalik osaleda raeliikmete valimistel või saada isegi raadi valitud, siis teistes (Lübeck, Hamburg, Bremen, Lüneburg), sh ka Preisi hansalinnades oli käsitöölise raehärraks saamine välistatud.⁶²⁹

Üksikud erandid välja arvatud, valiti Tallinnas raehärrasid Suurgildi vanemate pingist. Kuivõrd Uus-Pärnust pole säilinud kaupmeeste gildi vendaderaamatut, ei ole võimalik välja selgitada, kas seal kehtis sama põhimõte. Küllap leidis Uus-Pärnu raehärrade hulgas endisi gildivanemaid, kuid kindlasti ei olnud see raehärraks saamise kõige tähtsam eeldus, sest vaevalt jõudis Johann van Lynthem olla gildi oldermann, kui ta 1518. a linna ilmus ja juba 1519. a raadi valiti. Sama kehtib Berndt Stolterkampi ja Nicolaus Barenfeldti kohta. Tähelepanu väärib seegi, et Liivimaa sõja eelsest ajast ainsat nimeliselt teada olevat oldermanni, Dam van dem Brami, ei valitud kunagi raadi. Ka 16. sajandi teisest poolest on Uus-Pärnust teada mõningaid Suurgildi oldermanne, kellest ei saanud raehärrat (Hans Focke (enne 1575), Berndt Frones (1591–1593), Hans Schwannigk (1593–1595), Johann Schütze (1596–1599)). Sellest ei pea tingimata püüdma välja lugeda rae ja gildivanemate vastasseisu, kuigi teatavat opositsioonärluse vaimu sellest õhkub.

16. sajandi esimesel poolel kuulus Uus-Pärnu raeliikmete ja gildivanemate, s.t linna eliidi hulka mitu Saare-Lääne piiskopkonna endist ametnikku.⁶³⁰ Mis ajendas üht või teist neist isikutest Uus-Pärnusse elama asuma, on raske arvata, kuid ilmselt tuleb seda käsitada kui nende karjääri edasiarengut ning sotsiaalse seisundi ja prestiiži tõusu. Üks sellistest meestest oli **Joachim**

⁶²⁴ Vt lähemalt V ptk.

⁶²⁵ Anu Mänd. Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärist hiliskeskajases Tallinnas. — *Acta Historica Tallinnensia*, 2005, 9, lk 173.

⁶²⁶ PA, lk 256, nr 229. Erich Seuberlich väidab, et Antonius oli ametilt kullassepp, viidates Uus-Pärnu linnaraamatule, samuti õuekohtuarhiivile, vt Erich Seuberlich. Beiträge zur Geschichte der baltischen Goldschmiede. Die Goldschmiede der kleinen Städte. — *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands*. Riga 1912, lk 189. Mis Uus-Pärnu linnaraamatusse puutub, siis kullassepaks pole Antonius Loyseneri kordagi nimetatud.

⁶²⁷ PA, lk 63, nr 2.

⁶²⁸ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 199.

⁶²⁹ Janusz Tandeki. Stellung der Handwerker und ihrer Zünfte in den hansischen Städten – soziale Wirklichkeit und ihre Wahrnehmung. — *Die Bild und die Wahrnehmung der Stadt und der städtischen Gesellschaft im Hanseraum im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Roman Czaja, Hg. Toruń 2004, lk 184, 185.

⁶³⁰ Vt Inna Põltsam. Saare-Lääne piiskopkonna vasallide ja ametnike karjäär ning tegutsemine Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel. — *Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast*. Haapsalu 2004, lk 99–113.

Klemroggen. Ta oli 1529. a ametis Haapsalu linna drostina,⁶³¹ edasi aastast 1531 Audru mõisa valitsejana.⁶³² 1541. a valiti Klemroggen Uus-Pärnu raadi ning aastal 1545 tegutses ta linnafoogtina.⁶³³ Kohalikust vasallisuguvõsast pärit **Euert Ducker** oli 1552–1553 Lihula nunnakloostri foogt (või ka *landknecht*).⁶³⁴ 1548. aastast peale hakkas ta soetama Uus-Pärnusse kinnisvara,⁶³⁵ ehkki ise asus tõenäoliselt alles hiljem linna elama. Aastal 1558 valiti Ducker Uus-Pärnu raehärraks.⁶³⁶ Juriidilise haridusega magister **Stephanus Vetter** oli Saare-Lääne piiskopi venna Christoffer van Monchhauseni (Monnyckhusen, Münchhausen) teenistuses: viimase sekretär ja täievoliline esindaja. Tasuks teenistuse eest kinkis Christoffer van Monchhausen talle 1549. a kinnisvara Uus-Pärnus,⁶³⁷ kuid pole teada, kas Vetter kohe linna elama asus. 1552. aastal sai Vetterist keiserliku õiguse alusel avalik notar. 1562. aastal esineb ta allikates kui Uus-Pärnu kaupmeeste gildivanem; samal aastal valiti ta ka raehärraks.⁶³⁸ Vasallisuguvõsast pärit **Jurgen Bremen** oli 1539. a Haapsalus nn linnajunkur, pärast 1553. aastat ilmselt Lihula nunnakloostri valitseja, 1566. aastal aga juba Uus-Pärnu raehärra.⁶³⁹

Nimetatud isikutest toimus teadaolevalt ainult Joachim Klemroggen n-õ tavalise kaupmehest linna sisserändaja või uustulnuka kombel, kes abielludes raeperekonda kuulunud naisega tagas endale pääsu linna eliidi hulka ning üldjuhul omandas kaasavarana korraliku kinnisvara. Joachim Klemroggen nais Ursula Schutte, kelle isa Johann Schutte oli olnud Uus-Pärnu raehärra ning kelle võõrasisa Diderich Muntz valiti raadi samal aastal kui Klemroggen ise.⁶⁴⁰ Teised Saare-Lääne piiskopi endised ametnikud abielusidemeid Uus-Pärnu raadi pääsemiseks ei kasutanud. Seega mitte n-õ õigesti sõlmitud abielu ja perekondlikud sidemed raeliikmetega, vaid pigem just meeste eelnev amet ja karjäär Saare-Lääne piiskopkonnas ning mitte vähem teenistuses omandatud varaline jõukus sillutas neile tee Uus-Pärnu kodanikkonna eliidi hulka. Aluse oma varandusele ehk n-õ algkapitalile, mille eest soetada Uus-Pärnusse kinnisvara ja arendada kaubanduslikku tegevust, panid nad Saare-Lääne piiskopkonnas ametis olles. Stephanus Vetterile oli kinnisvara Uus-Pärnus ju otseselt tasuks tema teenistuse eest (*zu erb und eigen vor seine getreue dienst*).⁶⁴¹ Samal ajal kui teised end Uus-Pärnus sisseseadnud piiskopkonna endised ametnikud suurendasid oma varandust linnakodanikule omase tegevuse, eeskätt kaubanduse kaudu, teenis Stephanus Vetter varandusele pidevalt lisa just elukutselise ametnikuna ülesastumise eest. Vetteri positsioon ja mõjukus, tema sissetulekud olid isegi vähem kinni tema majanduslikus tegevuses kui tema teenistuses või ametis.⁶⁴² Teised Saare-Lääne piiskopkonna endised ametnikud Uus-Pärnus kasutasid oma ametis saadud kapitali, et siiski linnakodanikule omasel traditsioonilisel viisil edasi tegutseda. Nende sissetulekud sõltusid peamiselt majanduslikust tegevusest.

Kuivõrd sai Saare-Lääne piiskop oma endiste ametnike või vasallide kaudu Uus-Pärnu linnavalitsuse poliitikat mõjutada, on keeruline hinnata. Sekkumise soovi ja katseid ei saa välistada, iseasi, kas see andis reaalseid tulemusi. Vaadeldava poolsajandi jooksul mängisid Uus-Pärnus

⁶³¹ TLA, f. 230, n. 1, s. B. D. 3, . Haapsalu kodanikeraamatus seisab ilmselt näpuvea tõttu ekslikult Joachim Kleintoggen, vt *Haapsalu kodanikeraamat 1496–1797*, lk 70.

⁶³² Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit*, lk 183.

⁶³³ PA, lk 133.

⁶³⁴ Heinrich Laakmann. Die Pernauer Ratslinie. — *S-B VIII*. Pernau, 1926, lk 102.

⁶³⁵ PA, lk 198–199, nr 101.

⁶³⁶ PA, lk 134.

⁶³⁷ PA, lk 215–216, nr 139.

⁶³⁸ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 105; PA, lk 134.

⁶³⁹ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 99; PA, lk 134.

⁶⁴⁰ PA, lk 133.

⁶⁴¹ PA, lk 338, nr 110. Vt ka EAA f. 1000, n.1, s. 8, l. 1a.

⁶⁴² Vt Jos Gabriëls. Patrizier und Regenten: städtische Eliten in den nördlichen Niederlanden 1500–1850. — *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*. Heinz Schilling, Herman Diederks, Hg. Städteforschung A/23. Köln, Wien 1985, lk 37.

kui ordulinnas kandvamat rolli linnavalitsuses siiski ordu soosikud, kes orduvõimu toel sooritasid peadpöörivalt kiiret karjääri. Hästi illustreerib seda **Johann van Lynthemi** elukäik. 11. märtsil 1518. aastal andis ta Uus-Pärnu raele üle ordumeister Plettenbergi kirja, mis kinnitas tema õigusi põlenud majale ordulossi lähedal ning selle juurde kuulunud aidale ja aiale. Nende hoonete jm kinnisvara endine omanik Hinrick Strype pidi loobuma makseraskuse tõttu.⁶⁴³ Plettenbergi tähelepanelikkus ja vastutulelikkus Lynthemi vastu ulatus veelgi kaugemale. Nimelt annetas ta samal aastal Lynthemile kahasse Marcus Heitkensiga ühe mõisa.⁶⁴⁴ Lynthemi lähem päritolu ja Uus-Pärnusse saabumise tagamaad on teadmata. Perekonnalegendi järgi olevat ta Liivimaale saabunud ühe ordumeister Wolter von Plettenbergi Vene-vastase sõja tarvis moodustatud sõjasalga juhina. Heinrich Laakmanni arvates ei saa see ajaliselts paika pidada.⁶⁴⁵ Jääb aga tõsiasjaks, et Liivimaa orduga oli Lynthem lähedalt ja tihedalt seotud ning kogu tema edasises elus ja tegevuses etendasid need kontaktid tähtsat osa. Johann van Lynthemi esiletõus Uus-Pärnus oli kiire: juba 1519. aasta kevadel valiti ta raehärraks ja 1523. aastal bürgermeistriks. Seejuures etendasid abielud tema edukas sotsiaalses karjääris orduvõimu toetava mõju kõrval selgelt teisejärgulist osa.

Johann van Lynthemi karjäär linnavalitsuses näitab ilmekalt, et orduvõim avaldas survet uute liikmete valimisel Uus-Pärnu raadi. Lynthemiga ühel ajal valiti raehärraks orduvasall Berndt Stolterkamp. Kui samasse ritta panna veel 1543. aastal bürgermeistriks saanud endine ordumeistri sekretär Nicolaus Barenfeldt, on raske pidada kõike pelgalt juhuslikuks kokkusaatumuseks. Nähtavasti oli ordul plaan oma tulekahjudes kannatanud linnale “eluvaim sisse puhuda”. Uus-Pärnu oli ordu jaoks tähtis väljaveosadam, mille kiratsemine või veel hullem – kadumine – oluks äärmiselt ebasoovitav. Sealt tulid ju ümberkaudsete orduhärrade suured rikkused. Pole aga mingeid konkreetseid tõendeid selle kohta, et ordumeister saatnuks Lynthemi Uus-Pärnusse sõnaselge korraldusega linn uuesti jalule aidata.

Orduga seotud isikute pääsemises linnavalitsusse polnud iseenesest midagi erakordset, sest väikese linnana sõltus Uus-Pärnu orduvõimust alati palju rohkem kui näiteks Tallinn. Samasugune olukord valitses ka Narvas, kus mitu raehärrat olid enne raelauda tulekut olnud ordu ametikandjad.⁶⁴⁶ Siiski ei või kindel olla, et Uus-Pärnu raad vaatas heal meelel, kuidas Johann van Lynthem linnas võimu haaras. Vahest peitusid 1526. aasta pildirüüste ajal Lynthemi vastu tõstatatud süüdistuste juured muu hulgas tema võimulepääsemise viisis. Oli tal ju oponeerijaid ka raehärrade hulgas.⁶⁴⁷

Samas ei ole põhjust väita, nagu oleks ordu Lynthemi või Barenfeldti näol upitanud linnavalitsusse võimetud mehed – pigem vastupidi. Eriti tuleb rõhutada Johann van Lynthemi panust Uus-Pärnu arengusse. 1518. aastal, kui Lynthem linna saabus, oli sealsest viimasest suurest tulekahjust möödas juba kuus aastat, kuid linn kandis ikka veel toimunud katastroofi märke – linnamüür oli kokku varisenud, majad varemeis, isegi linna peakirikut polnud suudetud päriselt taastada.⁶⁴⁸ Linnakassa oli tühi ja -valitsus tegevusvõimetu. Just tegusat, initsiatiivikat ja heade sidemetega meest oli linnal hädasti tarvis, ja Johann van Lynthem vastas kõigile nendele nõudmistele. Tema omalaadseks elutööks kujuneski linn ise. Uus-Pärnu ülesehitamise ja järjele aitamise pärast kolme tulekahju (1513, 1524, 1533) tegidki õigupoolest võimalikuks bürgermeister Johann van Lynthemi energia, initsiatiiv ja organiseerimisvõime.

⁶⁴³ PA, lk 170–171, nr 47.

⁶⁴⁴ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 121.

⁶⁴⁵ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 218.

⁶⁴⁶ Arnold Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 256.

⁶⁴⁷ PA, lk 148: ... *itlicke anschoener uth deme raede*

⁶⁴⁸ PA, lk 139.

Lynthemist isegi kiirema tee raemetite tippu läbis ordumeistri endine sekretär **Nicolaus Barenfeldt**, kes valiti raadi 1541. ja 1543. a bürgermeistriks. Ta oli teadaolevalt esimene jurist Uus-Pärnu raes. Barenfeldt abiellus Uus-Pärnu gildivanema Dam van dem Brami õetütrega Margarete Dorrega, kes sai kaasavaraks gildivanemale kuulunud kivist elumaja jõe ääres ja aia.⁶⁴⁹ Barenfeldti varasemaid sekretäritöö kogemusi ära kasutades andis raad talle ülesandeks seada sisse linna pärusraamat ning korrastada teisi linnaraamatuid. Tasuks suure töö eest kinkis raad talle vahvärkkõrtsitoa Punase torni juures.⁶⁵⁰ Tänu oma kunagisele ametile säilisid Barenfeldtil sidemed orduvõimuga, sealhulgas suhted Pärnu ordulossi elanikega. Viimastest puutus ta muu hulgas kokku Johann Renneriga ja Thomas Hörneriga. Barenfeldt oli tuttav nende meeste kirjatöödega, nii Renneri Liivimaa kroonika kui ka Hörneri “Livoniae historia”-ga. Ühes kirjas ta koguni tsiteerib Renneri kroonikat.⁶⁵¹ Ordul jätkus hoolt seista hea oma endise ametniku majandusliku heaolu eest, nimelt läänistas 1551. a ordumeister talle poole tuuleveskist linna ees.⁶⁵² Ka Barenfeldt ei keelanud ordumeistrile oma teeneid. 1558. aastal oli ta ordumeistri volitatud esindaja Tartu kantsleri Holtschueri vastases protsessis.⁶⁵³

Kõnekat võrdlusmaterjali Uus-Pärnu raehärrade sotsiaalsele karjäärile pakub Tallinna suurkaupmehe ja lugupeetud raehärra Johann Selhorsti oma. Selhorst sai Suurgildi liikmeks 1506. aastal, 16 a hiljem valiti ta Suurgildi oldermanniks ning 1524. aasta lõpul sai temast viimaks raehärra.⁶⁵⁴ Seega oli antud juhul hoopis teistsugune tempo karjääriredelil liikumisel kui Johann van Lynthemil või Nicolaus Barenfeldtil või nii mõnelgi teisel Uus-Pärnu raehärral. Nagu näitab Tallinna kohta käiv materjal, eelnes raeliikmeks valimisele reeglina 10–20 aastat edukat tegutsemist hansakaubanduses. Muidugi esines erandeid, kuid vaieldamatult tuli suures linnas ennast tunduvalt kauem tõestada, enne kui kedagi usaldati valida linna juhtima.

Endiste orduametnike pääsemine Uus-Pärnu linnavalitsusse ei väljendanud ainult orduvõimu mõju kasvu linna valitsemise üle. See märgistas ka üldisemaid sotsiaalseid arenguid – nn uue eliidi kujunemist Euroopa linnades. Euroopa varase uusaja linna kodanikkonnale iseloomuliku uue eliidi üks oluline tunnus oli, et raadi pääsesid juriidilise haridusega isikud. Üldse kuulus linnavalitsusse üha rohkem elukutselisi ametnikke, kuid iseloomulikult uuele eliidile ulatusid nende ambitsioonid üle linna piiride n-õ territoriaalriiklikule tasandile.⁶⁵⁵ Uus-Pärnu rae liikmeks või gildi oldermanniks saanud Liivimaa ordu ja Saare-Lääne piiskopkonna endiste ametnike näol oli tegu isikutega, kel oli eelnev bürokraatliku asjaajamise ja valitsemise kogemus, enamasti ka vastav haridus, samuti sidemed territoriaalvõimuga. Stephanus Vetter oli üks ilmekamaid nn uue eliidi esindajaid Uus-Pärnus. Tal oli juriidiline haridus ja ka linnakodanikuna säilitas ta sidemed territoriaalvõimudega. Ta sekundeeris Liivimaa ordumeistri endisele sekretärile, Nicolaus Barenfeldtile, kes oli üldse esimene jurist Uus-Pärnu raes.⁶⁵⁶ Muidugi ei moodustanud need isikud ülekaalukat osa Uus-Pärnu raest või linna eliidist, ometi kujundasid nad linna eliidi nägu 16. sajandi esimesel poolel, andsid märku toimuvatest muutustest.⁶⁵⁷ Uus eliit hakkas isegi Uus-Pärnus astuma põlistest kaupmeestest sirgunud eliidi, kui mitte asemele, siis sekka.

⁶⁴⁹ PA, lk 178–179, nr 63.

⁶⁵⁰ PA, lk 337, nr 106.

⁶⁵¹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 140.

⁶⁵² PA, lk 267, nr 257.

⁶⁵³ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*. — *S-B VIII*. Pernau 1926, lk 96.

⁶⁵⁴ Carsten Jahnke. Zum Nutzen der guten Stadt Reval. Hans Selhorst ein Revaler Kaufmann und Ratsherr zu Beginn des 16. Jahrhunderts. — *Vana Tallinn XVI (XX)*. Modus vivendi II. Tallinn 2005, lk 89–91.

⁶⁵⁵ Heinz Schilling. Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten in Nordwestdeutschland und in den Niederlanden. — *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*. Heinz Schilling, Herman Diederks, Hg. städteforschung A/23. Köln, Wien 1985, lk 4.

⁶⁵⁶ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 69.

⁶⁵⁷ Schilling, *Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten*, lk 4.

Ajavahemikus 1518–1562 kuulus Uus-Pärnu raadi 31 raehärrat, neist 3 Saare-Lääne piiskopkonna endist ametnikku ja 4 endist orduametnikku või -vasalli, peale nende veel kolm aadlipäritolu raehärrat.⁶⁵⁸ Seega pärines ülekaalukas osa raehärrasid jätkuvalt kaupmeeskonna hulgast. Samas oli alates 1519. aastast kuni 1562. aastani vähemalt üks, ajavahemikus 1543–1548 koguni mõlemad bürgermeistrid ordu soosikud. Väikelinna jaoks piisas sellestki. Väga ilmekalt näitab Johann van Lynthemi tegevus bürgermeistrina, kui suur võis olla maahärra toetust nautiva üksikisiku osa linna juhtimisel, nii sõltus linna heaolu paljus tema isikuomadustest. Kahtlemata oli selline olukord mõeldav ainult väikelinna tingimustes. Suures linnas ei saavutanud üksikisik linna valitsemisel kunagi sedavõrd suurt võimutäiust.

3.2. RAE IGAPÄEVANE TEGEVUS

3.2.1. Raekoda

Tähtsaim ühiskondlik hoone keskaja linnas oli raekoda, mis oli n-ö bürgerliku kultuuri füüsiline väljendus, linnaelu sümbol. Raekoja olemasolu, selle suurus ja võimsus väljendas linnakodanike iseteadvust ja uhkust. Seal käis koos linnavalitsus, aga seal võeti vastu ka tähtsaid külalisi ning pidutseti. Raekoda kerkis omamoodi vastukaaluks kirikule, mis oli algselt linna kõige tähtsam ja püham koht. Mitte kõigis Eesti ala väikelinnades ei olnud keskajal raekoda. Nii pidi väikelinna raad oma koosistumisi pidama kas kirikus, gilditoas või raekantseleis. Narvas peeti raekoosolekuid ka ordulinnuses.⁶⁵⁹ Vana-Pärnus kutsus piiskop rae ja linnakogukonna esindajaid Audru mõisa koosolekule.⁶⁶⁰ Haapsalus käis raad piiskopile truudust vandumas piiskopilossis.⁶⁶¹ Raekoja puudumine oli kooskõlas rae vähese iseseisvusega ning kodanike piiratud õiguste ja vabadustega väikelinnas.

Uus-Pärnu kahekorruline raekoda kui linna tähtsaim ühiskondlik hoone paiknes turuplatsi ääres.⁶⁶² Hoone ei ole tänapäevani säilinud, seepärast tuleb sellest ettekujutuse saamiseks tugineda kirjalikele allikatele. 1543. aasta pärusraamatu järgi oli linnas raekoda ja vaekoda oma keldriga, veel oli sealsamas kohtutuba ning üks raele kuulunud pood, mida üüriti välja linna heaks.⁶⁶³ Rae arvete põhjal ehitati (või taastati) viimati mainitud 1532. aastal (*ock worth dat richt hueß myt der boedenn gebuweth*).⁶⁶⁴ Raekojas asus linna arhiiv – nii saksa- kui ka ladinakeelsed vanad linnaraamatud. Ainult Uus-Pärnu privileegid olid hoiul mujal, nähtavasti kirikus. Ilmselt kasutati raekoda ka kaubalaona. 1524. aasta tulekahjus hävis linna heaks ostetud vili, jahu, lina, püssirohi, mis kõige tõenäolisemalt olid ladustatud raekotta ning hävisid koos hoonega.⁶⁶⁵

Pärast 1524. aasta tulekahju võttis raad ühe esimese tööna ette raekoja taastamise. See oli hädavajalik, sest nagu Lynthem oma mälestustes kirjutab, polnud raele jäänud ei kohta ega pinki, et koosistumisi pidada.⁶⁶⁶ Esimesed summad raekoja ehituseks võeti kiriku rahadest

⁶⁵⁸ Rangelt võttes oli aadlisoost raehärrasid neli, sest Evert Ducker oli ka pärit kohalikust vasallisuguvõsast, kuid ta oli ühtlasi Saare-Lääne piiskopkonna endine ametnik.

⁶⁵⁹ Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 259.

⁶⁶⁰ PA, lk 63, nr 1.

⁶⁶¹ Kivimäe, *Iuravit iuxta formam prescriptam*, lk 130

⁶⁶² August Wilhelm Hupeli kirjelduse järgi oli raekoda kahekorruline kivihoone, selle alumisel korrusel asusid linnakaalud, kohtutuba ja mõned pudupoekesed, mida üüriti venelastele. Hupeli hinnangul oli tegu küllaltki silmapaistva hoonega, vt August Wilhelm Hupel. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Bd. I. Riga 1774, lk 282.

⁶⁶³ PA, lk 307, nr 8.

⁶⁶⁴ PA, lk 282, nr 4.

⁶⁶⁵ PA, lk 143.

⁶⁶⁶ PA, lk 143.

juba 1524. aasta sügisel.⁶⁶⁷ Edasisest ehituskäigust pole teada muud, kui et kaks aastat hiljem pani klaassepp raekojale ette viis uut akent.⁶⁶⁸ 8.–12. detsembrini 1527 peeti Uus-Pärnu raekojas linnadepäevi.⁶⁶⁹ Õieti toimus kolme suure linna – Riia, Tallinna ja Tartu saadikute kohtumine. Selleks ajaks oli hoone vähemalt sedavõrd valmis, et sobis anda tähtsate külaliste käsutusse. Raekoja sisustamine polnud aga veel lõppenud: 1531. aastal osteti sinna 70-margane luksuslik kroonlühter (*eyn kroenn apth raedthueß*).⁶⁷⁰ Aasta varem muretseti raekotta sama summa eest mingisugune tinast “asi” (*tynnen werck op deme raedthuese*), mis oli ilmselt samuti valgusti.⁶⁷¹

Arvatavasti läks raekotta, tõenäoliselt raekoja torni 1531. aastal ostetud ning 180 marka ja pool lasti turska maksma läinud uus kell (*szeyger*).⁶⁷² Arveraamatu sissekannete järgi oli tegu tähelepanuväärse ajanäitajaga, arvestades kas või seda töömeeste väge – puusepad, puunikerdaja, sepp ja abitöölised –, kes selle ülesseadmisega vaeva nägid. Puusepp ehitas *seyer huseken*’i, mida võib pidada kellakapiks või -majaks. Kella juurde kuulusid rullik, traat ja (kella)pommid või vihid. Kell värviti üle ja seda seati kaunistama inglikuju.

1533. aasta tulekahjus raekoda nähtavasti eriti kannatada ei saanud, vähemasti enne 1538/39. aastat seal ehitustöid ette ei võetud.⁶⁷³ Alates 1550. aastast käisid raekoja juures kapitaalsed ehitustööd. 1550. aastal parandati vaekoda.⁶⁷⁴ Järgmisel aastal viidi lõpule kohtutoa ümberehitus ning järg jõudis raekoja kätte.⁶⁷⁵ J. Ch. Brotze kirjelduse järgi kandis raekoja seinas asunud nn roheline sillusekivi orduristi ja linna väikese vapi (kaks kala kergelt kaardus kummalgi pool risti) kujutist ning aastaarvu 1551. Kivi all olid kinnimüüritud värava jäljed, mida Brotze peab raekoja sissekäiguks.⁶⁷⁶ Aastaarv 1551 viitab selgelt kohtutoa valmimise ajale, võimalik, et kivile raiutud kaks vappi on viide n-ö jagatud kohtuõigusele. 1552. aastal tehti raekojale uus aed või valdas (*slenge*).⁶⁷⁷ 1553. aastal oli raekoda valmis, muu hulgas sai maja uue kivikatuse.⁶⁷⁸ Kuigi 1553. a loeti raekoja ehitustööd lõpenuks, parandati järgmisel aastal veel siit-sealt hoone katust.⁶⁷⁹

Raekojas ajas Uus-Pärnu raad igapäevaseid linnavalitsemise asju, aga peale selle võttis vastu oma külalisi ja kostitas neid. Kord aastas korraldati raekojas võõruspidu Pärnu ordukomtuurile. Raekoda kasutati ka linnadepäevadel, rüütelkonna kokkusaamistel vms toimunud istungite pidamiseks. Liivimaa seisuste kogunemisi peeti Uus-Pärnus näiteks 1507., 1525., 1527., 1541. ja 1555. aastal. Nagu näha, ei toimunud neid üritusi 16. sajandi esimesel poolel just sageli, keskmiselt kord kümne aasta jooksul. Varasemal ajal peeti seisuste kogunemisi, peamiselt linnadepäevi, Uus-Pärnus tihedamini.

⁶⁶⁷ PA, lk 146.

⁶⁶⁸ PA, lk 292, nr 29.

⁶⁶⁹ AR III, lk 643–650, nr 248.

⁶⁷⁰ PA, lk 281, nr 3.

⁶⁷¹ PA, lk 281, nr 2.

⁶⁷² PA, lk 281, nr 3. Aastal 1707 võeti maha raekoja torn koos kellaga, vt Brotze, *Estonica*, lk 92. Muidugi ei tõesta see fakt veel vastuvaidlematult, et torn pärines 16. sajandist, kuid tõstab selle tõenäosust. Uus-Pärnu keskaegne raekoda lammutati 19. sajandil (1836?) varisemisohu tõttu, Brotze, *Estonica*, lk 89, vrd Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 191.

⁶⁷³ PA, lk 285, nr 9.

⁶⁷⁴ PA, lk 289, nr 20.

⁶⁷⁵ PA, lk 289, nr 21.

⁶⁷⁶ Brotze, *Estonica*, lk 161.

⁶⁷⁷ PA, lk 290, nr 22.

⁶⁷⁸ PA, lk 290, nr 23: *item dat radthus gebuwet, ock nie gespert und gedeckt*; lk 307, nr 8: *Anno 1553 wart dat mit steinen gedecket*.

⁶⁷⁹ PA, lk 290, nr 24.

3.2.2. Raeistungid

Kui tihti kogunes Uus-Pärnu raad raekotta istungeid pidama, selle kohta andmed puuduvad. Rae märkme- ja pärusraamat annavad teavet ainult rae ees sõlmitud tehingutest ja kokkulepetest, kuid need ei kajasta kogu rae tööd, kõiki raeistungeid. Selleks oleks vaja liita mitme allikaliigi andmed, Uus-Pärnu puhul selline võimalus paraku puudub. Näiteks oli raad ju kohtuinstants, s.t tuli lahendada kohtuvaidlusi, mõista kohut nii tsiviil- kui ka kriminaalasjades, kuid alles 16. sajandi teisest poolest on säilinud Uus-Pärnu rae protokolliraamat, mis edastab sellist informatsiooni.

Uus-Pärnu rae säilinud dokumentide järgi oli kõige tihedam rae ees sõlmitud lepete ja tehingute aeg kalendriaasta lõpp ja uue algus. Tiina Kala on uurinud Tallinna rae istungite pidamist 15. sajandil ja leidnud, et Tallinnas kõikus fikseeritud istungite ja tehingute hulk aastas oluliselt, ulatudes 5 istungist (1477. a); 19 istungini (1471. a).⁶⁸⁰ Tiina Kala tugineb ainult pärusraamatu andmetele, kuhu kardetavasti ei fikseeritud siiski kõiki peetud raeistungeid. Uus-Pärnu pärus- ja märkmeraamatu põhjal kõikus rae istungite arv samuti palju – kolmest-neljast istungist 17–18 istungini aastas (1549. a). Suurusjärk on Tallinnale üllatavalt sarnane, kuigi linnade suurused on oluliselt erinevad. Vahe toob sisse asjaolu, et Tallinnas sõlmiti sageli mitu tehingut ühe istungi jooksul. Ka Uus-Pärnus tuli seda ette, aga väiksemas mahus. Kõige rohkem on sõlmitud kolm lepingut ühe istungi jooksul (11. aprillil 1532). Uus-Pärnus oli konkurentsituatsioon istungite ja tehingute kõige rohkem aasta 1549. Miks see nii oli, on raske seletada. Artur Plaesterer paneb näiteks tallinlaste kinnisvara pantimise ja müümise aktiivsuse tõusu 1384.–1390., 1411.–1424. ja 1427.–1440. a rahavajaduse suurenemise arvele.⁶⁸¹ Viimane võib olla tingitud soovist saada vahendeid ametialase tegevuse arendamiseks, kuid kinnisvara pantimine ja müümine võib olla seotud ka vaesumisega. 1544.–1547. a oli Liivimaal hinnatõusu laine, arvatavasti oli 1549. aastaks olukord stabiliseerunud ehk selge, kes olid pankrotistunud ning vajasisid oma äri või ettevõtte elushoidmiseks finantsabi või kel oli tekkinud võimalus hoopis äritegevust laiendada. Võib-olla aga oli tavalisest aktiivsem tehingute ja lepingute sõlmimine seotud hoopis 1549. a puhkenud katkuga. Või oli see lihtsalt mitme teguri koosmõju, mis sundis Uus-Pärnu kodanikke tavalisest suurema aktiivsusega müüma ja pantima oma kinnisvara.

3.2.3. Rae asjaajamine ja raamatupidamine

1524. aasta tulekahjus hävis kogu Uus-Pärnu rae arhiiv: rae raamatud, arvepidamine ja registrid.⁶⁸² Bürgermeistri Lynthem'i järgi põlesid ära kõik linna vanad raamatud: ladina- ja saksakeelsed (*alle unßer stadt alde bucke, lattynß und duitsch*).⁶⁸³ Mis raamatud ja muud dokumendid need täpsemalt olid, seda võib vaid oletada. Rae märkmeraamat pidi kindlasti olema olemas. Johann Lelow mainib 1520. a Uus-Pärnu rae pärgamentaamatut (*des rades pergamentes boeck*).⁶⁸⁴ Pärast 1524. aasta tulekahju jäi alles ainult Nikolai kiriku kirikuraamat, mis asus ilmselt bürgermeister Lynthem'i juures kodus. See allesjäänud raamat hakkas täitma mitut ülesannet, olles korraka nii linna pärus-, arve- kui ka märkmeraamat. Tulest jäid puutumata ka linna privileegid, mis samuti ei asunud raekojas.

⁶⁸⁰ Tiina Kala. Linnakirjutaja Johannes tor Hove ja hiliskeskaegse Tallinna asjaajamine. — *Vana Tallinn XVI (XX)*. Modus Vivendi II. Tallinn 2005, lk 119.

⁶⁸¹ Artur Plaesterer. *Das Revaler Pergament Rentenbuch 1382–1518*. Publikationen aus der Revaler Stadtarchiv, nr 5. Reval 1930, lk IX–X. Tiina Kala ei pea seda veenvaks väiteks, vt Kala, *Linnakirjutaja Johannes tor Hove ja hiliskeskaegse Tallinna asjaajamine*, lk 120.

⁶⁸² Quellen zur Geschichte des Untergangs III, lk. 44, nr. 305: ... *des rades boeker, reckenschafft vnd registere vorbranth ...*

⁶⁸³ PA, lk 143.

⁶⁸⁴ TLA, Bm 23 I, l. 2p.

Uus-Pärnu rae **arveraamat**, õieti raearved sisaldavad peamiselt kulutusi ühe aasta lõikes, seejuures on sageli tegu ainult summa äramärkimisega, ilma kuluartiklite kaupa lahti kirjutamata. Kirjalikke ülestähendusi rae kuludest on säilinud alates 1526.–1558. aastani. Seejuures on 1543. aastal sisseseatud pärusraamatu lõpus teated linna kulude kohta aastaist 1524/25–1555. Arveraamatu sissekanded pärinevad peaaesjalikult kahelt kirjutajalt: 1539. aastani kirjutas enamiku sissekannetest bürgermeister Johann van Lynthem, 1543.–1558. aastani bürgermeister Nicolaus Barenfeldt. Et raamatuid ei täitnud mitte linnakirjutaja, vaid raehärrad, suures osas bürgermeistrid isiklikult, on väikelinna eripära. Kuigi arvepidamine oli arvehärrade ülesanne, jäi bürgermeistrile nähtavasti ülevaataja ja kontrollija roll. Lilian Kotteri väitel tuli Tallinnas arvehärradel rae ees aruandmise kohustus alles 1510. aastal. Seevastu Riia arveraamatuis on summeerimine ja ilmselt ka aruandmine palju varasem: aastasumma on olemas juba 1349. aastal.⁶⁸⁵ Linna kulude kohta rae ees aruandmise tava oli Uus-Pärnus olemas, kuid pole teada, mis ajast see sisse seati.⁶⁸⁶ Kindlat päeva arvehärrade aruande esitamiseks raele ei olnud Uus-Pärnus välja kujunenud, tavaliselt toimus see aasta lõpul, kõige sagedamini ajavahemikul oktoobri lõpust detsembri keskpaigani.

Olemasolevad Uus-Pärnu rae arved hõlmavad vaid 30 aasta pikkust ajavahemikku, samal ajal on Tallinna ja Riia arveraamatuid säilinud mitme sajandi jagu. Uus-Pärnu raearvete väärtust ei ole sellegipoolest põhjust alahinnata, kuivõrd sellist arvepidamist pole säilinud teistest Liivimaa väikelinnadest. Tallinnas kujunes 1432. aastaks välja arveraamatupidamise vorm, mis jäi orduaja lõpuni püsima: ühte raamatusse on kronoloogilises järgnevuses kantud läbiseigi nii sissetulekud kui ka väljaminekud, sisemine liigendus sama hästi kui puudus.⁶⁸⁷ Riias kehtis põhimõte noteerida tulud ja kulud kui mitte erinevatesse raamatutesse, siis vähemalt selle eri osadesse.⁶⁸⁸ Alles 16. sajandil koondati Riia rae tulud ja kulud järjekindlalt ühtede kaante vahele.⁶⁸⁹ Uus-Pärnu arvepidamine järgib rohkem Riia traditsiooni, sisuliselt on tegu rae kulude ülesmärkimisega ühe aasta lõikes. Rae tulude kohta ülestähendused peaaegu puuduvad (vähemasti sellest raamatust). Ainult 1526. ja 1527. aasta kohta on peetud n-ö Tallinna stiilis arveraamatut: läbiseigi on üles märgitud väljaminekud ja sissetulekud. Viimaseid on, tõsi küll, kirja pandud napilt. Arveraamatu n-ö eraldi osas on 1531., 1543. ja 1548. aasta kohta samuti tulusid osaliselt ära toodud. Kui arveraamatusse tegi sissekandeid bürgermeister Lynthem, siis olid need üksikute kuluartiklite kaupa lahti kirjutatud. Kui kirjatöö võttis üle Nicolaus Barenfeldt, muutusid sissekanded väga kokkuvõtlikuks ja üldsõnaliseks. Alates 1543. aastast sisaldavad arved ainult kokkuvõtvat summat aasta jooksul tehtud kulutuste kohta ning tähtsamate kuluartiklite loetelu. Ordumeistri endine sekretär on sissekanded küll kaunilt kirjutanud, kuid n-ö raamatupidamise vaimu õhkub nendest vähe.

Pärast 1524. aasta tulekahju seadis bürgermeister Johann van Lynthem uuesti sisse **pärusraamatu**. Seejuures oli Lynthem'i pärusraamatu pidamise süsteem kõigiti eesrindlik. Raamatu sissekanded on tehtud tänavate ja majade kaupa, iga maja juurde on järjest märgitud sellega toimunud tehingud. Tiina Kala uurimused näitavad, et näiteks Tallinnas mindi sellisele süsteemile üle 1466. aasta jaanuaris, kui linnakirjutaja Johannes tor Hove seadis sisse uut tüüpi kinnisturaamatu.⁶⁹⁰ Sellega loodi esimest korda Tallinna rae asjaajamises süstemaatiline ülevaade kinnisvarade kuuluvust puudutavatest tehingutest: sissekanded tehti tänavate kaupa, igale kinnistule oli oma leht. Varasemal ajal olid pärusraamatu sissekanded tehtud lihtsalt

⁶⁸⁵ Kotter, *Tallinna rae finantsid 15. sajandil*, lk 12.

⁶⁸⁶ Vt PA, lk 284, nr 8: *Alle rekensschop synth gescheynn inn jegenwerdicheyt eynes gantzen raedes.*

⁶⁸⁷ Kotter, *Tallinna rae finantsid 15. sajandil*, lk 16.

⁶⁸⁸ Kotter, *Tallinna rae finantsid 15. sajandil*, lk 14.

⁶⁸⁹ Kotter, *Tallinna rae finantsid 15. sajandil*, lk 15.

⁶⁹⁰ Tiina Kala, *Linnakirjutaja*, lk 115–116.

kronoloogilises järjekorras, ilma süsteemsuseta. Just selliselt peeti näiteks Vana-Pärnus pärusraamatut veel 16. sajandi teisel poolel.

Nii Lübecki õiguse kui ka Tallinna *bursprake*'de järgi olid kinnisvara pandi- ja müügitehingud kehtivad ainult siis, kui need sooritati rae ees. Tiina Kala arvab, et need võisid olla ka suulised: "Need on normatiivsed tekstid ega näita, kui oluliseks peeti tehingute kirjalikku fikseerimist."⁶⁹¹ 15. sajandi teisest poolest pärit Uus-Pärnu *bursprake* nõuab aga sõnaselgelt, et kõik nimetatud tehingud peavad saama fikseeritud raeraamatusse, s.t kirjalikult.⁶⁹² Selles valguses muutub paratamatult küsitavaks, kas Tallinna *bursprake*'s peeti tõepoolest silmas ka tehingute suulist vormistamist rae ees.

Bürgermeister Lynthem pani pärusraamatusse kirja ja fikseeris hetkeolukorra linnas, aga samuti, mida ta varasematest oludest teadis või kirjalikest dokumentidest ja kodanike käest teada sai. Mõnel puhul on näha, kuidas ta refereerib või tsiteerib dokumente, näiteks Maasilinna foogti Tonnies Ouelackeri välja antud tunniskirja aastast 1525.⁶⁹³ Samuti tsiteerib ta tema enda isikut puudutavate tehingute puhul dokumente, täpsemalt 1518., 1521. ja 1524. aasta rae-protokolle. Rae arhiiv oli hävinud 1524. aasta tulekahjus, kuid Lynthem'i käsutuses pidid olema nimetatud protokollide koopiad või ärakirjad.

Johann van Lynthem jättis oma sissekannete järel ruumi edaspidiste märkuste tarvis, aga alati ei olnud seda hilisemateks juurdekirjutusteks piisavalt palju, mistõttu kirjutaja jätkas pooleli jäänud sissekannet sealt, kus leidis raamatus vaba koha. See komplitseeris raamatu kasutamist ning tekitas pidevalt segadusi.⁶⁹⁴ Nende lõpetamiseks otsustas raad seada sisse uue pärusraamatu. 1543. aastal tegi selle suure töö ära Nicolaus Barenfeldt. Endine Nikolai kiriku raamat jäi edaspidi puhtalt rae **märkmeraamatuks** (*denckelboeck*). Raamatu n-ö ümbersünnist annavad teada Barenfeldt'i sulest pärinevad kaks pidulikku, mitut värvi tindiga tehtud sissekannet.⁶⁹⁵

Uut pärusraamatut kokku kirjutades ei teinud Nicolaus Barenfeldt ära ainult bürokraatlikust seisukohast eesrindliku töö, vaid luksuslik pärgamentlehtedega raamat on ka esteetiliselt kaunilt vormistatud. Ordumeistri endine sekretär tõestas igati veenvalt oma vilumust ja oskusi kirjatöodes. Barenfeldt jätkas Lynthem'i kasutatud süsteemi, s.t iga krundi kohta käivat sissekannet on alustatud uuel lehelt, millel on kronoloogilises järjestuses ära märgitud kõik antud krundiga teostatud tehingud. Sellist raamatut oli asjaajamisel lihtne ja mugav kasutada. 1543. aasta pärusraamatu koostamisel kasutas Barenfeldt allikana Lynthem'i sisse seatud pärusraamatut, fikseeris hetkeolukorra linnas ning üksikutel juhtudel kasutas ta teisi kirjalikke allikaid. Lynthem'i teksti järgib Barenfeldt korrektselt, lubades endale aeg-ajalt siiski mõningaid vabadusi ja täiendusi. Näiteks Lynthem'i kohta käivat raeprotokoll'i aastast 1518 ümber kirjutades lisab ta omalt poolt teksti "lääniõiguse alusel" (*na lehengudes rechte*).⁶⁹⁶ 1523/24. aasta raeprotokoll'i edastamisel teeb ta jällegi omapoolse täienduse: "maa tava järgi" (*nach landes gewonheit*).⁶⁹⁷ Need on väikesed edevad vihjed tema juriidilisele haridusele. Barenfeldt kasutas ka kaupmeeste kompanii arhiivi, sest näiteks 1488. aasta tulekahju, milles kompanii maja maha põles, mainib ainult tema, linnaraamatus pole sellest kordagi juttu. Niisamuti kirjeldab ainult tema nn Widenhouede maja saatust: liikumist ühe orduherra käest teise kätte pärast Tylemannus

⁶⁹¹ Kala, *Linnakirjutaja Johannes tor Hove ja hiliskeskaegse Tallinna asjaajamine*, lk 118.

⁶⁹² PA, lk 343, §5: ... *dat nemandt schall vorkopen ofte vopenden sine husse, erve ofte garden buten enes rades wetenschup, des rades boeck sull vor ghan.*

⁶⁹³ PA, lk 158–159, nr 16.

⁶⁹⁴ Vt PA, lk 153: *ock sin de saken in dissem boecke vele tho swinde durch ein andern geschreven.*

⁶⁹⁵ Vt PA, lk 153: *Anno 1543 is dith boeck vor des ers(amen) rades denckellboeck thobruckende angenommen, ...*

⁶⁹⁶ PA, lk 304, nr 1.

⁶⁹⁷ PA, lk 305, nr 2.

Ymmenhußeni siirdumist kloostrisse (vt lähemalt ptk 2.3). Selle informatsiooni hankimisel oli Barenfeldtil kindlasti kasu tema lähedastest kontaktidest orduvõimuga.

Uus-Pärnu rae märkmeraamatusse kanti mitmesugused rae ees toimunud tehingud, sõlmitud kokkulepped, lepingud jms, mis väärisid ja vajasid kirjalikku jäädvustamist. Märkmeraamatus seisab küll kirjas, et sinna on kantud kõik toimingud ja tehingud, mis ühel aastal rae ees on toimunud,⁶⁹⁸ ometi ei kajastu selles peaaegu üldse kohtuasjad, eriti kriminaalasjad. Tundub loogiline, et rae kohtuistungeid ja -otsuseid protokolliti, kuid võimalikke raeprotokolle Liivimaa sõja eelsest ajast ei ole säilinud. Ainult 1567.–1569. aastate raeprotokollid on bürgermeistrite Heise Vegesacki ja Conradt Vitingkhoffi enda käega kantud linnaraamatusse.⁶⁹⁹ Pärast reformatsiooni seadis Uus-Pärnu raad sisse nn **vaesteraamatu**, kuid seda raamatut ei ole säilinud.

3.3. LINNA FINANTSID

Kaupmeestel oli mitmesugune mõju linna majandusele. Valdavalt kaupmehe seisusesse kuulunud raehärrad kasutasid kaubanduspraktikas omandatud teadmisi ja oskusi linna finantsasjade korraldamisel. Kaupmeeste kapital võimaldas anda linnale krediiti laenude, rentide või annetuste vormis. Tänu nende äritegevusele, näiteks kaupadelt laekunud aktsiisimaksudest, sai linn olulise osa oma sissetulekutest.⁷⁰⁰ Lisades veel juurde asjaolu, et raehärra amet oli auamet, tasu selle eest ei makstud, vaid igaüks pidi oma äritegevusest elatise teenima, siis on kahtlemata mõisteta, et rae poliitika vastas ennekõike kaupmeeste ning käsitöölise eliidi huvidele. Raehärrad juhtisid linnamajandust kaupmehele omastest tõekspidamistest lähtuvalt, majandades samamoodi nagu oma äris krediidi ja laenudega. Isegi spekulatsioon tuli kõne alla. Nimelt väitis Uus-Pärnu raad kirjas ordumeistrile selgelt, et ostis enne 1524. aastat vilja kokku eesmärgiga seda kallinemise ajal kasuga edasi müüa.⁷⁰¹ Ka raehärrade eneste finantsid olid linna heaks kasutusel ning sageli linna omadega segatud.

Uus-Pärnu rae arved annavad ettekujutuse linna finantsüsteemi toimimisest, heidavad valgust väikelinna valitsemise rahamajanduslikule küljele. Iga raehärra vastutas aasta lõikes mingi valdkonna, tegevuse või töö teostamise eest. Igaüks esitas oma väljaminekute, kulude kohta arvehärradele sedeli, mille alusel sooritati väljamakse linnakassast. Suur osa rae tuludest ja kuludest laekus ja lahkus linnakassast teiste raehärrade vahendusel. Näiteks 1540. aastal esitas Peter Hylwech arvepidajatele arve 608½ marga ja 10 killingi peale, Johann Krabbe 156 marga, Luder Klanth 507½ marga ning bürgermeister Lynthem 81 marga 2 killingi 2 denaari peale.⁷⁰² Sissekannetest nähtub, et sageli oli raehärra ise oma rahast need kulud juba kinni maksnud. Sellisel juhul oli tegu suhteliselt lühiajalise krediidi andmisega linnale, kuivõrd see hüvitati jooksva aastal. Kuid esines ka pikemaajalisi laene. Bürgermeister Lynthem andis 1539. a linnale 5 lasti rukist. Järgmise aasta lõpul polnud see veel tagasi makstud.⁷⁰³ Eelkindlustuse rajamine linna edelapoolsele küljele käis samuti Lynthemil antud krediidi eest.⁷⁰⁴ Aasta võttis kokku bürgermeister ja kandis kõik väljaminekud linnaraamatusse. Arvetes on küll kirjutatud lahti, mis töid telliti või mida osteti linna heaks, kuid sageli ei ole märgitud, kui palju üks või

⁶⁹⁸ Vt PA, lk 197: *Hir na sollen geschreven werdenn alle sakenn unnd hendel, so vor dem ersamenn rade geschen werden.*

⁶⁹⁹ Vt PA, lk 256–263.

⁷⁰⁰ Ilse Eberhardt. *Van des stades wegene utgegeven unde betalt: städtischer Alltag im Spiegel der Stadtrechnungen von Osnabrück (1459–1519)*. (Osnabrücker Geschichtsquellen und Forschungen. Hrsg. vom Verein für Geschichte und Landeskunde von Osnabrück. Bd. 37.) Osnabrück 1996, lk 203.

⁷⁰¹ *Quellen zur Geschichte des Untergangs III*, lk 44, nr 305.

⁷⁰² PA, lk 286, nr 10.

⁷⁰³ PA, lk 285–286, nr 9–10.

⁷⁰⁴ PA, lk 285, nr 9.

teine asi konkreetselt maksis. Raekojas mitmesugustes laegastes ja kukrutes hoitud raha ja väärisasjadega rehendamise püüdlik edasiandmine arveraamatus on kohati koomiliselt kohmaks. 1526. aasta aprillis tehtud sissekande järgi võttis raad linase kukru 198 margast ja 12 killingist 140 marka 12 killingit. Nii jäi linasesse kukrusse alles 58 marka, aga samasugusesse sinisesse kukrusse 21 marga väärtuses väärisasju ja 1 Gelderni kulden.⁷⁰⁵

Tulekahjude põhjustatud laose likvideerimisel pühendus raad eelkõige linna kaitserajatiste taastamisele ja kaasajastamisele. Linna sees suudeti vähem korda saata ning seal otsiti abi n-ö erakapitalilt. 1544. aasta lõpul sõlmis raad kokkuleppe bürgermeistrite Johann van Lynthem, Nicolaus Barenfeldti ning linnafoogt Luder Klanthiga, kes võtsid kohustuseks ehitada oma kulu ja kirjadega tühjale platsile turuväljaku lähedal keldritega kivihooned. Kõik kulud pidid nad üles märkima, et raad saaks need hiljem hüvitada. Lynthem ait läks maksma 496½ marka 12 killingit, Barenfeldtil aga 478 marka 3 killingit ning Klanthil 477 marka.⁷⁰⁶ Kokku maksid kolm aita u linna keskmise aastakulu. Raad võis võla tagasi maksta nii rahas kui ka muus laenajale meelepärases. Näiteks noor Johann van Lynthem sai 10 lasti lubja loovutamise eest poekoha turuplatsil (*ahnn der boden stede ahm marckede*).⁷⁰⁷ Mitte ainult linna kaupmehed, vaid ka orduhärрад andsid linnale laenu ja tegid annetusi.

Üks kahtlemata oluline küsimus on, kuidas otsustati raha kulutamine ehk kuidas pandi paika n-ö linna prioriteedid. Kõige tähtsam otsustaja oli kahtlemata raad ise, kuid oli veel teisi jõudusid, kes oma sõna sekka ütlesid. Esiteks muidugi maahärra, kes võis kohustada linna üht või teist kulutust tegema.⁷⁰⁸ Linna finantside jagamisel aga oli oma sõna kaasa ütelda ka kogukonnal ning “meie vanematel”. Keda nende all mõeldi, sellest annab aimu Uus-Pärnu Suurgildi 1588. aasta skraa. Põhikiri määrab, et peale gildivanema tuleb valida neli vanemat, kes koos oldermanniga lähevad raekotta, kui raad laseb kutsuda; vajadusel pidi kohale minema kogu vennaskond.⁷⁰⁹ “Meie vanemate korraldusel ja käsul” (*na bovell unde gehete unser oldesten*) maksis raad 1526. aastal jutlustajale ja kirikuteenritele töötasu.⁷¹⁰ 1527. aastal maksti vanemate korraldusel Diderich Mestackele 41 marka.⁷¹¹ Kogukond (*der gantzen gemeyne alhyr*) oli rae ja ordukomtuuri kõrval üks osapooli, kes leppis omavahel kokku kirikuõpetaja Hinrik Hane töötasu suuruse küsimuses.⁷¹² Kogukonnalt otsis raad tuge ka linna kasuks laekuvate maksude tõstmisel. Nimelt kehtestati 1538. a soolaaktsiis rae ja kogukonna ühisel nõul.⁷¹³

3.3.1. Väljaminekud

Säilinud raearvete põhjal saab välja tuua prioriteedid, millele linnavalitsus esmajärjekorras linna raha kulutas. Üks valdkond, mis nõudis regulaarselt väljaminekuid, oli **palgad** mitmesugustele ametimeestele ja raeteenritele. Kui suure osa rae väljaminekutest need enda alla võtsid, on raske hinnata. Tallinnas moodustasid 15. sajandi lõpul ja 16. sajandi algul palgakulud 19,8% ning käsitöölise töötasu 1,3% linna väljaminekutest.⁷¹⁴ Uus-Pärnus maksti 1546. a koolmeistrile ja oreli-

⁷⁰⁵ PA, lk 292, nr 29.

⁷⁰⁶ PA, lk 201, nr 105; lk 306, nr 6.

⁷⁰⁷ PA, lk 285, nr 9.

⁷⁰⁸ Vt ptk 2.2.

⁷⁰⁹ EAA, f. 5100, n. 1, s. 92, l. 3p *Es sollen auch nebenst dem alterman 4 eltesten gekoren werden, die sollen midt dem alterman zu rathause ghen, wen sie ein ehrbar rath fordren last, doch wen es notigk sollen die gantze bruderschafte mitgehen.*

⁷¹⁰ PA, lk 292, nr 29.

⁷¹¹ PA, lk 293, nr 30. Vt ka PA, lk 175, nr 54.

⁷¹² PA, lk 198, nr 83.

⁷¹³ PA, lk 142: ... *synt wyr semptlickenn myth der gemeyne overeyn gekommen ...*

⁷¹⁴ Kotter, *Tallinna rae finantsid 15. sajandil*, lk 78.

mängijale kokku 90 marka.⁷¹⁵ Ülejäänud kümme palgalist (raetenrid ja linna heaks töötanud käsitöölised) teenisid suure tõenäosusega kokku vähemalt sama palju. Väga ligikaudsete arvestuste järgi võis seega Uus-Pärnus palkadele ja käsitöölise töötasule minna keskmiselt u 15–20% rae väljaminekutest.⁷¹⁶ Järgmine suur kuluartikkel olid mitmesugused **ehitustööd** linna sees – majad käsitöölisele, rae aidad, poekesed, turuletid; ühiskondlike hoonete, nagu kirik, kirikla, koolimaja, raekoda, vaestemajad jne ehitus ja korrashoid. Samuti vajas finantseerimist linna heakord: tänavate sillutamine, linnakaevude tegemine. Investeeringuid nõudsid veel sadama ja sadamasilla korrashoid ja väljaehitus, hobu- ja tuuleveski, praamiühenduse käigushoidmine. Vaieldamatult suurimaid kulutusi tehti linna **kaitsekindlustuste** rajamisele, parandamisele ja kaasajastamisele. Olulise osa linna väljaminekutest võtsid enda alla ehitustööd, millega seoses osteti linna heaks palju igasugust **ehitusmaterjali**: peaaegu igal aastal palke, saelaudu, sageli (müüri)kive, lupja ja lubjakivi, harvem telliseid, katusekive, savi, latte, maakive, tammepalke, kiviplaate, vaiu, turvast, kiviplukke ja -sambaid. Ehitustöödeks varuti ka naelu, (katuse)plekki ja traati.

Kaitsevõime suurendamiseks hangiti bürgermeister Lynthemini initsiatiivil ja lausa märkimisväärsed kulutusi tehes linnale kaasaegset **relvastust**. Ajavahemikul 1529–1531 läks sellele ligi poolteist tuhat marka, mis oli linna keskmine aastakulu. Kui Johan van Lynthem 1529. aasta varakevadel kirikukellade pärast Riias käis, kasutas ta juhust ja laskis sealsel meistril Hans Schillinckil Riia rae käest tagasi saadud kaheksast laevanaelast (u 1328 kg) vasest valada ühe kella ja seitse suurtükki – kaks madu, ühe veerandmao ja neli falkonetti.⁷¹⁷ Et metallist tuli puudu, ostis ta vaske ja tina juurde. Uus-Pärnu rael oli seitse leisikat (u 58 kg) vaske ka Tallinnas. Kokkuleppe järgi pidi sellest valatama kabelikell. Raad polnud 1529. aastaks kella saanud, seepärast läks Lynthem Tallinna ja lasi kahest laevanaelast (u 330 kg) vasest valada hoopis ühe veerandmao.⁷¹⁸ Rae arveraamatu n-ö mustandi järgi osteti 1530. aastal veel üks poolmadu ja kaks falkonetti.⁷¹⁹ Kahe aasta jooksul omandas linn niisiis üksteist suurtükki. Sellega asi ei piirdunud. 1530. aastal lisandus linna sõjavarustusse kaksikümmend kaitserüüd (*harnesch*) ja 11 marga eest hellebarde.⁷²⁰ Tulirelvadest ostis raad ajavahemikul 1530–1531 veel 215 marga eest 40 haakpüssi ja Hinrich Hylwechilt Tallinnast 72 marga eest 22 poolhaakpüssi (*halbe haken*).⁷²¹ Haakpüss oli 15.–16. sajandil kasutatud sileraudne püss, mille esiotsa küljes asus konks ehk haak, see asetati müüriinurga või toe taha, et pehmemdada laskmisel tekkinud tagasilööki. Vastavalt suurusele eristati nende seas veel topelt- ja poolhaakpüsse. Nii suure hulga püsside ostmine viitab, et Uus-Pärnus toimus üleminek ambudelt käsitulirelvadele. See protsess leidis enam-vähem samal ajal aset ka Kesk- ja Lääne-Euroopas, andes tunnistust sõjanduslike uuenduste väga kiirest jõudmisest Liivimaale.

Püssirohtu ja ilmselt ka muud sõjamoona hoidis raad jõeäärses ümmarguses tornis. 1524. aasta tulekahju ajal oli vististi ka raekojas püssirohtu, mis hoone hävimisele veelgi kaasa aitas. 1530. aastal ostis linn 111 marga eest püssirohtu (*bussen kruth*), koguseliselt võis seda olla u 200 kg.⁷²²

⁷¹⁵ PA, lk 288, nr 16.

⁷¹⁶ Keskmiseks aastakuluks on võetud 1350 marka, mis on aritmeetiline keskmine Uus-Pärnu rae väljaminekutest ajavahemikul 1525–1556.

⁷¹⁷ PA, lk 280, nr 1. Keiser Karl V ajal hakati suurtükke jagama rühmadeks vastavalt kaliibrile. Keskmiste välisuurtükkide hulka kuulusid madu, poolmadu ja veerandmadu. Need kasutasid vastavalt 24-, 12- ja 6-naelaseid kuule. Kergete välisuurtükkide hulka kuulusid falkoon ja falkonett. Viimastest lasti 3-naelaste kuulidega. Selliste suurtükkide ostmine Uus-Pärnus näitab, et Liivimaal võeti Kesk-Euroopas tehtud relvastusalased uuendused kiiresti üle.

⁷¹⁸ PA, lk 280, nr 1.

⁷¹⁹ PA, lk 295, nr 36.

⁷²⁰ PA, lk 281, nr 2.

⁷²¹ PA, lk 281, nr 3, lk 280, nr 2.

⁷²² PA, lk 295, nr 36.

Kuulide valamiseks oli aasta varem varutud 3 laevanaela (u 490 kg) seatina.⁷²³ Rae arveraamatu järgi maksti 1524/25. aastal esimest korda, aga alates 1540. aastast regulaarselt palka suurtükimeistritele.⁷²⁴ 1556. aastal Uus-Pärnus läbi viidud relvastuse ülevaatuse tulemusena selgus, et linnal (ja ordulossil?) oli 107 suurt ja väikest suurtükki, nii ratastel kui ka ratasteta, ½ lasti püssirohtu ja 2 laevanaela (u 330 kg) seatina.⁷²⁵ Rae arvete järgi oli linnal 1556. a ka üks suurtükipaati.⁷²⁶ Pole teada, kui hästi olid relvastatud teised Eesti ala väikelinnad, kuid suurte linnadega võrreldes oli Uus-Pärnu relvastus absoluutarvudes muidugi tagasihoidlikum. Näiteks Tallinnas valati aastail 1515–1543 linnale 72 suurtükki, Liivimaa sõja algusaastaiks oli aga linnal juba 240 suurtükki.⁷²⁷ Uus-Pärnu linnamüüris polnud enne Uue torni valmimist 1546. a ühtki suurtükikidele

sobivat torni, rasketulirelvi sai kasutada avamaal ehk müüriesisel muldkindlustusel. Selleks vajati suurtükirattaid ja -aluseid. 1531. aastal osteti Uus-Pärnusse Danzigist (Gdańskist) 50 marga eest 12 paari (tükki?) suurtükirattaid (-aluseid) (*bossen rader*).⁷²⁸

Finantse nõudis linnalt välissuhete pidamine: delegatsioonide reisid maapäevale jm, samuti külaliste vastuvõtt, komtuuri kostitamine jms. Uus-Pärnu saadikud käisid Liivimaa maapäeval: 1520. a Volmaris, 1534. a Viljandis, nende reisikulude kohta paraku andmed puuduvad. 1526. aastal käis raehärra Melcher Bomgarden nähtavasti rae ülesandel Tallinnas (*tor teringe na Reuall*), tema reisikuludeks maksis raad 8 marka.⁷²⁹ 1529. aastal käis bürgermeister Lynthem linna kirikukellade ja suurtükikide asjus Riias ja Tallinnas ning vaevalt et oma raha eest. 1538. aastal sõitis ta jälle Riiga, orduhärrade Uus-Pärnule annetatud vilja asjus.⁷³⁰ Kuid võrreldes Liivimaa suurte linnadega olid väikelinnas need kulud kahtlemata tagasihoidlikud. Näiteks 1527. aastal Uus-Pärnus linnadepäeval käimine läks Tallinna raele maksma kopsaka summa: 92 marka ja 1 killingi; kusjuures delegatsioon ei olnud kuigi suur, kaks raehärrat koos raesekretäriaga (ning küllap ka nende sulased).⁷³¹ Ennekõike märkimisväärse poliitilise mõjuvõimu puudumine võttis Uus-Pärnult ära vajaduse tihedaks ja kulukaks diplomaatiliseks suhtluseks nii Liivimaal kui ka väljaspool seda.

3.3.2. Sissetulekud

Uus-Pärnu rae tuludest on teada oluliselt vähem, kuivõrd raearved nende kohta teavet peaaegu üldse ei sisalda. Kõige informatiivsemad on sellest seisukohast bürgermeister Lynthem'i mälestused ning Uus-Pärnu 1543. aasta pärusraamat. Olulise vahejoone võib tõmmata linna sissetulekute vahele enne ja pärast kirikuvarade sekulariseerimist aastal 1525. Pärast 1513. aasta tulekahju olid Uus-Pärnu rae finantsid täielikus madalseisus. 1519. aastal väitsid arvehärrad, et linnakassas oli 1517. aastal, kui Lammert Oledendorp selle neile üle andis, vaid üks katkine *Philipp*'i kulden, 1 *Horn*'i kulden ja 1 *Emder*'i (Emdeni) kulden.⁷³² Millalgi enne 1525. aastat oli linnakassas 43 marka.⁷³³ Lynthem väidab oma mälestustes, et enne 1525. aastat laekus linna-

⁷²³ PA, lk 280, nr 1. Seatinast valati enamasti püssikuule, vt Ain Mäesalu. Haruldased relvad Haapsalu piiskopilinnuses. — *Läänemaa Muuseumi Toimetised I*. Haapsalu 1997, lk 68.

⁷²⁴ PA, lk 280, nr 1. Vt ka ptk V.

⁷²⁵ SRA, *Livonica I*: 17, 14.06.1556.

⁷²⁶ PA, lk 290, nr 26.

⁷²⁷ Leida Anting. *Tallinna tulirelvameistrid ja relvad XIV–XVI sajandil*. Tallinn 1967, lk 19.

⁷²⁸ PA, lk 286, nr 10, lk 340.

⁷²⁹ PA, lk 281, nr 3.

⁷³⁰ PA, lk 292, nr 29.

⁷³¹ TLA, f. 230, n. 1, s. A. d. 32: *Städtische Kämmerei-Rechnungen 1507–1533*, l. 217.

⁷³² PA, lk 139. Hilisem juurdekirjutus teatab, et need rahad olid linnakassas endiselt alles (*Dy selben legen noch vorhanden.*).

⁷³³ PA, lk 140.

kassasse kõigest 50 marka aastas.⁷³⁴ Sissetulekuallikaid oli Uus-Pärnul mitu, iseasi, kui palju tulusid nendest reaalselt laekus. Näiteks kuulus linnale pool kohtutuludest, kuid millist aastatulu see tähendas, on võimatu öelda. Määratlemata suurusjärgus tulu laekus ka 1420. aastal ordu loovutatud privileegist, mille järgi läks pool pärijateta jäänud varast linnale kaitsekindlustuste ehitamiseks. Linnakodanikuks vastuvõtmisel ja kodanikelt nõutud kodanikuraha kuulus samuti linna tulude poolele. Bürgermeister Lynthem'i mälestuste järgi laekus vaekojast linna heaks keskmiselt 20–25 marka aastas,⁷³⁵ turulettide ja poodide üürist 32 marka.⁷³⁶ Lynthem'i väitel ei saanud linn üldse (krundi)rendiraha, sest kõik läks kirikule.⁷³⁷ Isegi kui laekunud tuludest piisas normaalsel ajal linna majandamiseks, oli tulekahjude tekitatud kahjude tasategemiseks nendest summadest kahtlemata vähe.

Kui Johann van Lynthem valiti 1519. a raeliikmeks, olid linna finantsid küllalt masendavas seisus. Linnavalitsusse saanuna alustas Lynthem sihipäraselt tegevust. 1519. aasta sügisel esitas ta koos Berndt Stolterkampiga vanadele raeliikmetele arupärimise selle kohta, mida on ette võetud linna laosest välja toomiseks. Veendunud linnavalitsuse jõuetuses, haaras Lynthem ise initsiatiivi ja asus aktiivselt linnale sissetulekuallikaid otsima. 1520. ja 1523. aasta läbirääkimiste tulemusena loovutas ordu Uus-Pärnule Reiu küla, tunnistades, et tulekahju ja katku ning toiduse kaotamise tõttu (*brandes und pestilenten halven, ock sunst affbrock erer neringe halven*) on linnal raske toibuda.⁷³⁸ Reiu küla pärast orduga peetud läbirääkimised näitavad ilmekalt, et olgugi ordu toel raeliikmeks tõusnuna, ajas Lynthem raes siiski linna, mitte ordu asja. Lynthem'i mälestuste järgi kandsid linna heaks koormisi "linna ees" elanud talupered. 1526. aasta paiku oli neid 13, 1543. aastaks oli nende arv tõusnud 18-le. Talupojad maksid nii rahalist maksu kui ka odra- ja rukkikümnist. 1520. aastatel laekus nendelt 30 marka aastas, 1543. a oli see summa tõusnud 44½ margale.⁷³⁹ Talupojad Reiu külast (6 talupoega) maksid 1526. aasta paiku linnale 15½ marka (vakuraha, *bockhaegen* ning kubjas üksinda maksis *kordengeldt*'i), lisaks määramata koguses kümnisevilja.⁷⁴⁰ 1543. a oli kuuetele talupojale lisandunud Reidesu Jürgen ning kõik Reiu talupojad kokku maksid linnale 16 marka ja 24 killingit.⁷⁴¹

Linna tulude tõstmiseks kehtestati Lynthem'i initsiatiivil aktsiisimaks importkaupadele, 1525. a importveinile ja -õllele ning 1538. a soolale.⁷⁴² Kui palju aktsiisimaks linnale aastas reaalselt sisse tõi, seda ei ole muidugi võimalik hinnata. Täiendavaid ressursse andis kirikuvara sekulariseerimine 1525. aasta kevadel. Nikolai, Pühavaimu, Gertrudi ja Jaani kiriku võõrmündrid pidid esitama raele kiriku rahalisest seisust ja varadest ülevaate. Sularaha ja enamik väärisasju viidi hoiule raekotta, et hakata seda linna ja kodanikkonna üldiseks hüvanguks ära kasutama.⁷⁴³ Enne reformatsiooni läks linnakaaludel kaalutud lina raha Jumalaema kabelile küünaldeks,⁷⁴⁴ pärast 1525. aastat jäi seegi raha küllap linna käsutusse. Niisamuti hakkas linnale kinnisvaraomanikelt laekuma krundirenti, mis varem oli läinud kirikule. Heinrich Laakmanni arvestuste järgi laekus seda 1543. aasta pärusraamatu põhjal linnast 268 marka 6 killingit ning eeslinnast 26 marka 33 killingit.⁷⁴⁵ Sissetulekute hulka, mille suurust ei ole võimalik kindlalt

⁷³⁴ PA, lk 144.

⁷³⁵ PA, lk 141: ... *dy ander helfte gehoreth deme weger.*

⁷³⁶ PA, lk 141.

⁷³⁷ PA, lk 140.

⁷³⁸ PA, lk 141.

⁷³⁹ PA, lk 140, 303.

⁷⁴⁰ PA, lk 141.

⁷⁴¹ PA, lk 304.

⁷⁴² Soolaaktsiisi võeti võõrastelt kodanikelt ja kaubasellidelt. PA, lk 141–142.

⁷⁴³ Vt ptk 7.2.

⁷⁴⁴ PA, lk 140.

⁷⁴⁵ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 90.

määrata, kuulus ka pool kalakümmisest. Samuti oli tasuline veopaadiga üle jõe sõitmine sadamas (1 mark) ja Reius (9 veeringut).⁷⁴⁶

Linna kinnisvara, maatükkide, seadmete üüridest ja rentidest laekus samuti tulu. Raele kuulus mitu (8) kiviaita ja elumaja, mida linnakodanikele välja üüriti. Enne reformatsiooni oli linnal isegi oma kõrts. 1543. aasta andmetel laekus hobuveskilt 20 marka, Diderich Muntzile lubatud tuuleveskilt 4 marka ning linapressilt 6 marka aastas. Linna sissetulekute hulka tuleb pärast 1525. aastal toimunud kirikuvara sekulariseerimist arvata ka Järva foogti jutlustajale makstud 28 marka ning Peter Uxkullilt võlaprotsentidena laekunud 36 marka. Uus-Pärnu raad harrastas meelsasti laenuintresside pealt teenimist. Et linnaelanikud oma kinnisvara tagatiseks pannes raelt protsendi peale raha laenasid, oli levinud praktika ning linnaraamatust võib selle kohta tuua arvukalt näiteid. Liivimaal oli laenuprotsent 6, s.t igalt laenatud 100 margalt tuli kuni võla tasumiseni maksta võlausaldajale 6 marka intressi aastas.⁷⁴⁷ Tuli ette ka tavalisest komplitseeritumaid laenuskeeme, nimelt laenas 1552. a raad Herman van Hoeuelli võõrmündritelt 1200 marka, millest pool laenati edasi raehärra Luder Klanthile.⁷⁴⁸

Heinrich Laakmanni arvestuste järgi oli näiteks 1543. aastal Uus-Pärnul kindlalt fikseeritavat tulu u 450 marka; kogutulu oli kindlasti palju suurem,⁷⁴⁹ kuid ei katnud 1366 marga suurust väljaminekut. Puudujääk kaeti sel aastal kirikuvara müügist saadud rahaga. Uus-Pärnu säilinud raearvete järgi kõikusid linna väljaminekud ajavahemikul 1525–1556 tugevasti, ulatudes 708 margast 1527. aastal kuni 2434 margani 1556. aastal. Aritmeetiline keskmine kuludest oli u 1350 marka.

Kuigi Uus-Pärnu sissetulekud tõusid 1520. aastatest alates märgatavalt, ei toimunud enne Liivimaa sõda linna rikastumist, sest korduvad tulekahjud, samuti Liivimaad tabanud hinnatõusu lained mõjusid finantsidele laostavalt. Isegi toetuste ja laenude abil oli linnal raske hakkama saada, ka kirikuhõbedat ei jätkunud igaveseks. 1558. aastal kaebas raad ordumeistrile, et linn on üle 3000 marga võlgu.⁷⁵⁰ Raad ei liialdanudki, linnal olid tõepoolest suhteliselt suured võlad kaelas. 1552. a pantis linn Herman van Hoeuelli võõrmündritele 1200-margase laenu katteks Reiu küla.⁷⁵¹ Samal ajal oli raad võlgu Melcher van Galeni teenijale 300 marka, Karksi kumpanile Johan van Scharenberchile 900 marka, linna vaestele 500 marka. 1557/1558. a maksis raad tagasi 400-margase võla Lorens Schenckenbergi lesele, lisaks veel 200 marka Vana-Pärnu klaassepale.⁷⁵²

3.4. RIIA ÕIGUS – UUS-PÄRNU LINNAÕIGUS

3.4.1. Linnaõigus

Linn kujutas endast, nagu linnaelanikud ise oma patriotismi- ja uhkustundes arvasid, territooriumi, kus valitsesid õigus ja kord. Reeglid, normid ja vabadused, mille järgi inimesed oma elu linnas seadma pidid, olid koondatud linnaõigusesse. Uus-Pärnus kehtis Riia linnaõigus, mille annetas linnale maahärra, s.t Saksa Ordu Liivimaa haru. Linnaõigusele lisandusid mitu kohalikku täiendust, maahärra jagatud privileegid, rae välja antud määrused ning korraldused,

⁷⁴⁶ PA, lk 141.

⁷⁴⁷ PA, lk 230, nr 169: ... vor ider j c mr vj mark Riges, ... an rente.

⁷⁴⁸ PA, lk 230, nr 169.

⁷⁴⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 90.

⁷⁵⁰ *Quellen zur Geschichte des Untergangs III*, nr 305, lk 44.

⁷⁵¹ PA, lk 230, nr 169.

⁷⁵² PA, lk 230–231, nr 169; lk 291, nr 27.

sh kodanikumäärus ehk *bursprake*. Kogu avalik elu linnas allus raele kui linna esindus- ja omavalitsusorganile. Iseenesest oli Uus-Pärnus kaks õiguslikku territooriumi – linn ja ordulinnus, viimasesse rae võim ei ulatunud.

Uus-Pärnus kehtis Riia linnaõigus, selle iseenesest selge asja juures leidub aga paar momenti, millel on põhjust eraldi peatuda. Kuivõrd keskajast pole Uus-Pärnust säilinud ühtegi linnaõiguse teksti ning arvestades Riia linnaõiguse arengulugu, tekib küsimus: milline variant Riia õigusest Uus-Pärnule annetati? Nimelt kuni nn 1300. aasta ümbertöötatud statuutideni oli Riia linnaõigus kestvas arengus. Üht etappi sellel teel tähistab Haapsalu linnaõigus.⁷⁵³ Riia õigus Haapsalule on Riia varase linnaõiguse edasiareng, kuid ei tähendanud põhimõttelist uuendust. Tõsiselt muutus Riia õigusmaastik alles aastatel 1279–1294, kui Riia võttis üle Hamburgi õiguse. Selles puuduvad täielikult Riia varase õiguse paragrahvid. Millalgi 1294.–1303. aasta vahel koostati nn ümbertöötatud Riia statuudid.⁷⁵⁴ Viimaste puhul on tegu 11 osast ja 175 (209) artiklist koosneva linnaõigusega.⁷⁵⁵ 107 artiklit, s.o enam kui pool, pärinevad Riia jaoks mõeldud Hamburgi statuudist. Teine tähtis kirjalik allikas on Riia-Haapsalu statuut, millest ainult 20 artiklit ei kajastu üldse Riia õiguses. Mõned artiklid pärinevad varasest Riia õigusest, samuti Lübecki õigusest ja Novgorodi II skraast.⁷⁵⁶ Aga 40 (65) artikli jaoks pole teada ühtki eeskju, need on spetsiaalselt Riia olusid käsitlevad, ilmselt Riia rae välja töötatud artiklid.

Historiograafias valitseb seisukoht, et ordumeister annetas 1318. aasta privileegiga Uus-Pärnule nn 1300. aasta Riia linnaõiguse statuudid.⁷⁵⁷ See võis nii olla, jääb ainult küsimus, milliste õigusnormide järgi elati linnas sel juhul enne 1318. aastat. Tundub ülimalt kahtlane, et kirjalikult fikseeritud õigusnormid puudusid üldse. Isegi Paide, mis polnud ordule strateegiliselt tähtsam kui Uus-Pärnu, sai juba 1291. a linnaõiguse. Selles seoses väärib tähelepanu, kuidas toimus Paide linnale Riia õiguse annetamine. 30. septembril 1291. aastal koostatud linna asutamisüriku koopia on säilinud 1555. aastal tehtud ümberkirjutisena. Paide kodanikud said Riia linnaõiguse, aga siiski mitte nii laialdasi eesõigusi ja vabadusi, nagu oli Riial, vaid ainult osa, nagu oli sobiv tagasihoidlikule väikelinnale. Paul Johansen juhib tähelepanu protsessile, kuidas linnaõigust Paide jaoks ümber töötati.⁷⁵⁸ Kodanikud tellisid Riias ärakirja, lasid sellest valmistada teise eksemplari ja saatsid orduhärradele lossi. Ühisel nõupidamisel arutati punkt punkti järel läbi, mõni jäeti välja, mõni lisati omalt poolt juurde ja nii kujunes Paidele kõlblik Riia õiguse redaktsioon. See esitati Saksa Ordu Liivimaa provintsikapiitlile Riias, kus selle kohta avaldati veel kord arvamust. Alles seejärel linnaõigus kinnitati ning kirjutati ümber kahes samasõnalises koodeksis, millest üks jäi kodanikele, teist hoiti alles lossis, et vajadusel järele vaadata õiguse käsikirja õigsust ning hoida ära kodanike omavolilisi lisandusi. Paide puhul on näha, et ainult mõni aasta pärast linnuse asutamist (1265) ehk juba 1280. aasta paiku tekkis selle juurde asula.⁷⁵⁹ Uus-Pärnu kohal olid nii orduloss kui ka asula olemas ilmselt juba 1265. aastal,

⁷⁵³ Õigusajaloolises mõttes oli tegu ennekõike tavaõiguse üleskirjutusega. Ilmselt koosnes Riia-Haapsalu õigus algselt 71 artiklist, nendest on säilinud 60, lisaks on veel kahe artikli fragmendid. Võrdlus varase Riia õigusega näitab, et 21 artiklit kattuvad täielikult, 13 artiklile on Riia õiguse artiklid olnud vähemasti eeskujuks, 37 artikli kohta ei ole teada otsest allikat, aga suur sarnasus Põhja-Saksa, eeskätt Lübecki ja Hamburgi linnaõigustega, viitab, et ilmselt võeti nendest eeskju, vt Raoul Zühlke. *Bremen und Riga. Zwei mittelalterliche Metropolen im Vergleich. Stadt – Land – Fluß.* (Arbeiten zur Geschichte Osteuropas. Bd. 12). Münster, Hamburg, London 2002, lk 150.; Vt ka QRS, lk XXVIII jj. Lübecki ja Riia õiguse suhete koht vt Sanita Osipova. *Rigas Stadtrecht im Laufe des 13. Jahrhundert.* — *Hansa vakar – Hansa rīt. Hansa yesterday – Hansa tomorrow.* Riga 2001, lk 162–167.

⁷⁵⁴ Zühlke, *Bremen und Riga*, lk 152–153.; vt ka QRS, lk LIII–LXXXVIII.

⁷⁵⁵ Zühlke, *Bremen und Riga*, lk 163.

⁷⁵⁶ Zühlke, *Bremen und Riga*, lk 164.

⁷⁵⁷ Norbert Angermann. *Das Hamburgische Recht in Nordosteuropa.* — *Die Stadt im europäischen Nordosten.* Helsinki, Lübeck 2001, lk 71.

⁷⁵⁸ Paul Johansen. Paide linna asutamisest. — *Kaugete aegade sära.* Koost Jüri Kivimäe. Tartu 2005, lk 67.

⁷⁵⁹ Johansen, *Paide linna asutamisest*, lk 66–67.

sest privileegid annetati “Embecke kodanikele, kes elavad lossi ees” (*den borgern tor Embecke wonhafftich vor dem slotte*).⁷⁶⁰ Uus-Pärnule annetati Riia õigus, ainult et 13. sajandi teisel poolel sai see olla Riia varase õiguse edasiarendus, nagu oli seda Haapsalule annetatud linnaõigus.⁷⁶¹ Pole kõige veenvam Heinrich Laakmanni oletus, et Uus-Pärnus võeti Riia linnaõigus 13. sajandi lõpul, 14. sajandi algul n-õ vaikimisi üle.⁷⁶²

Ordumeistri privileegidest pole üheski tegelikult sõnaselgelt välja öeldud, et Uus-Pärnule antakse kasutamiseks Riia linnaõigus. Näiteks Aizputele 1378. a Riia õiguse annetamise privileegis on see sõnaselgelt välja öeldud (*Thodem dath Rigessche recht, welches sie, die obgemelten unsere burger, [...] wie die Goldingschen und Wyndou(ai)sschen burger freyhebben*).⁷⁶³ Riia õiguse annetamist Uus-Pärnule loetakse välja faktist, et ordumeistri 1318. aasta privileegiga anti kodanikele apelleerimisõigus Riia raele.⁷⁶⁴ Uus-Pärnu linna- raamat 16. sajandi esimesest poolest ei jäta kahtlust, et linnas kehtis just tõepoolest Riia õigus. Tõsi küll, küsimuseks jääb: milline variant sellest? Kui suur on tõenäosus, et Riia õiguse nn 1300. aasta statuudid annetati Uus-Pärnule alles nt Liivimaa sõja ajal? Ordumeistri jagatud privileegide originaale hoiti Uus-Pärnus hoolega, ümberkirjutustena säilitati neid ka linna- raamatus, aga linnaõiguse teksti ei ole säilinud raeraamatutesse ümber kirjutatud. Samas 1378. aastal Riia õiguse saanud Aizpute linnaraamatus on Riia linnaõiguse (1300. aasta statuutide) täielik ümberkirjutus.⁷⁶⁵ Väärrib tähelepanu, et hoolimata linnakese väiksusest ei ole peetud vajalikuks linnaõiguse teksti kui sellist ümber teha, maahärra on annetuskirja juurde lihtsalt lisanud, millised on Aizpute n-õ eritingimused ja erikohustused maahärra ees, võrreldes suurlinna Riiaga, ehk millistel eritingimustel on see annetus tehtud.⁷⁶⁶ Huvitav, et nn 1300. aasta statuutidega sai Riia linnaõigus valmis, s.t isegi väikelinnade jaoks ei hakatud seda ümber tegema, nagu nt Paide linnaõiguse puhul. Riia õigus sai n-õ valmis ning sellest ajast peale ei toimunud enam mingeid märkimisväärsed muutusi Riia õigusmaastikul. Linnaõiguslik areng leidis edaspidi väljenduse näiteks *bursprake*’des.

3.4.2. Õigusemõistmine

Õigusemõistmine nii tsiviil-, administratiiv- kui ka kriminaalasjus oli linnas rae käes, kuid Uus-Pärnu asutamisest peale oli maahärral selles oma osa. Ordule kuulus 1265. aastast $\frac{2}{3}$ linnas väljamõistetud kohturahadest. 1425. aasta privileegiga andis ordumeister Cisse von Rutenberg linnale õiguse “poolele kohtule” linnas, linnasarases ja laevadel.⁷⁶⁷ 1528. aasta määruse järgi sai orduosa mõningatest kohtutuludest endale linnusekomtuur, linna osast sai kohtufoogt $\frac{1}{3}$ ja $\frac{2}{3}$ linn.⁷⁶⁸ Uus-Pärnu linnaprivileegide viimane laienemine toimus 1431. aastal, kui ordu loovutas turupolitsei täielikult linnale.⁷⁶⁹ Linnakohtu otsusega mitte rahule jäänu võis kaevata edasi Riia raele. Tundub aga, et vähemalt 16. sajandil kasutati võimalust kaevata edasi hoopis Liivimaa maapäevale, kus lahendati nii tsiviil- kui ka kriminaalasju. 1507. aastal otsustas maa-

⁷⁶⁰ PA, lk 18, nr 2.

⁷⁶¹ Vrd ka Detlef Kattinger. Stadtentstehung und -entwicklung in Schweden und Livland am Beispiel der Kalmarsundregion, Gotlands sowie des Bistums Ösel-Wiek 1100–1400. — *Lübeck style? Novgorod Style?* Ed. Muntis Auns. Riga 2001, lk 59.

⁷⁶² Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 29.

⁷⁶³ DSHI 130 Hasenpoth 1, l. 5.

⁷⁶⁴ PA, lk 20, nr 3: *Dar aver oft under den vorenanten burgern kiff oft twivel aver etlich recht oft ordel upstunde, dar van mogen se sick to der stad Riga frig boscheden.*

⁷⁶⁵ DSHI 130 Hasenpoth 1, l. 23–108.

⁷⁶⁶ DSHI 130 Hasenpoth 1, l. 4, 5.

⁷⁶⁷ PA, lk 22, nr 5.

⁷⁶⁸ PA, lk 124, nr 14.

⁷⁶⁹ PA, lk 22–23, nr 6.

päev näiteks Uus-Pärnu raehärra Peter Wilbeni ja tema naise Ergemarti pärandi küsimuse.⁷⁷⁰ Pildirüüste ajal tekkinud konfliktis lubasid kodanike süüdistatud bürgermeistrid, Lynthem ja Kallenberch, kaevata edasi maapäevale.⁷⁷¹ Liivimaa maapäev toimis vähemalt 16. sajandil n-ö ülemkohtuorganina arvatavasti ka kriminaalasjus. Näiteks 1535. aastal Volmaris peetud maapäeva puhul on teateid süütajate põletamisest.⁷⁷² Ka 1533. aasta Uus-Pärnu süütamise kohtuasi jõudis välja maapäevale.

Omakohtu keelas linnakodanikele juba Riia õigus.⁷⁷³ Uus-Pärnu *bursprake* kordas seda keeldu, lisades juurde, et ainult juhul, kui keegi tabab oma aias võõra: “siis sündigu temaga seal mis tahes, selle üle pole kohut”.⁷⁷⁴ Muidu pidid linnas kohtumõistmisega tegelema ikka ainult need, kes olid selleks seatud ja määratud (*darum sint richtere und voege de gesettet*).⁷⁷⁵ Kõrgem kohtuorgan linnas oli täies koosseisus raad. Seepärast leidub ka Uus-Pärnu rae märkmeraamatusse kirjapanduna manitsus ja meeldetuletus raehärradele toimetada kohtumõistmist erapooletult.⁷⁷⁶ Kohtupidamise eesotsas seisis foogt, kes sai mõnel juhul kolmandiku rae kohtutuludest. Tallinnas kujunes juba enne 16. sajandi keskpaika kohtufoogtist, tema abist alamfoogtist ja sekretärist uus kohtuinstants – alamkohus.⁷⁷⁷ Nähtavasti toimus see mõnevõrra hiljem ka Uus-Pärnus, vähemasti 16. sajandi lõpul valiti raest nii kohtu- kui ka alamfoogt. Tallinna kohtusüsteemi arengut kirjeldades märgitakse, et algul mõistis kohut raad täies koosseisus, pikapeale koondusid need funktsioonid kohtufoogti kompetentsi.⁷⁷⁸ Alamkohtu otsused läksid enamasti siiski magistraadile kinnitamiseks. Foogtikohtu kompetentsi piirid Uus-Pärnus 16. sajandi algul ei lase end kuigi selgelt määratleda. Uus-Pärnu rae 16. sajandi lõpu protokolliraamatu sissekannete järgi toimus kohtumõistmine nii tsiviil- kui ka kriminaalasjades kas “rae ees” või “kohtu ees”, kas viimase all mõeldi foogtikohtu ees olemist, jääb paraku selgusetuks. Riia õiguse järgi pidi foogtikohtu istungitel osalema veel vähemalt kaks raehärrat.⁷⁷⁹ Nähtavasti võis foogt ehk nn foogtikohus määrata karistusi väiksemate korrarikkumiste puhul. Foogtil lasus linna kohtupidamise n-ö korralduslik külg, mis hõlmas nii bürokraatiat kui ka seda, et kohtupidamine üldse toimiks ja toimiks, s.t tal tuli võtta vastu kaebused, kuulata üle süüalused (sh piinamisega), leida tunnistajad, viia asi kohtu ette ning lõpuks tagada, et kurjategija saaks kätte teenitud karistuse.

Kohtufoogtil oli Uus-Pärnus mitu abilist, nagu nn vahekohtunik (*schedelmann*) ja kohtuteener (*bodel*). Nemad moodustasid ka nn turupolitsei. Kohtupidamise ja õigusemõistmise juures oli tähtis roll kandjatel, nemad toimetasid isikuid kohtu ette, assisteerisid ülekuulamisel ning viisid vajadusel täide kohtuotsuseid, nähtavasti isegi hukkamisi. 1589. aastal on kirjalikes allikates esimest korda mainitud Uus-Pärnu timukat (*scherffrichur*).⁷⁸⁰

Uus-Pärnus oli kaks õiguslikku territooriumi: linn ja ordulinnus. Nn omainimesi ordu linna-võimudel karistada ei lubanud, see puudutas nii võlaasju kui ka käe- ja kaelakohtu kompetentsi

⁷⁷⁰ AR III, lk 130, nr 33, § 32.

⁷⁷¹ PA, lk 148.

⁷⁷² *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540)*, lk 361, 362, nr 928.

⁷⁷³ QRS, lk 153, II, 4.

⁷⁷⁴ PA, lk 344 § 20.

⁷⁷⁵ PA, lk 343 § 6.

⁷⁷⁶ PA, lk 153: *Kein richter sal bowegenn noch affwenden idermennichlich recht thodonde noch gytz, gewalt, leve, fruntschop, nydt ader haeth.*

⁷⁷⁷ *Tallinna ajalugu*, lk 87.

⁷⁷⁸ *Tallinna ajalugu*, lk 87.

⁷⁷⁹ QRS, lk 153, II, 2.

⁷⁸⁰ EAA, 711, l. 44.

kuuluvaid kuritegusid. Ainult komtuuril oli õigus sellisel puhul kohut mõista.⁷⁸¹ Ordule kuulus linna lähedal asunud hukkamispaik.

Õigusemõistjate käsutuses oli Uus-Pärnus mitu ruumi: **kohtutuba**, raekoja saal ning linnavangla. **Vanglana** oli kasutusel üks linnatorn – Punane torn (*vangenthorne, bodelie*). Keskajal rakendati vabadusekaotust trahvivahendina üldiselt harva. Vangimaja oli linnale siiski vajalik, seal hoiti süüdistatavaid kuni kohtumõistmiseni ning korraldati piinamisega ülekuulamisi. Uus-Pärnu vanglas veetsid sisutuid tunde nii süütamises süüdistatud Vana-Pärnu kirikhärra Johann Droste, võlausaldajate eest pagenud köiepunuja Hanns, joomahulluses linnas määratsenud Haapsalu toomhärra õepoeg Jurgen Wendt jt.⁷⁸² Vanglat kasutati Uus-Pärnus kurjategijate kinnipidamiseks vististi küllalt harva. Igatahes ei kuulunud tugeva vangimaja omamine linna prioriteetide hulka. Nii nähtub Uus-Pärnu rae kirjast Tallinna raele 1545. aastal, et vangla oli lausa lagunemas.⁷⁸³ 16. sajandi lõpu protokolliraamatu andmeil toimusid hukkamised mõõga läbi linna sees – turuplatsil. Vastavalt oma aja arusaamistele ja väärtustele karistati kurjategijaid avalikult, õpetuseks ja hoiatuseks teistele.

Kohtupidamise protseduuri pani paika Riia õigus. Peale õigusnormide on olulise tähtsusega ka n-õ õiguspraktikat kajastavad allikad, mida Uus-Pärnust on 16. sajandi esimesest poolest säilinud väga vähe. Igas asjas kuulas foogt või raad üle tunnistajad. Neilt võeti valem (meineid) vältimiseks nn *corperliche eid*. Rae 16. sajandi lõpu protokolliraamatu järgi pidi iga tunnistaja andma vande väljasirutatud käsivarre ja üles tõstetud sõrmedega.⁷⁸⁴ Eeldatavasti ei olnud kohtupidamist saatvates tseremooniates ja rituaalides Uus-Pärnus sisulisi erinevusi Liivimaa sõja eelsel ega järgsel ajal. Keskajast tuntud tava oli rahutõotuse andmine pärast vangistust. Uus-Pärnu rae protokolliraamatusse on üles kirjutatud selle tekst, selle järgi pidi vangisistunu “väljasirutatud käsivarre ja üles tõstetud sõrmedega” vanduma, et tal ei ole vaenu oma vangistajate vastu.⁷⁸⁵ Ülekuulamisel võidi kasutada piinamist (*tortur*). Kriminaalkuritegude korral tegi vajadusel kohtumeditiinilist ekspertiisi kohalik habemeajaja-arst.⁷⁸⁶ Kodanikud kasutasid kohtus advokaatide abi, nendeks olid nähtavasti õigusteadust tudeerinud või muidu asjatundlikud kodanikud. Näiteks 1505. aastal määrasid Uus-Pärnu kodanikud, Tallinna kodaniku Merten Molleri võlausaldajad, raehärra Tonnies van Laeri oma advokaadiks.⁷⁸⁷

Vaadeldavast ajaperioodist ei ole Uus-Pärnu rae kohtuprotokolle säilinud. Olemasolevate fragmentide põhjal koosneb Uus-Pärnu 16. sajandi esimese poole kriminaalkroonika ülekaalukalt süütamistest. 1524. aasta 26. augustil tulekahju põhjustanud toatüdruk ja teenija mõisteti tulesurma. Sama saatus tabas 1533. aasta 28. mail süütamises süüdistatud habemeajaja selli ja teenijat (või lõbutüdrukut?). Johann Renneri teateil põletati 26. augustil 1559 Pärnus 13-aastane tüdruk, kes tahtis linna põlema süüdata. Talupoeg, kes ta selleks ära oli ostnud, saadi ka kätte ja põletati.⁷⁸⁸ Richard Hausmann on juhtinud tähelepanu, et õigupoolest on Riia õiguse

⁷⁸¹ PA, lk 20, nr 3: ... *doch in disser wise, dat se unse lude vor geltschult in der vorgeschreven stat Embecke, de nu Pernow het, nicht bosatten sollen, noch in benden gefangen holden, id en si, dat se de ersten vorclagen vor eren heren. Item gebrocke in hand und hals, de in der vorgeschreven stad geschen, sollen de vrogenenten burgere nicht richten, sunder de kumptur.*

⁷⁸² TLA, B. D. 5 I b, l. 34.

⁷⁸³ Raad väidab 1545, et linnas olnud tulekahju tõttu on vangla armetus olukorras. Samas pole teada, et pärast 1533. aastat oleks linnas veel põlenguid olnud.

⁷⁸⁴ EAA, 711, l. 202: ... *bey seinem corperlichen eide, den er zue Godt den almechtigen, midt ausgestrecktem armn und auffgerichtetenn fingeren geschworenn ...*

⁷⁸⁵ EAA, 711, l. 222.

⁷⁸⁶ EAA, 711, l. 155.

⁷⁸⁷ UB II-2 lk 615, nr 791, vt ka lk 579, nr 747.

⁷⁸⁸ *Johann Renner's Livländische Historien*, lk 251.

järgi tulesurm määratud ainult nõidumise ja mürgitamise eest.⁷⁸⁹ Samas oli süütajate, nagu ka ketserite, nõidade ja sodomiitide karistamine tulesurmaga Euroopa õiguspraktikas üldlevinud.⁷⁹⁰ Ka Tallinna 16. sajandi kohtupraktika tunneb süütamise eest tulesurma mõistmist. Nimelt määrati selline karistus 1500. a Mustpeade maja süütamise eest.⁷⁹¹

Uus-Pärnu linnaraamatus leidub lühike dateerimata sissekanne ordu maamarssali, Pärnu komtuuri, Karksi vana foogti ning kogu rae ees raehärra Peter Helwichi ja Johann Peyni vahel sõlmitud kokkuleppe kohta. Sellest selgub, et samanimelise raehärra poeg, Tonnies Laer, oli kunagi tapnud Peteri veresugulase. Osapoolte vahel lepiti kokku, et Johann Peyn maksab Peter Helwichile valuraha 50 Riia marka, sellega pidid lõppema edasised võimalikud kaebused ja nõuded nii Peteri kui ka tema sugulaste poolt.⁷⁹² Peter ja Tonnies olid kälimehed, mis seos aga oli Johann Peynil Tonnies Laeriga, jääb andmete puudusel teadmata. Riia õiguse järgi tuli tapmise eest maksta eluga.⁷⁹³ Kuid õigus andis ka võimaluse, et kokkuleppel tapetu omastega on võimalik kuritegu lunastada teatud rahasummaga.⁷⁹⁴ Võib-olla oli 50 marka kuriteo lunastamiseks määratud summa ning Johann Peyn Tonnies Laeri volitatud isik, kuivõrd Laer ise võis peljata kohtu ette ilmumist.

Kriminaalkroonika valdkonda kuulub ka Jurgen Wendti vahistamine 1554. aastal. Saare-Lääne piiskopi kirjast Uus-Pärnu raele selgub, et Haapsalu kiriku toomhärra Johan Teuffelli õepoeg oli linnas purjus peaga määtsenud, nii et ta tuli lausa vangitorni rahunema viia (*in verhaftung gefenglich uffgenhomen*). Piiskop palub talle armu heita, sest tema tegu oli põhjustatud ülemäärasest joomisest, mitte kuritahtlikkusest.⁷⁹⁵ Kirja kirjutamise aega (28. veebruar 1554) silmas pidades on võimalik, et põhjuse ülemääraseks alkoholi pruukimiseks andsid Wendtile vastlapäeva pidustused (04.–06. veebruar 1554).

3.4.3. Linna “politsei”

Linnavalitsus andis jooksvalt välja määrusi, mis pidid tagama avalikku rahu ja korda, lämmatama luksust ja liigseid kulutusi, tagama headest kommetest kinnipidamist, juhtima kodanikke jumalale meelepärast eluviisi elama jne. Need rae määrused leidsid tee kodanikumäärustesse ehk *bursprake*’desse. Väidetavalt sai traditsioon raemäärusi *bursprake*’desse kirja panna Liivimaal alguse 13. sajandil.⁷⁹⁶ Riia õiguse järgi loeti *bursprake* avalikult raekoja ees kõigile linnaelanikele teadmiseks ette igal aastal pühapäeval enne mihklipäeva.⁷⁹⁷ Uus-Pärnus tehti seda nähtavasti *quasimodogeniti* pühapäeval. Uus-Pärnu vanim säilinud 24 artiklist koosnev kodanikumäärus pärineb 15. sajandi lõpust,⁷⁹⁸ sisaldades peamiselt politseilise iseloomuga määrusi avaliku korra, heakorra, julgeoleku jms tagamiseks. Esimese punktina nõudis *bursprake* kõigilt linnaelanikelt viisakat suhtumist ja kõnepruuki naiste ja neidude, aadlike ja raehärrade suhtes. Linnaelanikel keelati trahvi ähvardusel mitmesuguste hasartmängude

⁷⁸⁹ Denkwürdigkeiten des Bürgermeisters von Pernau Johann van Lynthem aus den Jahren 1519–1526. Richard Hausmann, Hg. — *S-B IV*, lk 161.

⁷⁹⁰ Reinhard, *Lebensformen Europas*, lk 352.

⁷⁹¹ Eugen von Nottbeck. *Die alte Criminalchronik Revels*. Reval 1884, lk 34.

⁷⁹² PA, lk 169, nr 42.

⁷⁹³ QRS, lk 186, IX, 3.

⁷⁹⁴ QRS, lk 186–187, IX, 4–7.

⁷⁹⁵ DRA, Øsel stift, Registrant 3B, l. 112: ...*daß ermelter Jürgen Wendt auß keinem fürsetzlichen muthwillen, Sondern mher turch drunckenheit ader auch anderer verursachung tzu den handtlungen verführt, ...*

⁷⁹⁶ Zühlke, *Bremen und Riga*, lk 172.

⁷⁹⁷ QRS, lk 140 § 1; lk 141 § 1.

⁷⁹⁸ Richard Hausmann. Die Bursprake von Pernau aus dem Ende des 15. Jahrhunderts. — *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. IV. Pernau 1906, lk 125.

mängimine (*dobbelspil und ein spil, dat dar heet mummen*).⁷⁹⁹ *Dobbelspil* tähistas hasartmänge üleüldiselt, samuti kitsamalt raha peale mängitavat täringumängu, olles keskaja Liivimaal üks populaarsemaid mänge. Täringumäng oli keelatud ka teistes Liivimaa linnades: Riias, Tallinnas ja Tartus.⁸⁰⁰ Teine levinud mäng oli *mummen*, mida mängiti arvatavasti nii täringute kui ka kaartidega. Linnaelu ohutust ja julgeolekut silmas pidades nõudis *bursprake*, et igaüks valvaks oma tule järele, enne kui häda tõuseb.⁸⁰¹ Samuti keelati küttepuid laduda riita vastu linna-müüri.⁸⁰² Linna heakorra seisukohalt tähtis nõudmine oli see, et igaüks toimetaks oma prahi ja sõnniku ise linnast välja.⁸⁰³ Keskaegse linna kodanikud pidid olema ise valmis oma linna kaitsma.⁸⁰⁴ Iga kodanik oli kohustatud pidama vahiteenistust või saatma selleks sulase. Uus-Pärnu *bursprake* järgi tuli igal kodanikul vastutada ise oma volitatud linnavahi eest, s.t seista hea, et tema asemel vahi kohust täitev mees tõepoolest oma kohust täidaks.⁸⁰⁵ Kodanike heaolu ja turvalisust silmas pidades manitseti *bursprake*'s kodanikke vaatama, keda nad öömajale võtavad, et nad ei peaks külaliste tõttu kahju kandma.⁸⁰⁶

Peale juba nimetatute sisaldab Uus-Pärnu kodanikumäärus arvukalt kaubandust (8 artiklit) ja käsitööd (2 artiklit) reguleerivaid määrusi. Turupolitsei jälgis, et peetaks kinni kauplemis-reeglitest, et võõras ei kaupleks võõraga, et kõigil oleks õiged mõõdud ja kaalud, et kaupa müüduks õige nime all, et kaup vastaks kvaliteedinõuetele jms. Samamoodi tuli jälgida, et käsitöölise toodang vastaks kehtestatud eeskirjadele. Neilt, kes reeglitest ei hoolinud, mõistsid palgalised raeametnikud välja trahvi. Paraku Uus-Pärnu vanimas *bursprake*'s puuduvad üldse trahvimäärad.

Seoses kirikuvarade sekulariseerimisega 1525. aastal võttis raad kodanikkonna nõusolekul vastu rida määrusi,⁸⁰⁷ mis vähemalt osaliselt võisid olla mõeldud *bursprake*'t täiendama. Näiteks määrati kindlaks, et raad korjab edaspidi kodanikelt rendiraha kaks korda aastas lihavõtete aegu ja mihklipäeval. Üks 15. sajandi lõpust pärit *bursprake* nõudmine oli, et kõik kinnisvaraga tehtavad toimingud (hüpoteegi seadmised, ost-müük) teostataks rae ees ja kantaks rae raamatusse. 1525. aastal seda nõuet korrati ja täiendati, nõudes, et keegi ei või müüa maja või aeda, ilma et oleks seda esimesena raele pakkunud. Kodanike ja rae ühisel nõusolekul võeti samuti vastu otsus, mis keelas rae nõusolekuta müüa aadlisoost isikutele kinnisvara linnas. Sama nõudmine oli kirjas 1270. aastal Riia jaoks koostatud Hamburgi linnaõiguse statuutides.⁸⁰⁸

Uus-Pärnu linnaraamat sisaldab veel 1548. aastal vastu võetud raemäärust vastlakarnevalide keelustamise kohta.⁸⁰⁹ Reformatsiooni ja vastureformatsiooniga algas rünnak rahvapidustuste, nagu üldse rahvakultuuri vastu. Keelati ära eriti vastlakarnevalile omased tavad: maskides ja ümberrietatult ringijooksmine ja -tantsimine, saanisõidud. Tallinnas võeti esimesed vastla-määrused vastu suhteliselt varsti pärast pildirüüset.⁸¹⁰ Uus-Pärnus jõuti selleni alles kaks aasta-kümnet hiljem. Erandlikult Tallinna määrustest nimetati Uus-Pärnu omas enda maskeerimist paganlikuks ja kuratlikuks tegevuseks. “Mees, kes Kõigevägevama loodule vastu astudes riietab

⁷⁹⁹ PA, lk 343 § 7.

⁸⁰⁰ Mänd, *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk 360.

⁸⁰¹ PA, lk 344 § 13.

⁸⁰² PA, lk 344 § 17.

⁸⁰³ PA, lk 344 § 22.

⁸⁰⁴ Vrd Juhan Kreem. Ernst von Minden, palgasõdur. — *Kümme keskaegset tallinlast*. Koost Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd. Tallinn 2006, lk 254.

⁸⁰⁵ PA, lk 344 § 18.

⁸⁰⁶ PA, lk 343 § 10.

⁸⁰⁷ Vt PA, lk 145.

⁸⁰⁸ QRS, lk 61 §5.

⁸⁰⁹ PA, lk 210–211, nr 127.

⁸¹⁰ Inna Põltsam. Reformatsiooni mõju argielule Liivimaal. — *Tuna*, 2003, 3, lk 19.; Mänd, *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk 410.

end naiseks, ja naine, kes riietab end meheks. Selline asi on, nagu pühakiri selgelt ütleb, Jumala silmis koletu tegu.” Anu Mänd juhib tähelepanu, et Uus-Pärnu rae korralduses on Liivimaal teadaolevalt esmakordselt kõneldud sellisest keskaja Euroopas levinud maskeerimisviisist nagu riietumine vastassugupoole esindajaks.⁸¹¹ Linna kohtuteener (*waltbade*) pidi valikuta 6 taalriga trahvima kõiki, kes raemääruse vastu eksisid. Lastele, keda vanemad ei suutnud ohjata, võis ta isegi vitsu anda (*mith roden dar aver, de macht sall eme gegeven syn*).

3.4.4. Kodanikukohustused ja -õigused

Õigupoolest ei kajasta ükski allikas, mis tingimustel võeti Uus-Pärnus vastu uusi linna-kodanikke. Riia õiguse järgi sai kodanikuks igauks, kes maksis 12 ööri kodanikuraha.⁸¹² 16. sajandiks oli summa tõusnud poolele margale. Millised oli Uus-Pärnu kodanike iga-aastased kohustused, eeskätt finantsilised, selle kohta andmed puuduvad. Kas ja kui palju koguti nn aastamaksu või kodanikuraha, pole teada. Esimene kirjalik teade kodanikuraha (*burger gelt*) kogumisest Uus-Pärnus pärineb alles aastast 1592, kui saadi kokku u 130 taalrit, mis läks rae-härra Elias Kieveli (Kifell) ja raesekretäri Heinrich Schele reisikuludeks riigipäevale.⁸¹³

Liivimaa mõnede väikelinnade puhul ilmneb juba suhteliselt varakult tendents, et püüti mitte-sakslaste *resp.* eestlaste ja lätlaste jaoks kodanikuks saamist raskemaks teha, kui see oli suurtes linnades. Kas ka Uus-Pärnus tehti mittesakslaste linna elama asumisele takistusi, nagu oli Haapsalus või Lemsalus (Limbažis), pole teada.⁸¹⁴ Kindel on vaid, et Uus-Pärnu vajas pidevat inimeste juurdevoolu. Korduvad tulekahjud (1488, 1513, 1524, 1533), katkud, see kõik tühendas linna elanikkonnast. Eriti soositi sakslaste sisserännet, kuid need ei suutnud täita kõiki ameteid linnas. Seega, isegi kui ordu ja vasallid soovisid takistada rännet külast linna, ei saanud linn lasta end sellest toiteallikast ära lõigata ning pidi võitlema oma eluõiguse eest.

Õiguslikus mõttes tähelepanuväärne on eestlasest mürsepa Andreas Blocki juhtum. Linna- ja pärusraamatu andmetel elas ta 1543. a Uus-Pärnus, talle kuulus seal kinnisvara, aga alles 1546. a ostis ta ennast oma kunagise isanda käest vabaks.⁸¹⁵ Ühest teisest dokumendist nähtub, et Block elas linnas juba aastal 1532.⁸¹⁶ See on tähelepanuväärne olukord, mida pole kerge mõista või lahti seletada. 16. sajandi alguse Liivimaal ei olnud talupoegade linna asumine enam nii lihtne ja probleemitu kui varem, sest mõisnikud nõudsid linna asunud talupoegade tingimusteta väljaandmist.⁸¹⁷ Linnad, eesotsas Tallinnaga, seisid sellele vastu. Riia õiguse järgi ei saanud talupoega, kes oli linnakodanik ning aasta ja ühe päeva linnas elanud, tema mõisnikust isand enam välja nõuda.⁸¹⁸ 1543. aastal astuti sellest sammuke tagasi, seades tähtaja kahe aasta peale.⁸¹⁹ Mõisnikud aga nõudsid koguni 30-aastast tähtaega. Viimane nõudmine oli linna seisukohast mõistagi absurdne ning isegi Uus-Pärnu keeldus seda tunnistamast.⁸²⁰ Kui pikalt tuli aga talupojal Uus-Pärnus elada, et mõisnik kaotaks õiguse teda välja nõuda, see jääb paraku teadmata. Küllap oli seda vähemalt 16. sajandil rohkem kui aasta või paar. Ilmselt seisis

⁸¹¹ Vt ka Mänd, *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk 411.

⁸¹² QRS, lk 151, I, 29 § 1: *So welic man de burschap winnen wil, de schal se winnen mit xij oren.*

⁸¹³ EAA, 711, I, 89.

⁸¹⁴ Vilho Niitemaa. *Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*. Helsinki 1949, lk 66. QRS, lk 49: Hapsalsche Willkür § 2.

⁸¹⁵ PA, lk 331, nr 79.

⁸¹⁶ Das Erbebuch von Neu-Pernau 1543. Heinrich Laakmann, Hg. — *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. IX. Pernau 1930, lk 90.

⁸¹⁷ Niitemaa, *Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte*, lk 137 jj.

⁸¹⁸ QRS, lk 152, I, 31.

⁸¹⁹ QRS, lk 152.

⁸²⁰ *Eesti talurahva ajalugu. I kd. (=ETA)*. Peatoim Juhan Kakk. Tallinn 1992, lk 173–174.

müürsepp Andreas Blocki kaasuse kujunemise taga just mõisnike varasemast tugevam vastuseis talupoegade linna asumisele. Nähtavasti ei olnud mehe endine isand Pornuse⁸²¹ mõisahärra Johann Slippenbecke rahul Andrease linna siirdumisega. Kuigi Andreas oli elanud Uus-Pärnus rohkem kui 15 aastat, ei tunnistanud Slippenbecke, et tegu on vaba linnakodanikuga. Asi lahenes 1546. aastal, kui mees end mõisahärra käest lõpuks lihtsalt vabaks ostis.⁸²² Linna pagenud talupoegade küsimust puudutati ka Uus-Pärnu kodanikkonna ja komtuuri vahelise tüli lõpetamiseks 1537. aastal koostatud retsessis. Linna kohustati Eesti ala orduvaldustes kehtinud nn *eestesschenn eininge* alusel ordu talupoegi nõudmise peale välja andma.⁸²³

Andreas Blockiga seoses väärib tähelepanu veel üks asjaolu. Heinrich Laakmannil oli Pärnu linnaarhiivis võimalus lugeda Blocki 1532. a koostatud testamendi 18. sajandist pärit ümberkirjutust.⁸²⁴ Sellest ta järeldab, et mittesakslasest müürsepp ei olnud täieõiguslik linnakodanik, sest nimetab end dokumendis ise *inwoner*, mitte *burger*. See võis nii olla, iseasi, kas seda saab üheselt järeldada pelgalt termini *inwoner* kasutamisest. Nimelt on ka nt kaupmees Pawel Krumschake kohta kasutatud kord ainult *inwoner*'i nimetust,⁸²⁵ kuid kohaliku kaupmehe poeg vaevalt muu, kui linnakodanik oli. Henryk Samsonowicz juhib tähelepanu, et mõnes Preisi väikelinnas puudus õiguslik vahe *inwoner*'ite ja *burger*'ite vahel, s.t kõiki linna elanikke nimetati *ynwoner*'iks.⁸²⁶ Kuigi Uus-Pärnu kohta käiv materjal on liiga kesine, et selles küsimuses täit selgust saada, tuleb mainitud Preisi tavaga ka siinsete väikelinnade puhul vähemasti arvestada.

3.5. KOKKUVÕTE

Uus-Pärnu linnavalitsuse ja selle tegevuse lähem vaatlus annab põhjust väita, et viisis, kuidas toimus linna juhtimine ja majandamine, samuti selles, kes linna juhtisid, ilmnevad väikelinna kõige iseloomulikud jooned. Esiteks tuleb Uus-Pärnu puhul ilmsiks maahärra, s.o orduvõimu suur mõju. Kuigi Uus-Pärnu raad valis oma liikmeid ise, on tunda orduvõimu selget survet rae-härrade valimisel. Just maahärra toetust omanud isikud tegid Uus-Pärnu raes eriti kiiret karjääri. Juba paariaastase liikmestaažiga rae-härra võis tõusta bürgermeistriks. Siiski ei olnud vähemalt Uus-Pärnu näidetel tegu saamatute või tühiste karjeristidega, ordu soosis eeskätt neid, kel olid linna juhtimiseks sobivad isikuomadused (Johann van Lynthem, Nicolaus Barenfeldt). Sugugi mitte kõigist orduga seotud rae-härradest ei saanud linna n-õ liidreid. Tuleb ka rõhutada üksikisiku suurt osa linnajuhtimises, milline olukord oli samuti võimalik vaid väikelinna tingimustes. Suures linnas ei saavutanud üksikisik linna valitsemisel kunagi sedavõrd suurt võimutäiust. Maahärra mõju ning linna autonoomia piiratus avaldus ka selles, et pool Uus-Pärnu kodanikelt võetud kohturahadest läks ordule.

Väikelinna linnamajandus oli lihtsam, vähem arenenud kui suures linnas. Sellest tulenevalt oli vähem ka mitmesugust asjaajamisdokumentatsiooni, nt erineva sisuga linnaraamatuid. Uus-Pärnus peeti 16. sajandi esimesel poolel kinnistu- ja rae märkmeraamatut, viimasesse tehti ülestähendusi muu hulgas linna väljaminekute, harva sissetulekute kohta. Uus-Pärnus pidasid raeraamatuid ja kirjavahetust enamasti bürgermeistrid, mitte raesekretärid, nagu tavaks suurtes linnades. Kuigi võis esineda ka erandeid, tundub see asjaolu olevat samuti just väikelinnale iseloomulik joon.

⁸²¹ Viljandi lähedal.

⁸²² PA, lk 205, nr 115.

⁸²³ PA, lk 30, nr 14.

⁸²⁴ Das Erbebuch von Neu-Pernau 1543, lk 90.

⁸²⁵ PA, lk 216, nr 139.

⁸²⁶ Henryk Samsonowicz. Kleinstädte im Deutschordensstaat Preußen. — *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*. Udo Arnold, Hg. Marburg 1993, lk 144–145.

Uus-Pärnu linnaelu puudutavate tähtsate otsuste vastuvõtmisel oli oma sõna kaasa ütelda ka kogukonnal, eeskätt kaupmeeste kompanii nn vanematel, mõningatel juhtudel kogu kompaniil. Iseloomulik on, et käsitöölistel polnud sellistel puhkudel mingit osa või sõnaõigust. Samas on tähelepanuväärne, et Uus-Pärnust on teada kaks käsitöölise seisusest või päritolu raehärrat (Johann van Acken, Jacob Loysener). Suures linnas käsitöölised raadi ei pääsenud. Niisamuti on väikelinna omapära aadlisoost raeliikmed. Vähemalt 16. sajandil suurtes linnades Liivimaal selliseid ei leidunud.

4. PEATÜKK. KAUPMEES JA KAUBANDUS

4.1. UUS-PÄRNU KAUBANDUSELU PEAJOONED ORDUAJA LÕPUL

Uus-Pärnu oli hansalinn, seega kujundasid hansakaubandus ja kaupmehed oluliselt linna näo ja määrasid selle elurütmi. Valdavalt suurkaupmeestest koosnes ka Uus-Pärnu linnavalitsus. Kaupmeeste kohta leidub Uus-Pärnu linnaraamatuis vaieldamatult kõige rohkem andmeid. Samas on linna kaubanduselust ettekujutuse saamine ainult nende allikate põhjal raskesti teostatav, pole ju loota, et need sisaldaks kaupmeesteraamatutele iseloomulikku informatsiooni. Teisest küljest on just Pärnu kaubandusele teema, mida seni on kõige rohkem uuritud: alustades Richard Hausmanni põhjaliku käsitlusega kaubanduselust kuni 1500. aastani.⁸²⁷ Edasi on Heinrich Laakmann oma monograafias andnud hea ülevaate Uus-Pärnu kaubanduselust orduajal.⁸²⁸ Varasemaid käsitlusi täiendab eriti 16. sajandi osas Jüri Kivimäe kirjutis “Pärnu kui hansalinn”.⁸²⁹ Järgmises peatükis on kaubandusele kõrval varasemast rohkem keskendunud kaupmehe isikule ja igapäevasele elule: mida tähendas olla väikelinna kaupmees Liivimaal keskaja lõpul ja varase uusaja algul, kui hästi õnnestus hansakaupmel väikelinnas oma äri ajada, kes olid tema kaubanduspartnerid, milline oli Uus-Pärnu kaupmehe elujärg?

Keskaja lõpuks ja varausaja alguseks oli Hansa hiilgeaeg saanud möödanikuks. 15. sajandi lõpust peale hakkas Hansa kaotama Vene jaoks oma varasemat tähtsust. Nagu märgib Paul Johansen, oli Hansa Vene kaupadest huvitatud, vastupidi aga enam mitte, sest vene kaupmees sai oma kaubad mujalt.⁸³⁰ Liivimaa linnade jaoks aga polnud head ajad veel lõplikult möödas. Novgorodi kaubakontori sulgemine 1494. a muutis sedavõrd otsustavalt kohaliku kaubanduse iseloomu, et kaubakontori ajutine taastamine osutus tähtsusetuks. Vene kaubandus kandus üle Liivimaa laokohtadesse Tallinnas, Riias ja Tartus. See kinnitati lõplikult 1522. aasta kaubanduslepinguga.⁸³¹ Vana traditsiooniline hansakaubandus siirdus täielikult Liivimaa linnade valdus- ja võimupiirkonda. Selle asemel aga, et luua vabad kaubalaadad, kehtestasid Liivimaa suured linnad vaatamata Lübecki protestile 1516. aastal lõplikult põhimõtte “võõras ärgu kaubelgu võõraga” ehk “külaline ärgu kaubelgu külalisega”.⁸³² Radikaalsete abinõude kehtestamine Lääne-Hansa kaupmeeste vastu ja oma kodanikkonna esiletõstmise tõi Paul Johanseni nägemuses Liivimaa linnades kaasa umbes 20-aastase suure õitsengu ja luksuse

⁸²⁷ Hausmann, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Pernau im Mittelalter*, lk 5–118.

⁸²⁸ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 145–174.

⁸²⁹ Kivimäe, *Pärnu kui hansalinn*, lk 58–77.

⁸³⁰ Paul Johansen. Hansa kaubandus Venemaaga, iseäranis Novgorodiga, kriitiliselt vaadelduna. — *Kaugete aegade sära*. Koost Jüri Kivimäe. Tartu 2005, lk 436–437.

⁸³¹ Johansen, *Hansa tähendus Liivimaale*, lk 386.

⁸³² AR III, lk 242, nr 66 § 65: *Item gast mith gaste to kopslaende, sunderlings mith den Fuckern, isz verbaden by verlust der guder.*

puhangu.⁸³³ Rajati suuri hospidale, loodi hoolekandeesutusi, kerkisid avalikud hooned ja eramajad, õitses raamatukaubandus ning esimest korda oli Liivimaal kunst mitte ainult võtja, vaid ka andja rollis.⁸³⁴

See õitsenguaeg oli aga lühike ning tundis ka tagasilööke. Jorma Ahvenaise järgi tabasid aastatel 1501/1502, 1504–1506, 1509, 1517, 1524, 1528, 1539–1542, 1549–1553 ja 1555 Liivimaad vähem või rohkem ulatuslikud ikaldused.⁸³⁵ Aastail 1502–1505, 1527–1534, 1544–1547 ja 1556–1557 olid Liivimaal hinnatõusu lained.⁸³⁶ Kallinemised halvasid kaubandust ja üldse kogu majanduselu, tuues kaasa pankrotte ning vaesumist. Hinnatõusuga liitusid sageli veel teised kriisid või katastroofid: nii laastas aastatel 1503/1504 ja 1546 lisaks kallinemisele Liivimaad katk. 1550. aastal oli Liivimaal samuti suuremat sorti hädaaeg, mis oli seotud 1549. a puhkenud katkuga ning ikaldusega samal ajal. Kirjas ordumeistrile 15. veebruarist 1550 kurtis Tallinna raad, et kuigi maal valitseb viljapuudus, laevatatakse keelust hoolimata Liivimaalt välja suures koguses linnaseid, otri ja rukist. Sellel kriisil olid laiemad mõõtmed, nimelt oli kallinemine ja viljapuudus samal ajal ka Venes.⁸³⁷ Kõige kriitilisemad olid Liivimaal aastad 1527–1534, kui hinnatõusule eelnes üleliivimaaline ikaldus 1524. a ja sellele järgnenud näljahäda 1525/26, palavikutõbi 1528/29 ning katk 1532/33. Selles suhtes pakub mõtlemisainet Paul Johanseni väide, et aastatel 1516–1536 oli Liivimaal eriline luksuse puhang.

Uus-Pärnu oli küll hansalinn, kuid transiitkaubandus ei mänginud tema jaoks kunagi nii kandvat osa nagu Tallinna või Tartu jaoks. Uus-Pärnu roll Tartu väljaveosadamana oli hiljemalt 15. sajandi lõpuks kaotanud oma tähtsuse, sest Tallinna-Tartu telg muutus järjest kandvamaks.⁸³⁸ Juba hiliskeskajal pole võimalik tuvastada Uus-Pärnu kaupmeeste otse-sidemeid Venega,⁸³⁹ nähtavasti nad ei jõudnudki ei Novgorodi kaubahoovi ega Pihkvasse. Nende nn äriprofiil oli teistsugune. Uus-Pärnust kujunes keskaja jooksul väljaveosadam Liivimaa põllumajandustoodangule. Asjaolu, et Tallinn tegi kogu keskaja vältel ordukäsknikele takistusi oma sadama vabal kasutamisel, koondas Järva- ja Viljandimaa jõukate ordumõisate viljatoodangu väljaveo ja turustamise tarbe ning orduhärrade majanduslikud huvid Pärnu ordulinna. 16. sajandiks oli Uus-Pärnu suurest hansakaubanduse konkurentsist täielikult välja tõrjutud, sest Tallinn kindlustas jätkuvalt oma monopoolset seisundit ja laiendas kaubanduslikku tagamaad. Uus-Pärnu säilitas Liivimaa väliskaubanduses väikese osakaalu, mille tagasid ordukäsknike majanduslikud huvid ning mis andis elatist Uus-Pärnu väikese-arvulisele kaupmeeskonnale.⁸⁴⁰

⁸³³ Johansen, *Hansa tähendus Liivimaale*, lk 386.

⁸³⁴ Johansen, *Hansa tähendus Liivimaale*, lk 387.

⁸³⁵ Jorma Ahvenainen. *Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. Commentationes Humanarum Litterarum. Societas Scientiarum Fennica*, Nide 34, N. 2. Helsinki 1963, lk 210.

⁸³⁶ ETA, lk 247–249.

⁸³⁷ *Regesten aus zwei Missivbüchern des XVI Jahrhunderts im Revaler Stadt-Archiv*. Bearb. v. Gotthard von Hansen. (Archiv für die Geschichte Liv, Est- und Curlands. III Folge. Bd. IV.) Reval 1895, lk 126, nr 180; TLA, f. 230. n. 1, s. A. a. 21: *Register von Sendebriefen an ausländische und binnenländische Fürsten 1536–1568*, l. 194p, 195.

⁸³⁸ Kivimäe, *Pärnu kui hansalinn*, lk 76.

⁸³⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 169.

⁸⁴⁰ Kivimäe, *Pärnu kui hansalinn*, lk 76.

4.1.1. Tagamaa

Uus-Pärnu lähitagamaa oli suhteliselt väike, hõlmates hilisemat Tori ja Vändra kihelkonda. Teisel pool linna algas 20–30 km kaugusel linnast metsane, soine ja hõredalt asustatud hilisem Saarde kihelkond. Heinrich Laakmanni arvates tingis tagamaa väiksus käsitöö kasina arengutaseme Uus-Pärnus, sest käsitööline sai vaevalt arvestada piisava hulga kohalike tellimustega, see asjaolu andis linnale puhta kaubalinna iseloomu.⁸⁴¹ Samas on küsitav, kas on põhjust eristada teravalt kaupmeeste ja käsitööliste tagamaad, arvestades, et kui talupojad saabusid linna laadale, oli neil võimalus ka käsitööliste toodangut omandada. Pigem tuleb siin ilmsiks Liivimaa linnamajanduse üldine iseloom, mis seisnes orienteerituses vahendamisele, mitte tootmisele. 16. sajandil tähendas see peaasjalikult kohaliku talupojatoodangu, s.o põllumajandussaaduste vahendamist Lääne-Euroopasse. Selle pärast võitlesid linnad omavahel ja vasallidega, igaüks soovis saada paremaid tingimusi kauba Läände toimetamiseks. Hansakaupmeeste kaubanduslikud huvid maal – see nihutas Uus-Pärnu tagamaa piire lähiümbrusest palju kaugemale. Selle ala piirid lasevad ennast üsna hästi määrata linnaga suhtlevate aadliperekondade valduste järgi. Uus-Pärnu tagamaa hõlmas hilisemaid Burtnieki, Ruhja, Karksi, Viljandi, Paide, Rapla, Vigala ja Lihula kihelkonda.⁸⁴²

Keskaja Liivimaa sisekaubanduse tähtsaim vorm oli **talupojakaubandus** ning sellega tegelesid kõik Uus-Pärnu kaupmehed. See oli linna kaubanduse ja jõukuse alustala. Talupojakaubandus nõudis väikest algkapitali, andis muu hulgas vajaliku oma majapidamisele ning ei surnud ka sõja ajal täiesti välja. Talupojakaubanduses käis kauplemine sularahata: talupojad ostsid võlgu ja tasusid põllumajandussaadustega.⁸⁴³ Arvestust peeti siiski rahas. Jüri Kivimäe rõhutab, et talupojakaubandust ei tohi aga samastada **sõbrakaubandusega**.⁸⁴⁴ Liivimaa hansakaupmeestel oli maal talupoegadest kaubasõpru, keda allikais nimetatakse eestikeelse sõnaga *sõbber*.⁸⁴⁵ Need olid üksikud, kaupmehega lähedalt seotud talupojad. Sõpradele võimaldati krediiti, nad muretsesid kaupmeestele transpordi ja hoolitsesid nende ülalpidamise eest maareiside ajal.⁸⁴⁶ Kaupmehe ja tema sõbra vahel valitses vaba usalduslik koostöö.⁸⁴⁷ Oma “sõbrad” pidid olema ka Uus-Pärnu hansakaupmeestel, kuigi kirjalikke tõendeid selle kohta Liivimaa sõja eelsest ajast pole. Alles 16. sajandi lõpust pärineb rae protokolliraamatust teade, et raehärra Joachim Klemroggeni lesel oli nn sõber Saardes (*sebber aus der Säahr*).⁸⁴⁸

Talupojakaubanduse kõrghooaeg oli talvel, kui maa oli külmunud ja talupojad saabusid kergedel regedel oma kaupu linna turule tooma. 1528. aasta raemääruse järgi peeti Uus-Pärnus neli kord aastas suuri laadapäevi: tooma- (21. detsembril) ja küünlapäeval (2. veebruaril), paastu esimesel nädalal ning jaanipäeval (24. juunil).⁸⁴⁹ Kolm neist langesid just talvisesse aega. Jaanipäev oli jälle üks suuremaid rahvapühasid ning see meelitas talupojad linna õlut jooma ja pidutsema. Kraamipoodnikud ei tohtinud laada ajal rohkem kui kaks päeva oma lette üleval hoida. Linnusekomtuur ja linn pidid tagama kraamipoodnike julgeoleku. 1516. aastal ordumeistri välja antud määrus annab aimu, millistelt aladelt talupojad Uus-Pärnusse turule kokku valgusid. Talupoegadel Pärnu, Burtnieki, Ruhja, Karksi, Viljandi, Järva ja Harju aladelt, samuti Saare-Lääne piiskopi ja toomhärade talupoegadel keelati osta üles lina, vaha, vilja, linnaseid ja kaera Uus-Pärnu kodanike

⁸⁴¹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 145.

⁸⁴² Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 146.

⁸⁴³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 148.

⁸⁴⁴ ETA, lk 244.

⁸⁴⁵ Vt selle kohta Vilho Niitemaa. *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*. Helsinki 1952, lk 241 jj.

⁸⁴⁶ ETA, lk 244.

⁸⁴⁷ Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte*, lk 246.

⁸⁴⁸ EAA, 711, l. 290 p.

⁸⁴⁹ PA, lk 124, nr 14.

kahjuks.⁸⁵⁰ Ilmselt tähendas see talupoegade omavahelise kaubanduse keelamist, sest muidu jäänuks linnakodanikud ilma oma vahendajatasust. Tegelikult oli tegu põhimõtte “võõras ärgu kaubelgu võõraga” rakendamisega. Erandiks olid ordu kalurid, kel polnud põllumaad. Nemad võisid oma vajadusteks rukist osta, kuid raad pidi seadma ametisse mehe, kes neile vilja välja mõõtis ning kogu kauplemist kontrollis. Talle tuli maksta 1 penn 1 vaka pealt.

Sisse- ja väljaveos olid Uus-Pärnu kaupmehed harjunud arvestama küllaltki väikeste kogustega. Selline kaubandus tasus end ära vaid siis, kui igalt tehingult teeniti topelt kasum. See oli võimalik vaid talupojakaubanduses.⁸⁵¹ Uus-Pärnu kaupmehed tõid oma kauba otse üle mere ja saatsid talupoegadelt kokkuostetu ka vahetult ise üle mere Lääne-Euroopasse, ilma et tulnuks kasumit mõne suurkaupmehega jagada. Nagu rõhutab Heinrich Laakmann, ei olnud vahet suur- ja väikekaubanduse vahel,⁸⁵² olid ainult jõukad ja vähem jõukad, edukad ja vähem edukad kaupmehed.

4.1.2. Turukaubandus

Uus-Pärnu kaubanduselu üks tahk oli igapäevane kauplemine turul ja poodides. Arvukalt linnasisest kaubanduselu reguleerivaid määrusi sisaldab 15. sajandi lõpust pärinev Uus-Pärnu *bursprake*. 1460. aastal Liivimaa linnadepäevadel Valgas pani Riia ette kehtestada põhimõtte “võõras ärgu kaubelgu võõraga”.⁸⁵³ Teised linnad võtsid esialgu mõtlemisaega, kuid peagi tunnistasid selle heaks. Seda tegi ka Uus-Pärnu, kuivõrd kodanikemääruse 9. punkt nõudis: “võõras ärgu kaubelgu võõraga”.⁸⁵⁴ Igaühel, kes linnas kauples, pidid olema õiged kaalud ja mõõdud, nagu vakk ja külimit.⁸⁵⁵ Seejuures pidi linn regulaarselt kontrollima mõõtude ja kaalude õigsust. Linnaraamatu teateil toimus nt 1556. a Uus-Pärnus vaka, külimitu ja poole külimitu suuruse kontrollimine.⁸⁵⁶ Kodanikel oli keelatud laenata oma mõõtu, vakka ja külimitu talupoegadele.⁸⁵⁷ Ilmselt seepärast, et takistada talupoegade omavahelist kaubandust, sest muidu jäänuks linnakodanikud vahendustasust ilma. Väikekaubandust võisid harrastada vaid kodanikud, kodanikuõigusteta vabadel kaubasellidel⁸⁵⁸ (*losen gesellen, de ken borgergelt hebben*) keelas raad müüa külimituga või küünraga, neil lubati vaid 100 küünra kaupa kaubelda kalevi, lõuendi ja *watmal*’iga.⁸⁵⁹ Kaubasortiment, millega kaubasellid võisid kaubelda, oli samuti piiratud. Kauba konfiskeerimise ähvardusel keelati neil müüa humalaid, võid, tahket rasva ja hülgerasva.⁸⁶⁰ Veel nõuab Uus-Pärnu *bursprake*, et heeringat ja kalevit tuleb müüa oma

⁸⁵⁰ PA, lk 24, nr 8.

⁸⁵¹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 151.

⁸⁵² Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 151.

⁸⁵³ Hausmann, *Die Bursprake von Pernau*, lk 125.

⁸⁵⁴ PA, lk 343, § 9.

⁸⁵⁵ PA, lk 343, § 2.

⁸⁵⁶ PA, lk 121, nr 2.

⁸⁵⁷ PA, lk 344, § 21.

⁸⁵⁸ Siin tekib vastuolu Vilho Niitemaa käsitlusega kodanikuraha maksvate ja nn vabade sellide osas. Nimelt tema järgi oli viimastel keelatud kaupmehe kaupu edasimüügi eesmärgiga kokku osta, kaubelda Lääne kaupmeeste, venelaste, rootslaste ja talupoegadega, samuti gildi liikmeks astuda, üldse kodaniku kombel elatist hankida. Kuigi keelud olid ranged, kasvas vabade sellide arv pidevalt. Sellised vabad kaubasellid oli n-ö eraettevõtjad ja seisis väljaspool üldist kaubandust, vt Vilho Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte*, lk 236–237. Uus-Pärnu *bursprake*’s on vabade sellide tegevusvabadus tunduvalt ulatuslikum, seepärast võib arvata, et silmas on peetud hoopis Läänest pärit nn võõraid kaubaselle, kes suurtes linnades koondusid Mustpeade vennaskonda.

⁸⁵⁹ PA, lk 343, § 11.

⁸⁶⁰ PA, lk 344, § 12.

õige nime all (*by sinen rechten namen*).⁸⁶¹ Mida see nõue tähendas, selgitab 1376. a Riia *bursprake*, kus seati tingimus, et heeringat tuleb müüa selle nime all, kus see on püütud ja soolatud, ning kalevit, kus see valmistatud.⁸⁶² Uus-Pärnu kodanikumäärus sätestas ka, et kui mõõdud on triiki täis ja kaalud kaalutud, siis tuleb kauba eest ära maksta.⁸⁶³ See tähendab, et kokkulepitud kaubatehingule ei saanud anda tagasikäiku, seda ei saanud enam tagasi võtta.

4.1.3. Kriitiline aeg linna kaubanduselul

Kaubanduselu Uus-Pärnus reguleeris linnavalitsus oma määrustega, samuti oli tarvis kinni pidada maahärra või linnadepäevade poolt ettekirjutatust. Raad lähtus kaubanduse reguleerimisel eelkõige kaupmeeste ning laiemalt linna huvidest. See kehtib 1525. ja 1538. aastal kehtestatud aktsiisimaksude kohta, kui linn tahtis oma sissetulekuid suurendada.⁸⁶⁴ Soolaaktsiisi, mida enne 1538. aastat polnud võetud, nõuti võõrastelt kodanikelt ja sellidelt pool marka lasti soola pealt. Tõsteti ka soola kaalurahha: lasti soola pealt pidid oma kodanikud ja sellid maksma linnale 8 killingit varasema 4 killingi asemel. Seevastu maahärra või linnadepäevade ettekirjutused ei pruukinud üldse vastata Uus-Pärnu kaupmeeste huvidele, vaid võisid neid tõsiselt kahjustada. Üheks selliseks Uus-Pärnu kaugkaubandust halvanud määruseks oli nt linnaste väljaveo keeld.

1540. aastad kujunesid Uus-Pärnu kaupmeestele halvas mõttes pöördeliseks. 1539. aasta Volmari linnadepäeval kaebasid Tallinna rae saadikud, et ordukäsknikud ja aadlikud laevatavad Uus-Pärnust suurtes kogustes linnaseid välja, kuigi kolm suurt linna on odra ja linnaste meritsi väljaveo ära keelanud.⁸⁶⁵ 1541. aasta oktoobris peeti Uus-Pärnus Liivimaa linnadepäev, kus olid kohal Riia, Tartu, Tallinna, samuti Narva saadikud. Kokkutulekul arutati mitmesuguseid päevakajalisi probleeme, sh linapraakimise sisseseadmist Liivimaal. Linnadepäevadel esitasid Uus-Pärnu raesaadikud kaebuse, et ordukäsknikud ja mõisamehed on oma “ebahariliku kaubandusega” liiale läinud. Riia, Tartu ja Tallinna saadikud aga heitsid pärnakatele ette, et nood ei hoolivat kehtestatud keeldudest ning vedavat otri, linnaseid ja linaseemet välja. Uus-Pärnu saadikud aga ei tahtnud oma kodanike peale süüd võtta, väites, et hoopis Viljandi komtuuril oli kasutada väike laev, millega ta lasi Pärnust linnaseid välja vedada.⁸⁶⁶ 1541. aastal keelati linnadepäevade otsusega jätkuvalt linnaseid suurtes kogustes meritsi välja vedada.⁸⁶⁷ Väljaveokeeld puudutas kohalikke hansasadamaid. Eriti rasked tagajärjed tulenesid sellest Uus-Pärnu kaupmeestele. Linnadepäevade keeld ei tähendanud sugugi, et odrad ja linnased jäid Liivimaale, vaid seda, et väljavedu koondus uutesse sadamatesse. Vana-Pärnust, Maasilinnast, Kuressaarest, Salatsist, Haapsalust ja Virtsust veeti linnaseid ja otri edasi suures koguses meritsi välja. Kui Uus-Pärnu väljaveosadamana ära langes, otsiti kiiresti uusi võimalusi. Kaubanduspoliitilised otsused, mis mõjutasid Uus-Pärnu ja tema tagamaa tavapärasest toimimist, sundisid tagamaal kiiresti tegema ümberorienteerumisi. See näitab ilmekalt, kui võrd olid nii talupoeg kui ka mõisnik orienteeritud välisuru jaoks tootmisele. Põllumajandusliku toodangu saatmine Lääne-Euroopa turule oli muutunud Liivimaal elutähtsaks, selle katkestamine käsumeetodil ei andnud tulemusi.

⁸⁶¹ PA, lk 343, § 8.

⁸⁶² Hausmann, *Die Bursprake von Pernau*, lk 131.

⁸⁶³ PA, lk 344, § 15.

⁸⁶⁴ Vt PA, lk 141, 142.

⁸⁶⁵ TLA, f. 230, n. 1. s. B. r. 14: *Landtags- und Städtetags-Recesse und Relationen (1533–1559)*, l. 579p.

⁸⁶⁶ TLA, B. r. 14, l. 126p–127; Kivimäe, *Pärnu kui hansalinn*, lk 75.

⁸⁶⁷ TLA, B. D. 5 I b, l. 46: ... anno etc. 42 alhir thor Pernow vorordenet hadden, de uns up dathmal denn 12 octobris tho sick bogerten und ansinnende weren ock vor nutte und gudt ansegen, dat men nein molt, sunderlich by groten summen solde uthschepenn, ...Tähelepanuväärsel kombel on Uus-Pärnu raehärrad eksinud linnadepäeva toimumise ajaga. Linnadepäev toimus tegelikult 1541.

1546. aastal alustas Uus-Pärnu raad kaebekirjade saatmist Riia ja Tallinna raele ning ordumeistrile. Kirjade põhjal kujuneb küllaltki hea pilt nendel aastatel Liivimaa kaubanduselus toimunud. 1546. aastal kaebas Uus-Pärnu raad ordumeistrile, et samal ajal kui Tallinna reidil peatub 40 laeva ja veab välja 3000 lasti vilja, külastab Uus-Pärnu sadamat vaid 5–6 laeva. Pealegi kuuluvat kõik vili linnas hoopis mõisameestele, Uus-Pärnul olevat isegi vähem vilja kui Vana-Pärnul.⁸⁶⁸ Uus-Pärnu linnaisade väitel olid 1544. ja 1545. aastal riialased Vana-Pärnust jt kõrvalsadamatest (Maasilinnast, Kuressaarest, Salatsist) suurtes kogustes linnaseid välja vedanud.⁸⁶⁹ 1545. aastal kaebasid isegi Tallinn ja Tartu, et riialased olevat vedanud Vana-Pärnusse väljaveoks kokku mitusada sälitist Uus-Pärnu ümbruse mõisameestelt ostetud rukist ja linnaseid.⁸⁷⁰ 1556. aastal laevatasid Riia kaupmehed ja sellid Uus-Pärnust välja koguni 800 lasti rukist.⁸⁷¹ 1557. aastal olid riialased, eriti Euert Ottingk, Uus-Pärnusse ladustanud rukist, mida Heinrich Laakmanni arvestuse järgi oli 185 lasti.⁸⁷² Kuid ka Tallinna kaupmehed polnud süüta, nemadki kasutasid uusi keelatud sadamaid, et ajada kahjulikku, vanade tavade vastast äri. Uus-Pärnu raad annab 1548. aasta kirjas teada, et Virtsu sadamasse saabus väike laev Danzigist, peal 30–40 lasti soola, mis müüdi tünide ja külumittudega aadlikele. Laeva kapten oli pärit Flensburgist, kaupmees aga oli Tallinnast Hans Sile (*Hans Silen de ungewontlige haven bosuchet item schedelige kopmanschop gebruket*).⁸⁷³

Väljavedu kõrvalsadamatest käis Uus-Pärnu kaupmeeste ja linna kahjuks, s.t neist mööda. Kirjas ordumeistrile 4. augustil 1547 teatab Uus-Pärnu raad, et möödunud kevadel tuli Stettinist (Szczecinist) laev Haapsallu, kus see otri täis laaditi. Samuti saabus laev Vana-Pärnusse, kus see jällegi vilja täis laaditi. Veel tuli üks suur merelaev, lastiks natuke soola, mis müüdi Uus-Pärnu kaupmeestele, seejärel aga laaditi Vana-Pärnus vilja täis.⁸⁷⁴ Vahetult enne kirja ärasaatmist saabus jällegi suur merelaev Uus-Pärnu sadamasse, lastiks natuke soola. Soola müüs laevnik hea meelega Uus-Pärnu kaupmeestele, aga teisel pool jõge Vana-Pärnus laaditi laev linnaseid ja otri täis.⁸⁷⁵ 1547. aasta kirjas Riiale märgib Uus-Pärnu raad hollandlasi, kes kasutavad nn kõrvalsadamaid.⁸⁷⁶ See näitab ilmekalt, et Uus-Pärnu kaupmees elas peaasjalikult väljaveost ning Lääne-Euroopast toodud kaup oli tema jaoks teisejärgulise tähtsusega. Paraku iseloomustab sama tendents, täpsemalt selle süvenemine, hiliskeskaja hansakaubandust Liivimaal tervikuna. Paul Johansen juhib tähelepanu, et alates 15. sajandi lõpust vastas suurele väljaveole Liivimaalt ja suurte linnade puhul ka Venest ainult minimaalne sissevedu Lääne-Euroopast. Vene kaubad – rasv, nahad, lina, kanep, tuhk, vaha, karus- ja juhtnahad – läksid Läänes hästi kaubaks, seevastu kahanes Venesse veetavate kaupade nimekiri miinimumini. Jäi eeskätt hõbe ja hõberaha.⁸⁷⁷

⁸⁶⁸ Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte*, lk 167.

⁸⁶⁹ TLA, B. D. 5 I b, l. 36.

⁸⁷⁰ ETA, lk 237. Vrd Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte*, lk 168.

⁸⁷¹ SRA, *Livonica I*: 17, 19. 09 1556.

⁸⁷² PA, lk 291, nr 27. Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 153.

⁸⁷³ TLA, B. D. 5 I b, 45, 45p. Vt ka Tallinna rae vastust Uus-Pärnule, TLA, f. 230, n. 1, s. A. a. 11b: Briefkonzepte des Rats 1545–1548, l. 544.

⁸⁷⁴ TLA, B. D. 5 I b, l. 41: ... *hefth eynn weynych ßoltes inn, dath will tho unns vorkopenn, ßall auer ock ann jenner ßydenn vorßchenn uns, wor wie vorwegeth myt gerste unde molte geladenn werdenn,*

⁸⁷⁵ TLA, B. D. 5 I b, l. 42: ...*inn dato noch eynn grot merßenn schip gehamen is, hefft wat solts inn, dat vorkoffte de schipper uns wol, sal auer ahn der andern siden thor Oldenn Pernow mith molte and gersten geladenn werdenn...*

⁸⁷⁶ TLA, B. D. 5 I b: l. 40: ... *nach dem sick dan ok de hollender hir inne fasth tho vele bruken und lopen in allen unwontlighen haven were sere nodich und gantz wol geraden, desulvige ok tho warnen ...*

⁸⁷⁷ Johansen, *Hansa kaubandus Venemaaga, iseäranis Novgorodiga*, lk 436.

16. sajandil, kui ka Liivimaa suurte linnade hansakaupmeeste huvi keskendus varasemast rohkem kohalike põllumajandussaaduste väljaveole, tähendas see tugevnevat võitlust Liivimaa siseturul talupoegade toodangu pärast.⁸⁷⁸ Vastastikku seisid suurte ja väikelinnade huvid ning võib-olla veelgi teravamalt mõisnike ja linnade huvid. Tallinna kaupmehed tungisid Uus-Pärnu tagamaale. Näiteks müüs Tallinna kaupmees Helmich Ficke aastatel 1506–1516 Pärnu ordukomtuuri külades talupoegadele soola, räimi ja katlaid.⁸⁷⁹ Tori kihelkonnas oli tal kaheksast taluperest üksteist klienti.⁸⁸⁰ Võib arvata, et ka Uus-Pärnu kaupmehed üritasid tungida kaupa kokku ostes suurte linnade lähitagamaale.⁸⁸¹ Mõisnike kaubanduslikud huvid puudutasid nii importkauba edasimüümist maal kui ka talupoegade toodangu eksporti. Uus-Pärnu raesaadikute märgukirjas Liivimaa maapäevale 1546. a kaevatakse, et paljudes kohtades maal müüakse mõisates soola, heeringat, rauda ja kõiksugu talupojakaupu, nii et maamees ei tarvitsegi enam linna või laadale tulla.⁸⁸² Samal aastal Tallinna raele saadetud kirjas teatavad Uus-Pärnu linna- isad, et üks Saaremaa aadlimees olevat koguni kolm laeva vilja täis laadinud, et seda üle Riia Lübeckisse saata.⁸⁸³ Talupoegadelt kauba ülesost põhjustas 1550. aastatel suure tüli Pärnu ordukomtuuri Rutgar Wulffi ja Tallinna kaupmeeste vahel. Lääne- ja Pärnumaal talupoegadelt kaupu üles ostnud Tallinna kaupmehe Arndt Reieri teenri Hinrich Molleri laskis komtuur 1555. aastal Tori mõisavalitsejal kinni võtta ning tema kaubad ärandada.⁸⁸⁴ Komtuur pahandas, et kui asjad nii edasi lähevad, siis ei saagi ta enam oma talupoegadelt vilja, lina jm ning oli seepärast andnud käsu kaubad linna, s.o Pärnusse viia ja mitte ülesostjatele müüa. Reieri seletuse kohaselt olid talle Lihula, Tori ja Koonga ametkonnas, Vigalas ja mujal ümbruskonnas 1000 talupoega (*woll tausent pawern*) võlgu. Komtuur märkis irooniliselt, et tema vakuraamatutes olevad talupojad kuuluvad järelikult teise mehe vakusesse.⁸⁸⁵ Komtuur kaebas, et tema talupojad ei saa oma koormisi maksta, sest kaupmehed käivad maal ringi ja ostavad kõik üles (*die vorkeuffer aus den stetten habens alle wegk*), seda oli komtuur juba kuus aastat näinud.⁸⁸⁶

Võitluses Liivimaa siseturul jäi Uus-Pärnu alla suurtele linnadele. Nii Tallinna kui ka Riia kaupmehed kahjustasid Uus-Pärnu kaupmeeste huve, kuid ka mõisnike püüded ise kaubandust harrastada tulid kõige rohkem kahjuks väikelinna kaupmeestele. 1546. aastast pärineb Uus-Pärnu raesaadikute märgukiri Volmari maapäevale.⁸⁸⁷ Selles antakse teada, et mõisnike kauba ülesost talupoegadelt ning ilma hansakaupmeeste vahenduseta Lääne-Euroopasse saatmine pole kahjulik ainult kaupmeestele, vaid ka talupoegadele, kes selle tagajärjel vaesuvad. Mõisnikelt nõuti talupoegade õiguse – kaupa vabalt linna turule tuua – aktsepteerimist.⁸⁸⁸ Jorma Ahvenainen väidab, et 16. sajandil kasvas nii Vana- kui ka Uus-Pärnust vilja väljaveo maht.⁸⁸⁹ Kui Vana-Pärnu kohta see väide tõenäoliselt kehtib, siis Uus-Pärnuga on asi keerulisem. Isegi

⁸⁷⁸ Vt lähemalt Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte*, lk 136 jj; vrd Inna Põltsam. Tallinn ja orduvõim 1346–1561. — *Acta Historica Tallinnensia*, 1999, 3, lk 9–11.

⁸⁷⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 148.

⁸⁸⁰ Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte*, lk 238.

⁸⁸¹ 1574 ostis üks Uus-Pärnu kaupmees Tallinna ümbruses lina kokku, vt Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 148.

⁸⁸² TLA, B. r. 14, l. 325p.

⁸⁸³ TLA, B. D. 5 I b, l. 36–36p.

⁸⁸⁴ PA, lk 50–51, nr 20; TLA, f. 230, n. 1, s. B. j. 6 I: *Kriminalsachen und Gerichtsprotokoll-Bruchstücke 1500–1612*, l. 163–165p.

⁸⁸⁵ PA, lk 50, nr 20: ... *ich hette gemeint, ich hette meine pawern in meinen wacken buchern nun ich zusehe, so hat her sej in seinen wacken.*

⁸⁸⁶ PA, lk 51, nr 20.

⁸⁸⁷ TLA, B. r. 14, l. 321–328p.

⁸⁸⁸ Mõisnike kaupmeesteks muutumine oli vastuolus ka suurte linnade huvidega. 1541 kaebasid Tallinna kolm gildi ordumeistrile, et mõisnikud rikuvad keisrite, kuningate ja vürstide privileegidega kinnitatud vana tava, takistades talupoegadel oma kaupa linna tuua, vt Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte*, lk 203.

⁸⁸⁹ Ahvenainen, *Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter*, lk 163.

kui mingil perioodil tõusis eksporditava vilja kogus, seisnes probleem asjaolus, et kaugkaubandus käis täielikult n-õ üle Uus-Pärnu kaupmeeste peade. Aadlikud, ordukäsknikud, Riia kaupmehed laevatasid oma vilja Uus-Pärnu kaudu välja, ainult et linna enda kaupmehed ei saanud sellest mingit kasu, Uus-Pärnu toimis ainult kui vahepeatuspaik, kauba ümberlaadimiskoht.⁸⁹⁰ Ka linnale tervikuna polnud sellisel arengul positiivset mõju. 1540.–1550. aastatel Liivimaa kaubanduselus toimunu andis Uus-Pärnu kaubanduselule raske hoobi. Raad kurtis (ja mitte ilma põhjusega), et kodanikud ja linn laostuvad.⁸⁹¹ Allakäigust annab tunnistust ka mitme hansakaupmehe pankrotistumine, samuti üksikute Uus-Pärnust lahkumine.

4.1.4. Uus- ja Vana-Pärnu konkurents

Uus- ja Vana-Pärnu vahelistest suhetest keskajal pole palju teada, kuid arvestades linnade lähedust, olid need paratamatult tihedad. Vana-Pärnu pärusraamatu teateil olid Uus-Pärnu kodanikud mitmel puhul lepingute sõlmimise juures tunnistajateks.⁸⁹² Vana-Pärnu bürgermeistrile Hinrick van Salmenile kuulus esinduslik kivimaja Uus-Pärnus.⁸⁹³ Uus-Pärnu Pühavaimu kirikul (ja/või seegil) oli naaberlinnas krunt, mille 1522. a müüsid vöörmündrid 15 marga eest Katteryne Mestackele.⁸⁹⁴ Teateid on Uus-Pärnu rae ja kodanike antud laenudest Vana-Pärnu elanikele.⁸⁹⁵ Suhteid oli kahe linna vahel ka käsitöölise tasandil. Enam kui tõenäoliselt kasutati vastastikku käsitöömeistrite teeneid.⁸⁹⁶

Hansalinna privileegideta Vana-Pärnust polnud Uus-Pärnule tõsiselt võetavat konkurenti kaubanduses – küll aga vastupidi. Vana-Pärnu dateerimata *bursprake*'s leidub üks punkt, mis on otseselt ordulinna kaupmeeste vastu suunatud. Nõuti, et keegi ei võtaks Uus-Pärnu omadelt raha, soola või ükskõik millist kaupa selleks, et sellega linnas kasulikult äritseda või seda ära müüa. Need, kes tahavad millegagi kaubitseda, peavad ise endale kaupa ostma ja teadma, kuidas ennast kahjude eest kaitsta. Kui saadakse teateid ning tehingud tõestuvad, siis peab asja lahendamine jääma rae otsustada.⁸⁹⁷ Vastava määruse vastuvõtmine pidi olema ajendatud reaalsest oludest, s.t ordulinna kaupmehed üritasid küllap Vana-Pärnu (jae)kaubandust oma kontrolli alla saada ja oma huvides ära kasutada.

Pööre kahe linna suhetesse saabus 1540. aastatel, kui Vana-Pärnust sai esimest korda ordulinna häiriv konkurent kaugkaubanduses. Väärrib tähelepanu, et mõned Uus-Pärnu kodanikud hakkasid 1540.–1550. aastatel huvi tundma kinnisvara vastu Vana-Pärnus. Toimus Uus-Pärnu kaupmeeste väikesemastaabiline invasioon naaberlinna. Raehärra Peter Helwich (†1546) oli ostnud oma naise sugulaselt Jurgen Nyneghalilt majaplatsi lepiku all. 1557. aastal müüs Helwichi lese uus mees Jurgen Wolters selle kinnisvara teisele Uus-Pärnu kodanikule Berndt Fronesile.⁸⁹⁸ Uus-Pärnu kaupmehele Hans Prussele müüs Vana-Pärnu raad 1554. aastal 200 marga eest maja.⁸⁹⁹ Ka Uus-Pärnu raehärra Joachim Klemroggen oli ostnud millalgi ühe krundi Vana-

⁸⁹⁰ Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte*, lk 167.

⁸⁹¹ TLA, B. D. 5 I b, l. 41, 45.

⁸⁹² PA, lk 72, nr 53–54, lk 77, nr 74.

⁸⁹³ PA, lk 175, nr 53.

⁸⁹⁴ PA, lk 70, nr 44.

⁸⁹⁵ Marthen Ryssenbeck maksis 1551 Uus-Pärnu raele 50 marka, PA, lk 77, nr 74. 1559 maksis Carsten Dudynck 50 marka Uus-Pärnu kodanikule Tilman Dorrele.

⁸⁹⁶ Johan van Ereffthen'il oli 1553 Uus-Pärnu kullassepa juures väärisasju, vt PA, lk 83, nr 93.

⁸⁹⁷ PA, lk 111, § 19.

⁸⁹⁸ PA, lk 93, nr 123, 124.

⁸⁹⁹ PA, lk 87–88, nr 109. Tunnistajad Hans Prusse tehingu juures Harmen Doenhoff, Hans v. Lynthem, Jakob Loeyener, Tonyghes Wrangel. Nendest vähemalt Lynthem ja Loeyener olid Uus-Pärnu kodanikud.

Pärnusse, kuid pole kindel, kas ta seda ise kasutas.⁹⁰⁰ Bartholomeus v. Ghoer müüs 1550. a oma maja ja puuviljaaia Uus-Pärnus elavale Ghossen Krabbele (*wanende tho der Nyghen Parnow*).⁹⁰¹ Uus-Pärnu kaupmeeste huvi Vana-Pärnu vastu võis olla tingitud soovist investeerida soodsalt kinnisvarasse, kuid see võis olla seotud ka parajasti kaubanduselus toimuvaga. Kui piirati vilja väljavedu Uus-Pärnust ning sealsed kaupmehed hakkasid nn kõrval-sadamate tõttu kahjusid kandma, üritasid nad end kindlustada Vana-Pärnus, kus vilja väljaveo keeldu ei rakendatud. Tundub isegi tõenäoline, et mõned Uus-Pärnu kaupmehed lasid oma vilja Vana-Pärnu kaudu välja vedada.

4.1.5. Kaupmeeste kaubandussuhted ja -kontaktid

Liivimaa linnadest olid Uus-Pärnul kõige tihedamad, sh kaubanduslikud sidemed **Riia** ja **Tallinnaga**. Läbi Uus-Pärnu kulges Tallinnast Riiga viiv maantee, niisamuti liikusid Riia ja Tallinna vahet suured ja väikesed laevad. Uus-Pärnust pole säilinud ühtegi kaupmeesteraamatut, seega puudub ülevaatlik informatsioon kaupmeeste tegevusest ja ärikontaktidest. Uus-Pärnu rae märkmeraamatusse jõudsid ainult võla- ning pandiasjad. Riiaga⁹⁰² olid Uus-Pärnul suhteliselt tihedad sidemed: leidus kodanikke, kes olid juba päritolu kaudu Riiaga seotud. Kaubanduspartnerid Riias olid mitmel Uus-Pärnu kaupmel. Euert Duckeri äripartner Riias oli Casper Hartmann.⁹⁰³ Kaupmehed panid vahendid kokku, et ühiseid äriplane ellu viia. Näiteks Uus-Pärnu raehärra Johann Krabbe ja Riia kodanik Albrecht Hintzke kavatsesid koos Amsterdamis linnaseid müüa.⁹⁰⁴ Paraku nende laev purunes, nii et linnased tuli maha müüa juba Rostockis. Riia kodanikud oli Uus-Pärnu kodanikele võlausaldajad. Raehärra Wolmer Rauen laenas 1555. a Riia bürgermeistrilt Johan Spenckhusenilt 500 marka (30 marka renti aastas) oma maja peale.⁹⁰⁵ Kuid ka Riia kodanikud said Uus-Pärnust laenu. Näiteks Herman Hulsman sai Nikolai kiriku Anna altari summadest 200 marka.⁹⁰⁶ Alati ei ole aru saada, kas tegu oli lihtsalt laenuga või oli võlg tekkinud ühise äritegevuse kaudu. Hans Holthusenil oli Riia kodanike Vicentz Glandorpi ja Sander Koningki ees võlgu 1100 riia marka.⁹⁰⁷ Tõenäoliselt olid kõik kolm seotud mingi ühise äriaga. Hinrich van Hamme pärandi hulgas leidus võlakiri (*hantschryft*), mis annab tunnistust tema ärisuhetest Jochym Preckeliga Riias.⁹⁰⁸

Tihedad suhted olid Uus-Pärnul ka Tallinnaga. Mitu kaupmeest oli Tallinna kaupmeestega perekondlikult seotud. Heise Vegesack ning eeldatavasti ka Berndt Hessels olid sealt pärit. Raehärra Asmus Glinthi naine Doratie Kleuers oli sündinud Tallinnas, oli sealse kaupmehe tütar.⁹⁰⁹ Tallinna kaupmehe Berndt Ouerhageni naise sugulased elasid Uus-Pärnus.⁹¹⁰ Overhagen käis Uus-Pärnus nii sugulasi külastamas kui ka äriasju ajamas. Igatahes oli ta 1542. aastaks Uus-Pärnu kodanikule Joachim Lutkenberchile 65 Riia marka võlgu.⁹¹¹ Veel mitu Tallinna kaupmeest oli Uus-Pärnu omadele võlgu. Hynrick van Essen laenas u 1525. a Tonnies Laerilt

⁹⁰⁰ PA, lk 95–96, nr 132.

⁹⁰¹ PA, lk 75, nr 67.

⁹⁰² Suhetest Riiaga, tõsi küll – konfliktsetest suhetest – annab tunnistust ka 15. sajandi lõpul Riia kaupmeeste ja Pärnu kaubasellide vahel puhkenud tüli, mis jõudis otsaga linnadepäevadele ja Liivimaa maapäevale, vt UB II-1, lk 108, nr 166; lk 118, nr 180.; AR III, lk 34–35, nr 15.

⁹⁰³ PA, lk 259, nr 239.

⁹⁰⁴ PA, lk 223, nr 154.

⁹⁰⁵ PA, lk 228, nr 166.

⁹⁰⁶ PA, lk 127, nr 22.

⁹⁰⁷ PA, lk 203, nr 108.

⁹⁰⁸ PA, lk 188, nr 82.

⁹⁰⁹ PA, lk 180, nr 68.

⁹¹⁰ TLA, B. D. 5 I b, l. 52, 52p; vrd ptk 6. 4.

⁹¹¹ TLA, B. D. 5 I b, l. 33.

130 marka, aastase intressiga 12 marka.⁹¹² Heinrich Beslingk ja Heinrich von Essen olid laenanud raha Wyegant von Ahlenilt.⁹¹³ Protsendi peale rahalaenamine oli kaupmeestele üks moodus oma kasumit tulusalt investeerida. See tegi võlakirjast omaette väärtuse, neid pärandati, kingiti, jäeti kaasavaraks. Nii ei nõudnudki 1553. aastal Tallinna kodanikelt Wyegant von Ahleni antud võlga sisse enam tema ise, vaid tema vennapoeg kui tema lähim pärija. Tallinna suurkaupmehel Johann Selhorstil olid Uus-Pärnus nn korrespondendid, kes Lübeckist saabunud kaubalaadungid talle edasi toimetasid.⁹¹⁴ Tallinna siirdusid paremat õnne ja edu otsima nii mõnedki kaupmehed või nende järeltulijad. Üks nendest oli Uus-Pärnu kaupmees Hans van Gulich.⁹¹⁵ Tallinna lahkus ka raehärra Diderich Muntz.⁹¹⁶ Vähemalt mingil eluetapil elas või tegutses Kersten Pilli (Pyll) poeg Christoffer Tallinnas, kus elasid tema ema sugulased.⁹¹⁷ Aastast 1526 on säilinud huvitav kiri, millega Uus-Pärnu raehärrad Lammert Kallenberch ja Diderich Boese kinnitavad Tallinna raele, et Christoffer Pill ei ole päritolult mittedakslane.⁹¹⁸

Seevastu **Tartuga** ei ole vähemasti Uus-Pärnu linnaraamatute põhjal vaadeldaval ajajärgul võimalik täheldada mitte mingisuguseid kaubakontakte. Alles Uus-Pärnu rae protokolliraamat 16. sajandi lõpust annab teada hollandlastest, kes ostsid Tartus vilja kokku ja laevatasid selle Uus-Pärnu kaudu välja.⁹¹⁹ Kontaktid Tartuga olid Uus-Pärnul orduaja lõpul n-õ käsitöölased ja kiriklikud.

Linnaraamatu andmed lubavad arvata, et koostööd tehti ka Viljandi kaupmeestega. Näiteks oli Christoffer Broill 1542. a rukki eest võlgu raehärra Johann Krabbele ning **Viljandi** bürgermeistrile Tonnies Fluggele 600 marka.⁹²⁰ Viljandi kodanik Frantz Becker saatis kolm vakka rukist Viljandi mõõdu järgi Johann van Lynthemile juurde hoiule (*upgeschuddet*).⁹²¹ 1550. aastal hakkas ta vilja tagasi nõudma bürgermeister Lynthemile lese uuel mehelt Claus Brunsilt. Selgus, et Lynthem oli vahetanud rukki soola vastu (*roggen an solte verbutet*), see sool seisis Beckeri nimel tema juures juba ammu. Frantz Becker aga teatas, et tema pole vahetuseks luba andnud. Uus-Pärnu raad andis õiguse Beckerile. Mitte ainult kaupmehed, vaid ka teiste seisuste esindajad ladustasid oma vilja Uus-Pärnu kaupmeeste juurde. Kirbla kirikhärra Lorens Gerholt saatis Diderich Molleri juurde hoiule (*upgeschuddet*) 3 lasti rukist.⁹²² Selle vilja andis Moller veidi enne tulekahju (1533) noorele Johann van Lynthemile, kellele oli võlgu. Riia õiguse järgi aga ei oleks ta tohtinud kirikhärra vilja selleks tarbeks kasutada. Johann van Lynthem nooremalt nõuti 1549. a see 3 lasti vilja välja ning Pawel Krumschake pidi oma kasuisa asjus Lynthemiga ise ära õiendama.

Väärrib tähelepanu, et see võlaasi võeti üles alles 16 aastat hiljem. Vahepeal olid surnud nii Diderich Moller kui ka Lorens Gerholt, viimase asemel nõudis võlga sisse Lihula foogt Claus Smet. Eespool mainitud Frantz Beckeri nõudmine Claus Brunsile vastu "viibis" sellega võrreldes isegi vähe. Becker asus vilja tagasi nõudma 1550. aastal, kui vilja vastuvõtja Johann van

⁹¹² TLA, B. D. 5 I b, l. 31.

⁹¹³ TLA, B. D. 5 I b, l. 47, 47p.

⁹¹⁴ Mickwitz, *Aus Revaler Handelsbücher*, lk 16.

⁹¹⁵ TLA, B. B. 48, l. 634, 634p.

⁹¹⁶ TLA, B. D. 5 I b, l. 50.

⁹¹⁷ PA, lk 42, nr 10.

⁹¹⁸ Roland Seeberg-Elverfeldt. Aus dem Alltag der Beziehungen Revals zu den livländischen Städten im 16. Jahrhundert. — *Reval und die Baltischen Länder*. Jürgen von Hehn, Csaba János Kenéz, Hg. Marburg/Lahn 1980, lk 252, nr 27.

⁹¹⁹ EAA, 711, l. 27.

⁹²⁰ PA, lk 192, nr 88.

⁹²¹ PA, lk 220, nr 148.

⁹²² PA, lk 214–215, nr 138.

Lynthemil surmast oli möödas kaks aastat.⁹²³ Samasuguseid näiteid võib tuua veelgi. Raehärra Peter Wyckbolthi maja põles 1524. aasta tulekahjus maha, kuid alles 1532. aastal müüs lõpuks tema vend Pawel, Viljandi kodanik, selle põlenud maja bürgermeister Lynthemile.⁹²⁴ Rääkimata veel tõsiasjast, et Peteri surmast (†1508?) oli selleks ajaks möödas juba ligi veerand sajandit. Tallinna kaupmees Hynrick van Essen laenas Tonnies Laerilt 130 marka. 1529. aastal kaebas Laer Tallinna raele, et talle on nelja aasta jooksul vaid korra lubatud protsenti makstud.⁹²⁵ Isegi Uus-Pärnu raad ei olnud agaram võlgade sissenõudja. 1541. aastal nentis raad, et juba 14 aastat on Euwoldt Budde ja tema pärijad raele 20 marka võlgu.⁹²⁶ Võlgade tagasinõudmisel ilmutasid kaupmehed lausa üllatavat stoilisust ja pikameelsust. Näiteks tuli 1592. aastal Uus-Pärnu rae ette Heinrich von Volkenbergk, et nõuda Conradt Vitingkhoffi pärijate nimel sisse Euert Ducker vanemale kunagi laenatud mõni tuhat Riia marka.⁹²⁷ Euert Ducker oli selleks ajaks juba pea-aegu 30 aastat surnud, nii jäid tema võlad pärijate klaarida. Samas võib kaupmeeste rahulikku suhtumist mõista, sest võlg ehk võlanõue ei aegunud ning võlakirju sai ka pärandada. Walter Stark väidab veel, et hansakaubanduse krediidisüsteemile olid üleüldiselt iseloomulikud pigem paindlikud kui ranged maksetähtjad.⁹²⁸

Sadamalinnana ulatusid Uus-Pärnu kontaktid kaugele väljapoole Liivimaad. Aprilli keskpaigast novembrini, kui kestis navigatsioonihooaeg,⁹²⁹ võttis Uus-Pärnu sadam vastu Lääne-Hansa ja Liivimaa linnadest tulnud laevu. 16. sajandi andmete põhjal külastasid Uus-Pärnu sadamat mitut tüüpi laevad: suured merelaevad (*groth merßenn schip*),⁹³⁰ jahid, kuutad (*schutte*),⁹³¹ *bordinge*'d⁹³², *kreyger*'id jm. Kui palju laevu ühe hooaja jooksul sadamast läbi sõitis, on võimatu öelda. Tallinnas kõikus see arv 15. sajandil 10–50 laevani aastas; 1531. a külastas Tallinna 69 laeva ning 1545. a koguni 100 laeva.⁹³³ Ajavahemikus 1492–1496 saabus Lübeckisse Uus-Pärnust 21 laeva (Riiast 93, Tallinnast 75).⁹³⁴ 15. sajandi lõpul saabus Uus-Pärnusse Lübeckist 1–4 laeva ja lahkus Lübeckisse 4–7 laeva aastas. Seejuures oli Lübeck küll Uus-Pärnu tähtsaim, kuid kaugeltki mitte ainus kaubanduspartner. Uus-Pärnu raad väitis 1546. aastal, et kui Tallinna külastas 40, siis Uus-Pärnut kõigest 5–6 laeva.⁹³⁵ Rae kaebusest tuleb aru saada, varasemal ajal oli Uus-Pärnut külastanud laevade arv märkimisväärselt suurem. Mitu Lääne-Euroopast tulnud laeva, mis Uus-Pärnu sadamas peatusid, siirdusid veel edasi Tallinna, s.t Uus-Pärnu polnud nende reisi lõpp-punkt. Uus-Pärnu sadamast purjetati ka Liivimaa teistesse sadamatesse – Riiga, Haapsallu, Tallinna ja Narva. Pärnu jõesadam võimaldas randuda vaid väikestel laevadel, suured pidid jääma reidile ning ootama kaubalaadungi paatidesse lossimist. 1558. aastal trükitud “Läänemere kaardi” (1543) seletuses leidub Pärnusse purjetamise kurss.⁹³⁶ Selle on kirja pannud hollandlane Cornelis Anthonisz. Tema järgi tuli Pärnusse purjetada Ruhnu saare tagant.

⁹²³ PA, lk 220, nr 148.

⁹²⁴ PA, lk 165, nr 31.

⁹²⁵ TLA, B. D. 5 I b, l. 31.

⁹²⁶ Lisaks oli 42 marka võlgu 14 aasta jooksul vähem makstud üüri eest, vt PA, lk 175, nr 53.

⁹²⁷ EAA, 711, l. 87p.

⁹²⁸ Walter Stark. Über Handelstechniken auf dem Brügger Markt um die Wende vom 14. zum 15. Jahrhundert. — *Hansekaufleute in Brügge*. Teil 4. Nils Jörn, Werner Paravicini, Horst Wernicke, Hg. Frankfurt am Main 2000, lk 102.

⁹²⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 166.

⁹³⁰ Võimalik, et siin on mõeldud suuri hansakogesid, mis mahutasid 90–100 sälitist, vt Paul Heinsius. *Das Schiff der Hansischen Frühzeit*. Köln, Wien 1986, lk 244.

⁹³¹ Kuutad olid 15–20-tonnise kandevõimega paadid, mis olid kõlblikud ka väiksemateks sõitudeks Läänemerele, vt Kivimäe, *Tallinn ja Hansa*, lk 381.

⁹³² PA, lk 292, nr 29: *Item gegeven deme schipper, de na deme bordinge reisede xx mr, dyt gelt her Johan van Linten gesant*.

⁹³³ *Tallinna ajalugu*, lk 107.

⁹³⁴ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 166.

⁹³⁵ Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte*, lk 167.

⁹³⁶ Kivimäe, *Pärnu kui hansalinn*, lk 63.

Lisaks kursi kirjeldusele on ta joonistanud ka Uus- ja Vana- Pärnu silueti, nii nagu see laevameestele merelt saabudes silmapiirile kerkis. Uus-Pärnu kaupmehed suhtlesid ise otse Lääne-Hansa linnadega. Nad kasutasid kauba Lääne-Euroopasse saatmiseks Läänest tulnud laevu, kuid nähtavasti oli nende käsutada ka oma laevu. Raehärra Tonnies Laer jättis pärijatele oma osaluse ehk oma osa laevast (*dat gelt van synem schepes partte*). Kas see tähendas laadungit või tõepoolest laeva, see jääb antud juhul lahtiseks. Päril kindlasti oli aga tegu laevaga, mille ajavahemikus 1550–1560 lasid ehitada Uus-Pärnu raehärrad Goswin (Gossin) Suselbecke ja Conradt Vitingkhoff ning kullassepp Cordt Molringk Kuramaal Liepājas.⁹³⁷

Väljaspool Liivimaad olid **Lübeck**, samuti **Rostock** Uus-Pärnu tähtsad kaubanduspartnerid juba 14.–15. sajandil. 1492. aastal eksisteeris Rostockis Riiga ja Pärnusse sõitjate kompanii.⁹³⁸ 16. sajandil oli Lübeck endiselt arvestatav kaubanduspartner.⁹³⁹ Uus-Pärnu märkmeraamatust ilmsiks tulev kaupmehe Pawel Krumschacke võlg – 125 taalrit – Lübecki kodanikule Daniell Broeckhusenile peaks viitama nendevahelistele ärisuhetele.⁹⁴⁰ Üha enam aga tõusis Preisi linnade osa Uus-Pärnu kaugkaubanduses ja välissuhtluses. Norbert Angermann osutab, et Lübecki järel oli Liivimaa hansalinnade jaoks Läänemere-ruumis tähtsuselt teine kaubanduspartner Danzig.⁹⁴¹ Tihedad kontaktid viimasega tulevad ilmsiks ka Uus-Pärnu allikaist. **Danzigist** ostis Uus-Pärnu raad linnale suurtükirattaid. Danzigis elas Uus-Pärnu kodanike sugulasi, näiteks Claus Molleri vend Tonnies.⁹⁴² Raehärra Tonnies van Laeril oli Danzigis nähtavasti kaubanduspartner Pawel Tollen, kellele ta oli võlgu 320 Riia marka.⁹⁴³ Mainida tuleb ka sidemeid **Königsbergiga**. 1555. aastal tegi Pawel Krumschacke nähtavasti ärireisi Preisi- maale Königsbergi, kus ta muu hulgas ajas ühe kaaskodaniku pärandusasu.⁹⁴⁴ Nimelt elasid seal Aßmus Ernste vanemad. Viimane oli veresugulane Uus-Pärnu kodaniku Hans Prussega,⁹⁴⁵ nii tundub usutav ka Hansu preisi päritolu (sellele viitab tema nimi). 16. sajandil tõusis **Amsterdami** tähtsus rahvusvahelises kaubanduses. See suunas ka Uus-Pärnu kaupmeeste huvid sinna.⁹⁴⁶ Seda, kui suurejooneline ja mastaapne võis olla ühe väikelinnas resideeruva kaupmehe äri, demonstreerib Euert Ducker, kel olid kaubanduslikud sidemed isegi **Rootsi** kuninga- kojaga.⁹⁴⁷ Tema abilise ehk kaubasellina tegutses aadlisoost Jurgen Luggenhausen. Säilinud on Euert Duckeri kirjad aastast 1550 ja 1552 Rootsi kuningale. 1550. aastal kirjutab ta Tallinnast ning räägib 200 laevanaela (33 200 kg) kanepi laevatamisest.⁹⁴⁸ Ühe laevanaela hinnaks nimetab ta 22 marka, mis teeb laadungi koguväärtuseks 4400 marka. 1552. aastal kirjutab Ducker Uus-Pärnust põhjusel, et kuninga “teener” Georg Ballinger oli talle võlgu 2225 marka 35 lasti rukki, nisu, humalate ja härgade eest.⁹⁴⁹ Tallinna jaoks mängis kogu keskaja jooksul

⁹³⁷ EAA, 711, l. 49, 49p: ... wie ehr anno ...ein schipff zur Liba in Curlant bauwen laßen, inwelchen s. her Gosschen Suselbeke ein 4 part und volgendes s. her Conrath Vitinghoff ein 4 part mith ihme gerëdet oder geschiffet...

⁹³⁸ Hausmann, *Beiträger zur Geschichte der Stadt Pernau im Mittelalter*, lk 91; Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 232.

⁹³⁹ Vt Lübeckist saabunud laevade kohta UB II-3, lk 388–389, nr 543.

⁹⁴⁰ PA, lk 252–253, nr 221.

⁹⁴¹ Norbert Angermann. Die Bedeutung Livlands für die Hanse. — *Die Hansa und der deutsche Osten*. Norbert Angermann, Hg. Lüneburg 1990, lk 109.

⁹⁴² TLA, B. D. 5 I b, l. 44–44p.

⁹⁴³ PA, lk 181, nr 69.

⁹⁴⁴ PA, lk 237, nr 186.

⁹⁴⁵ PA, lk 237, nr 186.

⁹⁴⁶ Vt PA, lk 223, nr 154.

⁹⁴⁷ Kasutatud on Heinrich Laakmanni koostatud regestit Duckeri kirjast, vt DSHI 100, nr 29.

⁹⁴⁸ Kasutatud on Heinrich Laakmanni koostatud regestit Duckeri kirjast, vt DSHI 100, nr 29.

⁹⁴⁹ Kasutatud on Heinrich Laakmanni koostatud regestit Duckeri kirjast, vt DSHI 100, nr 29.

kaubavahetus Soome ja Rootsiga olulist rolli.⁹⁵⁰ Selles seoses on tähelepanuväärne, et ka Uus-Pärnu kaupmees püüdis 16. sajandi esimesel poolel Rootsiga kaubanduskontakte arendada.

4.2. KAUPMEHE IGAPÄEVANE TEGEVUS

4.2.1. Krediit

Kaupmehed vajasid äritegevuseks enamasti alati krediiti ja see sundis neid võlgu tegema. Varasemal ajal oli üks suuremaid võlausaldajaid kirik, aga reformatsioon ja kirikuvarade sekulariseerimine muutis olukorda. Kaupmehed leidsid uued laenuandjad. Nende valik oli ilma kirikutagi lai: kohalikud vasallid, orduhärrad, oma linna kaupmehed, teiste linnade kaupmehed, kaupmeeste kompanii, raad. Eriti just ettevõtlike kaupmeeste kinnisvara oli laenudega koormatud. Laenatud summad näitavad, et Uus-Pärnu kaupmeeste äritegevuse mastaabid polnud sugugi väikesed. 1549. aastal laenas Uus-Pärnu kodanik Hans van Drochtersen Saare-Lääne piiskopi vennalt Christoffer von Munchhausenilt kinnisvara peale 1000 Riia marka, mille ta vastavalt sõlmitud kokkuleppele hiljem tagasi maksis.⁹⁵¹ 1544. aastal laenas noor Johann van Lynthem, bürgermeistri vend, Vicke Wrangelilt 500 marka, mille eest ta pantis oma maja.⁹⁵² Sellesama maja müüs ta 1548. a Euert Duckerile. Kõnealuse kinnisvara peale võttis Euert Ducker 1551. a Vigala aadlimehelt Vicke Wrangelilt 1700 Riia marka laenu ja suutis selle tähtajaks tagastada.⁹⁵³ Ducker sai krediiti ka Karksi vana foogti Melcher van Galeni ja Karksi kumpani Johan van Scharenberchi käest.⁹⁵⁴ Pärast Galeni surma olid vajalikud pikaajalised tasaroveldused orduga. 1560. aasta paiku loovutas hertsog Magnus Duckerile Hiiumaa ametkonna 3500 taalri suuruse võla katteks, mis oli nähtavasti Saare-Lääne piiskopi Johannes van Monchhauseni jäetud pärandus.⁹⁵⁵ Mitte alati ei toonud äritegevus kaasa loodetud edu, seepärast oli päris tavaline, et toimekal kaupmehel jäi pärast surma mitu rahuldamatat võlausaldajat. Nii juhtus ka Euert Duckeriga. Paar aastat pärast tema surma, s.o 1565. aastal, ilmusid Uus-Pärnu rae ette auväärased Arnoldus Vitingkhoff, Claus Aderkas, Winrich Varenßberch, Otto Gilßen kui Lihula nunnakloostri eestseisjad, et sisse nõuda 5000 Riia margast võlga, mille Euert oli aastate eest nunnadelt laenanud, pantides oma kinnisvara Uus-Pärnus.⁹⁵⁶ Samal aastal üritas endine Läänemaa stiftifoogt Diderich Kalff omalt poolt Euert Duckeri pärijatelt sisse nõuda 4000 Riia margast võlga.⁹⁵⁷ Duckeri äritegevus oli tõeliselt suurejooneline, kuivõrd juba võlgu jäi temast maha vähemalt 9000 Riia marga väärtuses. Võrdluseks olgu toodud, et umbes samal ajal kui Ducker laenas Lihula nunnadelt nagu mängeldes 5000 marka ja suutis Saare-Lääne piiskopile anda krediiti koguni 14 000 marga ulatuses, jäid Uus-Pärnu raearvete andmetel linna väljaminekud aastas vahemikku 1000–2500 marka. Jurgen Uxkull Paadremaalt laenas Uus-Pärnu raehärrale Joachim Mollerile 500 Riia marka ja pidi seda samuti pärijatelt sisse nõudma.⁹⁵⁸ Suurtes võlgades surid raehärrad Tonnies van Laer, Peter Helwich, Wolmer Rauen, Hinrich van Lynthem. Viimati nimetatud võlgade nimekiri on kantud raeraamatusse lausa eraldi sissekandena.⁹⁵⁹ Kokku oli Hinrichil võlgu u 9000 Riia marga väärtuses. Kui suur oli kogu tema

⁹⁵⁰ Näiteks aastail 1535–1556 pärines 1019-st Stockholmis tollitud laevast 253 Tallinnast, vt Angermann, *Die Bedeutung Livlands für die Hanse*, lk 107.

⁹⁵¹ PA, lk 214, nr 136.

⁹⁵² PA, lk 198–199, nr 101.

⁹⁵³ PA, lk 226, nr 160.

⁹⁵⁴ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 199.

⁹⁵⁵ Ivar Leimus. *Duke Magnus of Holstein, his debts and creditors*. (Käsikiri autori valduses.)

⁹⁵⁶ PA, lk 251, nr 218.

⁹⁵⁷ PA, lk 251, nr 219.

⁹⁵⁸ PA, lk 213, nr 132.

⁹⁵⁹ PA, lk 212, nr 130.

varandus, jääb teadmata. Väärib tähelepanu, et ebaõnne korral võis kaupmees olla varaliselt vaesemgi kui mõni käsitööline, kuid alles jäi ikkagi tema sotsiaalne prestiiž, õigus kuuluda linna esinduskorporatsiooni jms.

Kaupmeeste kinnisvara tagatisel laenuvõtmisel oli Uus-Pärnu kaubanduselu languse tingimustes linna jaoks tervikuna negatiivsed tagajärjed. Nimelt vahetas tagatisena panditud kinnisvara sageli omanikku, sattudes orduhärrade, ümberkaudsete vasallide jt valdusesse. Sel kombel omandas suure kinnistu Koonga mõisa valitseja ja Läänemaa stiftifoogt Christoffer van Monchhausen. 1547. aastal laenas Jasper Sasse temalt maja ja aedade peale 1600 marka,⁹⁶⁰ aga kaks aastat hiljem kuulutas end maksujõuetuks. Võla katteks panditud vara läks Monchhausenile, kes kinkis selle oma soosikule Stephanus Vetterile, tulevasele Uus-Pärnu rae-härrale, pärandatavaks omandiks.⁹⁶¹ Paljud kinnisvarad aga jäidki aadlike valdusesse. Läänemaa stiftifoogt (1548–1552?) Wedich Doenhoff ostis 1553. a Aleff Lynthemilt 4000 Riia marga eest Riia värvate juures asunud nn Widenhouede' maja.⁹⁶² Audru mõisavalitseja Herman Doenhoff ostis Järva foogtilt maja, mille viimane oli 1555. a ostnud raehärra Diderich Muntzilt.⁹⁶³ 1560. aastal müüs Hermann kinnisvara orduvasall Hartwich Platele. Plate pidi panema majja elama "ausad sakslased" (*ok stets einen erligen duitzsche dar inn wanende hebben*).⁹⁶⁴ 1547. aastal ostis Saaremaalt pärit aadlik Berndt Berch 1500 marga, poole lasti rukki ja poole lasti linnaste eest Hinrich van Ackenilt kivist elumaja koos aiaga Punase torni juures. Viimasest jäi 1 osa müüjale ja 2 osa ostjale.⁹⁶⁵ Pole teada, kas Berch ise seda maja üldse kunagi elukohana kasutas.⁹⁶⁶ Linnale oli see kahjulik, sest aadlikud ise linnas ei elanud ning panid oma majadesse elama teenijarahva, kes ei täitnud kodanikukohuseid. Vähemalt kaebas Uus-Pärnu raad 1556. aastal selle üle ordumeistrile.⁹⁶⁷

4.2.2. Meeskond – kaupmees ja tema abilised

Kuidas oli üles ehitatud Uus-Pärnu kaupmehe äri ning korraldatud tema igapäevane tegevus, seda kõike on olemasolevate andmete põhjal suhteliselt raske kirjeldada. Kaupmehe kontor oli tema elumaja. Maja keldris hoiti soola, ülakorrustel vilja, eluruumides toimusid ärikõnelused, sõlmiti lepinguid. Mitmel kaupmehel olid eraldi kiviaidad ja poed. Kaupmehe ettevõttesse kuulusid tema pereliikmed. Naised täitsid ajutiselt abikaasa tööülesandeid, kui viimane viibis reisil vms, samuti jätkasid nad pärast mehe surma tema äritegevust, kasutades sealjuures tema pitsatit.⁹⁶⁸ Abi oli kaupmehele ka poegadest, kes polnud veel oma äri alustanud. Igal suurkaupmehel oli ka kaubasell (teener), kes teda igapäevases töös aitas. Kaupmehel tohtis korraga olla ainult üks kaubasell.⁹⁶⁹ Teenri ülesannete hulka kuulus palgatööjõu üle valvamine, kauba-saadetiste vastuvõtt, kauba pakkimise kontrollimine, kaalumine ja laadimine vankritele või laeva jms. Teenri ülesannete hulka kuulus ka müük poes. Kui kaupmees oli reisil, võis teener teda

⁹⁶⁰ PA, lk 153–154, nr 1.

⁹⁶¹ PA, lk 215–216, nr 139.

⁹⁶² PA, lk 232–233, nr 174.

⁹⁶³ PA, lk 244, nr 205; vrd lk 235–236, nr 182.

⁹⁶⁴ PA, lk 244, nr 205.

⁹⁶⁵ PA, lk 206, nr 117.

⁹⁶⁶ 1562 müüs ta maja edasi Curt Eiche'le, kirjutades selle kohta Kuressaares stiftifoogti asetäitja Jurgen Vitingkhoffi juuresolekul tunniskirja, PA, lk 263–264, nr 256.

⁹⁶⁷ SRA, *Livonica I*:17, 19. 09. 1556: ... *unde des sien bie nha de besten erve unde husere den heren unde Junckeren vast thogehorich, dar ße gaer arme luide in wonende hebben, de vorwaer der stadt unpflicht borden unde obliggen mith nichte dragen konnen.*

⁹⁶⁸ PA, lk 250, nr 215: ... *meines mannes gewontliche pitzier under upt spatium disser schriffit wetenlich laten drucken.*

⁹⁶⁹ Niitemaa, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte*, lk 233.

esindada. Kaubasell ajas oma peremehe äriasju ka väljaspool Liivimaad. Sellid palka ei saanud, neil olid kaupmehe majas prii kost ja rõivad. Neile jagati regulaarselt väikseid summasid (osa kasumist) või loovutas kaupmees suurema summa, et sell saaks alustada iseseisvat äri. Uus-Pärnu kaupmees Hans Stockfisch oli Herman van Hoeuelli juures kaubaselliks (*alse he ein geselle im huse gewesen*). Ta sai oma peremehelt 200 marka laenuks (*tho wedderlegginge na kopmans gebruck entvangen*), et alustada oma äri.⁹⁷⁰ Kuid varase uusaja algul oli Uus-Pärnus üha rohkem kaupmehi, kes ei olnud vanal traditsioonilisel moel ennast kaupmehena sisse seadnud, s.t algkapitali olid nad omandanud teisel viisil. Mitu Uus-Pärnu suurkaupmeest oli eelnevalt olnud ametis kas ordu või Saare-Lääne piiskopi juures ning teeninud seal äri alustamiseks vajaliku algkapitali, ühtlasi loonud vajalikke sidemeid. Näiteks gildivanem Dam van der Bram oli Audru mõisavalitseja 1522–1526, Joachim Klemroggen oli samas ametis 1531, Euert Ducker oli 1552–1553 Lihula nunnakloostri foogt. Stephanus Vetter oli Saare-Lääne piiskopi venna Christoffer van Monchhauseni sekretär ja täievoliline esindaja. Tasuks teenistuse eest kinkis Christoffer talle 1549. a kinnisvara Uus-Pärnus. (Ordu teenistuses olnud Uus-Pärnu kaupmeestest oli lähemalt juttu peatükis 2.5.)

Reisimine oli kaupmehe elu üks tähtsaid komponente. Kuigi hiliskesk- ja varasel uusajal sai kaupmees ka oma kontorist palju asju aetud, ei kadunud vajadus kaubareiside järele. Reisid viisid nii Liivimaa eri paikadesse kui ka Liivimaalt väljapoole. Algajate kaupmeeste üks äritegemise viis oligi maal ringirändamine: ühelt kirikulaadalt teisele, külast külla. Uus-Pärnu kaupmeeste kaubareiside kohta on leida väga vähe informatsiooni. 1517. aasta kirjas Tallinna raele mainib Pärnu komtuur Kersten Pilli Liivimaalt eemalviibimist, mida võib pidada kaubareisil käimiseks.⁹⁷¹ 1537. aastal mainib Otto Uxkull bürgermeister Lynthemil viibimist Vigalas.⁹⁷² Võimalik, et seegi oli kaubareis, arvestades, et Vigalast tuli Uus-Pärnusse lina ekspordiks.

Hansakaupmeeste puhul olid sageli lähisugulased nende äripartnerid.⁹⁷³ Koos Bürgermeister Johann van Lynthemiga tuli Uus-Pärnusse elama ka tema vend Johann van Lynthem noorem. Uus-Pärnusse asusid elama vennad Johann ja Hinrich van Acken. Raehärra Peter Wyckbolthi vend oli Viljandi kaupmees ja raehärra, Dam van dem Brami vend oli Narvas raehärra. Kas kõigil nendel juhtudel olid vennad ka teineteise äripartnerid, pole paraku võimalik dokumentaalselt tõestada, kuid see on üsna tõenäoline. Ainult vendade Lynthemite puhul on asi kahtlane, sest nende suhted olid kohati väga teravad. 1537. aastal toimus nende vahel suurem arveteklaarimine, mis jõudis ka Uus-Pärnu linnaraamatusse.⁹⁷⁴ Tegu oli bürgermeisteri võlaga vennale ning laimujuttudega, mida noor Johann ja tema lapsed levitasid bürgermeisteri ja tema pere kohta. Bürgermeister Johann van Lynthemil enamikust poegadest (Johann, Diderich, Hinrich, Aleff, Berndt) said samuti kaupmehed, kuid kas ja kuidas nende ja isa ärid olid seotud, selle kohta pole midagi teada. Isaga võrreldavat edu ei näi neist ükski saavutanud olevat, kuid see mulje võib tuleneda andmete puudusest. Bürgermeisteri poeg Hinrich tegi arvestatavat sotsiaalset karjääri, saades 1550. a Uus-Pärnu raehärraks, kuid suri suurtes võlgades. Vaieldamatult jõukad ja edasipüüdlikud olid kõik Lynthemil väimehed, kelle hulka kuulusid raehärrad Claus (Nicolaus) Zinte (Sinte), Heise Vegesack, Berndt Hessels ja Johann Follen ning ordu aseksler Johann Vischer. Raehärra Johann Schuttel oli üks poeg ja neli tütart. Saatuse ironiana ei ole tema pojast, kellest pidanuks ju saama isa äri jätkaja ning kel olnuks eeldused teha linnas ka edukat sotsiaalset karjääri, õieti midagi teada. Seevastu mängisid Schutte kaks lehestunud tütart (*Klemmroggesche* ja *Klanthsche*) Uus-Pärnus

⁹⁷⁰ PA, lk 249, nr 215.

⁹⁷¹ PA, lk 43, nr 10.

⁹⁷² *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540)*, lk, 369, nr 930.

⁹⁷³ Vt Mickwitz, *Aus Revaler Handelsbücher*, lk 11–25.

⁹⁷⁴ PA, lk 193–194, nr 91.

märkimisväärset rolli.⁹⁷⁵ Ühelt poolt seepärast, et nad elasid väga vanaks, üle ka kõige raskemad ja keerulisemad ajad. Teiselt poolt tegutsesid nad mõlemad pärast oma abikaasa surma iseseisvalt edasi kaugkaubanduses.⁹⁷⁶

4.3. EKSPORDI- JA IMPORDIARTIKLID

Kõige olulisema osa Uus-Pärnu ekspordist moodustasid kohalikud põllumajandussaadused. Nendest tähtsaim oli Lääne-Euroopas kõrgelt hinnatud Liivimaa teravili: **rukis, oder ja linnased**. Balthasar Russow märgib oma kroonikas, et Liivimaa sõja eel veeti Liivimaalt Tallinna kaudu välja kuni 10 000 sälitist rukkeid.⁹⁷⁷ Uurijad peavad seda arvu liialdatuks. Gunnar Mickwitzi järgi oli seda 3000–4000 sälitist aastas.⁹⁷⁸ Tallinna rae protokollis 1553. a keskpäigast leidub korraldus, milles märgitakse 94 viljaeksportija olemasolu ja linnast välja-veetava vilja lubatud kogusena 2500 sälitist aastas. 15 kodanikku loetelus tohtisid ekspordida igäüks üle 50, enamik 20–30 sälitist vilja.⁹⁷⁹ Uus-Pärnu jäi viljaväljaveo mahus Tallinnale kahtlemata alla. Kindlasti on õigustatud Heinrich Laakmanni väide, et 1552. aastal ordumeister Heinrich von Galeni välja antud privileegi puhul Uus-Pärnule, õigusega vedada igal aastal välja kuni 100 sälitist rukkeid, oli tegu mingi erimäärusega.⁹⁸⁰ Mainitud kogus on kahtlemata liiga väike. Kõigest mõned aastad varem, s.o 1546. aastal oli ordumeister käskinud kõigil orduametnikel lubada ainuüksi Hans Bremeril laevatada 100 lasti vilja, linnaseid ja otri kas Tallinna, Riia või Uus-Pärnu sadamast Lübeckisse,⁹⁸¹ kus valitses viljapuudus.⁹⁸² 1553. aastal andis Saare-Lääne piiskop Johannes van Monchhauseni korralduse, et Koonga mõisast saadetakse Tallinna või Pärnu 100–150 sälitist rukkeid ja otri müügiks.⁹⁸³ 1556. a kirjas ordu-meistrile mainib Uus-Pärnu raad, et ainuüksi riialased on Uus-Pärnust välja vedanud 800 lasti vilja.⁹⁸⁴ Samas need kogused, mis Uus-Pärnu linnaraamatusse kantud tehingutes kajastuvad, on suhteliselt väikesed, enamasti alla 10 lasti, mõnikord käis arvestus isegi vakkades. Kuigi Balthasar Russow mainib, et linnaseid ei veetud Liivimaalt üldse välja, vaid kõik pruuliti koha-peal õlleks,⁹⁸⁵ ei pea see siiski paika. Uus-Pärnu väliskaubanduses olid rukki kõrval just linnased ja oder tähtsal kohal. Näiteks oli Hinrich van Lynthem 1547. a võlgu koguni 100 lasti linnaseid (1 last maksis 60 marka).⁹⁸⁶ Linnased olid üldiselt rukkiga umbes samas hinnas. 1550. aastal lasi Christoffer von Monchhausen Uus-Pärnust kapten Hinrick Albertzenil, *alias* Hay'l, meritsi välja vedada 60 (või 50?) lasti linnaseid.⁹⁸⁷ Võimalik, et linnaste osa väljaveos orduaja lõpul varasemaga võrreldes tõusis.

⁹⁷⁵ Vt nende kohta veel ptk VI.

⁹⁷⁶ EAA, 711, 290 p. Ühel õel olid sidemed Lübecki kaubaselliga Clawes Lembecken'iga. 1572 oli naine talle võlgu 27 laevanaela lina, Pärnu *knocken*, vt EAA, 711, l. 172.

⁹⁷⁷ Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk 44.

⁹⁷⁸ Mickwitz, *Aus Revaler Handelsbücher*, lk 69–70; vt ka Kivimäe, *Tallinn ja Hansa*, lk 383.

⁹⁷⁹ ETA, lk 236–237.

⁹⁸⁰ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 153; vrd Kivimäe, *Pärnu kui hansalinn*, lk 75.

⁹⁸¹ Hansan, Regesten II, lk 118; TLA, A. a. 21, l. 155p–158.

⁹⁸² Lübeck ja Hamburg olid 1545/46 Tallinna korduvalt palunud saata neile erandkorras vilja, sest selle kallinemise tõttu kannatasid nad suurt puudust, vt *Revaler Regesten*. Roland Seeberg-Elverfeldt, Hg. Bd. I. Göttingen 1966, nr 287–287c.

⁹⁸³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 154.

⁹⁸⁴ SRA, *Livonica* I:17, 19. 09. 1556: [...] *dan de Rigesche borgere unde gesellen [...] hebben dissen sommer alleine bie uns over de achte hundert last kornes, underden þe nicht eine last van uns gekofft, uthgeshepet.*

⁹⁸⁵ Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk 44.

⁹⁸⁶ PA, lk 212, nr 130.

⁹⁸⁷ PA, lk 219, nr 145.

15. sajandi lõpu Lübecki naelatolli raamatute järgi veeti Uus-Pärnust Lübeckisse peamiselt lina, mis moodustas 92,5% Uus-Pärnu ekspordi koguväärtusest.⁹⁸⁸ Lübecki andmete põhjal ületas linakaubanduses Uus-Pärnu koguni Riit, kuid jäi alla Tallinnale. Uus-Pärnust veeti 1492. aastal välja 157,5 tünni (u 102 375 kg) lina, 1494. aastal 189,5 (u 123 175 kg) ja 1495. aastal 170,5 tünni (u 110 825 kg).⁹⁸⁹ Linakaubandusest Uus-Pärnus orduaja lõpul selget ülevaadet saada on keeruline. Kui suure osa see linna väljaveost moodustas, on ebaselge, sest Lübecki andmed peegeldavad ainult ühte osa ekspordi kogumahust. Kahtlemata jäi linaeksport koguseliselt alla viljaekspordile, seda näitab juba kas või tõsiasi, et vilja puhul käis arvestus lastides, lina puhul tünnides. Ometi leidub mitu viidet, mis osutavad lina erilisele tähtsusele Uus-Pärnu kaubanduses ja igapäevases elus. Linnas oli kaks kohta, kus linaga tegeldi: linna-kaalud, kus lina kaaluti, ning linapressid, kus lina pakiti ning vististi ka ropsiti.⁹⁹⁰ Linatünni suurus oli Hansa liidu reeglite järgi paika pandud. 1498. aasta Bremeni hansapäeva määruse järgi võis Pärnu tünn kaaluda 4 Riia laevanaela (u 665 kg).⁹⁹¹ Uus-Pärnus oli kaks linapressi, nendest üks kuulus ordule, kes seda kodanikele läänistas. Linale kui tähtsale kaubaartiklile on pühendatud mitu artiklit Uus-Pärnu *bursprake*'s. Nõuti, et keegi magaks *resp.* valvaks aidas või keldris, kus hoiti lina.⁹⁹² Liivimaalt veeti välja ka linaseemet, mida Lääne-Euroopas väga hinnati osalt külviseemmena, osalt õlitootmiseks. Uus-Pärnu *bursprake* keelas müüa linaseemet välismaale au ja kauba konfiskeerimise ähvardusel.⁹⁹³ Pole kahtlust, et sellest keelust ei peetud alati kinni.⁹⁹⁴ Lina tähendusest ja tähtsusest igapäevases elus räägib ka, et enne reformatsiooni tavatseti anda linnakaaludelt, lina kaalumise eest laekunud raha Jumalaema kabelile küünalde ostmiseks,⁹⁹⁵ nagu seegi, et Gertrudi kirikule oli tehtud annetusi linas. Uus-Pärnu linnaraamat näitab, et mõningad müügitehingud toimetati raha asemel linas. Näiteks maksis aed lubjaahju juures 32 laevanaela (u 5250 kg) lina (*gesvungen vlaš*).⁹⁹⁶ Abiellumisel raehärra Luder Klanthi valdusesse läinud maja pealt Karja värava juures tuli igal aastal lihavõtete ajal maksta raele üks laevanael *zymmers vlaš*⁹⁹⁷ i krundirenti.

Omaette tähelepanu väärivad linnaraamatust ilmsiks tulevad linasordid – *zymmers vlaš*, *knocken*, *buschken marien vlas*, *reyn geßwongenn Pernawß vlaš*, *Pernowschen buschken*, *Fickeler fläß*.⁹⁹⁸ Viimati mainitu tähistab Vigala lina. Ülejäänute puhul on juba raskem kindlaks teha, mida üks või teine nimetus enda taga peidab. *Reyn geßwongenn Pernawß vlaš* peaks tähistama puhast ropsitud Pärnu lina. “Knocken” on teatud suuruses linapeo või -kimp. Lina-sortide nimetustes peegeldus segamini nii päritolukoht, kvaliteet kui ka kasvatamise viis. Lina väljavedu oli küll väiksem kui vilja oma, kuid ikkagi märkimisväärne. 1550. aastal lasi Christoffer van Monchhausen üksi laevatada 55 laevanaela (u 9000 kg) Vigala lina.⁹⁹⁹ 1495. aastal veeti Uus-Pärnust Lübeckisse üle 120 000 kg lina. See pidi olema ümbruskonnast pärit

⁹⁸⁸ Kivimäe, *Pärnu kui hansalinn*, lk 73.

⁹⁸⁹ Kivimäe, *Pärnu kui hansalinn*, lk 73.

⁹⁹⁰ Võimalus, et linapress oli koht linaseemneõli ehk paastuõli pressimiseks, tundub ebatõenäoline: sest kus siis lina tünnidesse pakiti? Selleks pidi mingi koht olema. Tallinnas olid lina pakkimiseks küünid (*scheune*), kus töötasid linapraakrid – linapressijad ja -pakkijad.

⁹⁹¹ Laakmann. *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 51. Hanserecesse von 1477–1530. Dietrich Schäfer, Hg. Abt. III. Bd. IV. Leipzig 1890, lk 94–95, nr 79 §81.

⁹⁹² PA, lk 344 § 14.

⁹⁹³ PA, lk 344 § 19.

⁹⁹⁴ Vt selle kohta nt Liivimaa suurte linnade kaebust 1541. aasta linnadepäeval, TLA, B.r. 14, l. 127.

⁹⁹⁵ PA, lk 140.

⁹⁹⁶ PA, lk 172, nr 47.

⁹⁹⁷ PA, lk 156, nr 4.

⁹⁹⁸ 16. sajandi teisel poolel lisandusid veel Saarde pikk ja puhas lina, Burtnieki lina, Läti lina. Juba esines sordinimetusega veel 20. sajandi algulgi tuntud *dreyband*.

⁹⁹⁹ PA, lk 219, nr 145.

lina.¹⁰⁰⁰ Paratamatult tekib küsimus: kus ehk millistel põldudel seda suurt hulka lina kasvatati? 17.–18. sajandil kasvatati lina eriti kütise- ja alepõldudel. Eestlaste maakasutusest keskajal rääkides, toob Enn Tarvel välja, et üks tähtis kõlvikute liik oli metsapõllud (sks *Buschacker*).¹⁰⁰¹ Nähtavasti viitabki linasort *Pernowschen buschken* metsapõllul kasvatatud linale. Sellistel metsas asunud põldudel tehti alet,¹⁰⁰² nii saadi linakasvatuseks sobilik põllupind. Linale sobis eriti teise aasta põld.

Analüüsid Hansa Liidu allakäigu põhjusi, toob Hans Schilling muu hulgas välja hansalinna ja tema tagamaa suhete piiratud iseloomu.¹⁰⁰³ Kuigi ka Hansa-ruumis oli 1500. aasta paiku nn maa-tööndust, mida juhiti linnast, nt Vestfaalis linatootmine, pole see siiski oma haardelt võrreldav sellega, mis toimus Flandrias ja Lõuna- Saksamaal metalli- ja tekstiilitööstuses. Hansa Liit oli määratud kaubanduspoliitikast, ülemsaksa linnade võrgustik aga ettevõtluspoliitikast, mis sidus omavahel kaubandust, suurettevõtlust lähitagamaal ning rahamajandust. Paul Johansen on juhtinud tähelepanu, et lina- ja kanepikasvatuse piirkonnad grupeeruvad eriti Hansa väljaveo-sadamate ja nende juurdeveeteede ümber. 15.–16. sajandil on aga kogu Väina jõe piirkond kuni Polotskini, Tartu ümbrus ja Velikaja jõgikond Pihkvaga keskpunktis muutunud viljakaks lina- ja kanepikasvatusalaks. Jääb mulje, et Lääne-Euroopa suur lina- ja kanepinõudlus ning sellest tulenevad soodsad müügihinnad kutsusid Liivimaa osas piirkondades esile nende kultuuride üha intensiivsema kasvatamise.¹⁰⁰⁴ Kui Tallinna kaudu veeti orduajal koos Liivimaa linaga välja ka Vene lina,¹⁰⁰⁵ siis Uus-Pärnu pidi piirduma oma kohaliku tagamaaga. Nimelt veeti 16. sajandil Tartu kaubad välja peasjalikult ainult Tallinna kaudu, aga kuidas muidu, kui läbi Tartu pidanuks Vene lina Uus-Pärnusse jõudma. Nõudlus lina järele andis tōuke Uus-Pärnu tagamaal üha rohkem linakasvatust arendada. Seega suutis hansakaubandus avaldada üle linnapiiride ulatuvat mõju, kuid muidugi ei saa rääkida kaupmeeste organiseeritud ja finantseeritud linakasvatuse arendamisest Uus-Pärnu tagamaal või Liivimaal üldse.

Nii Richard Hausmanni kui ka Heinrich Laakmanni väitel veeti Uus-Pärnust välja **puitu**, kuid ilmselt üsna tagasihoidlikes kogustes. 15. sajandi *bursprake*'s on lubatud puitu jõge mööda parvetada Jaani kirikuni või linapressini.¹⁰⁰⁶ Heinrich Laakmann on leidnud ainult ühe kirjaliku tõendi 15. sajandi teisest poolest, mille järgi Uus-Pärnust laevatati Lääne-Euroopasse koorem peekrite valmistamise puitu.¹⁰⁰⁷ Samas oli 16. sajandil Riias kvaliteetse tammepuidu eksport juba suure hoo sisse saanud.¹⁰⁰⁸ Uus-Pärnust veeti välja **härja-** ja **lehmanahku**. Uus-Pärnu *bursprake* lisab eksportkaupade loetelusse veel **tahke rasva** ja **hülgepeki**. Vähe oli Liivimaal toodetud kaupa, mida välja veeti. Üks selline aine oli *harepois* – spetsiaalne tõrva, pigi ja vaigu segu, mida kasutati laevade tihtimiseks. Uus-Pärnu kaupmeestele kuulus kaks *harepois hutte*'t, kus seda ainet valmistati. Üks selline *hutte* oli raehärra Luder Klanthi valduses. *Harepois*'i tootmise ja väljaveo mastaabid jäävad vähemalt esialgu saladuseks, teada on ainult, et arvestus käis lastides. Linnaraamatu sissekande järgi oli näiteks Luder Klanth oma naise õemehele Riias,

¹⁰⁰⁰ Stackelbergi arvutused näitavad linakasvatuse tagasihoidlikku taset. 1543 saadi Koonga ametis 10 laevanaela lina kümniseks. Ametile kuulus u 300 adramaad. See teeks kogusaagiks 100 laevanaela ehk u 54 kg 1 adramaalt, vt Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit*, lk 227.

¹⁰⁰¹ Enn Tarvel peab terminit “metsapõld” täpsemaks ja õnnestunumaks kui “võsapõld”, vt ETA, lk 187.

¹⁰⁰² August Wilhelm Hupel kirjeldab võsamaade kasutamist järgmiselt: “Võsamaad on viljakasvatuseks kõlblikud maatükid, mida aga ei kasutata nagu põlispõlde igal aastal, vaid mis tehakse viljakandvaks mitme aasta järel põletamise või hapendamise teel; pärast seda, kui nad on andnud 3 kuni 5 saaki, lastakse neil jälle mõni aeg puhata, kuna nad siis mõnevõrra põõsaid või võsa kasvatavad, millest nad on oma nime saanud,” vt ETA, lk 151.

¹⁰⁰³ Schilling, *Die Stadt in der frühen Neuzeit*, lk 23.

¹⁰⁰⁴ Johansen, *Hansa kaubandus Venemaaga, iseäranis Novgorodiga*, lk 430.

¹⁰⁰⁵ ETA, lk 237.

¹⁰⁰⁶ PA, lk 344 § 23. Vrd Hausmann, *Die Bursprake von Pernau*, lk 135–136.

¹⁰⁰⁷ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 152.

¹⁰⁰⁸ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 152.

seoses õndsas ämma pärandiasjade klaarimisega võlgu 3½ lasti *harepois*'i.¹⁰⁰⁹ Hansakaupmehed ja kaubasellid kauplesid veel kodukootud maavillase kanga, nn *watmal*'iga, mida teadaolevalt valmistati ka Liivimaal ja veeti välja.¹⁰¹⁰

Milliseid kaupu Uus-Pärnu kaupmehed Lääne-Euroopast importisid, selle kohta pakuvad linna- raamatud vähe teateid. Tähtis impordiartikkel, nagu teisteski Liivimaa linnades, oli **sool**. Kirjalikud teated annavad tunnistust soola saabumise kohta Uus-Pärnusse Prantsusmaalt Loire'i suudmes asuvast Baie'st, samuti Garonne'i suudmes asuvast Brouages'ist, Saksamaalt veeti sisse Trave (*trauen*) ja Lüneburgi soola. 1500. aastal kirjutas Lutke Kegel oma kaubanduspartnerile Tallinnas Hans Scherile, et Uus-Pärnusse saabus viis laeva soolaga *ut Browas*. Seda soola müüdi hinnaga 12 marka ühe lasti eest.¹⁰¹¹ Nikolai kiriku vikaar, hilisem Kullamaa kirikhärra Johan Lelow oli 1521. a Uus-Pärnu kaupmehele Asmus Glinthile võlgu kolme lasti Baie' (*bayen zollt*) ning kahe tünni Lüneburgi (*luneborgersz zcollt*) soola eest.¹⁰¹² Johann Krabbelt oli ta samal ajal saanud 25½ marga eest 1 lasti Brouages' soola.¹⁰¹³ Olulise osa Uus-Pärnusse sisseveetavast kaubast moodustasid **viinamarjaveinid** ja **õlu**. Nendegi puhul oli sortiment seesama mis nt Tallinna puhul: reinvein, malvasiir, romenii, magus hispaania vein bastard ning prantsuse Poitou' (*poitow*) vein.¹⁰¹⁴ Importõllest on Uus-Pärnusse veetud Einbecki õlut,¹⁰¹⁵ teiste sortide kohta kirjalikud teated puuduvad. Toiduainetest veeti Uus-Pärnusse veel heeringaid ning humalaid.

Sisseveetavate kaupade hulgas oli tähtsal kohal veel **kalev** ja **lõuend**. Samas kirjalikke teateid kangakaubandusest leidub ainult üksikuid. Uus-Pärnu linnaraamat vahendab, kuidas bürgermeister Lynthem maksis klaassepale kinnisvara eest muu hulgas ühe kuue jagu kalevit (*noch eyn rocklaekenn van holßen laecken*).¹⁰¹⁶ Ootamatult informatiivseks osutus Jochan Lelowi peetud Kullamaa vakuraamat, millesse ta on muu hulgas kandnud oma võlad Uus-Pärnu kaupmeestele. Näiteks ostis ta Asmus Glinthi käest 13 künart sinist villast kangast vankritekiks.¹⁰¹⁷ Diderich Schulte oli ta võlgu 11 marka rohelise lillalise topelt kanga eest (*groenn geblomet dubbellt ardyesch*) ning Lammert Kallenberchile 2 marka neli killingit 3 künra sinakaspruuni(?) kalevi eest (*blauendelen brun (?)*).¹⁰¹⁸ Uus-Pärnu kohta on andmeid küll vähe, aga vaevast erines kangaste sortiment olemuslikult Tallinnasse sisse veetud kanga omast.

Sool, kalev, **heeringad** ja **humalad** olid nii Uus-Pärnu kui ka kogu Liivimaa suurkaupmeeste tähtsaimad impordiartiklid. Nende kaupade tarbijaskond oli lai, hõlmates linnaelanikke, aadlikke ja talupoegi. Talupoeg oli hansakaupmehe jaoks väärt klient, kelle ostuhuvi ja -eelistusi ta kaupa importides või Liivimaal kokku ostes kindlasti arvestas. Millise kaubaga kaupmehed veel talupoegi varustasid, sellest annab põgusa ettekujutuse Tallinna kaupmehelt Arndt Reierilt Pärnu komtuuri valdustes konfiskeeritud kauba nimekiri. Reieri kaubasellil Hans Molleril oli kaasas mitmesuguseid toiduaineid (liha, kala), üks uus püss ja kaks püssirohusarve, uus karusnahatekk, paar mütsi ja mõned kindapaarid, suhteliselt suur kogus haavleid ning 200 nõela.¹⁰¹⁹

¹⁰⁰⁹ PA, lk 196, nr 96.

¹⁰¹⁰ Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 393.

¹⁰¹¹ UB II-1, lk 753, nr 994.

¹⁰¹² TLA, f. 230, n. 1, s. Bm 23 I, l. 5.

¹⁰¹³ TLA, f. 230, n. 1, s. Bm 23 I, l. 5p.

¹⁰¹⁴ PA, lk 141.

¹⁰¹⁵ UB II-3, lk 388–389, nr 543.

¹⁰¹⁶ PA, lk 172, nr 48.

¹⁰¹⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Bm 23 I, l. 5.

¹⁰¹⁸ TLA, f. 230, n. 1, s. Bm 23 I, l.

¹⁰¹⁹ TLA, B. j. 6 I, l. 163p. Toiduainete puhul on kahtlane, kas need olid talupoegadele müümiseks mõeldud või pigem talupoegadelt kokku ostetud.

Tabel 3. Uus-Pärnu tähtsamad impordi- ja ekspordiartiklid

Sissevedu	Väljavedu
sool	rukis
kalev	linnased
heeringas	lina
vein	potas
õlu	<i>harepois</i>
lõuend	loomannahad
humalad	vaha
	või
	puit
	hülgepekk

4.4. KAUPMEESTE KOMPANII

4.4.1. Liikmeskond

Aastast 1474 pärineb esimene teade kaupmeeste kompaniist Uus-Pärnus, selle oldermannist, kaasistujast ning skraast, kusjuures tsiteerituna on olemas isegi üks punkt põhikirjast.¹⁰²⁰ Kompanii asutamise ajaks võib olla 14. sajandi lõpp või 15. sajandi esimene pool. Üldiselt on Uus-Pärnu kaupmeeste vennaskonnast säilinud vähe kirjalikke teateid. Uus-Pärnu pärusraamatus mainitakse kompaniid esimest korda seoses 1488. aasta tulekahjuga.¹⁰²¹ Järgmine mainimine pärineb 1502. aastast Nikolai kiriku raamatust.¹⁰²² Aastast 1509 on teateid Uus-Pärnu kodaniku Melcher Bomgradeni tülist kompaniiga ja bürgermeister Nicolaus Bergeriga. Seoses selle tüliasjaga kirjutas ordumeister Wolter von Plettenberg kirja Mecklenburgi hertsogitele Heinrichile ja Erichile, sest just viimati mainitute ning Taani kuninga ees oli Melcher Bomgarden süüdistanud Uus-Pärnu kaupmeeste gildi ja bürgermeistrit. Viimased omakorda palusid toetust ja abi Liivimaa ordumeistrilt, prelaatidelt ja seisustelt.¹⁰²³ Kompaniid ei ole kunagi otseselt kaupmeeste organisatsiooniks nimetatud,¹⁰²⁴ Melcher Bomgraden kasutab 1509. aasta paiku nimetust *ghemeyne kunpanie*. Teadaolevate liikmete (kaupmehed, kaubasellid, laevnikud) jms järgi pole aga põhjust kahelda, et tegu oli just kaupmeeste organisatsiooniga. Omaette küsimus on Uus-Pärnu kaubasellide organisatsiooniline kuuluvus. 1457. aastal on mainitud **mustpäid** Uus-Pärnus,¹⁰²⁵ kuid sellest teatest ei saa veel järeldada

¹⁰²⁰ Vastav dokument asub Liidumaa Peaarhiivis Schwerinis (Landeshauptarchiv Schwerin), käesolevas töös on kasutatud dr Klaus Neitmanni transkriptsiooni sellest: *De sick in der kunpanie ovel hefft unnd unhogen maket, sal dar borgen vor setten genoch, darvor to donde, wen eme de olderman und de broder baden senden. Iß idt denne, dat he ßo vorbolgen iß, dat he nene borgen setten wil, ßo schollen de schaffers den vaget to helpe nemen und schollen dem vagede over antwordenn, he ene vorward in der stadt venckennisße tor tidt und so langhe, he vor den unhoghen ghenoch deith.*

¹⁰²¹ PA, lk 341: ... ock was up datmal de kumpenye affgebrant ...

¹⁰²² PA, lk 124, nr 11.

¹⁰²³ UB II-3, lk 475, nr 655.

¹⁰²⁴ PA, lk 147: *brueder der comphenii*.

¹⁰²⁵ UB XI, lk 552, nr 694: ... *de swarten hovede bynnen Reval, Pernow*

vennaskonna eksisteerimist linnas. Vähemalt 16. sajandi allikates ei ole mustpeade organisatsiooni kordagi mainitud. Üks võimalik seletus Uus-Pärnu mustpeadele on, et siinsed võõrsilt tulnud kaubasellid ja laevnikud kuulusid tegelikult mõne suure linna (Tallinn, Tartu või Riia) mustpeade vennaskonda. Nagu näiteks Narva suurkaupmehed olid Tallinna Suurgildi liikmed. Teine võimalus on, et Uus-Pärnus tegutses Mustpeade vennaskond, kuid kaubandusolude muutumisega ja Uus-Pärnu osatähtsuse vähenemisega hansakaubanduses lakkas see eksisteerimast või liitus kaupmeeste kompaniiga. 1588. aasta kaupmeeste gildi skraast nähtub, et kaubasellid ei kuulunud Uus-Pärnus omaette organisatsiooni, nagu olid Liivimaa suurtes linnades Mustpeade vennaskonnad, vaid kaupmeeste gildi ridadesse ning omasid sellide hulgast valitud kaasistujat. Näiteks Suurgildi raamatu 1588. aasta sissekande järgi oli gildivanem Berenth Hartwick (Hertwich), nn kodanike kaasistuja (*beysitzer der burger*) Hans Schwaningk ning kaubasellide hulgast valitud kaasistuja (*beisitzer der gesellen*) Lorenz Grel.¹⁰²⁶ 1474. aasta dokumendis on mainitud sellide hulgast valitud kostihärrat, nii tundub tõenäoline, et kaupmeestel ja kaubasellidel oli juba sel ajal ühine organisatsioon.¹⁰²⁷ Igal juhul olid kaubasellid ka Uus-Pärnu linnaelus oluliseks teguriks. Muu hulgas etendasid nad kandvat osa reformatsiooni-sündmustes, olles koos teiste gildivendadega pildirüüste eestvedajad.¹⁰²⁸

Kaupmeeste kompanii liikmete arvu Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel saab vaid oletada. Gildiraamatu 1588. aasta sissekande järgi olid elu ja tervise juures kaheksa venda, kes olid enne 1575. aastat gildi astunud. 1588. aastal võeti gildi vastu 10 uut liiget, seega oli liikmeid kokku 18. Mõistagi ei peegelda see arv 16. sajandi alguse olukorda, suurkaupmehi ja kaubaselle oli siis linnas kindlasti vähemalt poole rohkem. Samas on kahtlane, kas gildiliikmete arv ületas siiski 50.¹⁰²⁹ Võrdluseks, Tallinna Suurgildil oli 16. sajandil liikmeid 100–150.¹⁰³⁰

Esimene nimeliselt teadaolev kaupmeeste kompanii **oldermann** oli Tonnies Wannelaree, kelle kaasistuja oli Heyne Schulte.¹⁰³¹ Nende ametiaeg jäi umbes ajavahemikku 1474–1500. 16. sajandi esimesest poolest on oldermanne väga vähe teada. 1529. aastal oli selleks **Dam van dem Bram**, kes oli samanimelise Narva raeäärna poeg.¹⁰³² 1500. aastal pidi ta ühe venelase tapmise pärast Narvast lahkuma, uuesti ilmub Daem kirjalikesse allikatesse aastatel 1522–1526, kui Audru (mõisavalitseja või) *landknecht*.¹⁰³³ Heinrich Laakmann peab gildivanemaks ka Tonnies Sasset,¹⁰³⁴ kes oli üks 1520. aastal Volmarisse maapäevale lähetatud saadikutest. Sasset nimetab Johann van Lynthem oma mälestustes, nagu Melcher Bomgardenit, kogukonna esindajaks (*twy der gemeyne*).¹⁰³⁵ Nii võisid õigupoolest mõlemad olla kompanii, kas tegutsevad või vanad oldermannid. 1562. aastal esineb Uus-Pärnu kaupmeeste gildivanemana **Stephanus Vetter**.¹⁰³⁶ Enne venelaste vallutust aastal 1575 oli gildivanem **Hans**

¹⁰²⁶ EAA, f. 5100 (Pärnu Suurgild), n. 1, s. 92: Altes Bruderbuch, l. 8.

¹⁰²⁷ Vastav dokument asub Liidumaa Peaarhiivis Schwerinis (Landeshauptarchiv Schwerin), käesolevas töös on kasutatud dr Klaus Neitmanni transkriptsiooni sellest: *In dusser sulvigen kunpanien warden Gerdt Bomgarde na older wyse unnd gewonheit van den borgeren und Gerdt Holtdorp van den gesellen vor schafferß gekarenn*.

¹⁰²⁸ PA, lk 147: *Anno xxvj, do worth vast opruere und overdaeth under den gesellen ock itlickken buergern, rutteden syck thosamen, breckken in der kirckken und hauen vast itlick bilde ...*

¹⁰²⁹ Heinrich Laakmanni andmetel võeti ajavahemikus 1588–1600 suurgildi vastu 136 venda. Ta pakub, et korraga võis gildil liikmeid olla 50–60, vt Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 196.; 1592 oli kompaniis 31 venda, vt EAA, 92, l. 9p.

¹⁰³⁰ Mänd, *Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärast*, lk 168.

¹⁰³¹ Vastav dokument asub Liidumaa Peaarhiivis Schwerinis (Landeshauptarchiv Schwerin), käesolevas töös on kasutatud dr Klaus Neitmanni transkriptsiooni sellest.

¹⁰³² Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 120.

¹⁰³³ Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit*, lk 183.

¹⁰³⁴ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 199.

¹⁰³⁵ PA, lk 140.

¹⁰³⁶ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 105.

Vock. Kaupmeeste kompanii oldermanni isik ei ole miskipärast pälvinud Uus-Pärnu kirjalikes allikates äramärkimist. Kirjeldades näiteks kodanikkonna esinduse ja rae kogunemist komtuuri vastuvõtule, ei maini bürgermeister Lynthem kodanikkonna esindajatest nimeliselt mitte kedagi. Samas on enam kui kindel, et gildivanem kui kodanikkonna tähtsaim esindaja võttis nendest läbirääkimistest osa. Ka oma mälestustes ei pea Lynthem mitte üheski seoses vajalikuks või võimalikuks nimetada kompanii oldermanni nime. See asjaolu peegeldab omal moel gildivanema positsiooni Uus-Pärnus, tema tagasihoidlikku, mingil ajal nähtavasti lausa opositsioonilist osa linnavalitsemisel kaasarääkimises.

Tallinnas oli gildivanema positsioon teistsugune. Eakamate gildivendade hulgest, enamasti nende seast, kes olid gildis pidanud kas oldermanni või kaasistuja ametit, valiti raehärrasid.¹⁰³⁷ Tõsi küll, lähemad uurimused näitavad, et alati ei pruukinud kaupmees enne raehärra staatusesse tõusmist olla isegi mitte Suurgildi liige, sest kuidas muidu seletada, et gildi uute liikmete nimekirjas leidub raehärrasid. Ajavahemikul 1509–1558 esineb selliseid juhtumeid Tallinnas siiski vaid seitsmel korral.¹⁰³⁸ Uus-Pärnu puhul on liiga vähe andmeid lähemaks analüüsiks. Ometi saab tuua näiteid, kus ei kaupmeeste gildi vanemaks olemine ning võib-olla isegi mitte gildi kuulumine ei olnud vajalik eeldus raehärraks saamisele. Vaevalt jõudis alles 1518. aastal linnas kinnisvara omandanud Johann van Lynthem olla enne 1519. aasta raadi valimist gildivanem. Sama saab väita Nicolaus Barenfeldti teenistuskäigu kohta. Nähtavasti oli ordu huvitatud oma soosikute upitamisest Uus-Pärnu linnavalitsusse, kuid kaupmeeste gildi vanema valimisse ei pidanud ta vajalikuks sekkuda.

Uus-Pärnu kaupmeeste gildi 1588. aasta skraa järgi valiti nii oldermann kui ka kaasistujad kolmeks aastaks.¹⁰³⁹ Tallinnas valiti Suurgildi vanemaks üldjuhul ainult neid, kellel oli gildi liikme staaži üle kümne aasta, sageli isegi paarkümmend. Uus-Pärnu puhul ei ole gildivanemate teenistuskäigu jälgimiseks peaaegu üldse andmeid. Erandiks on vahest ainult Dam van dem Bram, kelle kohta on teada, et ta oli 1526. a Audrus mõisavalitseja. Nii on tõsiselt kahtlane, kas tal oli 1529. a kompanii oldermannina eelnevalt juba aastaid vennaskonna liikme staaži. See on ainult üksik näide, kuid ometi tundub tõenäoline, et väikelinnas oli gildisiseselt võimalik oluliselt kiirem sotsiaalne karjäär kui suures linnas. Sama saab tähelda rae-sisese karjääri kohta väikelinnas.

Tallinna Suurgildi endised oldermannid moodustasid nn vanemate kogu ja istusid vanemate pingis. Anu Mänd väidab, et oldermanniks saamiseks ei piisanud üksnes kõrgest eest, vaid pidi olema ka administratiivselt võimekas ja kaasvendade poolt tunnustatud isik. Ta möönab siiski, et just vanus oli keskaja ühiskonnas üks tähtsamatest võimu ja prestiiži eeltingimustest.¹⁰⁴⁰ Vanemate kogu tegutses ka Uus-Pärnus. Uus-Pärnu rae raamatutes on paaril korral mainitud, et midagi on otsustatud või tehtud “meie vanemate korraldusel ja käsul” (*na bovell unde gehete unser oldesten*). Näiteks 1526. aastal puudutas vanemate korraldus jutlustaja ja kirikuteenrite töötasusid.¹⁰⁴¹ “Meie vanemate” näol oli tegu kaupmeeste kompanii liikmetega, iseasi, kas alati just endiste gildivanematega. Uus-Pärnu Suurgildi 1588. aasta skraa määrab, et peale oldermanni tuleb valida veel neli vanemat, kes koos oldermanniga peavad minema raekotta, kui raad laseb kutsuda. Vajadusel pidi kohale minema kogu vennaskond.¹⁰⁴²

¹⁰³⁷ Mänd, *Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärist*, lk 180.

¹⁰³⁸ Mänd, *Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärist*, lk 170.

¹⁰³⁹ Tallinnas näiteks valiti suurgildi oldermann kolmeks aastaks, abilised kaheks.

¹⁰⁴⁰ Mänd, *Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärist*, lk 177.

¹⁰⁴¹ PA, lk 292, nr 29.

¹⁰⁴² EAA, f. 5100, n. 1, s. 92, l. 3p: *Es sollen auch nebenst dem alterman 4 eltesten gekoren werden, die sollen midt dem alterman zu rathause ghen, wen sie ein ehrbar rath fordren last, doch wen es notigk sollen die gantze bruderschafte mitgehen.*

Nagu näitavad Anu Männi Tallinna kaupmeeste gildi liikmeskonna kohta tehtud uurimused, erineb tegelik pilt mõneti sellest, mida teoreetiliselt võiks eeldada. Näiteks on üllataval kombel kaks Uus-Pärnu raehärrat olnud Tallinna Suurgildi liikmed. 1516/1517. aasta jõulujootudel sai Tallinna kaupmeeste gildi liikmeks Asmus Glinth (*Klynt*) ja 1523. aasta vastlajootudel Johann van Lynthem.¹⁰⁴³ Mida selline liikmeksolemine endast kujutas või milleks vajalik oli, see on suur küsimärk. Kõige tõenäolisemalt lisas see väikelinna kaupmehele sotsiaalset prestiiži ning aitas luua laiemaid ärisuhteid ja -kontakte. Omaette küsimus on, kas nad kuulusid sel juhul ka Uus-Pärnu kaupmeeste kompaniisse. Samuti tekib küsimus: kas mõned Uus-Pärnu kaupmehed kuulusid ka Riia kaupmeeste organisatsiooni? Riia Suurgildi liikmete nimekirjast leidub vähemalt kaks ka Uus-Pärnus esinevat: Hinrick Dorre ja Hans Vock.¹⁰⁴⁴ Mõlemad olid vähemalt mingil eluetapil seotud Uus-Pärnuga. Dorre oli Riia Suurgildi liige alates 1545. aastast, just samal aastal loobus ta oma elumajast Uus-Pärnus.¹⁰⁴⁵ Vock oli enne venelaste vallutust 1575 Uus-Pärnu kompanii oldermann, Riia kaupmeeste gildi liikmeks astus ta 1558. aastal.¹⁰⁴⁶ Temagi puhul ei ole vähemalt esialgsete andmete põhjal võimalik tõestada samaaegset kuulumist mõlema linna kaupmeeste gildi.

4.4.2. Maja ja muu vara

1529. aastal müüs Dam van dem Bram kui kaupmeeste gildi oldermann (*alse ein olderman*) Riia peapiiskopi vasallile, 1525. aasta paiku Koonga mõisavalitseja ametisse määratud Jurgen van Ungernile 400 Riia marga ja 1 lasti rukki eest vana gildimaja ehk **Väikese kompanii** koos aiaga.¹⁰⁴⁷ Tegu oli linna ühe tähtsama ja ilmselt ka esinduslikema ühiskondliku hoonega, arvestades, kui tähtsat rolli gildimaja linnakodanike jaoks etendas. Jurgen van Ungern lubas Väikese kompanii ehitada ümber elumajaks ning võtta majja elama kellegi, kes suudaks täita kodanikukohuseid. Pidades Jurgen van Ungerni süüdi olevaks või vastutavaks 1533. aasta süütamises, kui põles maha suur osa Uus-Pärnust, võttis raad Ungerni leselt kinnistu ära, keeldudes seda kompenseerimast.¹⁰⁴⁸ Mahapõlenud gilditoa lasi raad 1537. a uuesti üles ehitada.¹⁰⁴⁹ 1539. aastal müüs raad kompanii 700 marga eest Hinrich van der Mollenile.¹⁰⁵⁰ 1546. aastal pidi linnavalitsus siiski prelaatide ja ordumeistri survele järele andma ja maksuma lesele 400 Riia marka.¹⁰⁵¹

Varasemal ajal on ajaloolastes segadust tekitanud Väikese kompanii (*Kleine kompaniye*) ja kompanii (*cumapnie*) nimetuste esinemine Uus-Pärnu kirjalikes allikates. Nagu Heinrich Laakmann on juba piisava veenvusega korduvalt tõestanud, ei märgistanud need organisatsioone, vaid gildimaju.¹⁰⁵² Vanema ja ilmselt väikseks või muul põhjusel sobimatuks osutunud maja müüsid gildivennad maha, et seada end sisse uues gildimajas.¹⁰⁵³ Majavahetus toimus pärast reformatsioonisündmusi, kuid pole alust väita, et see tegu oleks kuidagi olnud ajendatud usu-

¹⁰⁴³ TLA, f. 191, n. 2, s. 15, l. 73, 129. Vt ka Mänd, *Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärist*, lk 171.

¹⁰⁴⁴ LVVA f. 223 (Rigas Lielā Gilde), n. 1, s. 554: Bralu un masu saraksts, l. 4, l. 6.

¹⁰⁴⁵ PA, lk 168, nr 39; 174, nr 52.

¹⁰⁴⁶ LVVA, f. 223, n. 1, s. 554, l. 6.

¹⁰⁴⁷ PA, lk 182–183, nr 71, PA, lk 330, nr 75: ... *mit dem thobohorigen garden, buten der stadt in de karrie straten bolegen*.

¹⁰⁴⁸ PA, lk 182–183, nr 71.

¹⁰⁴⁹ PA, lk 284, nr 8.

¹⁰⁵⁰ PA, lk 330, nr 75.

¹⁰⁵¹ PA, lk 194–195, nr 92.

¹⁰⁵² Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 86.

¹⁰⁵³ PA, lk 333, nr 87: ... *na der Embecke negesth der porthen up dem orde, is gelegen de cumpenia offt gildestaven*.

puhastusest. Küll aga väärrib tähelepanu, et kui vana maja asus linna lõunaosas, linnamüüri lähedal, n-ö käsitöölise linnaosas, siis uus oli jõe ääres, sadama lähedal, kaupmeeste elumajade keskel, s.t linna prestiižses elurajoonis. Sisuliselt toetas seegi majavahetus üldisemat käsitöölise linnaruumis eraldamise protsessi Uus-Pärnus. Peale gildimaja kuulus kompaniile veel kinnisvara. Turuplatsi ääres vaekoja kõrval asus väga keeruka kuuluvusega kiviait. Pool sellest, koos keldriga kuulus linnale, teine pool raehärra Melcher Bomgardenile. Kuid Bomgardeni aida alune kelder ja esine müügiputka kuulusid kaupmeeste kompaniile.¹⁰⁵⁴ 1562. aastal loovutas kompanii need Stephanus Vetterile tasuks üles näidatud teenete eest Poolas.¹⁰⁵⁵ 1543. aastal kuulus kompaniile veel üks turuplatsi ääres paiknenud ait, mis varem oli Kersten Pilli valduses.¹⁰⁵⁶

Enne Liivimaa sõda oli gildil mitmesugust vara, nagu hõbedast (joogi)toope (*stopfe*) ja kausse, tinast jooginõusid. Eriline uhkus oli suur hõbedast, vahetult enne sõda valminud gildikann, mis kaalus 124 loodi (1612 g).¹⁰⁵⁷ Gildituba valgustasid tinast kroonlühter (*kroner*) ja messingist lühtrid. Kõik see vara läks sõja ajal kaduma või müüdi maha. Liivimaa sõja eel oli gild olnud piisavalt rikas, laenamaks kinnisvara tagatisel raha välja. Paraku on vastavad arve- raamatud kõik hävinud. Säilinud gildiraamat sisaldab ainult paari põgusat teadet laenu- andmiste kohta, mis ulatuvad 1550.–1560. aastatesse. 1559. aastal laenas Joachim Moller (raehärra aastast 1566) kompaniilt oma maja peale 336 marka.¹⁰⁵⁸ Millalgi, võimalik, et juba enne Liivimaa sõda, oli Hinrich Kallenberch (†1566) võtnud oma maja peale 150 marka laenu.¹⁰⁵⁹ Nähtavasti olidki peamised laenusaajad kompanii enda liikmed.

4.4.3. Skraa

Kaupmeeste kompanii vanemat ajalugu sisaldav arhiiv hävis peaaegu täielikult Liivimaa sõja ajal, kui venelased 1575. a linna vallutasid. Nii on 1588. aastal alustatud protokolliraamat Uus-Pärnu Suurgildi vanim säilinud raamat. Kompanii hävinud arhiiv sisaldas teadaolevalt kirjavahetust, pitsateid, põhikirja ja raamatuid. 1588. aastal alustatud protokolliraamatusse on muu hulgas üles kirjutatud gildi skraa, mille panid uuesti kokku veel elus olnud gildiliikmed. Ehkki tegu ei ole gildi asutamise ajast pärit skraa algupärase tekstiga, vaid 1588. aastal taastatud põhikirjaga, võib ometi kindel olla, et nende reeglite enamik pärineb vanast hävinud põhikirjast, mille vanad liikmed mälu järgi taastasid.¹⁰⁶⁰ Näiteks 1474. aastal kompanii põhi- kirjast tsiteeritud punkti täpselt samas sõnastuses 1588. aasta skraas ei leidu, küll aga on olemas sisult sarnane punkt. Mõlemad näevad ette gilditoas ebakohaselt käitunud ja korrale- kutsumisele ning määratud trahvile mitteallunud isiku viimist linnafoogti ette; foogt aga, mitte gild ise, pidi sellisel juhul kohut mõistma.¹⁰⁶¹ 1588. aasta põhikirjas leidub kindlasti mõningaid uusi punkte või nüansse, kuid tervikuna ei ole skraa tekkinud tühjale kohale. Gildi jaoks oli väga oluline, et organisatsioon ja selle reeglid pärinesid ammu ajast, olid vanad, see lisas asjale väärikust ja au.

¹⁰⁵⁴ PA, lk 172, nr 52; lk 216–217, nr 140; lk 308, nr 13.

¹⁰⁵⁵ PA, lk 308, nr 13: ... *freiwillig erblich zu eigen vor seine erzeigte dinst in Polen gegeben und verlassen, ...*

¹⁰⁵⁶ PA, lk 309, nr 15.

¹⁰⁵⁷ EAA, 92, l. 12. 12p.

¹⁰⁵⁸ EAA, 92, l. 13.

¹⁰⁵⁹ EAA, 92, l. 13.

¹⁰⁶⁰ EAA, 92, l. 1–7p

¹⁰⁶¹ EAA, 92, l. 6–6p § 27: *So es sich zutragen wurde, das sich etzliche had ..erden(?), darauf sollen die gardeleute gute achtung geben, denselbigen fride bieten zum ersten, 2 und 3 mahle, wer sich hieruber ungebürlich verhalten wurde, soll sich bis auf den andren morgen ein zustellen voborgen, und wer sich solches weigern wurde, sol das gerichte angeruffen werden, und sol ihn der her gerichtsvoget burgen und nach erkenntnis in geburliche straffe genommen werden.* Vrd viide 1023.

Kaupmeeste gildi põhikiri annab ettekujutuse organisatsiooni ülesehitusest ja tegutsemisest. Skraa pani paika reeglid, mille järgi gildivennad pidid toimima, samuti määras ära organisatsiooni sisemise korralduse. Uus-Pärnu kaupmeeste gildi peajoodud toimusid vastlate ajal: *estomihi* pühapäeval või vastlaõhtul.¹⁰⁶² Jootude ajal peeti ka üldkoosolek, kus valiti vajadusel gildile uusi ametimehi: oldermann ja kaks kaasistujat. Nende ametiaeg kestis kolm aastat, siis toimusid uued valimised.¹⁰⁶³ Gildi skraa annab üllatavalt üksikasjalikult edasi uue liikme vastuvõttseremooniat. Ühelt poolt oli see tingitud soovist kindlalt fikseerida seda tavapärasest tseremooniat, teisalt aga väljendub selles kirjaliku jäädvustamise ehk kirja pandud mälu väärtustamine. Uus liige pidi olema vennaskonna vääriline, selleks vajab ta soovitus kahelt gildivennalt. Need viisid ta vanemate pingi ette ning kõnelesid järgmiselt: “Armsad vanemad, see tubli mees või sell, nimega N. N. soovib astuda meie vennaskonda.”¹⁰⁶⁴ Seejärel pidi oldermann lööma kella ja kõnelema vendadele järgmiselt: “Kuulake, armsad vennad, et Jumal teid kuulda võtaks. See tubli mees või sell N. N. soovib astuda meie vennaskonda, mida on teil selle peale öelda?”¹⁰⁶⁵ Vennad pidid nõusoleku korral vastama: “ta on selleks hea küll”.¹⁰⁶⁶ Seejärel pöördus gildivanem uue liikme poole, kõnetades teda nime järgi: “N. N., kas te soovite astuda meie vennaskonda?”. Kui see vastas “jah”, kõneles vanem edasi järgmiselt: “Töotage olla meie gildile ja vennaskonnale truud, niihästi Liivimaal kui ka väljaspool seda, nagu üks aus mees või sell.”¹⁰⁶⁷ Uus vend pidi vastama “jah” ning maksma 3 marka.¹⁰⁶⁸ Sellega oli ta Suurgildi liikmeks vastu võetud.

Jootude päeval koguneti kell 12 gildituppa, seal istus oldermann koos kahe kaasistuja ning vanematega ühe laua taga. Kõigepealt lasti vendadele ette lugeda gildi skraa, vajadusel tegi seda oldermann ise.¹⁰⁶⁹ Jootudeks valiti vendade hulgast kolm joogikallajat, kelle kanda jäi peo korralduslik külg.¹⁰⁷⁰ Pidustustele kutsuti ka neide ja naisi, eeskätt tantsima. Naiste ja neidude tarvis valiti sellide hulgast kaks joogikallajat, kes pidid neile valama õlut, veini ja mõdu.¹⁰⁷¹ Pidustuste suurim lõbustus oli tantsimine, mille kohta põhikiri tegi samuti mitu ettekirjutust: oli keelatud tantsida ilma tantsumantlita, muuta tantsu ajal ootamatult liikumissuunda või alustada uut tantsu, kui vana oli veel lõpetamata.¹⁰⁷² Korduvalt manitseti põhikirjas mõõdukusele joomisel ja söömisel.¹⁰⁷³ Just mõõdukusest kujunes tähtsaim bürgerlik voorus, kuid nähtavasti kippus see pidustuste ajal kergesti ununema, vajades pidevat meeldetuletust. Samuti leidub skraas juba linna vanast kodanikumäärusest tuttav ettekirjutus pruukida viisakalt suud härrade ja vürstide, naiste ja neidude suhtes.¹⁰⁷⁴ Uus-Pärnu kompanii põhikirja juures on eriti huvipakkuv, et (paar erandit välja arvatud) nõuti trahvid sisse vahas. Trahvimäärad ulatusid mõnest naelast ühe laevanaela (u 166 kg) vahani. See näib küll viitavat katoliku ajast säilinud tavale. Isegi Tallinna Suurgildi vanimas skraas ei ole trahvid nii üle-

¹⁰⁶² EAA, 92, 1. 2p, § 1.

¹⁰⁶³ EAA, 92, 1. 3, § 5.

¹⁰⁶⁴ EAA, 92, 1. 4, § 10: *Lieben eltesten dyser guter Mann oder geselle sind mit Nahmen N. N. begeren unser bruderschaftt.*

¹⁰⁶⁵ EAA, 92, 1. 4, § 11: *... höret zu lieben bruder, das euch Godt wieder hoere. Dieser guter man oder geselle N. N., begeredt unser bruderschaftt, was saget ihr darzu.*

¹⁰⁶⁶ EAA, 92, 1. 4, § 11: *ehr ist da guth vor.*

¹⁰⁶⁷ EAA, 92, 1. 4-4p, § 12: *Ihr loben an, das ihr unserer Gildeuvnd Bruderschaft wollet getruw und holt sein, so wol binnen als buten landes, wie ein ehrlich man oder geselle.*

¹⁰⁶⁸ EAA, 92, 1. 4-4p, § 12.

¹⁰⁶⁹ EAA, 92, 1. 3p, § 9.

¹⁰⁷⁰ EAA, 92, 1. 5, § 16.

¹⁰⁷¹ EAA, 92, 1. 5-5p, § 18. Tavale valida kostihärrasid nii vendade kui ka sellide hulgas viitab ka 1474. aastast pärit teade: *In dusser sulvigen kunpanien warden Gerdt Bomgarde na older wyse unnd gewonheit van den borgeren und Gerdt Holdtdorp van den gesellen vor schafferß gekarenn.*

¹⁰⁷² EAA, 92, 1. 5p, § 20, 21.

¹⁰⁷³ EAA, 92, 1. 2p, § 1, 1. 5p § 22.

¹⁰⁷⁴ EAA, 92, 1. 6, § 25.

kaalukalt vahas sisse nõutud kui Uus-Pärnus 16. sajandi lõpul.¹⁰⁷⁵ Enne reformatsiooni läks Uus-Pärnu kaupmeeste kompaniil suhteliselt palju vaha vaja küünalde jaoks, mida kompanii altari ees iga päev põletati. Mis otstarbel nn trahvivaha hilisemal ajal kasutati, võib vaid oletada. Veel väärrib tähelepanu, et Uus-Pärnu kaupmeeste gildi 1588. aasta skraas ei leidu sisuliselt mitte mingeid usuelu puudutavaid ettekirjutusi. Oli vaid keelatud jumalavallatuid jutte puhuda¹⁰⁷⁶ ning kehtis käsk viibida surnud kaaslase ärasaatmisel.¹⁰⁷⁷ Kuid igasugused suhted kirikuga, surnud kaaslaste hingeõndsuse eest hea seismine jms ei leia skraas vähimatki kajastust. Kindlasti ei olnud see nii organisatsiooni loomisest peale. Enne reformatsiooni olid suhted kirikuga, eriti kiriklikel protsessioonidel jm kombetalitustel osalemine, kompanii tegevuse oluline tahk (vt ptk 7.1.2, 7.1.4). Seevastu näitab taastatud põhikiri Uus-Pärnu kaupmeeste gildi 16. sajandi lõpul n-õ kiriku mõju alt vabanenud organisatsioonina.¹⁰⁷⁸

4.5. KAUPMEESTE VARANDUSLIK SEIS. BÜRGERLIK HEAOLU

4.5.1. Kaubandusest saadud kasumi investeerimine

Kui suurkaupmehe äri läks edukalt, teenis ta korralikku kasumit. Järgnes muidugi küsimus, mida teha kasumiga, kuhu see paigutada, millesse investeerida. Esimene võimalus oli paigutada see uuesti kaubandusse, kuid suurkaupmehed investeerisid alati ka mujale, oli mõistlik riske hajutada. Teine võimalus oli paigutada tootmisesse, omandada töökodasid või -riistu ning rentida neid välja käsitöölistele. Uus-Pärnus kuulus kaupmeestele linapress, kaks *harepois hutte*'t ja tuuleveski. Suhteliselt riskivaba moodus kasumit paigutada oli maavalduse omandamine. Veel sai tulusid paigutada rentidesse, s.t anda kinnisvara vms aktseptaaibli vara vastu protsendi peale laenu. Uus-Pärnu kaupmehed andsid krediiti nii teiste linnade kaupmeestele, oma linna raele kui ka kaaskodanikele. Suuri investeringuid nõudis poegadele ja tütardele jäetud õpinguraha ja kaasvara.

4.5.1.1. Kinnisvara

Üks kindel moodus kaubandusest saadud kasumit investeerida oli paigutada see kinnisvarasse: esmalt parandada või täiustada enda elutingimusi, seejärel mõelda ka oma järeltulijate peale. 1543. aasta pärusraamatu järgi oli kõige suurem kinnisvaraomanik bürgermeister Johann van Lynthem, kelle omanduses oli 7 kinnistut, rachärra Peter Helwichile kuulus 5 ning Johann Heisele 4 kinnistut.¹⁰⁷⁹ Kaupmeestele kuulusid kahtlemata linna kõige esinduslikumad elumajad, peamiselt kivihooned, kuid oli ka kivist dörnsega ning vahvärkmaju. Kaupmeeste elamud paiknesid üldiselt üle linna laiali, välja arvatud ainult linna loodeosa, kus asus käsitööliste rajoon, samuti kõrtsid ja aiad. 1540. aastateks oli kõige enam kaupmehi koondunud elama ordulossi vastu, jõe äärde ning turuplatsi ümbrusesse. Kaupmehest kodanikul oli maja ja

¹⁰⁷⁵ Vt Eugen von Nottbeck. *Die alte Schragen der Grossen Gilde zu Reval*. Reval 1885.

¹⁰⁷⁶ EAA, 92, l. 6, § 26.

¹⁰⁷⁷ EAA, 92, l. 7p, § 36: ... *Und da einer verstorben, sollen sie alle das leich zu grabe volgen, bei poen 5 m(ark)-punt wachs.*

¹⁰⁷⁸ Tegelikult tegutses juba hiliskeskajal linnades vennaskondi, mille tegevus piirdus ainult seltskondliku läbikäimisega. Näiteks oli selline Lübeckis 15. sajandi keskpaiku asutatud Greveradeni kompanii, selle 1489. aastast pärit statuudis puudub religioosne element täiesti, vt Sonja Dünnebeil. Die drei grossen Kompanien als genossenschaftliche Verbindungen der Lübecker Oberschicht. — *Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*. Neue Folge Bd. XLVIII (Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse.) N. Jörn, D. Kattinger, H. Wernicke, Hg. Köln, Weimar, Wien 1999, lk 207.

¹⁰⁷⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 62.

hoov, mitmesugused kõrvalhooned, samuti aiad ning majapidamisruumid eeslinnas. Näiteks Tonnies Sassele kuulusid 1549. a maja ja hoov, kõrts ja kiviait ning kolm aeda eeslinnas: üks puuviljaaed, kapsamaa ning aed küüni ja saunaga.¹⁰⁸⁰

Ametialaseks tegevuseks vajas hansakaupmees keldrit ja aita, et kaupa hoida ja säilitada, ning poeruumi, kus kaupa müüa. Pood võis asuda elumaja ees või sellest hoopis eraldi. 1543. aasta pärusraamatu järgi asus turuplatsi ääres kaks uut kivist poodi, nendest üks kuulus raehärra Luder Klanthile ja teine Peter Helwichile.¹⁰⁸¹ Johann Krabbele valduses oli kivist elumaja jõe ääres, selle maja juurde kuulus krunt Pikal tänaval, kus varem oli olnud keldriga pood.¹⁰⁸² Mõneti ebatüüpiline kinnisvara kuulus Johann Heisele, kellele raad lubas ehitada väikese vahvärktalli Gertrudi kiriku lähedale.¹⁰⁸³ Ilmselt polnud see mõeldud ainult tema enda majapidamises vajalike hobuste hoidmiseks, vaid Heisel olid talliga mingid ulatuslikumad äriplaanid.

Kaupmehele andis lississetulekut õllepruulimine müügiks. See oli Uus-Pärnus nagu teisteski Liivimaa linnades kuulutatud saksa soost kodanike eesõiguseks.¹⁰⁸⁴ Õlut võis müüa oma maja keldris, aga kui jõukus lubas, oli kõige mõistlikum ja tulusam soetada **kõrts**. Uus-Pärnus kuulusid kõrtsid ainult linna ülemkihile: raehärradele ja kaupmeeste jõukamale osale. Käsitöolistest olid kõrtsiomanikud vaid kullassepad. Üldiselt oli ühel perekonnalmajapidamisel üks kõrts, harva rohkem. Kõige arvukamalt oli korraga kõrtse raehärra Tonnies van Laeri valduses – tervelt kolm.¹⁰⁸⁵ Kahte kõrtsi omas juba mitu rikast kodanikku: kullassepp Thomas Gude, bürgermeister Lammert Kallenberch, raehärra Peter Helwich, bürgermeister Nicolaus Barenfeldt, raehärra Hinrich Kallenberch, kaupmees Pawel Krumschake ja kirikhärra Johann Duchel. Isegi orduhärrad – Karksi vana foogt Melcher van Galen,¹⁰⁸⁶ Karksi vana kumpan Johan van Scharenberch,¹⁰⁸⁷ Maasilinna foogt Heinrich Wulff¹⁰⁸⁸ – astuvad Uus-Pärnus kõrtsiomanikena üles. Erinevalt paljudest linnakodanikest kuulus neile ka kõrtsialune maa, nii ei pidanud nad maksma raele krundirenti. Isegi raele kuulus 1526. a Pühavaimu tänaval üks kõrts, mis müüdi Asmus Glinthile.¹⁰⁸⁹

4.5.1.2. Majapidamine, vallasvara

Uus-Pärnu kaupmeeste ja teiste kodanike liikuvast varast, majapidamisriistadest, mööblist, rõivastest jms leiab kirjalikest allikatest vähe informatsiooni. Puuduvad, nagu on säilinud Tallinnast, varaloendid ja testamendid, on vaid üksikud linnaraamatusse kirja pandud kodanike varajaotust puudutavad lepped. Kaupmehe majapidamises väljendasid tavapäraselt tema jõukust ja prestiiži luksuslikud lauanõud. Uus-Pärnu kirjalikes allikates on nimetatud hõbedast lauanõusid: lusikaid (*lepell*), kanne (*kannen*), vaagnaid (*schottel*), toope või kausse (*schale*).¹⁰⁹⁰ Raehärra Peter Wilbeni majapidamises oli vähemalt 1 leisikas (u 8 kg) tinast vaate (*vathe*).¹⁰⁹¹ Graapen oli nii toiduvalmistamise kui ka serveerimise nõu. Berndt Hessels määras oma kahele kasutütrele kummalegi pool tosinat keraamilist (või metallist?) kolm-

¹⁰⁸⁰ PA, lk 327–328, nr 66.

¹⁰⁸¹ PA, lk 309, nr 16, 17.

¹⁰⁸² PA, lk 323, nr 55.

¹⁰⁸³ PA, lk 337, nr 105.

¹⁰⁸⁴ PA, lk 343, § 3, vrd Inna Põltsam, *Söömine-joomine keskaegses Tallinnas*, lk 49–51.

¹⁰⁸⁵ PA, lk 181 nr 69, lk 185, nr 77.

¹⁰⁸⁶ PA, lk 322, nr 50.

¹⁰⁸⁷ PA, lk 335, nr 98.

¹⁰⁸⁸ PA, lk 319–320, nr 44.

¹⁰⁸⁹ PA, lk 158, nr 14.

¹⁰⁹⁰ Vt PA, lk 180, nr 68, lk 181, nr 69.

¹⁰⁹¹ AR III, lk 130, nr 33 § 32.

jalgset potti ehk graapenit (*½ dossin grapenn*).¹⁰⁹² Metallist lauanõusid pärandati põlvest põlve, nende väärtus ei aegunud, ning need olid ka ise suhteliselt vastupidavad. Raehärra Hessels jättis oma igale tütrele ja kasutütrele ühe 8-loodise (104 g) hõbelusika oma esiisade varast (*vann mynes zeligen vorvaders lepel*).¹⁰⁹³ Suurkaupmehe vara hulka kuulus kindlasti pruulimispann (*brur panne*).¹⁰⁹⁴ See oli nii jõukuse näitaja kui ka selle tagaja, kuivõrd õigus õlut müügiks pruulida oli vaid pruulimispanni omanikel.

Ettekujutust Uus-Pärnu kodanike majapidamisriistadest avardab arheoloogiline leiuaines. Erki Russow on teinud põhjaliku uurimuse importkeraamikast Lääne-Eesti väikelinnades, võrreldes Haapsalu, Lihula, Kuressaare ja Uus-Pärnu leiuainest.¹⁰⁹⁵ Uus-Pärnu leiud annavad põhjust väita nii paremat elujärge kui ka laialdasemaid sidemeid väljaspool Liivimaad. 16. sajandi esimesel poolel domineerisid Uus-Pärnu importkeraamika hulgas glasuurkeraamilised graapenid.¹⁰⁹⁶ Jõukate kodanike köögiriistade sekka ilmusid samal ajal esimesed Madalmaades valmistatud pannid ja sõelad.¹⁰⁹⁷ Pärnu muuseumi kogudes säilitatakse arheoloogilistel kaevamistel leitud 16. sajandi alguse prestiižkeraamikat Antwerpenist ja Valenciast.¹⁰⁹⁸ Tegu on esimeste renessansiajastule iseloomulike sööginõudega – kausside ja taldrikutega. Nende nõude tagasihoidlik arvukus lubab oletada, et enne 16. sajandi keskpaika ei kuulunud majoolika kaugkaubanduse objektide hulka. Vähesed leiud annavad Erki Russowi sõnul tunnistust linnakodanike isiklikest kontaktidest Lääne-Euroopaga.¹⁰⁹⁹ Arheoloogilistel kaevamistel Pärnus on välja tulnud ka 16. sajandist pärinevat Raerni ja Kölni pottsepatöökodades valmistatud kivi-keraamikat, täpsemalt nn personaalseid jooginõusid: väikesemahulisi kanne, peekreid. Tänu uutele tehnoloogiatele oli varase uusaja kivikeraamika endisest dekoratiivsem, muutunud igapäevases tarbeesemest luksuskaubaks. Sellised kivikeraamilised nõud olid sageli uhkelt dekoreeritud nii lihtsa taimornamendiga kui ka religioosset või poliitilist sõnumit väljendavate piltidega.¹¹⁰⁰ Arheoloogiliste leidude põhjal väidab Erki Russow, et Uus-Pärnu majapidamistes kasutatud importkeraamika oli 16. sajandi esimesel poolel oma vormivaliku ning arvukuse poolest võrdväärne enamiku sama perioodi Läänemere-äärsete kaubalinnadega, kus kaugeimad eksootilised lauanõud pärinesid isegi Põhja-Itaaliast.¹¹⁰¹ Iseloomulikeks joonteks vaadeldava aja-järgu keraamikale oli mitmekesisest nõudevaliku kaudu individuaalsuse rõhutamine, s.t järjest rohkem kasutati personaalseid söögi- ja jooginõusid. Samuti pandi varasemast suuremat rõhku keraamika esteetilisusele.¹¹⁰²

Mööbliesemetest ja muudest interjööri elementidest Uus-Pärnu kaupmehe elamus on kirjalikesse allikatesse vähe teateid jäänud. Jõuka linnakodaniku majapidamisse kuulusid sulemadratsid (*veddern bedde*), voodiriided (*bedde gewande*), tekid (*deken*) ja linad (*laken*).¹¹⁰³ Kaupmehe ametialaseks tegevuseks vajalik mööbliese oli kirjutuslaud, mis oli ühtlasi kaupmeheelamu dörnse tähtsaim sisustuselement. Raehärra Tonnies van Laeri vara hulgas oli koguni kaks kirjutuslauda (*ij kuntor*).¹¹⁰⁴ Kirjutuslaua taga täitis kaupmees vajalikke pabereid, pidas arve-raamatut, laua laegastes aga säilitas tähtsaid dokumente. Juba 15. sajandi lõpukümnenditel ehitati

¹⁰⁹² PA, lk 206–207, nr 120.

¹⁰⁹³ PA, lk 206, nr 120.

¹⁰⁹⁴ PA, lk 181, nr 69.

¹⁰⁹⁵ Vt Russow, *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*.

¹⁰⁹⁶ Russow, *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*, lk 175.

¹⁰⁹⁷ Russow, *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*, lk 175.

¹⁰⁹⁸ Vt Erki Russow. *Keraamika. — Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Koost Krista Kodres. Tallinn 2005, lk 201.

¹⁰⁹⁹ Russow, *Keraamika*, lk 201–202.

¹¹⁰⁰ Russow, *Keraamika*, lk 199.

¹¹⁰¹ Russow, *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*, lk 178.

¹¹⁰² Russow, *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*, lk 175.

¹¹⁰³ Vt PA, lk 176, nr 56.

¹¹⁰⁴ PA, lk 181, nr 69.

Uus-Pärnus esimesed dekoreeritud kahhelahjud linnakodanike majapidamisse. Arheoloogilised kaevamised on päevavalgele toonud mitu huvitavat kahlileidu, nagu 16. sajandi esimesest poolest pärit Kesk-Saksa või Reini piirkonna polükroomsed ahjukahlid. Valgeks põletatud savist mitmevärvilise glasuuriga kahlid olid tavaliselt Läänemere-äärsetes maades haruldane kaup. Samasuguseid hilisgooti mõjudega värvilisi kahleid on Eestis teadaolevalt leitud veel ainult Viljandi ordulinnuselt.¹¹⁰⁵ Dekoreeritud ahjukahlitel leidsid kajastamist renessansiajastule iseloomulikud teemad. Pärnust on arheoloogilistel kaevamistel leitud veel Jumalaema koos Jeesuslapse kujutisega, samuti katoliikliku valitseja Oranje printsipi Philipp Wilhelmi (1544–1618) portreega ahjukahleid.¹¹⁰⁶ Kahhelahjude ilmumine andis tunnistust üldisest tarbimisharjumuste progressist, mis oli osa laiemast mugavuse ja isiksuse rolli osatähtsuse tõusust.¹¹⁰⁷

Uus-Pärnu kaupmees hoolis oma elamust ning pidas lugu “kodu kaunistamisest”, põlgamata selle nimel vaeva näha. Sellest annab tunnistust üks 1528. aastast pärinev kiri, milles Uus-Pärnusse maja ostnud endine orduteener Lodewich Beysack tellib Tallinna tuntud suurkaupmehe ja raehärra Johann Selhorsti käest aknavõresid oma isanda ja enda maja tarvis.¹¹⁰⁸ Võresid oli vaja kokku kaheksa, igas aknas/võres pidi olema kaheksa rauast *jwoss*’i (raudtala?) (*in islyck ffynster viij jwoss issernn*) ja neli stanget (*iiij stangenn*).¹¹⁰⁹ Nähtavasti soovis Beysack saada Tallinnast paremal tasemel või luksuslikumalt teostatud tööd, kui suutsid pakkuda kohalikud sepad.

Uus-Pärnu linnakodaniku vara hulka kuulus 16. sajandil ka turvis (*kurrytsen*), nagu on dokumentaalselt teada Hinrich van Hamme puhul.¹¹¹⁰ Relvadest on Uus-Pärnu allikates mainitud vaid Tonnies van Laeri vara hulgas leidunud vibu (*syne bage*).¹¹¹¹ Tallinna 15. sajandi alguse raemääruse järgi pidi igal majapidamisel olema amb ja sada noolt, kõige jõukamatel kodanikel ka täisturvis.¹¹¹² Iga kodanik pidi vajadusel olema valmis linna kaitsma, seega oskama käsitseda relvi. 16. sajandil tähendas see eeskätt oskust käsitseda tulirelvi, kuid vibu ja amb taandusid sel perioodil järjest enam linnulaskmisvõistluse atribuutideks. Tallinnas harjutati relvakasutamist gildides, eriti Mustpeade vennaskonnas. Näiteks 1557. aastal käisid Tallinna mustpead haakpüssidega laskmist harjutamas, 1560/61. a hangiti vennaskonnale 6 topeltjõuga haakpüssi, aga 1574. a lasti valada üks kergesuurtükk, nn poolfalkoon.¹¹¹³ Uus-Pärnu raad ostis 1530. aastatel kokku 62 haak- ja poolhaakpüssi, mis võisid vähemalt osaliselt olla mõeldud sõjaolukorras kodanikele väljalaenamiseks.

4.5.1.3. Läänivaldus

Maavalduse omandamine andis kaupmehele võimaluse investeerida äritegevusest saadud kasumit suhteliselt riskivabalt ja nii, et seda oli võimalik igal ajal uuesti kasutusele võtta. Lään või maavaldus suurendas linnakodaniku majanduslikku kindlustatust, krediivõimelisust ning

¹¹⁰⁵ Russow, *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*, lk 179.

¹¹⁰⁶ Vunk, *Mentaliteedi peegeldus Pärnu kahlileitudel*, lk 168.; Krista Kodres, Erki Russow. Kaunistatud elamu. — *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Koost Krista Kodres. Tallinn 2005, lk 148–149.

¹¹⁰⁷ Vt Russow, *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*, lk 174.

¹¹⁰⁸ Beysackile kuulus Maasilinna foogti Tonnies Ouelacker van Wischelingk’i käest 1525. aastal ostetud kivist elumaja. Millist maja oli aga mõeldud “tema isanda maja” all, on ebaselge, võib-olla Viljandi komtuuri maja Uus-Pärnus (vt PA, lk 317–318, nr 37). Beysack oli nimelt *landknecht* Saardes, mis kuulus Viljandi komtuurkonda.

¹¹⁰⁹ TLA, B. h. 5 I, l. 3,

¹¹¹⁰ PA, lk 188, nr 82. Näiteks Tallinna ja Riia 14. sajandi lõpu raemääruse kohaselt pidi iga kodanik omama turvist, selle puudumist karistati 3-margase trahviga, vt Kreem. *Ernst von Minden, palgasõdur*, lk 254.

¹¹¹¹ PA, lk 181, nr 69.

¹¹¹² Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, Anhang I, § 45, 46.

¹¹¹³ Friedrich Amelung. *Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter*. Reval 1930, lk 85–86.

sotsiaalsed prestiiži.¹¹¹⁴ Küllike Kaplinski juhib tähelepanu, et 14. sajandil esines Tallinnas arvukalt linnakodanikke, kellel oli rendi- või täieliku läänioiguse alusel väikseid maavaldusi. Väidetavalt oli sel ajal Tallinna 90 raesuguvõsast 21-l, seega 24%-il raevõimelistest linnakodanikest linna lähedal läänistatud või panditud maavaldus.¹¹¹⁵ Sellised maaomandid sidusid kodanikke tihedamalt linna lähima tagamaaga. 16. sajandi esimesel poolel oli Uus-Pärnus kodanikke, peamiselt raehärrasid, kellele oli läänistatud maavaldus Uus-Pärnu lähitagamaal või ka kaugemal. Bürgermeister Johann van Lynthem sai 1518. aastal ordumeistrilt lääniks mõisa Mazstraupe(?) piirkonnas kahasse Marcus Heitkensiga.¹¹¹⁶ 1532. a läänistati talle maavaldusi Väike-Salatsi (Mazsalaca) piirkonnas. 1514. a läänistas ordumeister Plettenberg raehärra Berndt Stolterkampile väikese maavalduse (ühe adramaa) Uulus *Wincke* külas.¹¹¹⁷ Selle lääni eelmine omanik oli raehärra Michel Schulte. Leetva küla Suure-Jaani kihelkonnas oli läänistatud Uus-Pärnus elanud Otto Watzelile, hiljem kuulus lään Watzeli lesega abiellunud raehärra Steffen van Aschenbergile.¹¹¹⁸ Raehärra Heise Vegesackile läänistas ordumeister Kettler 1561. a kõrtsi Uulu külas, varem oli kõrts kuulunud kellelegi Christofferile.¹¹¹⁹ Heise Vegesackile läänistas ordumeister samal aastal veel 3 taluperet ja 1/4 adramaad *Papitack*'i külas Saardes, kus Vegesackil oli juba varasemast ajast 4 taluperet ja 3 adramaad. Niisamuti läänistati talle kõrts Türi-Allikul.¹¹²⁰ Maavaldus oli ka raehärra Stephanus Vetteril, kes omandas 1563. a Christoffer van Monchhausenilt 733 taalri eest Kalli küla.¹¹²¹

Leidus üksikuid läänivaldajatest linnaelanikke ka väljaspool Uus-Pärnu raadi. 1546. aasta 27. juulil Volmaris välja antud tunniskirja järgi läänistas ordumeister Brüggenei Uus-Pärnu elanikule Margareta van dem Bergele ja tema pojale, noorele Melcher von Galenile, Bartholomeus Lätlase (*de lette*) talupere Raeste külas koos maa ja tüki heinamaaga.¹¹²² Hiljemalt 1536. aastal Uus-Pärnus elanud Marcus Hanele läänistas ordumeister 1544. a Surju küla.¹¹²³ Bürgermeister Lynthem'i väimehele, Uus-Pärnus elanud ordu asestantsler Johann Vischerile kuulus mõis hilisemas Saarde kihelkonnas. 1560. a põletasid venelased selle maha.¹¹²⁴ Maahärra võis läänistada ka muud peale maavalduse. Nii läänistas ordu Tylemannus Ymmenhußenile linapressi, 1551. a bürgermeister Barenfeldtile ja Melcher van Galen nooremale kahe peale tuuleveski linna ees.¹¹²⁵

Ajavahemikul 1518–1562 raadi kuulunud 31 raehärrast kuus omandasid maavalduse või muu lääni enne orduriigi lõppu. Lisaks nendele said lääni omanikuks Liivimaa sõja ajal: raehärra Claus Zinte 1565 ja bürgermeister Conradt Vitingkhoff 1571.¹¹²⁶ Tuleb tõdeda, et suurem maade läänistamine Uus-Pärnu kodanikele leidis aset alles vahetult Liivimaa sõja eel ning selle ajal, kuid see tulenes Liivimaal üldiselt valitsenud olukorrast. Nimelt kuulus keskaja Liivimaal suur osa maadest vahetult maahärra valdusesse, läänistatud oli maid suhteliselt vähe, v.a Põhja-Eestis. Seejuures polnud üheski teises Liivimaa piirkonnas sedavõrd vähe

¹¹¹⁴ Engel, *Die Deutsche Stadt im Mittelalter*, lk 273–278.; Karl-Friedrich Krieger. Bürgerlicher Landbesitz im Spätmittelalter. — *Städtisches Um- und Hinterland in vorindustrieller Zeit*. H. K. Schulze, Hg. Köln, Wien 1985, lk 91.

¹¹¹⁵ Kaplinski, *Tallinna käsitöölised*, lk 56.

¹¹¹⁶ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 118.

¹¹¹⁷ Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit*, lk 172–173.

¹¹¹⁸ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 96.

¹¹¹⁹ Stackelberg, *Der Landbesitz*, lk 173.

¹¹²⁰ Stackelberg, *Der Landbesitz*, lk 163.

¹¹²¹ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 105.

¹¹²² Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit*, lk 173, 231–232: ... *einenn buren genandt Bartholomeus de lette tho Radtz myth synen sons und mith dren ferendel landes. Noch ein stucke hoyschlags.*

¹¹²³ Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit*, lk 173.

¹¹²⁴ Johann Renner's *Livländische Historien*, lk 325.

¹¹²⁵ PA, lk 29–30, nr 14; lk 267, nr 257.

¹¹²⁶ Vt Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 106, 132.

läänistatud maavaldusi kui Pärnu komtuurkonnas. 16. sajandi esimesel poolel hoogustus läänistamine kogu Liivimaal. Seoses pärimisõiguse laienemisega sellel ajal, samuti maavalduste väljarentimise, läänistamise ja pantimisega jagunes otseselt maahärrale kuulunud maavaldus vasallide kätte laiali.¹¹²⁷

4.5.1.4. Investeeringud mittemateriaalsetesse väärtustesse

4.5.1.4.1. Hingeõndsus

Kaupmehed panid rõhku ka mittemateriaalsetesse väärtustesse investeerimisele. Keskaja kirik omistas suurt kaalu heategevusele ja vagadele annetustele, need olid inimese hinge päästmise tähtsad abivahendid. Investeeringuid hingeõndsusesse, nagu sihtkapitale kirikute, altarite ja preestrite ülalpidamiseks jms, võtsid inimesed väga tõsiselt, rohket tõestusmaterjali selle kohta pakuvad linnakodanike testamendid. Uus-Pärnu kodanike testamente pole üldiselt ei 16. sajandi esimesest poolest ega ka varasemast ajast säilinud, seepärast on nende viimse tahtena tehtud annetustest vähe teada. Isegi paremini on dokumenteeritud Tallinna kaupmeeste testamentidega tehtud annetused Uus-Pärnu kirikutele ja altaritele, nii hingemissadeks kui ka eestpalveteks.¹¹²⁸ Nikolai kiriku raamat annab teada vaid mõnest Uus-Pärnu kaupmeeste tehtud investeeringust hingeõndsusesse. Kaupmehelesk *Kolthevesche* annetas Nikolai kirikule u 209 marga väärtuses hõbedat, selle summa pealt laekuv rendiraha (12 marka) läks Maarja ja Ewaldi altaril kolmapäeviti peetavate hingemissade tarbeks, nii mainitud leskproua kui ka tema venna, bürgermeister Peter Wilbeni hingeõndsuseks.¹¹²⁹ Ludke van Sunder jättis Püha Anna altarile 200 marka, mille renditulu läks igal teisipäeval lauldava missa jaoks.¹¹³⁰ Teine Uus-Pärnu kodanik Berndt Blome lisas sellele sihtkapitalile omalt poolt veel 500 marka.¹¹³¹ Eestpalveid tellima ja annetusi tegema sundis inimesi kirglik soov, et maisest ilmast lahkudes teised inimesed, aga eelkõige Jumal neid ei unustaks.¹¹³² Kirikutes ja kloostrites olid nn memoriaalraamatud, kuhu kanti annetajate nimed ning nende hingede eest paluti. Eriti suur kaal hingeõndsuse tagamisel oli vaestele tehtud annetustel, paraku on Uus-Pärnu linna-raamatud selles osas üsnagi kidakeelsed (vt lähemalt ptk 7.3.4.1). Uus-Pärnu kaupmeestest tegi teadaolevalt kõige märkimisväärsemaid investeeringuid oma hingeõndsusesse Tylemannus Ymmenhußen.¹¹³³ Ta on üldse suurepärane näide keskaja kiriku maiste hüvede ja varanduse põlgust jutlustava ideoloogia järgimisest. Pärast abikaasa surma annetas Ymmenhußen kogu oma vara heategevuseks ning läks kloostrisse. Nii radikaalseid samme tuli hiliskeskajal siiski vähe ette ning reformatsioon võttis selle sootuks päevakorralt maha. Heade tegude ja vagade annetuste tähendus muutus reformitud kirikus oluliselt. Mitte et neid polnud enam tarvis teha, lihtsalt asjatu oli loota heade tegude läbi oma patte heastada ja õndsaks saada.¹¹³⁴ Ehk kõik hea, mida kristlane võis oma elus korda saata, oli Jumala armu tulemus, mitte selle põhjus. Kristus oli oma ristisurmaga inimesed lunastanud, seega oli inimesel, nagu õpetas Luther, võimalik hinge päästa üksnes usu abil.

¹¹²⁷ Vt Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenzeit*, lk 203–204.

¹¹²⁸ Vt *Revaler Regesten*. Roland Seeberg-Elverfeldt, Hg. Bd. III. Göttingen 1975, nr 51, nr 118.

¹¹²⁹ PA, lk 128, nr 23.

¹¹³⁰ PA, lk 127, nr 22.

¹¹³¹ PA, lk 210, nr 125.

¹¹³² Norbert Ohler. *Sterben und Tod im Mittelalter*. Düsseldorf 2004, lk 35.

¹¹³³ PA, lk 186–187, nr 79.

¹¹³⁴ Seda seisukohta väljendas Luther ka oma 1523. aasta kirjas Riiale, Tallinnale ja Tartule, vt Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 274–277.

4.5.1.4.2. Kool ja haridus

Kaupmeheks olemine nõudis haridust: lugemis-, kirjutamis- ja arvutamisoskust.¹¹³⁵ Suur tähtsus oli ka võõrkeelte õppimisel. Seepärast on päris loomulik, et Uus-Pärnus tegutses hiljemalt 16. sajandi algul, aga tõenäoliselt veelgi varem kool. Esimesed kirjalikud teated koolimajast pärinevad 1524. aasta tulekahju järgesest ajast, kui 1528/29. a tehti põlengus kannatanud koolimajas taastamistööd.¹¹³⁶ Katoliku ajal jumalateenistustel osalenud kooliõpetajat mainib oma mälestustes bürgermeister Johann van Lynthem.¹¹³⁷ Ka mitmes teises Liivimaa väikelinnas tegutses kool juba enne reformatsiooni, nimelt Narvas, Paides, Lemsalus, Kokneses ja Kandavas.¹¹³⁸ 1546. aastal tuleb rae arvetest esimest korda ilmsiks Uus-Pärnu kooliõpetaja töötasu suurus: talle maksti aastas 40 marka ning kindlustati prii ülalpidamine (*frige kost*).¹¹³⁹ Nimeliselt on esimene Uus-Pärnu kooliõpetaja teada alles Liivimaa sõja ajast, selleks oli Riiast pärit, 1559. aastal Rostocki ülikoolis immatrikuleeritud ja hiljemalt 1566. a Uus-Pärnus ametis olnud Christoffer van Wesell.¹¹⁴⁰

Kuigi Uus-Pärnu kooli õpetajate ja õpilaste ning seal jagatava õpetuse kohta pole vähimaidki teateid, võib eksimist kartmata väita, et vähemalt linna ülem- ja keskkiht saatis sinna oma lapsi omandama hariduses algteadmisi, s.o õppima lugemist, rehkendamist ja kirjutamist. Linnakooli tasemel pakutavad teadmised olid kättesaadavad ja kulusid ära ka käsitöölistele, seevastu ülikooliõpingud jäid suure kulukuse tõttu kaupmeeste seisuse osaks. Keskaja lõpul ja varase uusaja algul investeerisid kaupmehed küllalt meelsasti laste haridusse. Haridus oli staatuse sümbol, nagu teisel tasandil oli selleks luba ja võimalus kanda siidist ja sametist rõivaid, karusnahka, ehtida end kulla ja hõbedaga, osaleda eksklusiiivsetel pidustustel ja tantsupidudel.

Kahjuks pole teada, kui palju Uus-Pärnu kaupmehed näiteks raamatutesse, vm lugemisvarasse investeerisid. Raamatute leidumisest kodanike majapidamises pole säilinud ühtki kirjalikku teadet. Et kaupmehed teadmiste ja kirjasõna vastu huvi tundsid ning sageli silmapaistvalt haritud olid, sellest annab tunnistust Uus-Pärnu rae 1546. aastast pärit nn märgukiri, milles üks raehärra (käekirja järgi otsustades nähtavasti Nicolaus Barenfeldt) demonstreerib oma teadmisi Liivimaa ajaloost, refereerides eeskujulikult Liivimaa nooremat riimkroonikat.¹¹⁴¹

Uus-Pärnu kaupmeeste pojad käisid mitmes Euroopa ülikoolis õppimas. Kõige enam on teateid Rostocki ülikoolis õppinud uuspärnulastest. Rostocki ülikoolil olid tihedad sidemed just hansalinnadega, sealt tulid ülikooli nii õppejõud kui ka üliõpilased. Märkimist väärib seegi, et ülikooli asju arutati hansa- ja Vendi linnade linnadepäevadel.¹¹⁴² Uus-Pärnust käisid Rostockis õppimas: Johann Duchel 1500, Hinricus Beringer 1505, Casparus Ackerstaff (Ackerstoff) 1508, *Henricus Barchen* (Heinrich Bachum) 1553. Hinrich van Lynthem tudeeris Wittenbergi (1537) ja

¹¹³⁵ Alates 13. sajandist lakkas lugemis- ja kirjutamisoskus olemast vaimulikkonna privileeg või monopol, vt lähemalt Aron Gurevitš. Kaupmees. — *Keskaja inimene*. Koost Jacques Le Goff. Tallinn 2002, lk 272. Vt ka Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, lk 255.

¹¹³⁶ PA, lk 279, nr 1: *op dath maell worth die schule uth deme grunde gebaweth und beglaseth*.

¹¹³⁷ PA, lk 143.

¹¹³⁸ Arbusow, *Die Einführung der Reformation*, lk 78.

¹¹³⁹ PA, lk 288, nr 16.

¹¹⁴⁰ 1568. aastal oli ta olnud kaks aastat raehärra Claus Zinte kostil. Viimane arvas õpetaja ülalpidamisele läinud kuludeks 200 marka aastas, vt PA, lk 218, nr 142.

¹¹⁴¹ TLA, B. r. 14, l. 325: *Nach deme wy in olden croniken unnd bockenn lesen, dath ynn denn iaren do menn schreff M 315, inne deme iare isth alle dath ~~inn den iaren~~ korenn vorfrozen, unnd isth eyn doringe geworden, de grus(am) tho lesenn isth unnd tho schreven, dath de dodenn corper uth dem graven och van dem gerichte gegetenn synth wordenn, itliche wyffer er kinder gegetenn ~~hebbenn~~, so wy inn der oldenn Liffendischen cronikenn lesen Bartholomäeus Hoeneke. Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Toim Sulev Vahre. Tallinn 1960, vrd lk 57–59, 113.*

¹¹⁴² Marko Andrej Pluns. Zur Rostocker Universitätsgeschichte im 15. und 16. Jahrhundert. — *Hansische Geschichtsblätter 124. Jahrgang*. Trier 2006, lk 160–161.

Georgius Heyse Königsbergi ülikoolis (1551). Nähtavasti Tallinna raeperekonnast pärit Uus-Pärnu raehärra Heise Vegesack immatrikuleeriti 1545. a Rostocki ülikooli.¹¹⁴³ Ülikoolis olid õppinud teisedki Uus-Pärnusse sisserännanud kaupmehed-raehärrad, nagu Nicolaus Barenfeldt, Stehpanus Vetter, küllap oli ülikooli “õhku hinganud” ka Johann van Lynthem ja nii mõnedki veel. Kaupmeeste seisuse märkimisväärsest haritusest hiliskeskajal räägib muu hulgas tõsiasi, et mitmes Saksa linnas olid juba 15. sajandil ligi pooled raeliikmed ülikooliharidusega.¹¹⁴⁴ Paul Johansen rõhutab vaimsete huvide kõrgeisu Liivimaal 16. sajandi algul. Sellest annab tema järgi tunnistust reformatsiooni iseäranis kiire võidukäik, seda vaatamata Liivimaa jaoks olulisele seotusele paavstluse ja katoliku kirikuga.¹¹⁴⁵ Huvist vaimuelu edendamise vastu Liivimaal on tõepoolest põhjust rääkida. Pärineb sellest ajast ju plaan asutada Vana-Pärnusse kohalik kõrgem kool.¹¹⁴⁶ Seni olid Liivimaa suured linnad andnud oma panuse Rostocki ülikooli asutamisse.¹¹⁴⁷ 16. sajandil võtsid aga Liivimaa vaimulikud isandad initsiatiivi asutada peamiselt vaimulike koolitamiseks kohapealne kõrgem õppeasutus, mida toetaksid rahaga kõik Liivimaa seisused. Paul Johansen peab Lutheri õpetuse hämmastavalt kiiret jõudmist Liivimaale suuresti just Hansa ja saksa linnakodanike teeneks.¹¹⁴⁸ Kahtlemata on see väide põhimõtteliselt õige, kuid nõuab täiendamist ja täpsustamist. Hansa ja hansakaubandus ise oli vaevalt suuteline looma mingeidki vaimseid väärtusi,¹¹⁴⁹ aga see andis vahendid ning lõi eeldused nende väärtuste loomiseks ja omandamiseks. Ja selles mõttes on Liivimaa kaupmeestel nende kaubandusliku tegevusega omandatud kasumi investeerimisel haridusse kahtlemata suur, põhimõtteline tähtsus. Kõrvalmärkusena olgu öeldud, et ülikoolihariduse kõrval tuleb väärtustada ka Liivimaa kohalikes koolides pakutud õpetust, eriti humanismi levimist ja võimalikku mõju hariduselule Liivimaal alates 15. sajandi lõpust.¹¹⁵⁰ Olulised polnud eelkõige ja ainult Saksa aladelt sisse rännanud uue õpetuse pooldajatest kaupmehed ja kaubasellid.¹¹⁵¹ Reformatsiooni ideede levimises ja vastuvõttus Liivimaal oli määrav kohaliku kaupmeeste seisuse meelsus tervikuna, nende kursisolek paavstikiriku kriitikaga, nende haridustase, huvi vaimsete väärtuste vastu – just see andis võimaluse ja lõi eeldused reformatsiooni kiireks vastuvõtuks Liivimaa linnades, mida juhtisid ja valitsesid kaupmehed.

¹¹⁴³ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 104.

¹¹⁴⁴ Gurevitš, *Kaupmees*, lk 273. Ülikoolihariduse tähtsusest vt ka Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters*, lk 257.

¹¹⁴⁵ Johansen, *Hansa tähendus Liivimaale*, lk 387.

¹¹⁴⁶ Vt ka Helmut Piirimäe. *Ülikoolilinn Pärnu*. Tartu 1999, lk 31–32. Isegi veel 1556/57 pidas ordumeister Fürstenberg plaani rajada Pärnusse kõrgem õppeasutus kirikuõpetajate koolitamiseks. Kooli rektoriks pidi saama Rostocki ülikooli professor David Chyträus, vt Joachim Kuhles. *Die Reformation in Livland – religiöse, politische und ökonomische Wirkungen*. (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa.) Hamburg 2007, lk 308.

¹¹⁴⁷ Heinrich Julius Böthfür. *Die Livländer auf auswärtigen Universitäten*. Riga 1884, lk X; vrd pkt 7.2.

¹¹⁴⁸ Johansen, *Hansa tähendus Liivimaale*, lk 387.

¹¹⁴⁹ Philippe Dollinger väidab samuti, et Hansa ei püüelnudki mingi kultuurilise tegevuse poole ning hansakaupmehed ei loonud väljapaistvaid vaimseid ja kunstiväärtusi, vt Philippe Dollinger. *Die Hanse*. Stuttgart 1976, lk 340. Värskeim käsitlus Hansa kultuurimõjudest keskaja Liivimaal toetab põhimõtteliselt Paul Johanseni seisukohta, vt Norbert Angermann. Die Bedeutung der Hanse für die Kultur des mittelalterlichen Livland. — *Buch und Bildung im Baltikum*. Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Robert Schweitzer, Hg. Münster 2005, lk 41–59.

¹¹⁵⁰ Leonid Arbusow jun. Zur Würdigung der Kultur Altivlands im Mittelalter und 16. Jahrhundert. — *Historische Zeitschrift*, 1935, 151, lk 30.

¹¹⁵¹ Claus Veltmanni leiab ainult ühe juhtumi, kui hansakaupmees on aidanud kaasa reformatsiooni ideede levikule Lääne-Euroopas. Et hansakaupmeeste roll selles osas jäi tagasihoidlikuks, sellele viitab ka nende puudumine protestantlikes *märtüüriumites*. Claus Veltman. Die Hanse, Westeuropa und die Ausbreitung der Reformation. Eine Skizze über die Rolle von Hansekaufleuten im europäischen Konfessionalisierungsprozess. — *Hansische Geschichtsblätter*. 123. Jahrgang. Trier 2005, lk 79.

4.6. KOKKUVÕTE

Uus-Pärnu suurkaupmees, tema äritegevuse mõtted ja iseloom ei erinenud põhimõtteliselt suure linna kaupmehe omast. Põhiline erinevus seisnes asjaolus, et Uus-Pärnu kaupmees oli suhteliselt varakult loobunud Vene kaubahoovides käimisest, hiljem ka Vene kauba vahendamisest Lääne-Euroopasse. Tema keskendus Liivimaa põllumajandussaaduste ekspordile. Uus-Pärnu kaupmehele oli võtmelise tähtsusega talupojakaubandus, mis oli linna jõukuse alustala. Kõige tähtsamad ekspordiartiklid, mida kaupmehed Lääne-Euroopasse saatsid, olid teravili ning lina. Uus-Pärnu peamised kaubanduspartnerid Läänes olid vaadeldaval perioodil Lübeck ja mitu Preisi linna. 16. sajandi esimesel poolel tekkis aga Liivimaa siseturul kõva konkurents – suured linnad, väikelinnad, vasallid ja ordukäsknikud, kõik olid huvitatud vilja ja lina turustamisest Lääne-Euroopasse. Karmis konkurents kujunes orduaja lõpp Uus-Pärnu kaubanduselule raskeks allakäigu perioodiks.

Uus-Pärnu kaupmeestel oli oma ametiorganisatsioon – kompanii, mis tekkis ilmselt 15. sajandi algul. Erinevalt suurtest linnadest koondas see nii kaupmehi kui ka vallalisi kaubaselle ning linnas peatuvaid laevnikke. Kaupmeeste kompaniil, eeskätt selle vanematel oli sõna kaasa öelda linnavalitsemisel, nemad esindasid linnakogukonda. Samas ei olnud gildivanema positsioon Uus-Pärnus nii kõrge kui Tallinnas või teistes suurtes linnades. Gildivanemaks olemine ei olnud näiteks tingimata vajalik eeldus raemetisse pääsemisel.

Väikelinnas tegutsenud suurkaupmehed ei pruukinud jõukuse poolest Tallinna või Tartu omadele alla jääda. Uus-Pärnu kaupmehed kasutasid võimalusi oma ettevõtmistest teenitud kasumi investeerimiseks. Nad olid linnas suurimad kinnisvaraomanikud. Paljud raemetisse kuulunud kaupmehed omandasid 16. sajandi esimesel poolel läänivaldusi. Kaupmehed investeerisid laste haridusse, sh poegade ülikooliõpingutesse. Nende majapidamine ja elutingimuste tase oli kooskõlas üldise tarbimisharjumuste progressiga, mis omakorda oli seotud mugavuse ja isiksuse rolli osatähtsuse tõusuga hiliskesk- ja varausaja Euroopas.

5. PEATÜKK. KÄSITÖÖLINE JA KÄSITÖÖ

Kesk- ja varase uusaja Liivimaa väikelinna käsitöolistest on andmeid napilt, säilinud kirjalikud allikad kajastavad enamasti tähtsamaid tegelasi, nagu raehärrad ja kaupmehed, paremal juhul kõige jõukamat osa käsitöolistest, nt kullasseppi. Väikelinnade käsitöoliste kohta pakub arheoloogiline leiumaterjal kohati rohkemgi teavet kui arhiiviallikad. Selline olukord pole sugugi iseloomulik ainult Liivimaale, vaid on tavaline ka keskaja Euroopa teiste väikelinnade puhul. Tegelikult ongi just arheoloogilise ainese rikastumine näiteks Saksa linnade puhul märkimisväärselt edendanud käsitöö kui linna olulise majandusharu uurimist.¹¹⁵² Et Eestis on viimastel aastakümnetel linnaarheoloogia jõudsalt edenenud, siis on keskaja linna käsitöö uurimises samuti oodata edasiminekut.¹¹⁵³

Kirjalike allikate olemasolust johtuvalt on süvakäsitlus Eesti ala linnadest võimalik ainult keskaja Tallinna käsitöoliste kohta. Nimetatud teemal on kirjutatud kaalukaid uurimusi Küllike

¹¹⁵² Engel, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, lk 143–144.

¹¹⁵³ Hiljuti ilmunud käsitlustest vt nt Andres Tvauri. Pihkva pottsepad Viljandis ja Tartus 13. sajandil — *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 2000 4, 1, lk 21–30.; Krista Sarv. Tallinlase jalats 13. sajandil. — *Eesti aastal 1200*. Tallinn 2003, lk 225–231. Russow, *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*.

Kaplinski, Paul Johansen, Heinz von zur Mühlen¹¹⁵⁴ jt, kõnelemata veel vana baltisaksa ajaloo-kirjutuse panusest.¹¹⁵⁵ Teine lugu on väikelinna käsitöolistega. Üldkäsitluste raames on kajastamist leidnud käsitöölised Uus- ja Vana-Pärnus ning Narvas.¹¹⁵⁶ Arhiiviallikate olemasolu poolest on teistest Eesti ala väikelinnadest paremas olukorras Uus- ja Vana-Pärnu, seda tänu säilinud linna- ja pärusraamatutele. Siiski on Tallinnaga võrreldes uurijate käsutada palju ühekülgsem allikmaterjal. Nii näiteks pole väikelinnadest säilinud maksunimistuid, mis fikseerisid iseseisvate majapidamiste, *resp.* perede arvu ning annavad muu hulgas hea ülevaate linna käsitöolistest. Linna- ja pärusraamatute puuduseks on, et need peegeldavad ainult suhteliselt väikest osa käsitöolistest. Pärusraamatus on kirjas majaomanikud, aga kõik käsitöölised ei olnud seda mitte, paljud neist elasid tüürikena. Küllike Kaplinski hinnangul on kinnisturaamatute põhjal jälgitav vaid 20% kõigist Tallinnas 14. sajandil tegutsenud käsitöolisest.¹¹⁵⁷ Et Uus-Pärnu puhul on peale kinnisturaamatute uurijate käsutuses veel linna kiriku-, arve- ja märkmeraamat ning lisaks üksikuid teisi arhiiviallikaid, võib eeldada, et nendest esile tulnud käsitöolistest protsent koguarvust on mõnevõrra suurem. Tänuväärset materjali pakub ka Uus-Pärnu rae protokolliraamat aastaist 1583–1602.¹¹⁵⁸ Muidugi ei saa 16. sajandi lõpu allikate põhjal kirjeldada sajandi alguse olusid, kuid võrdlusmaterjali ja toetavaid viiteid leiab nendest küll. Järgmise peatüki eesmärk on anda ülevaade Uus-Pärnu käsitöolistest ning käsitööst kui linna olulisest majandusharust orduaja lõpul. Käsitöolistest all vaadeldakse antud juhul kõiki neid ameteid-elukutseid, mis jäid väljapoole suur- või kaugkaubandust.

5.1. ÜLEVAADE KÄSITÖÖAMETITEST

Terviklikku ülevaadet Uus-Pärnu käsitöolistest kirjalikud allikad mõistagi ei anna, kuid mingi ettekujutuse sellest, millised käsitööalad ja elukutsed ajavahemikus 1500 kuni 1558/62 linnas üldse ette tulid, need siiski loovad. Keskaja linnas arenesid kõige kiiremini välja inimesi esmatarbekaupadega varustanud ametid: kingsepad, rätsepad, pagarid, lihunikud, sepad. Sama reegel näib kehtivat ka Uus-Pärnu puhul, vähemasti olid need ametid linnas esindatud ja n-ö jätkusuutlikud ehk pakkusid järjepidevalt meistritele tööd ja teenistust.

Metallitöötlemine oli Uus-Pärnus suhteliselt spetsialiseerunud käsitööharu, töödeldi nii vääriskui ka tavalist ja värvilist metalli ning allikates esineb seppi käsitöolistest kõige rohkem. Metallitöötlemisega seotud ametid, mis linnaraamatuist esile tulevad, on: sepp, hoburautaja, lukksepp, kullassepp, pistelsepp e pistemaaker ja relvameister. See jääb kahtlemata alla keskaja Euroopa, sh Liivimaa suurte linnade spetsialiseerumisastmele. Kölnis oli näiteks juba 14.–15. sajandil 43 sepatöö eriala.¹¹⁵⁹ See arv aga kajastab oma aja tippasemel spetsialiseerumist, millele ühel Liivimaa väikelinnal ei saanudki olla midagi vastu panna. Uus-Pärnus puudusid

¹¹⁵⁴ Kaplinski, *Tallinna käsitöölised*; Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*; Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*; vt ka Adolf Friedenthal. *Die Goldschmiede Revals*. Lübeck 1931.; Anting, *Tallinna tulirelvameistrid ja relvad*; Lilian Kotter. Raekäsitöölised 15.–16. sajandi Tallinnas. — *Vana Tallinn I (V)*. Tallinn 1991, lk 8–14.

¹¹⁵⁵ Eugen von Nottbeck, Wilhelm Neumann. *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*. Reval, 1904; Wilhelm Stieda. Mündriche und Träger in Reval. — *Beiträge zur Kunde Est-, Liv und Kurlands*. Bd. VII. Reval 1910, lk 86–152. Artur Plaesterer. Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker. — *Beiträge zur Kunde Estlands*. Bd. XIII. Reval 1927, lk 1–47.

¹¹⁵⁶ Vt Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*; Süvaley, *Narva ajalugu*; Russwurm, *Nachrichten über Alt-Pernau*.

¹¹⁵⁷ Kaplinski, *Tallinna käsitöölised*, 41.

¹¹⁵⁸ EAA, 711.

¹¹⁵⁹ Engel, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, lk 146.

eraldi naela-, noa-, mõõga- või turvissepad, nagu oli olemas Tallinnas, siin pidi tavaline sepp oskama kõiki neid töid. Ajavahemikus 1500–1558 tuleb Uus-Pärnu kirjalikest allikaist esile 6 (raud)seppa, 3 lukkseppa ja üks hoburautaja. **Raud-** ehk (**jäme**)**seppade** (*smedt*) tööks oli tavaliselt mitmesuguste töö- ja sõjariistade (kirved, noad, mõõgad jms), hobuseraudade ning ehitusdetailide (müüriankrud) se pistamine. Nagu pärusraamatu põhjal võib aru saada, töötasid vähemalt 1543. aastal Uus-Pärnus vahetult linna heaks (*tho unser stadt boderrff; tho unser stadts besten*) raudsepp (*groffsmith*), üks kitsalt hobuste rautamisele spetsialiseerunud sepp (*hoeffsmeth*) ning lukksepp.¹¹⁶⁰ **Lukksepad** ehk **peensepad** (*klensmydt*) tegid peenemaid metallitöid: lukke, võtmeid, uksehingi, riive, krampe, akna- ja uksevõresid jms.¹¹⁶¹

Suhteliselt arvukalt oli Uus-Pärnus **kullasseppi** (*goltsmedt*), vaadeldavast ajavahemikust tuleb neid esile 6. Seevastu pole üldse mainitud vaskseppi, nii et ilmselt töötlesid väikelinnas värvilist metalli samuti kullassepad.¹¹⁶² Arvatavasti on kõik linna kullassepad majaomanikena pärusraamatus esindatud, kuivõrd tegu oli kõige jõukama osaga käsitöölisedest. Isegi üllatav, et Uus-Pärnu-sugune väikelinn suutis nii mitmele kullassepale elatist pakkuda, näiteks 1543. aastal oli linnas ametis korraga neli-viis kullasseppa (Fabian Mediger, Thomas Gude, Joachim Goris, Hinrich Tolck, Johan Scharbow?). Erich Seuberlich on koostanud ja avaldanud Liivimaa väikelinnade kullasseppade nimekirjad ning muu hulgas lugenud üles ka Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel töötanud meistrid.¹¹⁶³ Seuberlichi järgi olid nendeks: Johann Scharbow, Fabian Mediger, Thomas Gude, Hinrich Tolck, Karl ja Cordt Molringk.¹¹⁶⁴ Ta peab kullassepaks ka Karl Molringki, väites, et viimast on linnaraamatutes mainitud juba 1525. aastal, paraku ei ole õnnestunud Seuberlichi väidetule kinnitust leida. Ühtlasi ei maini ta oma loetelus Joachim Goris't, kes enam kui tõenäoliselt Uus-Pärnus samuti kullassepa ametit pidas.¹¹⁶⁵ Tallinnas on 16. sajandi jooksul tegutsenud kullasseppadest dokumentaalselt jälgitavad 36.¹¹⁶⁶ Küllike Kaplinski märgib, et kullasseppade, hõbesepade ja mündimeistrite suhteline rohkus Tallinnas oli tüüpiline transiitkaubalinnadele, kus vahetusväärtusena kasutati eri päritoluga ning puhta metalli erineva sisaldusega, töödeldud ja töötlemata väärismetalli.¹¹⁶⁷ Tallinnaga võrdlust Uus-Pärnu mõistagi välja ei kannata, aga tegu polnud suure transiitkaubanduskeskusega, samuti polnud Uus-Pärnul luba münte lüüa. Tõenäoliselt teenindasid Uus-Pärnu kullassepad kliente ka kaugemalt kui ainult Uus-Pärnust ja selle lähitagamaalt. Seoses kullasseppadega peab mainima ka **pistelseppi** e **pistemaakreid** (*pistelmaker*) – algselt kohaliku algupärase kullassepatöö viljelejaid,¹¹⁶⁸ kellest 16. sajandil olid saanud peaasjalikult vaesemate linnaelanike, eriti mittesakslaste ehtemeistrid, aga ennekõike väikekraamikaupmehed (*kremer*).¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁰ PA, lk 331–332, nr 81; lk 332, nr 82, 83.

¹¹⁶¹ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 165.

¹¹⁶² 16. sajandi lõpul oli Uus-Pärnus vasksepp (*kopperschmit*) siiski ametis ning tal oli ka sell, EAA, 711, l. 56, 116.

¹¹⁶³ Seuberlich, *Beiträge zur Geschichte der baltischen Goldschmiede*, lk 174–253.

¹¹⁶⁴ Seuberlich, *Beiträge zur Geschichte der baltischen Goldschmiede*, lk 214–215.

¹¹⁶⁵ Küsitavusi on Seuberlichil veelgi. Näiteks nimetab ta Uus-Pärnu kullassepaks Hans Kippet (1599), kes rae protokolliraamatu andmetel oli aga hoopis klaassepp, vt Seuberlich, *Beiträge zur Geschichte der baltischen Goldschmiede*, lk 215; vrd EAA, 711, l. 345, 366.

¹¹⁶⁶ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 177.

¹¹⁶⁷ Kaplinski, *Tallinna käsitöölised*, lk 75.

¹¹⁶⁸ Vt lähemalt Plaesterer, *Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker*, lk 1–47; vrd Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 179.

¹¹⁶⁹ Johansen, *Mühlen, Deutsch und Undeutsch*, lk 142–143; 200–201.

Metallitöötlemisega oli seotud ka linnale laskemoona valmistamine. Näiteks ostis raad 1529. aastal kuulide valamiseks 3 laevanaela (u 498 kg) seatina.¹¹⁷⁰ Pliist valati tavaliselt väiksemaid, malmist suuremaid kuule; kuulide valmistamisel kasutati kahepoolseid valamismorme.¹¹⁷¹ Rae arveraamatu järgi maksti 1524/1525. aastal esimest korda, aga alates 1540. aastast regulaarselt palka **suurtüki-** ehk **relvameistrile** (*bussenschutten*),¹¹⁷² kelle järelevalve all oli kogu linna relvastus ja kes valmistas ka laskemoona.

Ehitus- ja sellega seotud erialadest olid Uus-Pärnus esindatud müürsepad, puusepad, klaasijad, tornikiivripanija, pottsepad, treijad ja puunikerdajad. Kõige otsesemalt tegelesid ehitustegevusega **müürsepad** (*murmester*). Nad mitte ainult ei ladunud müüri, vaid tegid ka hoone plaanid ning valmistasid sageli ise osa vajaminevast ehitusmaterjalist, kusjuures eriti vastutusrikas oli lubjamõrdi valmistamine.¹¹⁷³ Kivi- ja kujuraiduritest pole Uus-Pärnus vähimaidki teateid. Tallinnas kuulusid need ametimehed müürseppadega ühte – kiviseppade tsunfti.¹¹⁷⁴ Kitsama spetsialiseerumise puudumisel tegid Uus-Pärnu müürsepad nähtavasti ka kiviraidetöid, tahusid hauakive, portaale jms. Kui palju müürseppi Uus-Pärnus ametis võis olla, on raske arvata. Näiteks 1540. aastal töötas Uue torni ehitusel 12 müürseppa (*xij muerlude*).¹¹⁷⁵ Tallinnas valiti müürseppade hulgast linna ehitusmeistreid, kelle üks tähtsamaid ülesandeid oli linnamüüri korrashoid.¹¹⁷⁶ Väidetavalt omasid Tallinnas rae müürseppmeistrid järelevalvet ka eraehituse üle, isegi ehituspolitseilikke õigusi ja kohustusi selle suhtes.¹¹⁷⁷ Võimalik, et need müürsepad, keda raad on nimetanud kui *getruwe ampluide*,¹¹⁷⁸ olid Uus-Pärnus sellised linna ehitusmeistrid. 16. sajandi esimestel kümnenditel tegutses Uus-Pärnus suhteliselt kitsa eriala meister – nn **tornikiivripanija** (*toernsperer*).¹¹⁷⁹ Tema ehitas näiteks 1513. aasta tulekahjus maha põlenud kirikutornid uuesti üles, samuti seadis kohale tornikellad.

Ehitustöodel olid müürseppadele peaaegu alati abiks ka **puusepad** (*tymmerlude*). Kirjalike allikate järgi oli linnas korraga ametis vähemalt 4 puuseppa.¹¹⁸⁰ Majaomanike hulgas puuseppi ei esine, tõenäoliselt olid need, nagu Liivimaa suurtes linnades, kohaliku rahva hulgast pärit. Igatahes oli nende tööks peale ehitustöodel osalemise veel valmistada mitmesuguseid puuanumaid ja -nõusid, milleta olnuks tole aja linnaelanike argielu mõeldamatu ning mille jäänuseid on arheoloogilistel kaevamistel Pärnus rohkelt välja tulnud.¹¹⁸¹ Mainida tuleb ka mitmesuguste parandustööde osatähtsust puuseppade tööhõives.¹¹⁸²

Puutööga tegelesid Uus-Pärnus veel treijad ja puunikerdajad.¹¹⁸³ **Treijate** (*dreyer*) töö hulka kuulus traditsiooniliselt puunõude (vaagnad, peekrid, kausid jms) ning mööbli- ja ehitusdetailide (laua- ja toolijalad, käsipuud, postamendid jms) valmistamine.¹¹⁸⁴ **Puunikerdajad** (*sniddeker*) leidsid aga rakendust peamiselt kirikutes ja ühiskondlikes hoonetes: koos puuseppade ja tislritega tegid nad kirikutele altareid ja jutlusetooli, nikerdasid seinapaneelide

¹¹⁷⁰ PA, lk 280, nr 1. 1556 oli Uus-Pärnus ½ lasti püssirohtu (u 1000 kg) ja 2 laevanaela (u 330 kg) seatina, SRA, *Livonica I*: 17, 14. 06. 1556.

¹¹⁷¹ Mäesalu, *Haruldased relvad Haapsalu piiskopilinnuses*, lk 68–69.

¹¹⁷² PA, lk 340; lk 286, nr 10. Tallinnas tähistas *bussenschutte* ka suurtükivalajat (*Anting*, *Tallinna tulirelvameistrid ja relvad*, lk 19), kuid suurtükide valamisest Uus-Pärnus pole mingeid teateid.

¹¹⁷³ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 65.

¹¹⁷⁴ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 70.

¹¹⁷⁵ PA, lk 286, nr 10. Raehärra Luder Klanth pidas sama aasta suvel kostil üheksat müüri ladujat.

¹¹⁷⁶ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 65.

¹¹⁷⁷ Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 258.

¹¹⁷⁸ PA, lk 218, nr 142.

¹¹⁷⁹ PA, lk 156, nr 5.

¹¹⁸⁰ PA, lk 279, nr 1.

¹¹⁸¹ Vt Vunk, *Excavations in the New-Pernau Quarter of Artisans*, lk 66.

¹¹⁸² Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 178, 258.

¹¹⁸³ 16. sajandi teisel poolel tegutsesid Uus-Pärnus ka tislrid, vt EAA, 711, l. 202.

¹¹⁸⁴ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 110.

friise, toolide ja pinkide seljatugesid jms. Uus-Pärnus täitis puunikerdaja sageli linnavalitsuse tellimust, mille eest talle rae arveraamatu andmeil korduvalt tasuti (1531, 1546, 1548).¹¹⁸⁵

Vaadeldaval ajavahemikul tuleb Uus-Pärnus esile üllatavalt palju, s.o vähemalt 4 (kuni 6) **klaasseppa**. Küllike Kaplinski eristab klaasseppi-klaasimaalijaid (*glazewarter*, *gleser*) ning klaasitegijaid-klaasimeistreid (*glazemaker*).¹¹⁸⁶ Klaassepad panid kokku vitraaže, tegid klaasimaalinguid, jootsid aknaruute tinaraamidesse, parandasid katkisi aknaid jms klaasanumaid. Otseselt klaasi sulatamisega tegelesid *glazemaker*’id. Saksa linnades olid klaassepad tavaliselt koondatud maalrite, puunikerdajate ja mööbelseppadega ühte tsunfti. Hamburgis näiteks nõuti 14. sajandil nii klaasseppadelt kui ka maalritelt häid, püsivaid ja vastupidavaid vitraaže, mis tuli valada pliisse puhtalt ja tugevasti.¹¹⁸⁷ Kuigi Uus-Pärnu kirjalikes allikates on (Küllike Kaplinski terminoloogiat aluseks võttes) mainitud nii klaasseppi-klaasimaalijaid kui ka klaasitegijaid, ei ole päris selge, kas erinevate nimetuste kasutamine on juhuslik või eksisteeris ka tegelikkuses klaasseppade vahel kindel tööjaotus. Nimelt pole teada, et Uus-Pärnus oleks olemas olnud klaasisulatamisahi (klaasikoda). Ka Vana-Pärnus oli ametis klaasseppi,¹¹⁸⁸ nii on üks hüpoteetiline võimalus, et mõlema linna klaasimeistritel oli ühine ahi, mis jäi Vana-Pärnu poole jõge ning seepärast see ei kajastu Uus-Pärnu allikates. Tõsi küll, klaasiahju olemasolu ei kajastu ka Vana-Pärnu allikates, kuid linna pärusraamatus esineb ostu ja müügi objektina nn liivamägi (*santhbarch*), mis võis muu hulgas olla seotud klaasivalmistamiseks vajaliku tooraine saamisega.¹¹⁸⁹ Mingi vaevuhoomatav side näib klaasijate seisukohalt kahe linna vahel olevat, kui Uus-Pärnu klaassepp Steffen Zolle parandas mõlema linna vaestele 200 marka¹¹⁹⁰ või kui bürgermeister Johann van Lynthem maksis klaassepp Ciriacus (Szylyax) Fuerbachi pärast Vana-Pärnu kirikuvöörnundritele 62 marka¹¹⁹¹ või kui Uus-Pärnu kodanik Lorens Schenckenberg pidi “oma naise pärast” Vana-Pärnu klaasijale maksuma 200 marka.¹¹⁹²

Ka pottsepa amet oli keskajal muu hulgas seotud ehitustegevusega. **Pottsepad** (*potter*) valmisid müügiks savinõusid ja ahjukahleid, tegid ahje, kaminaid ja korstnaid. Kui uusi küttekoldeid valmistasid müürsepad, siis vanu parandamas käisid pottsepad.¹¹⁹³ Arheoloogilistel kaevamistel on Pärnust leitud mitu huvitavat ahjukahlit, nende hulgas nii imporditud kui ka kohapeal valmistatud.¹¹⁹⁴ Torkab silma kahlite valmistamiseks kasutatud matriitside erinev tase, mõned on terava kujutise, kuid halva kujundusega, teised nõrga jäljendi, ent algselt hea kujundusega. Seda arvestades jõuab Aldur Vunk järeldusele, et kohalikud pottsepad kasutasid vastavalt nii kohalikke matriitse kui ka valmis kahlitelt tehtud tõmmiseid.¹¹⁹⁵

Linnakodanike varustamine kehakatetega oli samuti üks käsitööharu, mis pakkus järjepidevalt elatist, hoolimata sellest, et osa rõivastest-jalanõudest valmis kodus majapidamises. Uus-Pärnus olid rõivastuse ning selle valmistamisega seotud ametid **tekstiili- ja nahaerialal** rätsepad, kingsepad, koosnerid, kangrud ja kukkursepad. **Kingseppadest** (*schomaker*) pärinevad Uus-Pärnu käsitöölised ühed kõige vanemad kirjalikud teated, nimelt juba aastast

¹¹⁸⁵ Vt PA, lk 288, nr 16; lk 289, nr 18; lk 295, nr 38.

¹¹⁸⁶ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 101.

¹¹⁸⁷ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 101. Tallinnas olid klaassepad puunikerdajate ja maalikunstnike tsunftivennad; Riias said klaassepad ja maalrid omaette skraa 1541. aastal.

¹¹⁸⁸ Vt PA, lk 75, nr 69.

¹¹⁸⁹ PA, lk 64, nr 10; lk 108, nr 179.

¹¹⁹⁰ PA, lk 212, nr 130.

¹¹⁹¹ PA, lk 172, nr 48.

¹¹⁹² PA, lk 291, nr 27.

¹¹⁹³ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 106.

¹¹⁹⁴ Vt Vunk, *Mentaliteedi peegeldus Pärnu kahlileidudel*, lk 151–174; vrd Aldur Vunk. Pärnu 16. sajandi ahjukahlite tüpoloogiast ja valmistamise tehnoloogiast. — *Stilius*, 1996, nr 6, lk 37–42.

¹¹⁹⁵ Vunk, *Mentaliteedi peegeldus Pärnu kahlileidudel*, lk 154.

1431.¹¹⁹⁶ Kingseppade müügiputkad, mida nad raelt üürisid, asusid turuplatsil.¹¹⁹⁷ Kui palju kingseppi korruga ametis oli, jääb paraku teadmata, ajavahemikust 1500–1558 on dokumentaalseid teateid 5 kingsepast.¹¹⁹⁸ Kingsepad tegelesid lisaks uute jalanõude valmistamisele ka vanade parandamisega, samuti nahaparkimisega.¹¹⁹⁹ 16. sajandi teise poole Uus-Pärnu rae protokolliraamat näitab juba mõneti suuremat spetsialiseerumist nahaparkimise erialal, nimelt oli siis ametis eraldi seemisnahaparkal (*semschgerber*).¹²⁰⁰ **Rätsepad** (*schroder*) õmblesid rõivaid, aga väikelinnas pidi nende tööks olema ka kanga šäärimine. Nimelt viimistleti ja vanutati importkalev kohapeal, suures linnas tegid seda spetsiaalsed ametimehed: kalevišäärijad.¹²⁰¹ Tekstiili kõrval oli tähtsuselt teine materjal kehakatete valmistamisel – nahk. See seletab nahaerialal töötavate meistrite suhtelist rohkust keskaja linnas. **Köösnerite** (*kortzener, krossworter*) tähtsaim töö oli keskajal karusnahksete kasukate õmblemine, kuid nad tegelesid vististi ka pargitud, sealhulgas seemisnahast rõivaste õmblemisega. Vähemalt viitab viimasele Pärnu arheoloogiline leiumaterjal. Nimelt on Uus-Pärnus ühelt krundilt, kus 16. sajandil asus köösneri eluase, välja kaevatud hulgaliselt nahkrõivaste valmistamisel tekkinud jäätmeid ning isegi üks nahkvest, mis pärinevad just 16. sajandist.¹²⁰² **Kukkursepad** (*buddeler*) valmistasid üldiselt mitmesuguseid nahkesemeid: kindaid, rihmu, kukruid, paunu, ka nahkrõivaid, samuti töötlesid nad nahka.¹²⁰³ Kukkursepa toodangu võib laias laastus luksuskauba hulka arvata, igatahes kuulus meister ise Uus-Pärnu käsitöölise jõukamasse kihti. Ainult ühe kukkursepa¹²⁰⁴ ilmsikstulek allikatest näitab, et jälle kord oli tegu nn ühe-mehe-erialaga, s.t järjepidevalt selle ameti esindajaid Uus-Pärnus ei elanud ega töötanud. **(Lina)kangru** amet ei kuulunud keskajal üldiselt auväärsete ametite hulka, seepärast oli see Eesti ala linnades peasjalikult eestlaste käes.¹²⁰⁵ Kuigi Uus-Pärnu ekspordis mängis lina ja linaseeme väga olulist rolli, ei ole kohalikest linakangrustest, nende toodangust või selle ekspordist mingeid andmeid. Kirjalikes allikates on teade ainult ühest kangrust: *Hollanndt (wefer)*¹²⁰⁶ – tema nimi igatahes ei viita eesti päritolule.

Toiduainete tootmise, töötlemise ja turustamisega tegelesid Uus-Pärnus pagarid, lihunikud, samuti kalurid. **Pagarid** (*becker*) küpsetasid ja müüsid keskaja linnas leiva- ja saiatooteid. Uus-Pärnu kodanikumäärusega nõuti, et pagar peab olema saksa soost ning tema majal peab olema hea korsten või roovialune.¹²⁰⁷ Veel seati tingimuseks, et küpsetada tuleb kindlaksmääratud korra järgi, et iga meister saaks endale elatist teenida.¹²⁰⁸ **Lihunikud** (*slachter*) müüsid toorest või töödeldud (soolatud, kuivatatud, suitsutatud) liha. Väikelinnas oli loomade tapmine ilmselt samuti nende töö. **Kalurid** (*vischer*) varustasid Uus-Pärnu elanikke värske kalaga.¹²⁰⁹ Kuivatatud ja soolakala (heeringat, kuivatatud turska) müüsid aga kaupmehed.¹²¹⁰ Toiduainetega kaubeldi turuplatsil, kus asusid kalaletid ning kuhu raad lasi 1542. aastal ehitada uued liha- ja leivapoed.¹²¹¹ Õllepruulimine müügiks oli Uus-Pärnus nagu Tallinnaski saksa soost linnakodanike eesõigus.¹²¹² Kas eksisteeris ka kannupruulijate ja õllekandjate amet, ei selgu,

¹¹⁹⁶ TLA, B. D. 5 I b, l. 14.

¹¹⁹⁷ PA, lk 140.

¹¹⁹⁸ Tallinnas oli 16. sajandil turuplatsil u 20 kingapoodi, vt Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 211.

¹¹⁹⁹ Nottbeck, Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*, lk 84.

¹²⁰⁰ EAA, 711, l. 43.

¹²⁰¹ Nottbeck, Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*, lk 84.

¹²⁰² Vunk, *Excavations in the New-Pernau Quarter of Artisans*, lk 63.

¹²⁰³ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 199.

¹²⁰⁴ PA, lk 125, nr 15.

¹²⁰⁵ Nottbeck, Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*, lk 82.

¹²⁰⁶ PA, lk 336, nr 103.

¹²⁰⁷ PA, lk 343, § 3.

¹²⁰⁸ PA, lk 343, § 4.

¹²⁰⁹ Vt PA, lk 214, nr 135.

¹²¹⁰ Põltsam, *Söömine-joomine keskaegses Tallinnas*, lk 31; vrd ka PA, lk 343 § 8.

¹²¹¹ PA, lk 287, nr 12.

¹²¹² PA, lk 343, § 3.

kuid vaevalt oli õlle tootmine ja turustamine Uus-Pärnus nii spetsialiseerunud nagu Tallinnas.¹²¹³ 16. sajandil juurdus Liivimaal uus tööndusharu – viinapõletamine.¹²¹⁴ Seda praktiseeriti ka Uus-Pärnus, vähemalt on 1551. aastal linnaraamatu ühe sissekande päisesse kirjutatud *der branden wnschen sake*, paraku sellest sissekandest “põletatud viina juhtumi” kohta midagi täpsemat ei selgu.¹²¹⁵ Naaberlinnas Vana-Pärnus määras maahärra Saare-Lääne piiskop juba 1537. aastal viinapõletamise, nagu ka õlle ja mõdu pruulimise müügiks, ainult saksa soost linnakodanike õiguseks.¹²¹⁶

Hansa- ja kaubalinna staatus nõudis mitme spetsiaalse käsitöö- ja teeninduseriala väljakujunemist. Uus-Pärnus kui merekaubanduskeskuses ei saanud läbi **kandja** (*dreger*) elukutseta **transporditöö** ametite seas. Eriti läks kandjaid vaja soola ja vilja kaalumisel ja laevade lossimisel, nii olidki nende peamised töötandrid sadam ja vaekoda. Kandjad tassisid kaupu vaekotta, keldritesse, majadesse ja aitadesse. Uus-Pärnu kirjalikes allikates kandjatest suurt juttu ei tehta. Üks kindel teade sellest erialast pärineb 1525. aastast, kui seoses aktsiisimaksu kehtestamisega importveinile ja -õllele nõuti, et kandjad ei kannaks laiali kaupa, mille pealt polnud aktsiisi makstud.¹²¹⁷ Tõenäoliselt pidasid kandja ametit Uus-Pärnus nagu Tallinnaski valdavalt eestlased.¹²¹⁸ Mõistagi ei olnud Uus-Pärnus kandjaid nii rohkearvuliselt kui Tallinnas, kus 1529. aastal nõudis raad, et vaekojas oleks kokku 70 kandjat ja kui nendest ei piisanud, tuli appi võtta töömehi.¹²¹⁹ Ühine oli aga nii Tallinnas kui ka Uus-Pärnus, et kandjaid iseloomustas suur füüsiline vastupidavus. Sellest tulenevalt kuulusid nad Tallinnas rae n-ö erisalka, kes pidi julgestama kohtuotsuste täideviimist, aitama tulekahjusid kustutada ning kaitsma avalikku korda ehk täitma politseilisi ülesandeid.¹²²⁰ Samasugust rakendust leidsid kandjad Uus-Pärnus, kuigi esimene kirjalik teade sellest pärineb alles 1593. aastast, kui kohtufoogt saatis kandjad tooma ühte meremeest tema ette aru andma.¹²²¹ 1598. aasta teade samast allikast vihjab, nagu viinuks kandjate vanem (*der treger eldter mahn*) täide ka kohtu määratud karistusi (piisutamine).¹²²² Et linna timuka kohustusi täitsid kandjad, oli tegelikult vana tava ja tuntud ka mujal, aga näiteks Riias vabanesid kandjad sellest põlastusväärsest ametist juba aastal 1466.¹²²³ Arvestades kandjatele pandud politseiülesandeid, vajasisid nad relvastust. Tallinnas kuulusid nende relvastuse hulka oda, kirves ja teised pikad relvad (*ander lange were*).¹²²⁴ Uus-Pärnus osteti 1530. aastal linnale hellebarde, mis võib-olla olid mõeldud just kandjatele.¹²²⁵

Kaugkaubanduses kasutati abitööjõuna peale kandjate **voorimehi**, kuid Uus-Pärnu linna- raamatud vaikivad sellest ametist täielikult. Alles 16. sajandi lõpust pärinevast rae protokolliraamatust tuleb nende olemasolu linnas ilmsiks. On ebatõenäoline, et voorimehi varem Uus-Pärnus ei töötnud, pigem vastupidi – 16. sajandi lõpp näib nende ametile vaat et väljasuremise ajana. Nimelt selgub 1597. aasta sissekandest protokolliraamatusse, et linnas oli ametis neli voorimeest (*forleüdte*) kahe vankriga (igauks), nad kõik olid mittesakslased (s.t eestlased) ning elasid eeslinnas. Selgub, et voorimeestel oli Uus-Pärnus raske tööd leida, sest igal kodanikul oli

¹²¹³ Vt Põltsam, *Söömine-joomine keskaegses Tallinnas*, lk 49–51.

¹²¹⁴ Vrd Põltsam, *Söömine-joomine keskaegses Tallinnas*, lk 59.

¹²¹⁵ PA, lk 224, nr 155.

¹²¹⁶ PA, lk 28, nr 13.

¹²¹⁷ PA, lk 141.

¹²¹⁸ 1598. aastast on lausa nimeliselt teada kolm eesti soost kandjat: Orikas Tonny, Harrikas Tonnyes ja Teider Thomas, vt EAA, 711, l. 277p.

¹²¹⁹ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 124.

¹²²⁰ Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 158.

¹²²¹ EAA, 711, l. 94p.

¹²²² EAA, 711, l. 263p.

¹²²³ Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 158.

¹²²⁴ Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 158.

¹²²⁵ PA, lk 281, nr 2. 16.–17. sajandil muutusid hellebardid Euroopas populaarseks ihukaitse- ja paraadrelvadeks, vt Mäesalu, *Haruldased relvad Haapsalu piiskopilinnuses*, lk 69.

oma hobune ja vanker.¹²²⁶ Seega valitses oluliselt teine situatsioon kui transiitkaubanduskeskuses Tallinnas. Võimalik, et 16. sajandi esimesel poolel, kui linnas käis pidevalt hoogne ehitustöö, oli voorimehi Uus-Pärnus siiski rohkem, kuivõrd just nemad vedasid peale mitmesuguste kaupade kohale ehitusmaterjali: palke, kive, lubjakivi jms.¹²²⁷ Rolf Sprandel juhib tähelepanu, et keskajal esines linnati tähelepanuväärseid erinevusi käsitöö struktuuris. Nt oli Rostockis väga arenenud kandjate amet, Hamburgis seevastu oli jälle vähe kandjaid, ometi olid mõlemad sadama- ja kaubalinnad. Hamburgis nimelt tegid transporditöid sulased, seal ei olnud kandjad nagu Rostockis iseseisvad väikeettevõtjad, vaid integreeritud perekonda.¹²²⁸ See seletaks ka, miks Uus-Pärnus oli ametis nii vähe voorimehi, linnas oli ilmselt kujunenud tava, et iga majapidamine tegi selle töö ära oma jõududega (“igal kodanikul oli oma hobune ja vanker”).

Uus-Pärnu raekoja ühes tiivas paiknenud vaekojas töötasid **kaalujad** (*weger*). Need kaks ametnikku olid rae poolt ametisse seatud ja vannutatud ning said raelt palka.¹²²⁹ Vaekojas lasid kaupmehed kontrollida oma ekspordiks mõeldud kauba kaalu ja mõõdu õigsust, vaekojas kasutamine oli tasuline. Kui raad otsustas kehtestada mõnele importkaubale aktsiisimaksu, siis pidid selle välja arvestama ja sisse kasseerima samuti kaalujad.¹²³⁰ Linnakaalud olid linnale arvestatav sissetulekuallikas (nn kaaluraha).

Suhteliselt palju oli Uus-Pärnus ametis **arste-habemeajajaid** (*arste, barbierer*). Dokumentaalselt on vaatlusalusest ajavahemikust jälgitavad 5 selle ameti esindajat. 1509. aastal on mainitud ka (looma?)arsti, kes ravis terveks Tallinna raesaadiku hobuse.¹²³¹ Uus-Pärnu arstide-habemeajajate tööpõld oli lai: juustelõikus, habemeajamine, kirurgitöö, aadrilaskmine ja ravitsemine. Tallinnas oli habemeajaja-kirurgi ülesandeks muu hulgas salvide, plaastrite ja pillide valmistamine,¹²³² Uus-Pärnus oli nende tööks ilmselt ka kõigi teiste ravimite valmistamine, sest apteekri kohta on esimesed teated alles aastast 1595.¹²³³ Arsti ja habemeajaja ameti vahel ei olnud selget vahet. Nii on Jurgeni ametinimetus kord *de arste* kord *de barbier*.¹²³⁴ Omaette küsimus on: kas Uus-Pärnus oli ametisse seatud ka nn linnaarst? Üks võimalik kandidaat sellesse ametisse on *mester Veltin de arste*, kelle tarvis lasi raad 1545. aastal ehitada ühe kambriiga elumaja (*bude*).¹²³⁵ 1559. aastal elas ka Jurgen, *de arste*, raele kuuluvas majas.¹²³⁶ Kas nende puhul võis olla tegu õppinud arstidega, pole siiski kindel. Näiteks Narvas kandis 1548. aastal tiitlit *de arste* erialase haridusega arst.¹²³⁷ Samas õpetatud arsti nimetati keskajal üldiselt *physicus*.

Mainima peab ka kirikus ja koolis tegutsenud ametimehi. Linn maksis pärast kirikuvarade sekulariseerimist Uus-Pärnus palka kooliõpetajale, köstrile, organistile, saksa ja mitesaksa jutlustajale, kirikuteenritele (sh kellamehele).¹²³⁸ **Orelimängija** (*orgeliste*) ja **kooliõpetaja** (*scholemester*) koos õpilastega olid teadaolevalt ainsad, kes linnas muusikat tegid. Nimelt pole Uus-Pärnu allikates kordagi mainitud pillimehi, samas on väga ebatõenäoline, et suuremaid pidustusi peeti ilma pillimänguta.

¹²²⁶ EAA, 711, l. 229p.

¹²²⁷ Vrd Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 159.

¹²²⁸ Rolf Sprandel. Der handwerkliche Familienbetrieb des Spätmittelalters und seine Probleme. — *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Alfred Haverkamp, Hg. Städteforschung Bd. 18. Köln, Wien 1984, lk 328–329.

¹²²⁹ PA, lk 140.

¹²³⁰ PA, lk 141.

¹²³¹ UB, Zweite Abteilung. Bd. 3. Leonid Arbusow, sen., Hg. Riga, Moskau 1914, lk 474, nr 652: *Item noch stunt dat krancke pert tor Parnouw 6 wecken; geven den arsten und beslan und vor fouder in all 6 mc.*

¹²³² Nottbeck, Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*, lk 80.

¹²³³ EAA, 711, l. 162p.

¹²³⁴ PA, lk 244, nr 204.

¹²³⁵ PA, lk 288, nr 15. 1545 on Veltin kirjas kui *barbier*; 1559 aga juba kui “arst”, vt PA, lk 220, nr 147.

¹²³⁶ PA, lk 244, nr 204.

¹²³⁷ Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 306.

¹²³⁸ Vt PA, lk 288, nr 16.

Liivimaa ordumeistri 1431. aastal välja antud privileegi järgi pidid Uus-Pärnu rae teenistuses ja ülalpidamisel olema **vahekohtunik** (*schedelmann*) ja **kohtuteener** (*bodel*), kes moodustasid nn turupolitsei ning kelle tarvis eraldas orduvõim linnale templiks kutsutud väikese maja (*bode*) turuplatsi ääres.¹²³⁹ *Bodel* täitis muu hulgas vangivalvuri ülesandeid ning tema tööpaik oli linnavangla (*bodelye*). Kohtuteenri amet ei kuulunud nagu timuka omagi just linna auväärseimate ametite hulka. Oletatavasti olid selles ametis enamasti mittedakslased, s.o eestlased.¹²⁴⁰

Heinrich Laakmann hindab käsitöölise osa Uus-Pärnu majanduselus ja üldse elanikkonna hulgas tagasihoidlikuks. Pärusraamatust tuleb 1543. aasta seisuga majaomanike või raele kuuluva maja üürilisena esile 20 käsitöölise: 1 rätsep, 1 lihunik, 2 köösnerit, 2 pagarit, 2 müürseppa, 1 pistelsepp, 2 seppa, 1 lukksepp, 1 kingsepp, 1 kangur, 1 habemeajaja, lisaks 1 klaassepp ja 4 kullasseppa. Muidugi ei kajasta see kõiki käsitööliseid, nagu möönab ka Heinrich Laakmann, kuid tema arvates asja tuuma see ei muuda. Saksa sotsiaallajaloolase Friedrich Wilhelm Henningi hinnangul oli 100–120 käsitöölise kohta 1000 elaniku kohta vajalik, et katta linnaelanikkonna ja lähima ümbruskonna normaalne varustus käsitöötoodanguga.¹²⁴¹ Selle arvestuse järgi pidanuks Uus-Pärnus olema u 100 käsitööliseid jm ametimeest. Kui võtta aluseks Küllike Kaplinski väide, et pärusraamatus kajastub vaid u 20% kõigist käsitöölisest, siis 20 Uus-Pärnu 1543. aasta pärusraamatus esinevat käsitööliseid annab käsitöömeestrite üldarvuks linnas u 100. Tundub, et Laakmann alahindas nii ühes ametis tegutsenud meistrite kui ka käsitööerialade arvu Uus-Pärnus. Vahest kujundas tema arvamust ka sel ajal linnaajaloo uurimisele üldiselt iseloomulik lähenemisviis, mis seadis eriti hansalinnade puhul esikohale alati kaubanduse: viimane kehas tas positiivset arengut, innovatsioone, piireületavat kommunikatsiooni, käsitööle jäi selles kontekstis alati marginaalne roll.¹²⁴²

¹²³⁹ PA, lk 22–23, nr 6.

¹²⁴⁰ Johansen, Mühlen, *Deutsch und Undeutsch*, lk 243–244.

¹²⁴¹ Wilfried Reininghaus. Stadt und Handwerk. Eine Einführung in Forschungsprobleme und Forschungsfragen. — *Stadt und Handwerk in Mittelalter und in früher Neuzeit*. Karl Heinrich Kaufhold, Hg. Köln, Weimar, Wien 2000, lk 6.

¹²⁴² Vt lähemalt Ulrich Müller. Handwerke des 12./13. Jhs. im südlichen Ostseeraum aus archäologischer Sicht. — *Hansa vakar — Hansa rīt. Hansa yesterday — Hansa tomorrow*. Riga 2001, lk 98–100.

Tabel 4. Kirjalikes allikates esinevad käsitöölalad ja -meistrid 1500–1558/62

Käsitööala	Nimetatud meistrite arv kokku	Korraga ühes ametis
arstid/habemeajajad	5	
kaalujad	1	2 meistrit
kalurid/paadimehed	?	
kangrud	1	
kandjad	1	
kingsepad (ja parkalid)	5	
klaassepad	4–5	
kukrutegijad	1	
kullassepad	6 (8?)	
köiepunujad	?	
köösnerid	2–3	
lihunikud	3	
müürsepad	4–12	
pagarid	6	
pistelsepad ja kraamipoodnikud	3	
pottsepad	2	
puunikerdajad	2	
puusepad	4	
rätsepad	4	
raudsepad	6	vähemalt 2 meistrit
lukksepad	3	
hoburautaja	2	1 meister
suurtükimeister/relvameister	1	1 meister
tornikiivripanija	1	
voorimehed	?	(1597. a 4 meistrit)

Tabel 5. Muud teenistujad Uus-Pärnus 1500–1558/62

Amet	Ametimeeste arv
kohtuteener	1
vahekohtunik	1
koolmeister*	1
köster*	1
organist*	1
kellamees	2?
jutlustaja*	1
mittesaksa jutlustaja*	1
kirikuteenrid*	2?

*päras reformatsiooni linna palgal

Kirjalike allikate põhjal esines 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnus keskeltläbi 25 käsitööeriala või -ametit. See arv on näiteks Tallinnaga võrreldes tagasihoidlik, arvestades, et seal oli juba 14. sajandi keskpaiku u 60 käsitööala.¹²⁴³ 12.–13. sajandil oli Saksa suurtes ja keskmise suurusega linnades keskmiselt samuti 60–100 käsitööeriala.¹²⁴⁴ 16. sajandil tegutses “Saksa Veneetsiaks” kutsutud Nürnbergis koguni 141 käsitööharu.¹²⁴⁵ Preisi linnadest oli Toruńis 14.–15. sajandi vahetusel 40 tsunfti, Danzigis 14. sajandi lõpul 15 tsunfti.¹²⁴⁶ Samal ajal valitses Preisi väikelinnades hoopis teistsugune olukord, näiteks Pestlini linnakeses oli 14. sajandil 13 kingsepa töökoda, mitu pagaripoodi, 8 rätsepat, 1 sepp ja mõned kraamipoodnikud,¹²⁴⁷ seega väga piiratud arv käsitööalasid. Märkimisväärne vahe käsitööalade arvus tuleb ilmsiks ka Poola suurte ja väikeste linnade puhul. Nimelt kui 15. sajandi Krakowis oli 28–30 tsunfti, millel oli umbes 50 eriharu, siis samal ajal tegutses väikelinnas Kazimierzis kõigest 9 nn tootvat tsunfti.¹²⁴⁸ Tuleb muidugi silmas pidada, et mitte kõik ühes linnas esinenud käsitööalad ei olnud tsunftiõigustes. Tallinnas oli 16. sajandi esimesel poolel kokku 18 tsunfti.¹²⁴⁹ Kuigi alati ei ole piiritõmbamine lihtne, saab Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel kokku lugeda u 15 tootvat-töötlevat käsitööala, kui paljudel nendest oli oma tsunft, pole paraku teada. Kahjuks puudub vähemalt esialgu võrdlusvõimalus teiste Liivimaa väikelinnade seisukorraga. Väheste olemasolevate kirjalike teadete järgi võis Vana-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel olla u 10–15 käsitöö- ja teeninduseriala.¹²⁵⁰ On teada, et Narvas oli 17. sajandi esimesel poolel u 20 ning Haapsalus sama sajandi lõpul u 15 käsitööala.¹²⁵¹ Need teated ei ole muidugi päris adekvaatne võrdlusmaterjal 16. sajandi esimese poole Uus-Pärnu oludele, siiski näib kõik viitavat, et väikelinna kontekstis oli Uus-Pärnus käsitöö hästi arenenud ja spetsialiseerunud. Kui Horst Jecht eristab keskajal põlslubürgerite linna, igakülgsest arenenud kohaliku tähtsusega käsitöölinna ning eksportkäsitöö ja kaubalinna,¹²⁵² siis sellise jaotuse järgi kuulub Uus-Pärnu kahtlemata teise kategooriasse.

5.1.1. Teenijad ja teised palgatöölised

Linn pakkus tööd ka mitmesugustele palgatöölisele, nagu näiteks majateenijad, sulased, abitöölised jms, kes allikais üliharva ilmsiks tulevad. Ükski vähegi suurem majapidamine ei saanud läbi teenijateta. Iseasi, kui palju oli teenijaid ühes majapidamises palgal. Claus Molleri maja mahapõlemise eest karistati majas elanud kahte naisteenijat (*dyrne* ja *maget*).¹²⁵³ Karksi

¹²⁴³ Kaplinski, *Tallinna käsitöölised*, lk 52–53.

¹²⁴⁴ Engel, *Die deutsche Stadt im Mittelalter*, lk 143.

¹²⁴⁵ Alison Rowlands. The Condition of Life for the Masses. — *Early Modern Europe*. Euan Cameron, Ed. Oxford 2001, lk 56.

¹²⁴⁶ Janusz Tandeci. Genossenschaftliche Strukturen in preussischen Hansestädten. — *Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*. Neue Folge Bd. XLVIII (Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse.) N. Jörn, D. Kattinger, H. Wernicke, Hg. Köln, Weimar, Wien 1999, lk 230.

¹²⁴⁷ Ernst Bahr. Zur Entstehung der kleinen westpreussischen Landstädte. — *Acta Prussica. Abhandlungen zur Geschichte Ost- und Westpreußens*. Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg/Pr. Bd. XXIX. Würzburg 1968, lk 82. Rehdeni väikelinnas oli 1570. aastal 1 habemeajaja, 18 käsitööselli, 12 viinapõletajat, 7 aednikku ja 2 käsitöölise ilma oma majata, samas lk 78–79.

¹²⁴⁸ Jerzy Wyrozumski. Das Alltagsleben im mittelalterlichen Krakau. — *Vana Tallinn XVI (XX)*. Modus Vivendi II. Tallinn 2005, lk 75.

¹²⁴⁹ *Eesti ajalugu II*, lk 290.

¹²⁵⁰ Vt PA, lk 28, 63–108.

¹²⁵¹ Arnold Soom. Narva käsitöölised ja nende tööväli 17. sajandil. — *Mälestusi ja artikleid*. Koost E. Küng. Tartu 1996, lk 275.; Arnold Soom. Jooni Haapsalu ajaloost 17. sajandil. — *Mälestusi ja artikleid*. Koost E. Küng. Tartu 1996, lk 156.

¹²⁵² Reininghaus, *Stadt und Handwerk*, lk 7.

¹²⁵³ PA, lk 143.

vanal foogtil Melcher van Galenil oli Uus-Pärnus teenija-majapidajanna Hille.¹²⁵⁴ Dam van dem Brami testamendis mainitakse samuti ühte teenijat.¹²⁵⁵ Nende teadete põhjal otsustades võis ühes linnakodaniku majapidamises olla keskeltläbi 1–3 teenijat.¹²⁵⁶ Uus-Pärnu linna-kindlustuste ehitus- ja taastamistöodel osalevatena on 1520.–1550. aastatel mainitud päeva- ja abitöölisi (*arbeydz volk unnd dochloenermn*).¹²⁵⁷ Näiteks Uue torni ehitusel osales 12 müüri-ladujat ja 24 päevatöölisi.¹²⁵⁸ See palgaline tööjõud võis olla pärit Uus-Pärnu eeslinna või lähema ümbruskonna elanike hulgast või hoopis sisse rännanud mõnest teisest linnast.¹²⁵⁹ Põhilise osa palgatöölised moodustasid eestlased ja mingil määral kindlasti ka lätlased. Samas ei pruukinud sugugi iga teenija olla tingimata mittesakslane, s.o eestlane või lätlane.

Sellid ja õpipoisid, kes elasid meistri juures, ei tule 16. sajandi esimese poole pärusraamatuist üldjuhul ilmsiks. 1533. aasta tulekahju Uus-Pärnus algas süütamisest, mille teostasid *barbier knecht* ja *derne*, neist esimene on identifitseeritav kui habemeajaja-sell.¹²⁶⁰ 1540. aastatest pärit Tallinna rae kirjas Pärnu linnusekomtuurile mainitakse kullassepa selli Thomast (*ein goltsmede geselle*).¹²⁶¹ Need on ka ainsad teated käsitöösellidest Uus-Pärnus enne Liivimaa sõda. Seevastu 16. sajandi teisest poolest pärit Uus-Pärnu rae protokolliraamat annab meistritest ja sellidest tunduvalt rohkem teavet, reeglina oli siis igal meistril mõni sell või õpi-poiss. Enam kui tõenäoliselt kuulusid sellid ja õpipoisid ka 16. sajandi esimesel poolel enamiku käsitöömeistrite majapidamisse.

5.2. KÄSITÖÖLISTE ELU- JA TÖÖRAJONID

Keskaja linnas koondusid ühe eriala meistrid sageli elama ühte linnaossa.¹²⁶² Tõsi küll, uuemate uurimuste järgi ei elanud ühe ametiala esindajad sugugi mitte kõik ühel tänaval, vaid pigem paiknesid laiali üle kogu linna.¹²⁶³ Samas ei olnud ka käsitöölised koondumine välistatud. Lübeckis oli nt Püha Katariina linnaosa käsitöölised elurajoon.¹²⁶⁴ Kuivõrd Uus-Pärnu arhiivi-allikatest on kasutada ainult pärusraamatud, s.t majade, mitte perede asukoha määravad, siis ei teki päris õiget ülevaadet käsitöölised elurajoonidest ja nende muutumisest ajas. Teisiti öeldes on käsitöö sotsiaaltopograafiat Uus-Pärnu kirjalike allikate põhjal võimalik uurida vaid osaliselt. Uus-Pärnus polnud keskajal õigupoolest ühtegi käsitöölised või käsitööameti järgi nime saanud tänavat, köiepunujatest tulnud “köismäe” (*reperbane*) eeslinna osa *resp.* tänav nimetus välja arvatud. Sepa tänavaks nimetati Pühavaimu tänav ümber alles kuskil 16. sajandi keskpaiku. Samas väärib tähelepanu, et keskaja linnas ei pruukinud tänavanimed alati viidata

¹²⁵⁴ PA, lk 228, nr 165.

¹²⁵⁵ PA, lk 178, nr 63.

¹²⁵⁶ Uus-Pärnu raehärra Rother Wechmanni leibkonda kuulusid 16. sajandi lõpul peale tema ja tema abikaasa veel sulane (Clawes Peterßen), teenijanna (Anna) ning kaks eesti naist (Mall, Marrteh), lisaks käis üks eesti naine (Birrith) aeg-ajalt majapidamises abiks, EAA, 711, l. 263, 349, 350p–351.

¹²⁵⁷ Vt PA, lk 279–295.

¹²⁵⁸ PA, lk 286, nr 10.

¹²⁵⁹ Vrd Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 293.

¹²⁶⁰ PA, lk 341.

¹²⁶¹ TLA, A. a. 11b, l. 162.

¹²⁶² Juliane Kümmell. Alltag und Festtag spätmittelalterlicher Handwerk. — *Mentalität und Alltag im Spätmittelalter*. Cord Meckseper, Elisabeth Schraut, Hg. Göttingen 1985, lk 79.

¹²⁶³ Engel, *Die Deutsche Stadt des Mittelalters*, lk 153.

¹²⁶⁴ Engel, *Die Deutsche Stadt des Mittelalters*, lk 153.

sellel elutsevatele ametimeestele. Näiteks elas 1453/54. a Baselis Raua tänaval ainult üks noa- ja üks mõõgasepp, samal ajal 16 kingseppa, samuti mitu kullasseppa ja kraamipoodnikku.¹²⁶⁵

Uus-Pärnus eristuvad teistest käsitöolistest selgelt sepad, kes olid koondunud elama linna kaguossa Pühavaimu kiriku lähedusse, Pühavaimu tänavale. Nähtavasti pärast Pühavaimu kiriku lagunemist (oli varemetes pärast 1533. aasta tulekahju) kinnistus seppade elu- ja tööruumi järgi endisele Pühavaimu tänavale Sepa tänava nimi (muutes “sepa” ja “Püha Vaimu” vähemalt ajutiselt sünonüümideks). Seda käsitöoliste linnaosa võiks meelevaldselt ja tinglikult nimetada Pühavaimu linnaosaks.

Kusagil linnas pidanuks asuma ka nn marstall (*marsstal*) ehk linna tööhoov, kus hoiti rae hobuseid. Uus-Pärnu linnaraamatutes pole marstalli, tõsi küll, kordagi mainitud. Tallinna rae-saadiku kirjas 1509. aastast leidub selle kohta ainus seni teadaolev märg. Nimelt jättis raehärra oma haige hobuse Uus-Pärnu marstalli.¹²⁶⁶ Tallinnas asus marstall Rüütli tänaval, seal oli linna hobusetall, koos sepipaja ja relvakoja. Uus-Pärnus asus otse Rannavärava juures linnusekomtuuri tall. Üks võimalus on, et see täitis muu hulgas linna marstalli ülesannet.

1520. aastate algul ja enne seda elas mitu Uus-Pärnu käsitöolist linna prestiižikates kohtades. Lukksepp Hinrick Gude elas turuplatsi juures (*by deme marchede*).¹²⁶⁷ Tema lähedal oli plats, kus vanasti elas lihunik Merten.¹²⁶⁸ Üks teine lihunik elas Nikolai kiriku peasissekäigu vastas (*gegen der groten kerckdoren, dar de slachter ynne wanth*) asunud majas.¹²⁶⁹ Muutus käsitöoliste elukohtade paiknemisse Uus-Pärnu linnapildis tõid korduvad tulekahjud (1513, 1524, 1533), mis puudutasid kõige valusamalt just vaesemaid linnaelanikke. Paljude käsitöoliste majanduslik olukord halvenes, nad ei suutnud põlenud hooneid taastada, seepärast ostsid kaupmehed soodsas kohas paiknenud käsitöoliste majad-krundid üles ning ehtasid sinna uued hooned. Jõuliselt trügisid Uus-Pärnu kinnisvaraturule ka kohalikud mõisamehed ning endised ordu- või piiskopiametnikud. Majade liikumist käsitöolistelt kaupmeeste või vasallide kätte illustreerib hästi kingsepp Oleffi maja juhtum. 1528. aastal müüs ta oma Kitsal tänaval asunud puumaja Johann Korbeckele 40 marga eest. 1543. aastal oli maja omanikuks juba raehärra Diderich Muntz. Berndt Frones kosis Muntzi tütre Anna, kes sai kõnealuse maja kaasavaraks. Frones müüs maja edasi Goswin Suselbeckele, see omakorda raehärra Luder Klanthile. Viimane ehtas vana asemel uue elumaja ja müüs selle 2100 marga eest 1558. aastal Hans O'rthkenile.¹²⁷⁰

Samasuguseid näiteid võib tuua veel mitu. Pottsepp Jost van Collenni Karja tänaval asunud maja põles 1533. aasta tulekahjus, 1537. aastal ostis selle Karksi vana foogt Melcher von Galen oma elukaaslasele ja ehtas sinna kivist elumaja, *boede*'ga tänaval.¹²⁷¹ Pagar Thomase puust elumaja Pühavaimu tänaval müüs tema lese uus mees rätsep Peter 300 marga ja 4 puuda linnaste eest raehärra Luder Klanthile. Viimane omakorda müüs 1554. aastal maja raehärra Goswin Suselbeckele.¹²⁷² Iseasi, kui sihipärane või agressiivne oli käsitöoliste “väljatõrjumine”. Päril kindlasti ei puudutanud see kõiki käsitöolisi ühtmoodi. Jõukad meistrid elasid ikkagi just selles linnaosas, mille nad ise valisid ja kuhu nende rahakott võimaldas elamut soetada. Käsitöoliste linna tsentrumist ja hinnatud piirkondadest äärelinna tõrjumine oli osaliselt seotud asjaoluga, et linnal ei olnud mõtet hoida heas kohas tühje krunte. Niisamuti soodustas linnavalitsus

¹²⁶⁵ Engel, *Die Deutsche Stadt des Mittelalters*, lk 153.

¹²⁶⁶ UB II-3, lk 474, nr 652: *Item noch leit ik tor Parnouw stan ein pert, dat krank wert, und ik kofte dar ein weder, dut up den marsstal laten, stat 9 mc lferd.*

¹²⁶⁷ PA, lk 129, nr 25.

¹²⁶⁸ PA, lk 129, nr 26.

¹²⁶⁹ PA, lk 129, nr 26.

¹²⁷⁰ PA, lk 328, nr 68; lk 243, nr 201.

¹²⁷¹ PA, lk 313, nr 29.

¹²⁷² PA, lk 332–333, nr 86.

tuleohutust silmas pidades kivihoonete ehitust (eriti kesklinna), milleks olid suutelised eeskätt jõukad kaupmehed, samuti orduhärrad ja kohalikud vasallid.

Vahetult enne Liivimaa sõda näib käsitöölise osa Uus-Pärnu majaanike seas langevat, nad elasid üha rohkem üürilistena või nn ametikorterites (-majades). Mitu käsitöölise elas raele kuulunud majas. Torkab silma, et 1540. aastal rae käsitöölise tarbeks ehitada lastud elumajad jäid samuti linna kagupiirkonda: 1542. aastal lasi raad ehitada ühe maja “peensepa ette”,¹²⁷³ 1543. aastal aga kaks vahvärkmaja Punase torni juurde.¹²⁷⁴ Seega oli turuplats, gildimaja ümbrus, üsna selgelt kaupmeeste elurajoon. Uus-Pärnu käsitöölised olid eemale tõrjutud linna jõepoolsest küljest, sadamasse viiva tänava äärest, samuti linna ordulossi poolsest küljest. Käsitöölise elurajoon koondus 16. sajandi esimese poole jooksul küllalt selgelt Uus-Pärnu kagu- ja lõunaossa. Samasse piirkonda jäid Punane torn ehk vangimaja, Pühavaimu kirik, vaestemaja ning vististi enne Liivimaa sõda kinni müüritud Pühavaimu värav ning torn; lõunapoolses osas kuulus sinna linnatorni (*halben thornn*) ja Gertrudi kiriku vaheline ala. Nimetatud linnaosades asus veel mitu kõrtsihoonet, samuti aedu.

Uus-Pärnu linnamüüride ees laiunud eeslinnas paiknesid linna nn tööstusettevõtted, samuti olid mõned käsitööerialad linnamüüride vahelt välja tõrjutud. Pärnu jõge pidi ülesvoolu laiuvas eeslinnas, Maarja-Magdaleena kiriku lähedalt algas Uus-Pärnu nn **tööstuspiirkond**. Seal asusid kaks raehärradele kuulunud *harepois hutte*’t. Jaani tänaval Jaani kiriku lähedal asus linna tähtis tööstusettevõtte – raele kuulunud **lubjaahi** (*kalkove*).¹²⁷⁵ Paraku lubja tootmisest Uus-Pärnus, toodangu mahust vms ei selgu paari napi kirjaliku teate põhjal suurt midagi. Lilian Kotter on uurinud lubja tootmist Tallinnas, tema uurimistulemused aitavad heita valgust ka Uus-Pärnu oludele. Tallinna raele kuulus juba 15. sajandil kolm lubjaahju. Lupja põletati tavaliselt kokku kaks korda aastas: ühes ahjus sügisel, teises kevadel.¹²⁷⁶ Nähtavasti olid kevad ja sügis ka Uus-Pärnus lubja põletamise ajad. Nii maksti rae arvete järgi 1526. aastal 23. novembril tööliste lubjaahju juures töötamise eest palka ning 1527. aastal 7. aprillil.¹²⁷⁷ 1524. aasta tulekahjus põles Uus-Pärnus lubjaahi maha, kuid ehitati jälle uuesti üles, sest linn vajab ehitustöödeks lupja. Arvete järgi on raad ostnud linnale nii lubjakivi kui ka lupja. Seega peab arvama, et kas mingil põhjusel oma lubjaahju regulaarselt ei kasutatud või siis ei katnud selle toodang kõiki vajadusi. Tallinnas oli ühe lubjaahju toodang enamasti üle 300 sälitise. Väikelinna lubjaahi oli eeldatavasti tagasihoidlikuma võimsusega, andes väiksema koguse lupja. Igatahes ei ole Uus-Pärnu raad lupja mitte müünud, nagu Tallinna raad, vaid sageli ise suhteliselt suures koguses linnale ostnud. 1538. a ostis raehärra Luder Klanth linnale kaks kuutatäit lupja (*2 schuth myth kalck*). Ühtlasi laenas ta linnale tornide vundamendi jaoks 22,5 lasti lupja.¹²⁷⁸ 10 lasti lubja eest loovutas linn talle poekoha turuplatsil (*ahnn der boden stede ahm marckede*), ülejäänud 12,5 lasti eest tasuti sularahas. 1543. a ostis linn 24 lasti ning järgmisel aastal koguni 100 lasti lupja.¹²⁷⁹ 1549. a ostis raad 50 marga eest lupja vaestemaja tarvis.¹²⁸⁰ Lupja oli võimalik hankida ka n-ö vahetuskaubana, nt raehärra Luder Klanth lubas 1539. a linnale 10 lasti lupja aida krundi eest.¹²⁸¹ 1552. a loovutas Maasilinna foogt Heinrich Wulff raele 100 lasti lupja, ostes raelt platsi, mille Peter Helwich oli lasknud tarastada (*botunet*).¹²⁸² Ainus teadaolev kord,

¹²⁷³ 1543 elas peensepp Pühavaimu tänaval, vt PA, lk 332, nr 82.

¹²⁷⁴ PA, lk 287, nr 12; nr 13.

¹²⁷⁵ PA, lk 315, nr 33: *in sanct Johans strate, negest des ersamen rades kalckoven*.

¹²⁷⁶ Kotter, *Tallinna rae finantsid 15. sajandil*, lk 46.

¹²⁷⁷ PA, lk 292, nr 29; lk 293, nr 30.

¹²⁷⁸ PA, lk 285, nr 9.

¹²⁷⁹ PA, lk 287–288, nr 13, 14.

¹²⁸⁰ PA, lk 176, nr 56.

¹²⁸¹ Paraku jäi see tehing katki. PA, lk 173, nr 51.

¹²⁸² PA, lk 320, nr 45.

kui raad lupja n-ö välja andis, oli 1528, kui Peter Hakele lubati 10 lasti lupja ning aknavõre kolme topelt raudvarvaga (3 *dubbelde stenge medt den trallien*).¹²⁸³

Kas kuskil Uus-Pärnu eeslinnas tegutses ka **telliselööv** telliste ja katusekivide põletamiseks, on teadmata. Rae raamatutes pole sellele mingeid viiteid, nii pidi see olemasolu korral kuuluma eravaldusesse. Uus-Pärnus ei olnud vabalt kasutada paekivi nagu Tallinnas, kirikuid ja maju ehitati palju tellistest, seega olnuks telliste tootmine kohapeal küllaltki loogiline. Tegelikult tuligi linnas ette probleeme nt katusekivide hankimisel. 1546. a kaebas raad, et katusekive ei õnnestunudki saada.¹²⁸⁴ Kuus aastat hiljem osteti linnale korraga 17 000 katusekivi (*dacksteine*).¹²⁸⁵ Kust või kelle käest neid osteti, ei ole üldjuhul teada, välja arvatud 1526, kui raad maksis Uus-Pärnu raehärra Berndt Stolterkampile 27 marka katusekivide eest.¹²⁸⁶ Telliste ostmisest on samuti paar teadet: 1538/39. a maksti Grutheri lesele 20 marka telliste eest (*vor tygell*).¹²⁸⁷ 1527. a tasus bürgermeister Johann van Lynthem raele ühe tühja platsi eest 20 marka ja 2000 telliskivi (*tygelsteynn*).¹²⁸⁸ Mõnikord pidi Uus-Pärnus olukord lubja ja tellistega olema üsna kriitiline, sest nagu näitab järgnev juhtum, ei peetud ühtki moodust nende hankimiseks nii kehvaks, et seda hoolimatult kõrvale heita. Uus-Pärnu kaupmees Goswin Suselbecke oli tülis Riia kaupmehe Albrecht Hintzkega. 1551. a õnnestus rael ja teistel lepitajatel tüliküsimus lahendada, sealjuures seati aga tingimus, et kui üks pooltest peaks hakkama jälle vaenu kiskuma, tuleb tal linnale trahviks anda 10 lasti lupja ja 1000 tellist.¹²⁸⁹

Lubjaahju juures asus hiljem maha põlenud **linapress**, milleni *bursprake* järgi oli lubatud puid parvetada.¹²⁹⁰ Teine linapress asus jõesuudmes. Linapress oli koht, kus pakiti lina, peasjalikult meritsi väljaveoks. Kõige tavalisem oli lina pakkimine tünni. Hansapäeva määrase järgi võis Pärnu tünn kaaluda 4 Riia laevanaela.¹²⁹¹ Tõenäoliselt kasutati nii suurte raskustega opereerimiseks linapressis mehaanilisi abivahendeid. Seda oletust kinnitavad bürgermeister Johann van Lynthem'i mälestused, kus ta kirjutab, et 1524. aasta tulekahjus põlesid kõik linapressid: kaks maja koos kaheksa vintsiga (*ij hueßer myt viij spillen*).¹²⁹² Kindlasti oli aga linapakkimisel vaja inimtööjõudu. Kui palju töölisi ühe linapressi juures töötas, see jääb paraku teadmata.

Sauga jõe suudmes, Vana-Pärnu vastas ning jõesaarel olid ordu kalurikülad.¹²⁹³ Kusagil jõe-poolses eeslinnas pidi asuma linna kaluriküla. Peale kalurite tavatsesid kalapüügiga tegelda ka eeslinnas elanud kandjad.¹²⁹⁴ Tõenäoliselt olid kalurid abiks kauba laevadele lossimisel ja lastimisel. Nimelt ei saanud suured merelaevad sadamasse sõita ning pidid reidile ankrusse heitma. Arvata võib, et kaluritele pakkus teenistust veel veopaatidel kauba ja reisijate üle jõe vedamine. Eeslinna olid koondunud elama teisedki mittedaakslased, kes linnas tööd ja teenistust leidsid: voorimehed, kandjad, mitmesugused palgatöölised. Paraku midagi lähemat nende elupaikade ja -tingimuste vms kohta teada ei ole.

¹²⁸³ PA, lk 175, nr 55.

¹²⁸⁴ PA, lk 288, nr 16.

¹²⁸⁵ PA, lk 290, nr 22.

¹²⁸⁶ PA, lk 292, nr 29.

¹²⁸⁷ PA, lk 285, nr 9.

¹²⁸⁸ PA, lk 172, nr 47.

¹²⁸⁹ PA, lk 223, nr 154.

¹²⁹⁰ PA, lk 344 § 23.

¹²⁹¹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 51.

¹²⁹² PA, lk 143. Võimalik, et hiljem taastati ainult üks linapress, vt Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 51.

¹²⁹³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 53.

¹²⁹⁴ Vt PA, lk 214, nr 135.

Eeslinna teises osas oli **parkalite** (*gerhave*)¹²⁹⁵ ja **köiepunujate õu**. Parkhoov asus täpsemalt *reperbahn*'il.¹²⁹⁶ Eraldi parkaleid ei ole Uus-Pärnu kirjalikes allikates mainitud, seda ilmselt seepärast, et nahaparkimisega tegelesid kingsepad. Viimaste väga pikaajalisele omavahelisele seotusele viitab tõsiasi, et veel 17. sajandi algul kuulusid nii Kuressaare kingsepad kui ka parkalid Uus-Pärnu kingseppade tsunfti.¹²⁹⁷ Keskajal kõige levinum nahaparkimistehnoloogia nägi ette vee jõul töötava suruveski olemasolu, parkkoore puhastamiseks ja parknahkade pehmeks kloppimiseks.¹²⁹⁸ Kahtlane, et Uus-Pärnus pargiti nahku ilma nahaparkimisveskita, nii pidi parkimishoov asuma kusagil jõe ääres. Samas, tõsi küll, oli täiesti võimalik parkida nahku ka ilma veski abita. Näiteks Lübecki parkalid ei kasutanud isegi veel 15. sajandi teisel poolelgi suruveskit.¹²⁹⁹ Tallinnas igatahes töötas 1353. a esimest korda mainitud parkkojas suruveski.¹³⁰⁰ Kui Tallinnas oli parkkoda rae poolt tsunftile rendile antud,¹³⁰¹ siis kellele võis kuuluda Uus-Pärnu parkhoov, selle kohta ei leidu allikais vähimatki vihjet.

Köiepunujatele viitab 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnus õieti ainult tänava ja/või linnaosa nimi *reperbahn* ehk "köismäe". Sellised linnaosad olid olemas teisteski Liivimaa linnades ja asusid üldjuhul samuti väljaspool linnamüüre. Kanepiketramine ja köiekeerutamine oli üks mustemaid ja raskemaid töid, mis enamasti lasus eestlaste õlul. Tallinnas oli köisi ja kanepiheiet keelatud linnaturule tuua, sest nendest pudenes palju prahti, kaubatehingud tuli sõlmida Köismäel või sadamas.¹³⁰² Reperbahni-nimelise eeslinna kohta pole Uus-Pärnust palju teada, nii *reperbahn*'il kui ka selle taga paiknesid linnaelanike aiad, isegi kalatiik ning see külgnes karjamaaga. Ainus kirjalik teade köiepunujast Uus-Pärnus pärineb aastast 1545, kui raad võttis Tallinna kodanike nõudmisel võlgade pärast vahi alla kellegi *repsleger Hanns*'u. Oma kirjas Tallinna raele kaebas Uus-Pärnu raad, et ei saa meest kaua kinni pidada, sest linna lagunened vanglas ei elaks ta külma talve üle.¹³⁰³

Sealsamas eeslinnaosas asus **tuuleveski**, mis kuulus ordule. 1551. aastal läänistati see bürgermeister Nicolaus Barenfeldtile ja Karksi vana foogti Melcher van Galeni pojale.¹³⁰⁴ Et ordule kuulus Uus-Pärnus veskiõigus,¹³⁰⁵ kästi 1539. aastal rael maha lõhkuda vana tava vastaselt ehitatud uued veskid: tuuleveski ja hobuveski, niipea kui komtuur on oma veski korda saanud.¹³⁰⁶ Tõsi küll, 1543. aastal olid mõlemad veskid linnas veel alles. Vähe sellest, 1543 andis raad raehärra Diderich Muntzile loa ehitada tuuleveski, selle eest pidi ta raele maksma aastas 4 marka krundirenti.¹³⁰⁷ Veskites ametis olnud möldritest, veskimeestest, nende sulastest ja abilistest pole Uus-Pärnu linnaraamatutes kordagi juttu, kuigi on selge, et nendeta ei saanud veskeid käigus hoida.

¹²⁹⁵ PA, lk 231, nr 171.

¹²⁹⁶ PA, lk 331, nr 76; lk 333, nr 88.

¹²⁹⁷ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 251.

¹²⁹⁸ Vt täpsemalt Joern-Martin Becker, Doris Bulach, Ulrich Müller. *Skora, corium, ledder – Innovation und Professionalisierung im Lederhandwerk des südlichen Ostseeraumes. — Hansische Geschichtsblätter*, 112. Jahrgang. Trier 2004, lk 96 jj.

¹²⁹⁹ Becker, Bulach, Müller, *Skora, corium, ledder*, lk 101.

¹³⁰⁰ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 222.

¹³⁰¹ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 222.

¹³⁰² Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 137–138.

¹³⁰³ TLA, B. D. 5 I b, l. 34.

¹³⁰⁴ PA, lk 267, nr 257.

¹³⁰⁵ PA, lk 29.

¹³⁰⁶ PA, lk 31–32, nr 15.

¹³⁰⁷ PA, lk 324, nr 57.

5.3. KONTAKTID TEISTE LINNADE JA PIIRKONDADEGA

5.3.1. Käsitöölise päritolu

Uus-Pärnu käsitöölise päritolu kohta on andmeid napilt. Tähtsamad ja tulutoovamad ametid olid, nagu Liivimaal üldiselt tavaks, hõivanud saksa päritolu meistrid. Kuid viimaste puhul pole sageli teada, kes neist olid sündinud Liivimaal, kes rännanud sisse Saksa aladelt või mujalt Euroopast. Sisserändajate osakaal Uus-Pärnu käsitöölise hulgas pidi olema suhteliselt suur, sest küllaltki harva jätkasid kohalike käsitöölise pojad samas ametis või jäid Uus-Pärnusse elama. Tornikiivripanija poeg Pawel müüs oma isa jäetud päranduse maha poolvennale-õdedele ning kõigi eelduste järgi lahkus linnast.¹³⁰⁸ Rätsep Hinrick Gudewili poeg Jesper asus elama Preisimaale Belgardi (*Belgarden*).¹³⁰⁹ Sepp Peter Koningki poeg Melchior ei näi isa jälgedes käinud olevat, vähemalt müüs tema ema isa surma järel 100 marga eest raele maha sepikoja sisseseade (*gantze smede tuch*).¹³¹⁰ Millel põhineb Heinrich Laakmanni veendumus, et Hinrick Rickmanni isa oli samuti kullassepp,¹³¹¹ on selgusetu. Niisamuti on küsimärgi all, kas Hinrick asus pärast õpiaastaid Tallinnas ametisse oma sünnilinna. Kohaliku lukksepa poeg kullassepp Thomas Gude oli üks väheseid käsitöölisi, kes jäi ametisse sünnilinna.¹³¹² Just seepärast oli Uus-Pärnus vajalik pidev käsitöömeistrite juurdevool väljastpoolt. Linnavalitsuse eelistus kuulus mõistagi saksa soost meistritele.

Arvatavasti saabusid paljud käsitöölised Uus-Pärnusse nagu teistesse Liivimaa linnadesse Vestfaalist ja Alam-Saksimaalt, kuigi kirjalikud allikad sedasorti informatsiooni eriti ei sisalda. Erandlikult on tornikiivripanija meister Pawel Gosenichi kohta ühes linnaraamatu sissekandes märgitud, et ta oli pärit Campenist (Alam-Saksimaalt).¹³¹³ Klaassepast raehärra Johann van Acken oli tõenäoliselt tulnud Riist.¹³¹⁴ Pottsepp Jost van Collenni puhul võib tema nime järgi otsustades kõne alla tulla pärinemine Kölnist. Tallinnas tegutses mitu Skandinaavia päritolu puunikerdajat.¹³¹⁵ Uus-Pärnu puhul ei ole nende meistrite päritolust midagi konkreetset teada, aga nimede Euwoldt (Enwoldt) ja Andreas järgi otsustades pole ei välistatud ega kinnitatud nende võimalik Skandinaavia päritolu. Samuti viitab kangru nimi *Hollandt* tema Hollandi päritolule. Nimede järgi on Uus-Pärnu käsitöölise päritolu üldiselt raske määrata, sest nt perekonnanimed olid neist ainult osal (u pooltel).

Nagu Liivimaa suurtes linnades, nii olid ka Uus-Pärnus eestlased vähem tulutoovates ja spetsiaalset väljaõpet mittenõudvates ametites: puusepad, voorimehed, kandjad, müürsepad, teenijad jne.; ka pistelseppade hulgas oli eestlasi. Tõenäoliselt olid eestlased pärit Uus-Pärnu lähemast ümbruskonnast. 1543. aastal oli pärusraamatu järgi Uus-Pärnus tegev ja majaomanik eestlasest müürsepp-meister Andreas Block.¹³¹⁶ Päritolult oli ta talupoeg, kes alles 1546. a ostis end Pornuse¹³¹⁷ mõisahärra Johann Slippenbecke käest vabaks.¹³¹⁸ Uus-Pärnusse tuli sisserändajaid ka Läti aladelt. Heinrich Laakmann juhib tähelepanu Lelekaghe nimele Nikolai kiriku raamatus. Tema väitel peaks olema tegu läti nimega, mis tõlkes

¹³⁰⁸ PA, lk 204, nr 111.

¹³⁰⁹ PA, lk 238, nr 189.

¹³¹⁰ PA, lk 157, nr 8.

¹³¹¹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 74, 201.

¹³¹² PA, lk 333, nr 90.

¹³¹³ PA, lk 189, nr 84.

¹³¹⁴ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 201–202.

¹³¹⁵ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 87. Vt ka Rasmus Kangropool. Tallinna maalijad ja puunikerdajad 1530–ca 1640. Kataloog. — *Kunstiteaduslikke uurimusi*, nr 7. Tallinn 1994, lk 116.

¹³¹⁶ PA, lk 331, nr 79.

¹³¹⁷ Viljandi lähedal.

¹³¹⁸ PA, lk 205, nr 115.

tähendab “suurjalg” (*liels – suur, kaja – jalg*).¹³¹⁹ Tõenäoliselt oli see mittesaksa nime kandev mees käsitöeline, paraku ei selgu, mis ametit ta pidas.

5.3.2. Tellitud tööd

Väikelinna käsitöelised tootsid peaaesjalikult siseturu jaoks. Erialade arv ja spetsialiseerumine näitab, kui paljudele ametitele suutis väikelinn ja selle lähem tagamaa kindlustada teenistuse. Väikelinna reaalsus oli, et ametid võisid ka välja surra, nagu juhtus tornikiivripanija ametiga Uus-Pärnus. Isegi üllatav, kuidas selline meister üldse Uus-Pärnusse elama sattus. Vaid selliste käsitöeliste nagu sepad, pagarid, lihunikud ja kingsepad toodangu järele valitses isegi väikelinnas pidev nõudmine, neile suutis linn järjepidevalt elatist pakkuda. Nendele lisanduvad veel ametimehed, kes olid linna palgal (kaalujad, suurtükimeister, kooliõpetaja jt).

Käsitöölade vähesus ning kitsama spetsialiseerumise puudumine Uus-Pärnus tingisid, et eriliste tööde jaoks, nagu kellade või suurtükkide valamine, tuli otsida meistreid väljastpoolt oma linna.¹³²⁰ Juhul kui kohapeal vajalikku meistrit ei leidunud, telliti ta kas mujalt kohale või viidi tooraine teise linna meistri juurde või kasutati nn rändavate meistrite teeneid.¹³²¹ Isegi kui oma linnas oli vastava ala meister olemas, oli sageli ikkagi nii, et kvaliteetsemat tööd tegid suure linna vilunud meistrid. Saksa ajaloolased on täheldanud, et väikelinlased tellisid suurest linnast peamiselt luksускаupu, et oleks kindlustatud toote kõrge kvaliteet, seevastu igapäevakaupade puhul rahulduti kohalike käsitöeliste toodanguga.¹³²² Uus-Pärnus kasutati võrdset Liivimaa kõigi kolme suure linna, s.o Tallinna, Tartu ja Riia meistrite teeneid.

Kui 1513. aasta põlengu järel ehitas Nikolai kirikule uue torni kohalik meister Pawel Gosenich Campenist,¹³²³ siis pärast 1524. aasta tulekahju tuli vajalik meister tellida juba mujalt, sest Pawel oli surnud ning rohkem tema eriala esindajaid Uus-Pärnus ei olnud. 1528. aastal töötas Nikolai kiriku torni ülesehitustöödel Karksi piirkonnast Johann Vincke mõisast tulnud meister Janos.¹³²⁴ Tegu oli mittesaksa, s.o eesti meistriga, keda Heinrich Laakmann peab maal ringi rändavaks meistriks.¹³²⁵ Janos töötas Uus-Pärnus kahel aastal. 1529. aastal sai torn valmis, tornitipp kaeti plekiga, ülejäänud katusekividega. Meister seadis kirikutorni üles ühe kirikukella ja seieritega kella. Linn tagas meistri vajalike abiliste olemasolu, selleks hoidis ta oma kostil 4 puuseppa ning vajadusel palkas veel päevatöölisi ja muid abilisi.¹³²⁶ Töö eest sai Janos tasuks 40 marka, teatava koguse soola ja heeringaid ning mõistagi kindlustati ta töötamise ajal prii kosti ja õllega. Et väljaõppinud meistrit oli võimalik leida mõisast, selle taga seisis mõisa kui olulise majandusüksuse areng keskaja lõpul ja varase uusaja algul. 16. sajandil algas Liivimaal küla- ja mõisakäsitöö eraldumine.¹³²⁷ Mõis suutis tööd pakkuda kvalifitseeritud käsitöömeistritele, kelles suurte linnade tsunftid nägid endale häirivaid võistlejaid.

1524. aasta tulekahju tagajärjel olid Nikolai kiriku võlvid sisse langenud. Kuigi linnas oli müürseppi, ei leidunud ometigi kirikut võlvida suutvat meistrit ja see tuli kohale tellida Tartust. Müürsepp-meister koos kolme sulasega saabus linna 1529. aastal suure paastu ajal.

¹³¹⁹ Vt PA, lk 127, nr 20; märkus nr 40.

¹³²⁰ Sama kehtis teistes väikelinnades, näiteks Narvas telliti Tallinnast meister, kui kerkis päevakorrale telliselöövi rajamine või kiriku võlvimine. Vt Süvalep, *Narva ajalugu*, lk 293.

¹³²¹ Enne 1464. aastat oli Uus-Pärnus (samuti Tallinnas ja Võnnus) käinud Rostocki meister Matthäus Davyd ja valanud seal 24-laevanaelase kella. Vt Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchwesen*, lk 130.

¹³²² Reininghaus, *Stadt und Handwerk*, lk 13.

¹³²³ PA, lk 189, nr 84.

¹³²⁴ PA, lk 279, nr 1.

¹³²⁵ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 77, 202.

¹³²⁶ PA, lk 279, nr 1.

¹³²⁷ ETA, lk 161. Vrd Niitemaa, *Der Binnenhandel*, lk 241.

Uus-Pärnu raad andis tema käsutusse 4 puuseppa. Meister töötas koos abilistega seitse kuud, enne kui sai kiriku ja selle torni võlvitud.¹³²⁸

Kannuvalajaid Uus-Pärnus polnud, seepärast tellis linn vajalikud tööd mujalt, kas Riias või Tallinnast. 1520. aastate paiku tahtis Uus-Pärnu raad saada Riia meistritelt ühe väikese seieritega kella, milleks anti Riia raele 100 Horni kuldnat.¹³²⁹ Pärast 1524. aasta tulekahju saadeti kogu metall, mis kirikukelladest oli järele jäänud, Riiga, et sealsed meistrid valaksid uued kellad. Seal võtsid Uus-Pärnu metallikoorma – 19,5 laevanaela (u 3237 kg) – lahkesti vastu raehärrad Johann Meyer ja Hermann Boelaw. Kuid Riias valati sellest Uus-Pärnu rae teadmata hoopis suurtükke. 1529. aastaks oli raad tagasi saanud ainult kaks kella, millega poldud mõistagi rahul. 19.–20. märtsil 1529 sõitis bürgermeister Lynthem ise asja klaarima. Riias väideti, et Uus-Pärnust tulnud kraamis oli palju tuhka, sütt jms ning et sellest saigi valada vaid kaks kella. Pingeliste läbirääkimiste tulemusena õnnestus Lynthemil tagasi saada veel 8 laevanaela (u 1328 kg) vaske.¹³³⁰ Sellest vasest lasi ta Riia meistril Hans Schillinckil valada ühe kella ja seitse suurtükki (kaks madu, ühe veerandmao ja neli falkonetti).¹³³¹ Et metallist tuli puudu, ostis ta veel vaske ja tina juurde. Nagu selgub linna arveraamatust, oli Uus-Pärnu rael seitse leisikat (u 58 kg) vaske ka ühe Tallinna meistri juures. Kokkuleppe kohaselt pidi sellest valatama üks kabelikell. Raad polnud 1529. aastaks aga midagi kätte saanud, seepärast läks bürgermeister Lynthem Tallinna ja lasi kahest laevanaelast vasest valada suurtüki.¹³³²

Käsitöömeistrite suur voolavus Uus-Pärnus ei soodustanud kohalike traditsioonide tekkimist. Teisiti võis olla ehk nendel erialadel, mis said täiendust põhiliselt kohaliku rahva hulgast (müürsepad, puusepad). Kohalike traditsioonide nõrkus või puudumine tähendas ühelt poolt avatust kõigele uuele, teiselt poolt toodangu ebastabiilset kvaliteeti. Nii jõudsid Uus-Pärnusse koos sisserännanud meistritega uued käsitöövõtted ja kunstistiilid. Iseasi muidugi, kui osavad ja head uute stiilide viljelejad, olematu konkurentsi tingimustes väikelinna pidama jäänud meistrid alati olid. Siiski peab mõnna, et päris pimesi ei võetud ühtki meistrit linna tööle, eelnevalt uuriti meistri tausta. Näiteks on säilinud bürgermeister Johann. v. Lynthem'i kiri Tallinna raele vastuseks viimase arupärimisele veskimeister Siuerthi kohta.¹³³³

Kui 16. sajandi algul hakkas Liivimaal laiemalt levima renessanss-stiil, siis ei jätnud see puudutamata ka kohalikke väikelinna, olgu tööde teostuse tasemega lood, kuidas olid. Näiteks valmis 1551. aastal Uus-Pärnus kohtutoa uus portaal, mis Heinrich Laakmanni hinnangul oli abitu katse viljeleda renessanss-stiili.¹³³⁴ Samal ajal oli Pärnust pärit üht renessansskunsti levinumat motiivi, suurt lilledega vaasi kujutav raidkivitahvel hästi teostatud töö.¹³³⁵ Ka olid bürgermeister Lynthem'i ja pastor Engelsmanni hauakivid Nikolai kirikus tähelepanuväärsed renessansskunsti stiilinäited.¹³³⁶ Kõrvuti renessansskunsti viljelejaga töötas linnas meister, kes endiselt harrastas vana gooti stiili. Nii olevat Diderich van Ermeni hauaplaat olnud vanas stiilis ja küllaltki armetul tasemel teostatud töö.¹³³⁷

¹³²⁸ PA, lk 279, nr 1. Vt ka Inna Põltsam. Uus-Pärnu ehitusloost bürgermeister Johann van Lynthem'i (ameti)ajal. — *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 3. Artiklite kogumik 2. Pärnu 2000, lk 51.

¹³²⁹ PA, lk 279, nr 1. vrd PA, lk 139. Valminud ajanäitaja müüs Uus-Pärnu raad aga miskipärast hoopis kahe lasti rukki eest Dobeles komtuurile.

¹³³⁰ Vt PA, lk 279–280, nr 1; lk 139.

¹³³¹ PA, lk 280, nr 1, vrd Põltsam, *Uus-Pärnu ehitusloost*, lk 49–50.

¹³³² PA, lk 280, nr 1.

¹³³³ TLA, f. 230, n. 1, s. B. B. 48: *Privatbriefe an dem Revaler Rat*: Bl. 11. Meister Siuerthi kohta vt ka TLA, f. 230, n. 1, s. A. a. 11a: *Breifkonzepte des Rats 1540–1544*, l. 401.

¹³³⁴ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 140.

¹³³⁵ Helmi Üprus. *Raidkivikunst Eestis XIII–XVIII sajandini*. Tallinn 1987, lk 109–110.

¹³³⁶ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 141.

¹³³⁷ Vt Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 141.

Omaette teema võiks olla kontaktid Vana-Pärnu käsitöolistega: näiteks kas vahetati vastastikku ametimehi? Paraku ei ole allikad selles küsimuses kuigi informatiivsed. Uus- ja Vana-Pärnu klaasijate oletatavatest sidemetest oli juttu juba eespool. Vana-Pärnu kinnisturaamatu 1553. aasta sissekandest selgub, et Uus-Pärnu kullassepa Cordti käes oli üks linnakodanik Ryholthi pärijatele kuulunud ehe.¹³³⁸ See lubab arvata, et Vana-Pärnu kodanikud kasutasid ordulinna kullasseppade teeneid. Muus osas on kahe linna käsitöoliste kontaktidest teada vaid niipalju, et kullassepp ja puunikerdaja olid Vana-Pärnus tunnistajad kinnisvaratehingute juures.¹³³⁹ Vastupidistest sidemetest pole teada niigi palju. Sellegipoolest tundub vastastikku käsitöömeistrite teenete kasutamine ülimalt tõenäoline.

5.3.3. Väljaõpe

Käsitööametit oli võimalik õppida Uus-Pärnu kohaliku meistri juures, kuid võimalusel oli kasulik seda teha hoopis suures linnas. Kullassepaametit käidi õppimas näiteks Tallinnas. Raehärra Hinrich Kallenberchi kasupoeg Hinrick Rickmann saadeti u 1543. aasta paiku kullassepaametit õppima Tallinna meistri Jurgeni¹³⁴⁰ juurde, kus ta õppis 7 aastat.¹³⁴¹ Kullasseppade ametiraamatu järgi oli tema õpiaeg 6 aastat ning see algas 1544.¹³⁴² Kullasseppade õpiaeg oli üks pikemaid, kestis 7–10 aastat, millele järgnesid selli rännuaastad. Jurgen Goltsmit, kelle juurde Hinrick õppima saadeti, oli igati väärikas ja lugupeetud meister, kes oli 1548. a kullasseppade tsunfti vanem¹³⁴³ ning aastail 1550–1553 Kanuti gildi oldermann.¹³⁴⁴ Hinrick Rickman oli üks väheseid, kes teadaolevalt pärast õpiaega ka meistriks sai. Väidetavalt jätkas ta meistrina Pärnus.¹³⁴⁵ Rickmani naasmist sünnilinna ei saa välistada, kuid Uus-Pärnu kirjalikest allikatest ei tule see ilmsiks.

¹³³⁸ PA, lk 83, nr 93

¹³³⁹ PA, lk 77, nr 74; lk 84, nr 97.

¹³⁴⁰ Jurgen Goldsmit oli pärit Breslaust, 28.02.1539 võeti ta vastu Tallinna kodanikuks, aga juba 1538 on teda mainitud esimest korda kui meistrit. 2. märtsil 1554 tegi testamendi ja varsti pärast seda ka suri, Adolf Friedenthal. *Die Goldschmiede Revels*. Lübeck 1931, lk 70.

¹³⁴¹ PA, lk 224, nr 156.

¹³⁴² TLA, f. 190, n. 2, s. 77, l. 7: ...*Yargen Goltsmit seynen yunngenn Hynryck Ryckman yn des amtes boch schryven, so dat er sulde by em wesen vj yar und syne tydt gynck an ynt yar 44 up Ostern*. Vrd Friedenthal, *Die Goldschmiede Revels*, lk 128.

¹³⁴³ Adolf Friedenthal raamatus pole teda tsunftivanemana küll märgitud, kuid kullasseppade ametiraamatus seisab vähemasti 1548. aastast teade: *older man Jorgen Goltsmit*, vt TLA, f. 190, n. 2, s. 76, l 115, 117.

¹³⁴⁴ Anu Mänd. Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. — *Vana Tallinn XVI (XX) kd.*: Modus vivendi II. Tallinn, 2005, lk 140; vt ka Friedenthal, *Die Goldschmiede Revels*, lk 11.

¹³⁴⁵ Vt Friedenthal, *Die Goldschmiede Revels*, lk 128.

5.4. VARANDUSLIK SEIS

5.4.1. Käsitöoliste elamud, elu- ja töökeskkond

Käsitöoliste elumajadena on esindatud kõik elamutüübid, mis Uus-Pärnu linnaraamatuid esile tulevad: *tasche*, vahvärk (*stendewerk*) ja puumaja, *bude* (elupood või putka), kivist dörnsega (ehk köetava eluruumiga) puumaja (*holten wonhus mith einer steinen dornsen*) ja kivimaja. Veel on käsitöölised elanud kõrtsiruumis. Nii kuulus bürgermeister Tonnies von Laerile kõrts, milles varem elas pagar Marten Torffe.¹³⁴⁶ Lihtrahva eluruumidena esinesid ka kiviaidad ja keldrid. Kivimajas elas Uus-Pärnus ainult jõukam osa käsitöolistest, nagu kullassepad ja klaassepad. Kullassepp Johann Scharbowile kuulus koguni mitu kivimaja.¹³⁴⁷ Samas elasid kullassepad ka kivist dörnse ja puust eeskojaga majas ning vahvärkmajas. Kullasseppade jõukust demonstreerivad peale uhke elumaja arvukad kõrvalhooned, aiad (kapsaaed, luksuse näitaja puuviljaaed jm). Esindusliku kinnisvara poolest paistavad teiste hulgast silma ka klaassepad.¹³⁴⁸ Kivimajas on elanud veel: sepp, rätsep, habemeajaja, kingsepp ja pagar. Tavaline (raud)sepp kivimaja omanikuna pole kõige tavalisem nähtus, sest näiteks Küllike Kaplinski liigendab nad madalama järgu käsitöoliste hulka.¹³⁴⁹ Heinrich Laakmann toob Uus-Pärnu pärusraamatust esile kolm eestlasest majaomanikku: väikekraamikaupmehe ja kaks müürseppa.¹³⁵⁰ Neist esimene elas puu- ja teised vahvärkmajas.

Enamasti kuulus majaomanikest käsitöoliste üks või mitu aeda, tavaliselt asukohaga eeslinnas. Käsitöolistel oli Uus-Pärnus mitut liiki aedu, nagu kapsa- ja puuviljaaed, küttepõude hoiuplats, saun. Vaestel käsitöolistel täitis üks aed mitut funktsiooni. Puuviljaaia ja kõrtsi omanikud olid käsitöolistest ainult kullassepad ja klaassepp. Üldiselt oli ühel perel või majapidamisel üks kõrts, kuid leidus ka erandeid. Nimelt kuulus kullassepp Thomas Gudele koguni kaks kõrtsi.¹³⁵¹ Uus-Pärnust on 16. sajandi keskpaigast teada üks kivist dörnsega kõrtsihoone. See linna kõige uhkem kõrts kuulus klaassepast raehärrale Johann van Ackenile.¹³⁵² Allikad ei võimalda aru saada, kas tõepoolest kuulus treija Tewesi maja juurde pool pingist Nikolai kirikus ning pottsepp Jost van Collenni maja juurde viimane pink kabelis (paremat kätt, kui sisse tulla), või pigem “lilandusid” need majale alles pärast uute omanike (vastavalt raehärra Luder Klanth ja Karksi vana foogti elukaaslane) valdusesse minekut.¹³⁵³ Igatahes oli oma pink kirikus luksus, mis käis kaasas ainult väheste majadega Uus-Pärnus.

Suur osa Uus-Pärnu käsitöolistest elas üürilistena. Küllike Kaplinski väitel elasid Tallinnas kahekorruselistes kivimajades koos 3–5 perekonda.¹³⁵⁴ Uus-Pärnu linnaraamatud samasugust teavet paraku ei paku. Kõik, mida üürimajas elamise kohta Uus-Pärnus teada saab, on see, et raad üüris elumajadeks välja *bude*’sid ning vahvärk- ja puumaju, samuti turuplatsi ääres paiknenud kivihooneid (aitu).¹³⁵⁵ Raad võis ka eraldada platsi, kuhu käsitöoline ise maja ehitas, nagu tegi kangur Hollandt.¹³⁵⁶

¹³⁴⁶ PA, lk 181, nr 69.

¹³⁴⁷ PA, lk 320–321, nr 46–48.

¹³⁴⁸ PA, lk 167, nr 37; lk 185, nr 77.

¹³⁴⁹ Kaplinski, *Tallinna käsitöölised*, lk 54.

¹³⁵⁰ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 77.

¹³⁵¹ PA, lk 157, nr 7.

¹³⁵² PA, lk 337–338, nr 109.

¹³⁵³ PA, lk 315–316, nr 34; lk 313, nr 29.

¹³⁵⁴ Kaplinski, *Tallinna käsitöölised*, lk 41.

¹³⁵⁵ Vt nt PA, lk 174, nr 52; lk 289, nr 21.

¹³⁵⁶ PA, lk 336, nr 103.

Tähelepanu väärrib, millises vormis raad elukohti välja üüris. Esiteks olid nn ametikorterid, kus elati niikaua, kuni oldi linna teenistuses. Niisugust tasuta elamispinda kasutasid kiriklas oreli-mängija ja kirikuteenrid.¹³⁵⁷ Edasi olid nn ametimajad, kus raega sõlmitud lepingu järgi elati “oma elupäevade lõpuni” ja maksti raele üüri, pärast üürilise surma läks maja tagasi linnale. Sellises majas elasid linna teenistuses olnud müürsepp Peter ja arst-habemeajaja Jurgen.¹³⁵⁸ Teine väljaüürimise moodus oli, et üürnik maksis raele mingi summa (50–100 marka), ilmselt selleks, et saada üldse võimalust maja üürida, ning mõistagi maksis ka aastaüüri. Just sellise tehingu tegi raega puunikerdaja Euwoldt Budde. Ta maksis rae omandusse 50 marka (*vor den egendam*), viimane müüs maja puunikerdajale ja tema naisele kasutamiseks nende elupäevade lõpuni. Lisaks tuli maja eest maksta 12 marka üüri aastas.¹³⁵⁹

Peale võimaliku kinnisvara kuulus linna käsitöölise omandusse **vallasvara**, nagu majapidamistarbed, tööriistad või töökoja sisseseade, rõivad, sularaha, väärisasjad ning rendised. Paraku Uus-Pärnu käsitöölise vallasvara koostise kohta lähemad andmed praktiliselt puuduvad. Heinrich Laakmanni kasutada oli Pärnu Linnaarhiivis leidunud 18. sajandi algul tehtud ärakiri eestlasest müürsepa Andres Blocki 1532. aastal koostatud testamendist.¹³⁶⁰ Peale kinnisvara (maja ja õue, aia ja küüni) jättis Block ka oma vallasvara, nimelt voodiriided, majapidamisriistad, saada olevad võlad ja maja sisustuse (*ingedometh*) Tilman Dorrele, ainult rõivad pärandas vennale.¹³⁶¹ Tööriistad olid käsitöömeistri kõige tähtsam omand ja neid pärandati põlvest põlve. Kui peres ei leidunud sama ameti pidajaid, müüdi tööriistad maha. Nn tootmishooned (küpsetusahjud, parkkojad, sepikojad, vanutustöökojad), eriti aga müügi-kohad, olid keskaja linnas sageli tsunftide ühisomandis või kuulusid raele, aga ka raehärrade või kaupmeeste eravaldusesse. Uus-Pärnu puhul on teada ainult seda, et raad rentis lihunikele, pagaritele, kingseppadele ja kalamüüjatele turuplatsil müügilette ja poode. Raad üritas sama kauba pakkujaid ühte koondada, et omada paremat kontrolli kauba kvaliteedi üle.

Tavaliselt oli keskaja linna käsitöömeister abielus, tsunftimeistri puhul oli see sisuliselt kohustuslik. Reeglina töötas linna käsitööline oma majapidamises ainult koos pereliikmetega. Keskaja linnale omane nn käsitöönduslik pereettevõtte tähendas elu- ja tööruumi kooslust ning nii palgatööjõu kui ka sellide integreeritust meistri perekonda.¹³⁶² Rolf Spander juhib tähelepanu, et üldiselt oli keskaja linnaõiguses fikseeritud n-ö kolm sammast, millele tugines meistri patriarhaalne võim oma peres ja töökojas: sellide abielukeeld, meistri karistusõigus sellide üle ning haigehooldus.¹³⁶³ Väärrib tähelepanu, et Riia varases linnaõiguses puudusid täielikult teenijate ja peremeeste suhteid puudutavad paragrahvid, need lisandusid vähesel määral alles 1300. aasta statuuti. Mujal Euroopas 14.–15. sajandil alanud sellide eraldumine meistri patriarhaalsest perekonnast ja koondumine oma vennaskondadesse seltsielu elamiseks jms¹³⁶⁴ oli Uus-Pärnus nähtavasti veel 16. sajandi teisel poolel tundmatu, vähemasti sellide organisatsioonide põhikirjad pärinevad alles 17. sajandist.

¹³⁵⁷ PA, lk 288, nr 14.

¹³⁵⁸ PA, lk 218, nr 142; lk 244, nr 204.

¹³⁵⁹ PA, lk 175, nr 53.

¹³⁶⁰ Erbebuch, S-B IX, lk 90.

¹³⁶¹ PA, lk 251, nr 217.

¹³⁶² Sprandel, *Der handwerkliche Familienbetrieb*, lk 327. Vt ka Kümmell, *Alltag und Festtag spätmittelalterlicher Handwerk*, lk 78.

¹³⁶³ Sprandel, *Der handwerkliche Familienbetrieb*, lk 330.

¹³⁶⁴ Knut Schulz. Die Stellung der Gesellen in der spätmittelalterlichen Stadt. — *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Alfred Haverkamp, Hg. Städteforschung Bd. 18. Köln, Wien 1984, lk 325–326.

.4.2. Sissetulekud

Uus-Pärnu käsitöoline valmistas, nagu mujalgi tavaks, nii tellimuse peale kui ka vabamüügiks. Tema kliendid olid linna-, samuti ümbritsevate külade ja mõisate elanikud. Kaupamüüs käsitöoline peale turu veel kodus või töökojas. Habemeajaja Jacob Blomensteeni maja juurde kuulus näiteks kivist poeke (*myt steynenn boeden daer op*), mis ilmselt oli meistri praksise pidamise koht. Kullasepp Johann Scharbowi maja juures oli kullassepa pood (*goltsmedth boeden*), nähtavasti oma toodangu müümiseks ja tellijate teenindamiseks. Uus-Pärnu rae 16. sajandi lõpu protokolliraamatust ilmneb, et nt kullassepad käisid tellimusi täitmas isegi tellija juures kodus.¹³⁶⁵ Keskaja linnas oli klientide pool kodus töötamise praktika tegelikult laialt levinud nähtus, seda tegid nii rätsepad, kalevišäärijad, pruulijad, pagarid kui ka lihunikud. Nagu rõhutab Rolf Sprandel, ei olnud ilma oma töökojata käsitöoline kesk- ja varase uusaja linnas midagi erakordset.¹³⁶⁶ Veel oli iseloomulik, et üks käsitöoline pidas mitut ametit: pagar oli lisaks pruulija ja viljamüüja, kingsepp parkal ning sepp vankritegija. Mida väiksem oli linn, seda enam esines taolisi topelt ameti pidajaid.¹³⁶⁷ Uus-Pärnus tegelesid kingsepad ka parkalitööga. Pole välistatud, et pagarid pruulisid õlut, vähemasti eraldi pruulijaid ei ole allikais mainitud. Nähtavasti täitis tornikiivripanija tellimusi ka väljaspool Uus-Pärnut, sest vaevalt suutis väikelinn pakkuda talle pidevalt tööd ja teenistust. Samuti tundub tõenäoline, et ta tegutses samal ajal veel katusepanijana (nagu Vana-Pärnu bürgermeister Pawel Schmidt), kuivõrd tornikiivri ehitamise juurde kuulus selle katmine pleki või katusekividega.

Raske on saada ettekujutust Uus-Pärnu käsitöoliste sissetulekutest. Linnavalitsus oli kahtlemata kõige suurem tellija ja tööandja. Paraku ei olnud Uus-Pärnus sisse seatud sellist põhjalikku ja üksikasjalikku arvepidamist linna tulude ja kulude üle nagu Tallinnas. Seepärast on ka tööliste makstud tasude kohta vaid üksikuid mitte eriti konkreetseid teateid, stiilis: 23. novembril 1526 lubjaahju juures 41 marka 12 penni – müüri ladujate, tööliste, puidu, savi, kosti, õlle jms eest.¹³⁶⁸ 1531. aastal “kellamaja” valmistanud puuseppadele (u 2–4 meest) maksti 2 marka ja 8 killingit, s.o 20–40 killingit mehe kohta, sepale ja puunikerdajale, kes aitasid kella üles seada, kummalegi üks mark.¹³⁶⁹ Kui arvestada, et seesama puunikerdaja pidi oma maja eest maksma raele 12 marka aastas,¹³⁷⁰ polnud üks mark kuigi märkimisväärne sissetulek. Seevastu *smede* Dirickile tasus raad 1526. aastal mitmesuguse sepatöö eest korraka üle 24 marga, millest piisas tervelt kolme aasta üüri (8 marka aastas) lunastamiseks.¹³⁷¹ Koolmeister ja organist olid ühed linna poolt tasustatavad ametid. 1546. aastal sai koolmeister aastas 40 ja organist 50 marka. Mitte eriti kõrget tasu kompenseeris linna kindlustatud tasuta ülalpidamine (*frige kost*).¹³⁷²

Bürgermeister Lynthemis mälestuste põhjal sai kumbki kaaluja aastas (1520.–1530. aastatel) palka 10–12 marka,¹³⁷³ mis polnud kuigi hiilgav sissetulek. See oli pool vaekojast laekunud tuludest. Lilian Kotteri andmeil maksti 15. sajandil Tallinnas kaalujaile keskmiselt 4 marka aastas.¹³⁷⁴ See on hämmastaval kombel veelgi kesisem sissetulek kui Uus-Pärnu kaalujatel. Samas laekus 15. sajandi lõpul ja 16. sajandi algul Tallinnas kaaluraha keskmiselt 100–300

¹³⁶⁵ EAA, 711, l. 336p.

¹³⁶⁶ Sprandel, *Der handwerkliche Familienbetrieb*, lk 327.

¹³⁶⁷ Reininghaus, *Stadt und Handwerk*, lk 12.

¹³⁶⁸ PA, lk 292, nr 29.

¹³⁶⁹ PA, lk 295, nr 38.

¹³⁷⁰ PA, lk 175, nr 53.

¹³⁷¹ PA, lk 292, nr 29; lk 158, nr 12.

¹³⁷² PA, lk 288, nr 16.

¹³⁷³ PA, lk 140.

¹³⁷⁴ Kotter, *Tallinna rae finantsid 15. sajandil*, lk 95. Rukki hind oli 1482.–1500. aastal 20–30 marka 1 last, 1519 oli rukki hind 30 marka 1 last, vt ETA, lk 247.

marka aastas. Tallinna rae arveraamatus esinevat väljendit *rades part, rades del* interpreteerivad nii Reinhard Vogelsang kui ka Lilian Kotter rae kohustusena jagada kaalurahha maahärraga.¹³⁷⁵ Uus-Pärnu praktikat arvestades võis aga tegu olla hoopis kaalujate osaga, s.t pool kaalurahast oli nende tegelik palgaraha ning arveraamatus mainitud 4 marka lihtsalt täiendav “taskuraha”.

Uus-Pärnu raehärra Luder Klanthi juures oli 1540. aastal kostil 9 müürseppa, kelle ülalpidamiseks kulus 6 veeringut nädalas, lisaks 2,5 marka õllele; müürseppadele makstud töötasu suurus pole paraku märgitud.¹³⁷⁶ Samal aastal töötas jõeäärse suure püssirohutorni ehitusel bürgermeistri Lynthemi “kää all” 12 müürseppa ja 24 päevatöolist kokku 6 nädalat.¹³⁷⁷ Nende töötasudeks maksti välja kokku 61 marka 2 killingit ja 2 penni. Laias laastus tähendas see, et 36 töolist, kui nad töötasid 6 päeva nädalas, teenisid päevas natuke alla 2 killingi, mis oli väga väike töötasu. Näiteks 1514. a maksis Tallinna raad Vão küla heinalistele meestele 3 killingit ja naistele 2 killingit 5 penni päevas, peale selle oli veel prii ülalpidamine.¹³⁷⁸

Jõukaks saada ja vara koguda polnud Uus-Pärnu käsitöölistel kerge ning see õnnestus vähestel. Juba ainuüksi tasu elamispinna eest, s.o krundirent või üür, mida käsitöölised pidid linnale maksma, polnud sugugi väike summa. Jurgen *de arste* elas raele kuulunud majas, kuhu tal lubati surmani elama jääda tingimusel, et ta maksab raele 26 marka üüri aastas.¹³⁷⁹ Samal ajal maksis näiteks majaomanikust kullassepp Thomas Gude raele krundirenti kõigest neli marka aastas.¹³⁸⁰ Müürsepp Peter sai kohusetruu teenistuse eest raelt vahvärkmaja, milles ta võis oma elupäevade lõpuni elada, kuid Peteri lesk ei suutnud maja pidada ning elas vaesuse tõttu kodanik Claus Zinte kostil.¹³⁸¹ Kui lesk jäi käsitöömeistri surses vaesusse, siis elu jooksul tööga saavutatud varalisest kindlustatusest see muidugi ei räägi.

Jõukatele kinnisvaraomanikest käsitöölistele laekus sissetulekuid kinnisvara väljarentimisest. Uus-Pärnus esines seda teadaolevalt küll väga harva. Kullassepp Johann Scharbowile kuulus linnas mitu kivimaja, mida ta ise ei kasutanud, need rentis ta nähtavasti välja.¹³⁸²

Saksa soost kaupmeestele ja käsitöölistele andis lisasissetulekut vaid neile kuuluv õigus valmistada õlut (16. sajandil ilmselt ka viina) müügiks. Mõistagi pole allikaid, millele toetudes saaks ettekujutust, kui palju õllemüük võis keskmiselt tulu anda. Õllekultuur oli igatahes sügavalt juurdunud Liivimaa hiliskeskaja linnakultuuri, seega oli õlletarbijaid Uus-Pärnus nii oma linna kui ka ordulossi elanike, nõndasamuti linna külaliste hulgas. Õllega kostitas raad mitmesuguseid töölisi ja oma külalisi, aga muidugi tarbis ka ise. Linna ainsas gilditoas käisid igapäevased õllevõtmised. Gildi ülalpeetaval jutlustajal oli õigus tasuta õllele gilditoas. Juhul kui talle seal ei meeldinud juua, võis ta lasta endale iga päev õlut koju saata.¹³⁸³ Uus-Pärnu 16. sajandi lõpu kirjalike allikate järgi kuulus selle aja suhtluskultuuri juurde käia naabri või muu kaaskodaniku pool mõõduka tasu eest õlut joomas. Just nii toimus 1596. aastal kullassepp Mardtenn Schülte, kes koos oma naise ja selliga astus sisse habemeajaja majja, et juua kann õlut heanaaberlikus ja sõbralikus meeles. Tavatu oli vaid asjaolu, et kui ta joodud õlle eest tahtis tasuda, tuli habemeajaja talle ilma mingi arusaadava põhjuseta

¹³⁷⁵ Vt Kotter, *Tallinna rae finantsid 15. sajandil*, lk 72.; Reinhard Vogelsang. Zur Finanzverwaltung im mittelalterlichen Reval. — *Zeitschrift für Ostforschung*, 20, 1971, lk 691.

¹³⁷⁶ PA, lk 286, nr 10.

¹³⁷⁷ PA, lk 286, nr 10.

¹³⁷⁸ Paul Johansen. Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte II. — *Beiträge zur Kunde Estlands*. Bd. XIV. Reval 1928, lk 24.

¹³⁷⁹ PA, lk 244, nr 204.

¹³⁸⁰ PA, lk 333, nr 90.

¹³⁸¹ PA, lk 218, nr 142.

¹³⁸² PA, lk 320–321, nr 46–48.

¹³⁸³ PA, lk 143.

noaga kallale.¹³⁸⁴ On tõenäoline, et tava ametikaaslaste vm kaaskodanike pool õlut joomas käia kujunes välja palju varem kui 16. sajandi lõpus, eriti arvestades, et Uus-Pärnu käsitöölised ei olnud tegelikult oma gildituba. Kui Tallinnas hakati 16. sajandi keskpaiku piirama käsitöölise õigusi õllemüügil,¹³⁸⁵ siis Uus-Pärnust selliseid teateid pole.

Uus-Pärnu käsitöölise kaubanduslikud harrastused ei piirdunud õllemüügiga. Näiteks mittesaksa käsitöölised ei olnud lubatudki õlut müüa. Nagu võib järeldada Vana-Pärnu ja Viljandi kodanikumäärustest, mis võitlesid ülesostjate vastu, tegelesid käsitöölised talupoegadelt kauba (vilja, lina) ülesostmisega ja vaheltkasuga edasimüümisega.¹³⁸⁶ Sama kehtis tõenäoliselt Uus-Pärnu kohta, vähemalt keelas kodanikumäärus talupoegadele (vilja)mõõdtusid laenata.¹³⁸⁷ Ilmselt kindlustas niisugune väikekaubandus sageli palju arvestatavama sissetuleku kui käsitöölise amet. Olulist täiendust peatoidusele pakkus aia- ja loomapidamine. Kirjalikud allikad on selle teema koha pealt aga äärmiselt kidakeelsed. Ainult üks linnaraamatu sissekanne teatab põgusalt, et klaassepale kuulus linnas laut, kus sai pidada kahte lehma.¹³⁸⁸

5.5. SOTSIAALNE STAATUS

Käsitöölised ei ole üheselt samastatavad linna keskkihiga. Varanduslikule seisundile vastavalt leidis neid ka linna ülem- ja alamkihis.¹³⁸⁹ Iseasi, millised ametid millisesse sotsiaalsesse ja varanduslikku kihistusse kuulusid. Loomulik

ult oli käsitöölise kihistumine piirkonniti mõneti erinev, kuid leidis küllaldaselt ühisjooni. Erich Maschke järgi ei olnud Saksa linnades ainult manuaalse tööga tegelevad käsitööametid nii kõrgelt hinnatud kui need, mis tegelesid ka kaubandusega. Viimased tõusid teiste hulgast esile nii jõukuse kui ka sotsiaalse mõjukuse poolest. Käsitöösunfide hulgas kuulusid nt lihunikud ja pagarid ülemkihti, samal ajal puitu töötlevad ametialad (ratassepad, treijad) seisis neist madalamal astmel. Ühe ameti majanduslik tähtsus linnale oli mõõtuandev tema koha määramisel sotsiaalses hierarhias. Nii oli näiteks kangrute seisund sõltuvalt nende ametiala tähtsusest linnale erinev, linakangrute seisund oli enamasti madal. Teenindust pakkuvad ametid, nagu saunamehed, habemeajajad, olid käsitöölise hierarhia lõpus.¹³⁹⁰

Tallinna materjalide põhjal liigitab Küllike Kaplinski kõrgemasse sotsiaalsesse kihti kullassepad, müntmeistrid; keskmisesse metallikäsitöölised, köösnerid, tiserid, maalrid, klaassepad, pagarid, mitmesugused raametnikud; madalamasse kihti kuulusid lihunikud, rätsepad, kingsepad, kivisepad jt.¹³⁹¹ K. Kaplinski rõhutab sealjuures, et linnaelaniku tegevusala ühiskondlikust tähtsusest sõltus peale muu ka tema varanduslik seisund.¹³⁹² Selle järgi, milliseid ametimehi valiti Tallinnas Kanuti, s.o käsitöölise gildi oldermanniks, kuulusid kõrgelt hinnatud ametitesse: kullassepp, mündimeister, maalikunstnik, pagar, ammusepp, vasksepp, kingsepp, kalevišäärija, puunikerdaja, rakmesepp, rihmsepp ja sadulsepp.¹³⁹³

¹³⁸⁴ EAA, 711, l. 201–204p.

¹³⁸⁵ Põltsam, *Söömine-joomine keskaegses Tallinnas*, lk 49.

¹³⁸⁶ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 113–114.

¹³⁸⁷ PA, lk 344 § 21.

¹³⁸⁸ PA, lk 167, nr 37: *dat stenhus myt deme keller dat na deme have to synen dagen myt einen stalle to ij koyen.*

¹³⁸⁹ Engel, *Die Deutsche Stadt des Mittelalters*, lk 161.

¹³⁹⁰ Erich Maschke. Die Schichtung der mittelalterlichen Stadtbevölkerung Deutschlands als Problem der Forschung. — *Städte und Menschen*. Wiesbaden 1980, lk 165.

¹³⁹¹ Kaplinski, *Tallinna käsitöölised*, lk 74.

¹³⁹² Kaplinski, *Tallinna käsitöölised*, lk 75.

¹³⁹³ Mänd, *Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal*, lk 145.

Väikelinna tingimustes ei pruukinud kehtida samad reeglid, mis suures linnas. Ebaselgetel põhjustel oli seal mõni mitte kõige auväärsema käsitööameti esindaja ootamatult jõukas ja mõjukas. Näiteks lihunike seisund keskaja linnas ei ole nii üheselt määratletav kui kullasseppade oma. Kui Saksa linnades oli tegu pigem hinnatud ametiga, siis Tallinnas kuulusid lihunikud Oleviste gildi, s.o madalamaid ameteid koondavasse organisatsiooni. Uus-Pärnus jällegi pääsesid kohaliku lihuniku Michel Loyseneri pojad raeametisse. Jacob Loysenerist sai 1566. a Uus-Pärnu raehärra.¹³⁹⁴ Jacobi vend Antonius valiti Kuressaare, võimalik et isegi esimeseks, bürgermeistriks.¹³⁹⁵ Vendade pöörasenagi näivat edu, sotsiaalset karjääri ei ole kerge seletada. Kahtlemata aitas Jacobi tõusule kaasa abielu Uus-Pärnu raehärra Peter Helwichi tütreaga.¹³⁹⁶ Teisest küljest on seletamatu, miks üks raehärra pidi sellise abieluga nõustuma. Võib-olla olid vennad noorena mõne kaupmehe juures selliks ning sellest oli tingitud nende mõlema sotsiaalne tõus ja edu. Seda, et nad ka ise oleks käinud oma isa jälgedes ning pidanud lihuniku ametit, ei ole allikatest võimalik välja lugeda.

Heinrich Laakmann tõrgub klaasseppi Uus-Pärnus käsitööliste hulka arvamast, sest neid oli väikelinna jaoks üllatavalt palju ning nad olid majanduslikult ja sotsiaalselt liiga heal järjel. Ta püstitab küsimuse, kas tegu polnud mitte klaasikoja omanikega.¹³⁹⁷ Kui klaassepp Ciriacus Fuerbach oli lihtsalt silmapaistvalt jõukas,¹³⁹⁸ siis teine sama eriala meister Johann van Acken polnud mitte ainult jõukas, vaid valiti 1541. a koguni Uus-Pärnu raehärraks.¹³⁹⁹ 1533. aastal ostis Johann van Acken suurtes võlgades surnud raehärra Tonnies van Laeri päranduse tema pärija, Riia kullassepa Theus van dem Berge käest. Tegemine oli esindusliku kinnisvaraga: elumaja Karja tänaval, kiviait, puust kõrtsituba, plats *halben thornn*'i juures, kõrtsituba jõe ääres lubja-ahju lähedal, puuviljaaed koos *haerphues hotten*'iga, väike puuviljaaed saunaga, kapsaaed Maarja-Magdaleena kiriku taga, pool pingist kirikus kantsli lähedal.¹⁴⁰⁰ Klaassepa sotsiaalsele karjäärile Uus-Pärnus mõjus kahtlemata kasulikult abielu bürgermeister Johann van Lynthem'i naiseõega, Grythe Sluethers'iga (*van Woltorpp*).¹⁴⁰¹ Vahest just bürgermeistrist kälimees õhutaski klaasseppa Uus-Pärnusse tulema. Mis tegelikult motiveeris Johann van Ackenit väikelinna elama asuma, on raske arvata. Igatahes pidas ta seal vastu üle 15 aasta enne, kui siirdus 1549. a elama Tartusse, kus ta aastatel 1552–1554 oli koguni bürgermeister.¹⁴⁰² On huvitav kokkusattumus, et just samal aastal, kui Johann van Acken siirdus elama Tartusse, tellisid, nagu nähtub Riia klaasseppade ametiraamatust, Tartu klaassepad ja maalijad endale koopia nende skraast.¹⁴⁰³ Uus-Pärnus elamisest kujunes Johann van Ackenile vajalik aste sotsiaalse karjääri redelil. Kord juba raadi kuulununa oli küllap lihtsam või üldse võimalik ka suures linnas rae-liikmeks saada, seda isegi käsitöömeistrina. Sellest ei tule muidugi välja lugeda, et ta tegeles nii teadliku karjääriskujundamisega. Heinrich Laakmann viitab Johann van Ackenile Riia päritolule ning võimalikule sugulusele Heinrich van Aacheniga,¹⁴⁰⁴ kes valmistas Riia Mustpeade kompanii tellimusel (1524 suvel) vitraažakna armastatud reformaatori Andreas Knopkeni auks.¹⁴⁰⁵ Uus-Pärnus elas ka Johann van Acken'i vend Hinrich, kes ei saanud aga olla identne mainitud Heinrich van Aacheniga, sest allikates ei leidu mingeid teateid, et ka tema oleks olnud

¹³⁹⁴ PA, lk 134. Tema ametiaeg jäi küll lühikeseks, sest juba 1567 suri ta katku.

¹³⁹⁵ PA, lk 256, nr 229.

¹³⁹⁶ PA, lk 228–229, nr 167.

¹³⁹⁷ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 201–202.

¹³⁹⁸ Vt PA, lk 167, nr 37.

¹³⁹⁹ PA, lk 133.

¹⁴⁰⁰ PA, lk 185, nr 77. Võimalik, et ta elas Uus-Pärnus juba varem, sest 1528 esineb ta kui ühe tehingu tunnistaja, vt PA, lk 193, nr 91.

¹⁴⁰¹ PA, lk 185, nr 77.

¹⁴⁰² Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 202

¹⁴⁰³ LVVA, f. 224 (Rigas Mazā Gilde (1392–1936)), n. 1, s. 2474: Amata lādes 1539, l. 30.

¹⁴⁰⁴ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 95.

¹⁴⁰⁵ Arbusow, *Die Einführung der Reformation*, lk 305.

klaassepp. Võib-olla oli Heinrich nende isa. Vennad Hinrich ja Johann (Hans) van Acken esinevad ka Riia pärusraamatus. Nimelt 30. detsembril 1535. aastal viibis Hinrich rae ees enda ja oma venna nimel ja volitusel seoses ühe kinnisvaratehinguga.¹⁴⁰⁶ Samal aastal oli Hinrich ostnud Peter Haken'ilt maja Uus-Pärnusse,¹⁴⁰⁷ liikudes seega oma venna jälgedes.

Siiski ei tahaks Heinrich Laakmanniga nõustuda ja pidada Uus-Pärnu allikates esinevaid klaasseppi muuks kui käsitöolisteks. Tõenäoliselt ei olnud vähemalt osa neist tavalised klaasipuhujad, vaid klaasimaalijad. Klaasseppade auvärsust, aga siiski kuulumist käsitöoliste hulka, kinnitab, et 1599. aastal oli Uus-Pärnu Väikegildi ehk väikese kogukonna vanem (*der Kleinen Gemeinde(n) eltermahn*) auväärne ja kunstirikas (*erbahre und kunstreiche*) klaassepp-meister (*glaser*) Hans Kippe.¹⁴⁰⁸

Uus-Pärnu kodanikkonna ülemkihti kuulusid vaieldamatult kullassepad. Ülejäänud käsitöoliste puhul sõltus eliidi hulka kuulumine rohkem konkreetsest isikust kui ameti auvärsusest. Nii olid mingil ajal linna eliidi hulgas klaassepp ja lihuniku poeg kui raehärrad. Jõukuse poolest tõusevad teistest käsitöolistest esile puunikerdaja Euwoldt Budde, kukrutegija Hans Bartramm, pagar Thomas Hillebrandt ja sepp Peter Konnigk. Puunikerdaja elas kivimajas, mis enne seda oli kuulunud Vana-Pärnu bürgermeistrile; kukrutegija omanduses oli kivimaja Pikal tänaval ja aed;¹⁴⁰⁹ sepale kuulus kivist elumaja Pühavaimu väravate juures ja kaks aeda.¹⁴¹⁰ Pagar Tomas Hillebrandt oli uhke kinnisvara omanik ning sooritas tähelepanuväärseid rahalisi tehinguid, võttes 1557–1558 oma kinnisvara tagatisel koguni 1000-margase laenu.¹⁴¹¹

Paraku ei võimalda allikate iseloom analüüsida Uus-Pärnu käsitöoliste n-õ sotsiaalset mobiilsust: kas ja kuidas muutis kohalike käsitöoliste hulgast võrsunud uus põlvkond oma seisundit linnas (nt abielu kaudu), kas üritati saada kaupmeheks või väarikamaks käsitöoliseks. Dokumentaalselt tõestatavalt tegi sotsiaalse tõusu läbi kohalikku päritolu Thomas Gude. Tema isa Hinrick oli lukksepp, Thomasest sai seevastu veelgi hinnatuma ala meister – kullassepp. Sotsiaalse tõusu tegid läbi ka kohaliku lihuniku pojad vennad Loysenerid, pääsedes oma päritolust hoolimata linnavalitsusse. Ja ongi sisuliselt kõik, mida antud teema kohta Uus-Pärnu allikatest teada võib saada. Kaugeleulatuvaid järeldusi ei ole nende paari näite põhjal aga isegi parima tahtmise juures võimalik teha.

5.6. KÄSITÖOLISTE ORGANISATSIOONID

Pole täpselt teada, millal tekkis Uus-Pärnus käsitöoliste gild või millal esimesed tsunftid. Esimene kirjalik teade tsunftist Uus-Pärnus pärineb aastast 1431.¹⁴¹² Nimelt seisab ühes Uus-Pärnu rae kirjas Tallinna raele: "...ja meie linna kingseppade kogu amet" (*und dat gantze ampt der schomaker unß(er) stad*).¹⁴¹³ Seda teadet on raske kuidagi teisiti tõlgendada, kui et 1431 eksisteeris linnas vähemasti kingseppade amet, s.o tsunft. Samas ei ole 16. sajandi linna- ja pärusraamatus kummalisel kombel sõnagagi mainitud ei tsunfte ega käsitöoliste gildi.

Vanim kirjalik teade Uus-Pärnu kaupmeeste kompaniist pärineb aastast 1474. Esimene teade käsitöoliste ehk Väikegildist on alles rohkem kui sada aastat hilisemast ajast, s.o 13. veebruarist 1588, kui rae protokolliraamatus leidub märge Väikegildi kogunemise kohta (*ein versammlung*

¹⁴⁰⁶ *Erbebücher der Stadt Riga 1384–1579*. Bearb. von J. G. L. Napiersky. Riga 1888, lk 257–258, nr 718.

¹⁴⁰⁷ EAA, f. 5100 (Pärnu Suurgild), n. 1, s. 6: Bescheide des Pernauschen Rats und des Vogteigerichts, l. 1.

¹⁴⁰⁸ EAA, 711, l. 345.

¹⁴⁰⁹ PA, lk 179, nr 66.

¹⁴¹⁰ PA, lk 157, nr 8.

¹⁴¹¹ PA, lk 238, nr 189.

¹⁴¹² Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 250.

¹⁴¹³ TLA, B. D. 5 I, l. 14.

der Kleinen Gilde).¹⁴¹⁴ Seega pidi organisatsioon olema loodud hiljemalt 1587. aastal. Uus-Pärnu Väikegildi 1634. aasta skraas on mainitud, et nad tuginevad Maarja-Magdaleena gildi põhikirjale, mis väidetavalt hävis 1560. aasta tulekahjus.¹⁴¹⁵ Maarja-Magdaleena gildi mainib juba bürgermeister Johann van Lynthem, kuid tema andmeil oli tegu puhtalt kirikliku gildiga.¹⁴¹⁶ Nii või teisiti ei ole mingit kindlat viidet, et käsitöölise gild tekkis Uus-Pärnus enne 16. sajandi keskpaika ning see tähendaks, et Uus-Pärnus tekkis(id) tsunft(id) ligi sada aastat enne käsitöölise gildi moodustumist ning võimalik, et isegi enne kaupmeeste kompanii asutamist. See oleks erinev näiteks Tallinnas toimunud arengust. Nimelt tekkisid Tallinnas tsunftid väidetavalt alles pärast kaupmeeste eraldumist käsitöölisest, s.o Suurgildi ja Väikegildide moodustumist.¹⁴¹⁷ Uut liiki gildide süsteemi juurdumine 14. sajandi keskpaiku valmistas ette tsunftikorra üleminekut sajandi teisel poolel, kui käsitöölised asusid koonduma erialade kaupa kitsamatesse organisatsioonidesse. Seevastu Rudolf Kenkmaa arvab, et esimesed tsunftid tekkisid Tallinnas üsna varsti pärast linna asutamist, s.o 13. sajandi keskpaiku või teisel poolel.¹⁴¹⁸ Preisi linnades tekkisid esimesed käsitöötsunftid samuti enne kaupmeeste kompaniide või gildide teket. Näiteks Toruńis olid juba aastatel 1235–1255 esimesed tsunftid,¹⁴¹⁹ samal ajal moodustati kaupmehi koondavad Püha Jüri vennaskonnad alles 1311–1312.¹⁴²⁰ Uus-Pärnu puhul pole allikates mingeid viiteid sellele, et linna asutamise järel eksisteeris organisatsioon, mis koondas linnakodanikke nende ametist sõltumata. Et Vana-Pärnu ainsasse gildi kuulusid veel 16. sajandil kõik kodanikud, tundub samalaadse ühisuse olemasolu, vähemasti mingil arenguetapil, teistes väikelinnades samuti tõenäoline. Seega tuleb Uus-Pärnu puhul kõne alla kaks võimalikku arengutsenaariumi: linna esimene tsunft tekkis varem kui kaupmeeste kompanii või toimus kaupmeeste eraldumine käsitöölisest juba enne 1431. aastat, mõlemal juhul jääb muutumatuks tõsiasi, et käsitöölise gild asutati alles rohkem kui sada aastat pärast tsunfti(de) tekkimist.

Võib ka otsida kaudsemaid viiteid ametiorganisatsioonide olemasolule Uus-Pärnus. Nimelt kujunes tsunftikorra ja ametihierarhia väljakujunemisega keskaja Euroopa linnas tava või pea-aegu sündus, et käsitöömeistri lesk või tütar abiellus n-ö ameti sees, nt mõne meistriks püüdleva selliga.¹⁴²¹ Linnaraamatute põhjal polnud Uus-Pärnu käsitöölise hulgas selline praktika üldine, veel vähem kindel reegel. Vähemalt samapalju, kui mitte rohkem, kui oli abielusid ameti sees, oli neid, mis seda ei olnud. See, et käsitöölise lesed või tütreid ei abiellunud n-ö oma ameti sees, on näitaja, mida tasub tähele panna. Igal juhul ei kõnele see tsunftide kontrollist meistrileskede taas- ja -tütarde abiellumise üle. Tõsi küll, üldistusi tehes tuleb arvestada andmete vähesust ja ühekülsust; et tuleb esile ainult osa käsitöölisi jne. Sellele vaatamata tundub põhjendatud

¹⁴¹⁴ EAA, 711, l. 23p.

¹⁴¹⁵ EAA, f. 5156 (Pärnu Püha Maarja-Magdaleena gild), n. 1, s. 20: Schragen. Kopien. Abdrücken alter Siegel der Gilde und einiger Ämter derselben, l. 1.; Selles käsitöölise gildi skraas on raske leida jälgi kunagise kirikugildi põhikirjast, see oli juba sedavõrd muutunud, kohandatud ümber uut eesmärkidel.
¹⁴¹⁶ PA, lk 144.

¹⁴¹⁷ Kaplinski, *Tallinna käsitöölised*, lk 111–143; Niitemaa, *Die undeutsche Frage*, lk 59; Manfred Hellmann. Sozialer und wirtschaftlicher Wandel in Alt-Livland im 14. Jahrhundert. — Sonderdruck aus Gesellschaftsgeschichte. Festschrift für Karl Bosl zum 80. Geburtstag. Bd. I. München 1988, lk 245–246. Heinz von zur Mühlen. Zur Frühgeschichte der Revaler Gilden. — *Reval Handel und Wandel vom 13. Jahrhundert bis zum 20. Jahrhundert*. Norbert Angermann, Wilhelm Lenz, Hg. Lüneburg 1997, lk 34, 35.

¹⁴¹⁸ *Eesti ajalugu II*, lk 107–108.

¹⁴¹⁹ Janusz Tandeci. Genossenschaftliche Strukturen in preussischen Hansestädten. — *Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*. Neue Folge Bd. XLVIII (Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse.) N. Jörn, D. Kattinger, H. Wernicke, Hg. Köln, Weimar, Wien 1999, lk 230.

¹⁴²⁰ Janusz Tandeci, *Genossenschaftliche Strukturen in preussischen Hansestädten*, lk 227.

¹⁴²¹ Vrd Roswitha Rogge. *Zwischen Moral und Handelsgeist. Weibliche Handlungsräume und Geschlechtbeziehungen im Spiegel des hamburgischen Stadtrechts vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*. Frankfurt am Main 1998, lk 37, 197.

pidada niisugust abiellumisstrateegiat iseloomulikuks linnakogukonnale, kus range ameti-hierarhia ning tsunftikord ja -sundus olid välja kujunenud.

Kuigi väikelinnades ei pruukinud keskajal välja kujuneda nn klassikalist tsunftikorda nagu suurtes linnades, ei tähenda see, et seal tsunftid üldse puudusid. Nagu tõestab ülejäänud Euroopa praktika, kujunesid üksikutel ametialadel isegi väikelinnas tsunftid suhteliselt varakult.¹⁴²² Seega on Uus-Pärnu puhul küsimuseks eeskätt, kas kingseppade amet jäi orduajal linnas ainukeseks. Kuigi Uus-Pärnu kirjalikes allikates pole 16. sajandi esimesel poolel kordagi mainitud tsunfti või käsitöölise gildi, on korduvalt juttu meistritest. Samas ei pruugi tiitel “meister” tingimata tähendada, et oli olemas ka vastava eriala tsunft. Näiteks “meister” tornikiivripanija oli Uus-Pärnus kindlasti ainuke oma eriala esindaja. Kutseorganisatsiooni puudumisel kinnitas käsitöölise meistri staatusesse raad, mitte sama eriala meistrid. Vähe informatsiooni tsunftide kohta sisaldab ka Uus-Pärnu rae protokolliraamat 16. sajandi teisest poolest. 1596. aastal on selles mainitud kandjate vanemat (*der treger eltereman*), mis on kahtlemata selge vihje ameti olemasolule.¹⁴²³ Igatahes tekkisid tsunftid Uus-Pärnus varem kui mitmes teises Eesti ala väikelinnas. Sellele viitab kas või tõsiasi, et nt Kuressaare (linna õigustes alates 1563) kingsepad ja parkalid kuulusid enne 1648. aastat Uus-Pärnu tsunfti.¹⁴²⁴

Uus-Pärnu Nikolai kirikus oli enne reformatsiooni Püha Eligiusale pühitsetud altar.¹⁴²⁵ Püha Eligius, juveliirikunsti harrastanud märtrist piiskop, on seppade ja kullasseppade ameti kaitsepühak. Riia kullasseppadel oli temale pühendatud altar Peetri kiriku kooris; Riia seppade tsunfti Eligius altar asus aga Jakobi kirikus.¹⁴²⁶ Püha Eligius oli Tallinna sepasellide vennaskonna patroon.¹⁴²⁷ Tallinna kullassepad tähistasid tsunftiseste pidustustena jaanipäeva ja Püha Eligius päeva.¹⁴²⁸ Kullasseppade ja seppade selge seotus Eligius austamisega nii Tallinnas kui ka Riias annab alust oletada, et Uus-Pärnus, kus kullasseppi ja seppi oli suhteliselt arvukalt, võis ühel nendest ametitest 16. sajandi algul olla oma kutseorganisatsioon ning sellel altar kirikus. Mõistagi on tegu pelgalt oletusega. Kullasseppadega seoses väärib veel tähelepanu, et kui 1588. aastal taastati Uus-Pärnu Suurgild, kuulusid kaupmeeste kõrval gildi liikmeskonda ka kullassepad.¹⁴²⁹ Heinrich Laakmann peab võimalikuks, et tegu oli juba vana, s.o Liivimaa sõja eelse traditsiooniga.¹⁴³⁰ Samas ei saa välistada, et käsitöölised kaasati Suurgildi liikmeskonda siiski alles pärast Liivimaa sõda. Näiteks Tallinnas kuulusid kullassepad järjepidevalt käsitöölise, s.o Kanuti gildi.¹⁴³¹ Riias võeti kullassepad alles 17. sajandil Suurgildi.¹⁴³²

¹⁴²² Engel, *Die Deutsche Stadt des Mittelalters*, lk 157. Näiteks kinnitati Freienwalde väikelinnas 1414 kingseppadele ja 1426 pagaritele tsunftiprivileegid, samas.

¹⁴²³ EAA, f. 1000, n. 1, s. 711, l. 182p, vt ka samas, l. 263p.

¹⁴²⁴ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 251.

¹⁴²⁵ PA, lk 144.

¹⁴²⁶ Hermann von Bruiningk. Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späten Mittelalter. — *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. 19. Riga 1904, lk 389–399; Mänd lk 103. Eligius altarit kullasseppadel ega üldse Tallinnas teadaolevalt ei olnud, vt Anu Mänd, *Hans Holtappel, kullassepp*, lk 103. Tallinnas oli Anu Mäni väitel kullasseppadel Ristija Johannese altar dominiiklaste Katariina kirikus (vt samas lk 101) ning Ristija Johannese altar Oleviste kirikus (samas, lk 102).

¹⁴²⁷ Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 159. Tallinna sepasellidele kuulus Püha Risti altar Niguliste kirikus.

¹⁴²⁸ Anu Mänd. Hans Holtappel, kullassepp. — *Kümme keskaegset tallinlast*. Tallinn 2006, lk 100. Eligiusel oli kaks mälestuspäeva: 1. detsember ja 25. juuni. Tallinnast on rohkem teateid 25. juuni tähistamisest, samas lk 100–101.

¹⁴²⁹ Heinrich Laakmann. Zur älteren Geschichte der Grossen Gilde in Pernau. — *S-B Bd. VIII*. Pernau 1926, lk 55; Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 76.

¹⁴³⁰ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 76.

¹⁴³¹ Vt Kaplinski, *Tallinn – meistrite linn*, lk 249; vrd Mänd, *Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal*, lk 139 jj.

¹⁴³² Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 201.

Mööda ei saa minna ka sellisest rajajoonest gildi- ja tsunftikorra arengus nagu reformatsioon. Pärast seda toimusid muutused linnaelanike organiseerumises: kirikugildid kaotasid oma tähenduse ning likvideerusid,¹⁴³³ alles jäid kutsealased organisatsioonid. Tõenäoliselt andis reformatsioon Uus-Pärnus tõuke nii tsunftide varasemast kiiremaks arenguks kui ka käsitöölise gildi moodustumiseks, paraku pole allikaliselt võimalik seda protsessi jälgida.

5.7. KOKKUVÕTE

Hiliskeskaja ja varase uusaja käsitöölise Uus-Pärnus tootis peaaesjalikult siseturu tarbeks, sageli ei suutnud seegi talle piisavalt elatist kindlustada ning lisa tuli teenida õllemüügi või spekulatsiooniga. 16. sajandi esimesel poolel oli Uus-Pärnus umbes 25 tootvat ja teenindavat käsitööliseala, nendest oma tsunfti olemasolu on dokumentaalselt tõestatud ainult kingseppadel-parkalitel. Tõenäoliselt oli orduaja lõpuks linnas tsunfte siiski rohkem (sepad?, kullassepad?). Käsitöölise gildi moodustumiseni jõuti aga kõige varem 16. sajandi keskpaiku. Uus-Pärnu käsitööametite ja elukutsete arv jääb küll alla Liivimaa suurte linnade omadele, siiski oli käsitöölise osa linnaelanikkonnas arvestatavalt suur. Eriliseks teeb väikelinna olukorra see, et seal oli isegi üks meister n-õ sõdur lahinguväljal, s.t ühest meistrist sõltus mõne ametiala eksistents. Veel oli väikelinnale iseloomulik, et iga üksiku meistri sotsiaalne staatus ja varanduslik seisund ei sõltunud otseselt tema ameti "väärkusest". Seega ei olnud ametite hierarhia nii üheselt välja joonistunud kui suures linnas.

Tõsi on, et väikelinna meistrite käsitööoskus võis alla jääda suure linna meistrite omale, aga see polnud kaugeltki kindel reegel ning tervikuna ei ole käsitöölise osatähtsust väikelinna majandusel põhjust alahinnata. Muidugi liikusid hansakaupmeeste käes suured rahad, aga kes siis lõpuks selle raha eest ehitas maju, kandis kaupa laiali või küpsetas leiba? Käsitöölised valmistasid asjad, mille keskel elati: elamud, mööbli, rõivad – sõnaga kõik selle, mingis ajas ja ruumis ühtse, linnaelanike identiteeti kinnitava või lammutava esemelise kultuuri. Just käsitöölised löid oma kätega ja füüsilisel kujul linna elukeskkonna. Oluline on seejuures näha nimelt käsitööametite jms elukutsete kaudu eestlaste kaasamist sellesse nn loomeprotsessi.

1540. aastatel hakkas Uus-Pärnus varasemast selgemalt välja kujunema nn käsitöölise elurajoon linna loode- ja lõunaosas. Linna tsentrumist, samuti ordulossi- ja sadamapoolsest osast tõrjuti käsitöölised nende kinnisvara üles ostes nii kaupmeeste, kohalike vasallide, orduhärrade kui ka endiste piiskopi- või orduametnike poolt välja. See on n-õ sotsiaal-topograafiline vihje käsitöölise majandusliku olukorra halvenemisele Uus-Pärnus seoses kallinemiste jms ning sotsiaalsete vastuolude teravnemisele. Samasugused arengud leidsid aset ka teistes Liivimaa linnades.

6. PEATÜKK. ABIELU JA PEREKOND. NAISE SOTSIAALNE SEISUND

Nn naisajalugu on eriti viimastel aastakümnetel suurt populaarsust võitnud, seda teemat on mitmekülgsetel uuritud ja sellest on palju kirjutatud, nii on olemasolev historiograafia märkimisväärselt ulatuslik. Kuid tegu pole kindlasti pelgalt moenähtusega, nn naisajalugu on avanud ajalookirjutuses uusi perspektiive, andnud uusi olulisi teadmisi ning muu hulgas avardanud pilti

¹⁴³³ Tallinna kohta vt Margus, *Rahvus- ja sotsiaalhaekordade teravnemine Tallinnas*, lk 88–89.

keskaja ühiskonnast, perekonnast jms.¹⁴³⁴ Nimelt sellepärast on käesolevas töös naiste teemale eraldi tähelepanu pööratud. Teiseks mõjuvaks põhjuseks on suhteliselt hea allikabaasi olemasolu. Kuigi Uus-Pärnu linna- ning pärusraamat sisaldavad peaaesjalikult teateid kinnisvaraga toimunud tehinguist linnas, heidavad need suhteliselt üheilmelised omandiküsimusi puudutavad sissekanded valgust linnaelu veel mitmele muule küljele. Ajaloo-uurija seisukohalt on eriti tänuväärne, et nimetatud raamatud täiendavad üksteist, nendest jooksevad läbi ühed ja samad sündmused ning isikud. Toetavat või täiendavat teavet Uus-Pärnu allikatele pakub Vana-Pärnu kinnisturaamat. Nimetatud allikate põhjal kogunes üllatavalt suur andmebaas Uus-Pärnus elanud naiste kohta: nimeliselt on teada üle kuuekümmene 16. sajandi esimesel poolel linnas elanud igas vanuses naist, peale selle on veel naisi, kes on identifitseeritavad ainult abikaasa või vanemate järgi. Arvestades, et Uus-Pärnus oli keskmiselt u 70 kodanikku, polegi tulemus kaduvväike, vaid u 60 aasta kohta arvestatavalt esinduslik. Üldse tulevad naised, vähemalt jõukate kaupmeeste ja käsitöölise omad, allikaist võrratult rohkem ja paremini esile kui nt eestlastest linnaelanikud. Ühtlasi kogunes linnaraamatute põhjal andmeid ligi saja abielu ning u kolmekümnest abielust sündinud laste kohta (vt lisa nr 4). Linnaraamatud annavad naistest teada muudki peale nende nimede. Sissekanded, millega fikseeriti kinnis- vms vara üleminek ühe isiku valdusest teise kätte, sageli seoses abiellumisega, jagavad informatsiooni nn abiellumisstrateegiade kohta, ehk kuidas või kelle vahel sõlmiti abielusid, milline oli naise kaasavara, tema õiguslik seisund ning tähtsamad tegevusalad linnas. Tõsi küll, olemasolev materjal puudutab peamiselt linnaprouade jõukamat osa.

6.1. ABIELU

6.1.1. Täisealiseks saamine, abiellumisega

Uus-Pärnus kehtinud Riia õiguse järgi olid noormehed täisealised (*mundig*) 18-aastaselt, tütarlapsed 14-aastaselt¹⁴³⁵ (Lübecki õiguse järgi noormehed 18- ja tütarlapsed 12-aastaselt).¹⁴³⁶ Omaette küsimus on, kuivõrd langesid kokku linnaõigusega määratud täisealiseks saamine ning reaalne abiellumisega.¹⁴³⁷ Viimase kohta pakuvad Uus- ja Vana-Pärnu linnaraamatud küll elulist, aga paraku mitte väga konkreetset informatsiooni. Kuid isegi umbkaudsete suurustega opereerides kujuneb valitsenud olukorrast vähemalt mingi pilt. Uus-Pärnu raehärra Melcher Bomgardeni ja Brigitte Dykenbarchi tütar Katharina oli veel 1560. a vallaline.¹⁴³⁸ Et tema isa Melcher suri 1537. aastal,¹⁴³⁹ oli tütar 1560. a vähemalt 23-aastane. Else, raehärra Johann Schutte noorim tütar, oli 1547. aastal, s.o 18 aastat pärast isa surma vallaline.¹⁴⁴⁰ Diderich Muntz abiellus 1528. a surnud raehärra Johann Schutte lesega. Muntzil oli sellest abielust kaks

¹⁴³⁴ Vt nt kogumikke *Frauen in der Geschichte des Rechts von der Frühen Neuzeit bis zur Gegerwart*. Ute Gerhard, Hg. München 1997.; *Frau und spätmittelalterlicher Alltag*. Harry Kühnel, Hg. Wien 1986.

¹⁴³⁵ QRS, lk 180: VII, 2 § 1: *Oc en mach nen mannesname mundich wesen beneden xvij iaren, en juncfrowe beneden xiiij iaren, vnde en wedewe mach wol mit wulbort erer vormund gheuen varende haue ofte ingedöme, so war dat se wil.*

¹⁴³⁶ Lübecki õiguse Tallinna koodeks 1282. Der Revaler Kodex des Lübeischen Rechts. Toim Tiina Kala. Tallinn 1998, § 115. Vrd Gerhard Köbler. Das Familienrecht in der spätmittelalterlichen Stadt. — *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Alfred Haverkamp, Hg. Städteforschung Bd. 18. Böhlau Verlag, Köln, Wien 1984, lk 149.

¹⁴³⁷ Näiteks Rooma õiguse järgi lubati tütarlastel abielluda 12-aastaselt ja noormeestel 14-aastaselt. Naised võisid abielluda nooremas eas, sest valitses arusaam, et nad "küpsevad" varem, vt Elisabeth Koch. Die Frau im Recht der Frühen Neuzeit. Juristische Lehren und Begründungen. — *Frauen in der Geschichte des Rechts von der Frühen Neuzeit bis zur Gegerwart*. Ute Gerhard, Hg. München 1997, lk 77.

¹⁴³⁸ PA, lk 245–246, nr 209.

¹⁴³⁹ Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 84.

¹⁴⁴⁰ PA, lk 210, nr 126, vt ka Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 127.

tütart, kellest üks läks mehele 1553, seega eeldatavasti mitte enne 18.–20. eluaastat.¹⁴⁴¹ Raehärra Peter Helwichi tütar Anna polnud 1565. aastal, kui tema isa surmast oli möödas 19 aastat, veel abielus, seega läks ta mehele 20-aastaselt või vanemalt.¹⁴⁴² Hinrick Rickmanni tütar Kerstine abiellus 1554. aastal, tema isa suri 1530. ja 1537. aasta vahel, seega ei läinud Kerstine mehele enne 18-aastaseks saamist.¹⁴⁴³ Kõigil juhtudel, mis on õnnestunud kindlaks teha, oli abiellumisiga naistel keskeltläbi 20 aastat. Seega toimus naiste abiellumine Uus-Pärnus oluliselt hiljem, kui Riia linnaõiguses fikseeritud täisealiseks saamine. Sarnane pilt avanes ka mujal Euroopas. Hiliskesk- ja varase uusaja Hamburgi kohta tehtud uurimused annavad tütarlaste tavaliseks abiellumiseks 18–20 aastat.¹⁴⁴⁴ Prantsuse linnades abiellusid naised samal ajal keskmiselt u 20 ja mehed 30 aasta vanuses. Itaalia linnades läksid aga naised mehele tavaliselt enne 20. eluaastat ning enamasti olid abikaasad neist 6–10 aastat vanemad.¹⁴⁴⁵ Roswitha Rogge juhib tähelepanu, et vähemalt saksa õigus- ja kultuuriruumis oli täisealisusel naiste puhul teine nüanss: täisealise tütarlapse otsust ilma sugulaste loata abielluda perekond aktsepteeris, kuid naine kaotas õiguse pärida perekonna vara.¹⁴⁴⁶ Vastavasisuline punkt leidub tõepoolest nii Tallinnas kehtinud Lübecki õiguses kui ka Riia linnaõiguses.¹⁴⁴⁷

Meestele, kes soovisid linnas teha ametialast või poliitilist karjääri, oli abielu möödapääsmatu, see oli märk nende sotsiaalsest küpsusest. 16. sajandi esimesel poolel loeti Uus-Pärnu linnaraamatu teateil noormehed täisealiseks pärast 20. eluaastat. Pawel Gosenichi lesk tõi 1541. a rae ette Paweli lihase poja, et lasta ta täisealiseks kuulutada (*ihnn vor uns mundich gemacht*), seda raad ka tegi, kuna noormehel oli vanust üle kahekümne (*ock van uns mundich erkanth, seines older, aver twintich jare gewesen*).¹⁴⁴⁸ Saksa linnaõiguste analüüs näitab, et keskaja jooksul toimunud arengu tulemusel said noormehed täisealiseks üha hilisemas eas. Nii oli hiliskesk- ja varasel uusajal mitmes Saksa linnaõiguse tekstis täisealisuse piir nihkunud meestel 18.–25. eluaastani.¹⁴⁴⁹ Isegi kui linnaõigusesse vastavat parandust ei tehtud, liikus tegelik elu nimelt selles suunas. Täisealisuse piiri nihkumine oli 16. sajandi alguseks toimunud ka Uus-Pärnus, kuivõrd noormehi arvati täisealiseks alles pärast 20. eluaastat, mitte 18-aastaselt, nagu Riia linnaõiguses muutumatult seisis.

Hilisem täisealiseks saamine tõstis ka meeste abiellumisiga. Kahjuks leidub väga väheste Uus-Pärnu meeste kohta piisavalt häid eluloolisi andmeid. Üks õnnelik erand on Hinrich van Lynthem. Hinrich oli bürgermeister Johann van Lynthem'i poeg, kelle eluloost on teada mitu olulist daatumit: immatrikuleerimine Wittenbergi ülikooli 1537, abiellumine 1546, Uus-Pärnu raehärraks valimine 1550 ning surm enne 1557. aastat.¹⁴⁵⁰ Mehe sünniajaks võib arvestada u aasta 1517, nii pidi ta abielluma ligi 30-aastaselt. Kaupmeeste puhul kuulusid kogu Euroopas ülikooliõpingud järjest enam eluks vajaliku ettevalmistuse juurde, studium lükkas aga nende abiellumist kahekümnendate eluaastate teise poole. Euroopa ühiskond ilmutas varase uusaja lävel ilmutas üha suurema professionaliseerumise märke,¹⁴⁵¹ see suurendas vajadust ka ülikooliõpingute jms väljaõppe järele: eriti mehe sotsiaalsele karjäärile ei tulnud kasuks ainult kitsad erialased, vaid võimalikult laialdased teadmised ja oskused. Hans Schulze rõhutab, et

¹⁴⁴¹ PA, lk 231, nr 171.

¹⁴⁴² PA, lk 100, nr 146, vt ka Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 111.

¹⁴⁴³ PA, lk 232, nr 172.

¹⁴⁴⁴ Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 42.

¹⁴⁴⁵ Katherine A. Lynch. *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200–1800*. Cambridge 2003, lk 45.

¹⁴⁴⁶ Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 43. Vrd *Deutsches Rechtswörterbuch*. Bearb. von Heino Speer. Bd. 9. Weimar 1992–1996, lk 983–986.

¹⁴⁴⁷ Vt QRS, lk 176: VI, § 1.; Lübecki õiguse Tallinna koodeks, § 8.

¹⁴⁴⁸ PA, lk 189, nr 84.

¹⁴⁴⁹ Köbler, *Das Familienrecht in der spätmittelalterlichen Stadt*, lk 155.

¹⁴⁵⁰ Vt Laakmann, *Die Pernauer Ratslinie*, lk 118.

¹⁴⁵¹ Vrd Schilling, *Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten*, lk 4, 27.

majandusliku kindlustatuse saavutamise, mis oli iseseisva majapidamise rajamise tähtis eeldus, nõudis vähemalt linnakodanikkonna ülemkihtides järjest rohkem aega.¹⁴⁵² Katherine A. Lynch juhib veel tähelepanu, et meeste abiellumisiga oli otseses sõltuvuses sellest, kas elati maal või linnas. Viimases oli see tunduvalt kõrgem.¹⁴⁵³ Linnasiseselt võis meeste abiellumisiga mõjutada ehk ka sotsiaalne seisus, pidades silmas, et ülikooliõpingud, mis lükkasid noormeeste abiellu astumist edasi, olid taskukohased peamiselt vaid kaupmeeste võsukestele.

John Hajnal sõnastab oma uurimuses 16. sajandi Euroopa abielu kaks tähtsamat tunnusojoont: esiteks, suhteliselt kõrge abiellumisiga nii naistel (23–24 a) kui ka meestel (26 ja üle selle), ning suhteliselt suur protsent vallalisi inimesi (10–15%), s.t neid, kes mitte kunagi ei abiellunud.¹⁴⁵⁴ Mis abiellumisiga puudutab, siis sobivad Uus-Pärnu andmed sellesse pilti pea-aegu laitmatult. Vallaliste inimeste osakaalu linnaelanike hulgas on aga täiesti võimatu hinnata. Niisamuti ei ole midagi lähemalt teada linna alamkihtide abielutavadest.

6.1.2. Kaasavara

Abielu oli tehing kahe mehe vahel ning kaasavaral (*medegaebe; medegave; bruthschatte; prautschatz*)¹⁴⁵⁵ oli selles tehingus väga oluline roll. Kaasavaratul naisel oli üldiselt vähe välja-vaateid mehele saada. Just kaasavara pani aluse noorpaari iseseisvale majapidamisele. Mõistagi ootas peig abielludes, et kaasavara oleks vastavuses pruudi pere sotsiaalse staatusega.¹⁴⁵⁶ Uus-Pärnu linnaraamat pakub mitmesuguseid andmeid naiste ja neidude kaasavara kohta. Vähemalt linna jõukate kodanike puhul oli selleks sageli kinnisvara. Raehärra Nicolaus Bergeri tütar tõi abiellu Peter Helwichiga kaasa kivist elumaja, puuviljaaia, aiaga sauna (*stoven garden*) ja kõrtsitoaga aia (*kroch huß myt eynen garden*).¹⁴⁵⁷ Kullassepp Johann Scharbow' tütar Gertke sai kaasavaraks kivist elumaja Kitsal tänaval, samuti kõrtsi ja kapsaaia väljaspool linna.¹⁴⁵⁸ 1529. aastal sai gildivanem Dam van dem Bramilt tema tütreaga naitunud Johan Nortorp maja Pikal ning kapsaaia Karja tänaval.¹⁴⁵⁹ Bürgermeister Johann van Lynthem andis tütar Gretkenile kaasavaraks Punase torni juures ühe platsi (*stede*) ja vahvärkkõrtsi “vangimaja juures (*na der bodelye*) saksa vaestemaja vastas üle tänava”.¹⁴⁶⁰ Margareta Kallenberch sai 1565. a Warner Bartschereriga abielludes kaasavaraks kivimaja väiksel Jõe tänaval ja kõrtsi linnusekomtuuri talli juures.¹⁴⁶¹ Kirikhärra Johann Duchel andis oma õetütrelle kaasavaraks kõrtsitoa ja platsi linnas elumaja ehitamiseks.¹⁴⁶² Pagar Herman Timan eraldas pottsepp Andres Smethiga naitunud tütrele kaasavaraks osa oma maja õuest (*ere halve gehoffte*) elumaja ehitamiseks.¹⁴⁶³

¹⁴⁵² Hans K. Schulze. *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*. Bd. 2. Stuttgart, Berlin, Köln 2000, lk 26.

¹⁴⁵³ Lynch, *Individuals, Families, and Communities in Europe*, lk 45.

¹⁴⁵⁴ John Hajnal. European Marriage Patterns in Perspective. — *Population in History: Essays in Historical Demography*. David Victor Glass and D. E. C. Eversley, Eds. Chicago 1965, lk 101–143.

¹⁴⁵⁵ Roswitha Rogge eristab vastavalt tähendusele kolme mõistet: *Mitgift* on ühine mõiste finantsilistele ja materiaalistele annetustele, mida abielupaar sai oma perekonnalt abiellu kaasa. *Aussteuer* tähistab pruutpaarile antud majapidamisriistu ja isiklikke asju. Sularahas ja rentides olev kapital, mis abiellujad kaasa said, oli *Brautschatz*, vt Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 55. *Aussteuer*'i mõistet Uus-Pärnu allikates ei esine, kuid kindlasti ei puudunud sealgi komme anda pruutpaarile kaasa majapidamisriistu jms.

¹⁴⁵⁶ Schulze, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, lk 31.

¹⁴⁵⁷ PA, lk 178, nr 61.

¹⁴⁵⁸ PA, lk 168, nr 40.

¹⁴⁵⁹ PA, lk 170, nr 45.

¹⁴⁶⁰ PA, lk 172, nr 49, lk 337, nr 107.

¹⁴⁶¹ PA, lk 325, nr 63, lk 334, nr 337.

¹⁴⁶² PA, lk 195, nr 94.

¹⁴⁶³ PA, lk 222, nr 152; lk 328–329, nr 69.

Kuigi kinnisvara oli kaasavarana küllap eelistatum variant, polnud isegi jõukatel linnaelanikel selleks alati võimalust ning liikuv vara ajas asja suurepäraselt ära. Pealegi tähendas pruudi kaasavara algselt just “liikuvat” ehk vallasvara: majapidamisriistu, ehteid jms.¹⁴⁶⁴ Uus-Pärnu kodaniku Johann (Hans) Buse tütre kaasavara oli 250 marka, 1 sulgmadrats (*veddern bedde*), 6 kannu (*kannen*) ja 6 vaagnat (*schottelen*).¹⁴⁶⁵ Raehärra Asmus Glinthi tütar Anneke sai kaasavaraks 600(?) marka, 6 hõbelusikat, 1 hõbevaagna (*schale*), 4 kuldsõrmust (*gulden ringe*), voodiriided (*beddegewande*) ja majapidamisriistad (*huisgeraedt*).¹⁴⁶⁶ Elshe Brackel pidi saama kaasavaraks 1000 Riia marka.¹⁴⁶⁷ Otto Watzeli kaks tütart said kumbki 333 marka 12 killingit kaasavaraks, lisaks pärlitest ja hõbedast ehted (*perlen gesmucke, sulveren gesmide*), esinduslikud rõivad (*stadthlike kleder*).¹⁴⁶⁸ Raehärra Peter Helwichi lesk Catharina Nyneghal jättis 1548. a igale tütrele kaasavaraks 300 marka ja 2 kaalumarka ehteid, lisaks kindlustas väärilised pulmad ja rõivad (*ock temelige koeste unnd kleder*), iga poeg sai 200 marka.¹⁴⁶⁹ Anna Helwichi õemes Tewes Went pidas siiski paremaks osta 1565. aastal ema jäetud 300 marga eest Annale kaasavaraks kinnisvara: maja koos krundiga Vana-Pärnus.¹⁴⁷⁰ Kaasavara suurust arvestati tegelikult ikkagi rahas, eriti kui pärijaid oli mitu. Näiteks nais Joachim Klemroggen Ursula Schutte, kelle kaasavaraks oli kunagi Luder Klanthile, Marcus Bruningkile ja viimaks kasuisale Diderich Muntzile kuulunud maja. Klemroggen pidi aga naise perekonnale tagasi maksma 400 marka, alles siis sai maja päriselt tema ja ta naise omaks.¹⁴⁷¹ Annetusi kaasavaraks tegid ka sugulased või peretuttavad. Näiteks jättis Tallinna kodanik Rothger Thurtman 1558. aastast pärit testamendiga Otto Brackeli kasutütrele Katharina Bomgardenile ühe maja peale võetud kinnisvara-pantkirja.¹⁴⁷² Karksi vana foogt Melcher van Galen määras testamendiga oma teenija kahele tütrele kaasavaraks 300 marka.¹⁴⁷³

Nagu nähtub Uus-Pärnu allikatest, jäeti tütardele vanemate varandusest sageli suurem osa kui poegadele. Tomas *becker*'i pärandus jaotati laste vahel järgmiselt: tüdrukule kaasavaraks 100 marka, poisile 50 marka.¹⁴⁷⁴ Johann Nortorpi lesk määras 1548. a igale tütrele 80 ja igale pojale 30 marka.¹⁴⁷⁵ Kuidas tolle aja inimesed seejuures kaalutlesid, seda demonstreerib hästi ühe Vana-Pärnu kodanikuproua, Sylle lese öeldu, nimelt palus ta “raha oma pojale noorele Hansule mitte anda, sest too peab oma ülalpidamise ise teenima, seevastu peab need 20 marka saama tema tütar Elsze”.¹⁴⁷⁶ Kindlustada tütrele korralik kaasavara oli tõsiselt tähtis, sest keskaja ühiskonnas oli naisel vähe abielust paremaid võimalusi endale elus väarikas koht leida või n-ö elus läbi lüüa.

Abielu sõlmimisel läks naise kaasa toodud abieluvara valdamis- ja kasutusõigus üle mehele, kes oli vastutav pere ülalpidamise eest. Esimesel hommikul pärast pulmi mehe tehtud kinki naisele nimetati hommikukingiks (*morgengabe*).¹⁴⁷⁷ Enamasti polnud see kinnisvara ning jäi pärast mehe surma naise võõrandamatuks omandiks, oli naisele n-ö kindlustus tema lese-

¹⁴⁶⁴ Schulze, *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*, lk 31.

¹⁴⁶⁵ PA, lk 176, nr 56.

¹⁴⁶⁶ PA, lk 180, nr 68.

¹⁴⁶⁷ PA, lk 240, nr 192.

¹⁴⁶⁸ PA, lk 221, nr 149.

¹⁴⁶⁹ PA, lk 213–214, nr 134.

¹⁴⁷⁰ PA, lk 100, nr 146.

¹⁴⁷¹ PA, lk 209, nr 124.

¹⁴⁷² *Revaler Regesten III*, lk 195, nr 214.

¹⁴⁷³ PA, lk 228, nr 165.

¹⁴⁷⁴ PA, lk 218–219, nr 143.

¹⁴⁷⁵ PA, lk 213, nr 133.

¹⁴⁷⁶ PA, lk 77, nr 73.

¹⁴⁷⁷ Vt Elisabeth Koch. *Maior dignitas est in sexu viril. Das weibliche Geschlecht im Normensystem des 16. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main 1991, lk 45.

päevadeks.¹⁴⁷⁸ Just nii on fikseeritud ka Riia linnaõiguses.¹⁴⁷⁹ See mehe rahaline toetus oli naisele otsekui tagatis käest loovutatud vara eest.¹⁴⁸⁰ Uus-Pärnu kodanike hommikukinkide suuruse ja iseloomu kohta ei ole praktiliselt mingit informatsiooni. Sisuliselt ainus teade on, et Hans Buse abikaasa Wendel Molleri *morgengabe* oli vähemalt 800 marka (*als 8 hundert marck*).¹⁴⁸¹ Hommikukink võis olla korralik varandus. Näiteks Vana-Pärnu elaniku Cattsze Pettherstorpi hommikukink abikaasa Andreus Tuffelt oli 200 marka, samal ajal oli Cattsze kaasavara kõigest 100 marka.¹⁴⁸² Peigmehe abiellu kaasa toodud vara jäi ka pärast abiellu sõlmimist tema vallata ja käsutada, seepärast ei vajanud selle üleminek abieluvara hulka eraldi kirjalikku fikseerimist.¹⁴⁸³ Nii ei ole peigmeeste varanduslikust seisust Uus-Pärnus õigupoolest midagi teada. Hommikukingi suurus oleks peigmehe jõukuse määramisel vähemalt mingi näitaja,¹⁴⁸⁴ paraku pole ka sellist informatsiooni võimalik leida. Uus-Pärnu allikad pakuvad vähe teateid isegi selle kohta, et peigmees oleks pulmapeo kulud alati enda peale võtnud.¹⁴⁸⁵ Et seda siiski esines, võib välja lugeda Tonnies Laeri jun. äia 1530. a Uus-Pärnu rae ees tõstatatud kaebusest: mees oli teinud kulutusi, sh korraldanud tütre pulmad (*noch der koste syner dochter*) ning nõudis nüüd väimehelt hüvitust. Talle määratigi korralik summa – 300 marka.¹⁴⁸⁶ Uus-Pärnu linnaraamatusse kantud varajagamislepingud näitavad, et sageli võtsid kasuisad enda peale kasutütardele pulmapeo korraldamise.¹⁴⁸⁷

Keskaja abiellu juures väärib äramärkimist asjaolu, et abielludes säilitas naine oma **perekonnanime** (muidugi juhul, kui see oli olemas). 16. sajandil olid kaupmeestel ja jõukatel käsitöölistel perekonnanimed üldiselt olemas. Abielust sündinud lapsed said isa perekonnanime. Väärib tähelepanu, et samas kinnistus lesele tema surnud mehe nimi, nagu nt *Mestorpsche* (Mestorpi lesk), *Mestacksche*, *Kallenbergsche* jne. Mõnikord oli see lausa abikaasa eesnimi, mis naise leseleisusele osutas. Nii oli *Cosmusche* Cosmus Osthoffi lesk; *Cordtsche* aga tõenäoliselt Cordt (Curdt) Besteyseri lesk. Teisiti võis olla ainult aadlipäritolu naisega, tema ei hakanud lesestudes sugugi mitte alati mehe nime kandma. Seda eriti, kui mees oli kodaniku-seisusest. Näiteks kohalikku vasallisuguvõsasse kuulunud Gertke (Gharttke) Nyneghal oli abielus Tonnies Laeri jun., Henselyn van Lyntheni ja Jurgen Strykiga, kuid kirjalikes dokumentides nimetatakse teda alati tema sünnipärase nimega.¹⁴⁸⁸ Aadlipäritolu Anna Brackel oli abielus Johann Heisega, kuid kandis ka pärast abikaasa surma nime Brackel.¹⁴⁸⁹

Traditsiooniliste abiellumisteremooniade, nagu kihluspidu, kirikuskäik ja pulmapidu, läbi viimise kohta Uus-Pärnus hiliskesk- ja varase uusaja algul ei leidu paraku mingeid kirjalikke teateid. Tallinnast on seevastu säilinud mitu luksusmäärust, mis panid paika nende pidude korralduse, seda peamiselt eesmärgiga vältida liigset ja/või seisusele mittekohast toretsemist.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁷⁸ *Deutsches Rechtswörterbuch*, lk 892 jj.

¹⁴⁷⁹ QRS, lk 170: V, 2, § 2: *So war oc de man vöre steruet sunder kint vnde de vrüwe leuendich bliuet, so sal de vruwe de morgengave thovören upbören, vnde de helfte alle des gudes, dat se beide hadden, vnde des manne nagesten vrunnt de anderen helfte.*

¹⁴⁸⁰ Koch, *Maior dignitas est in sexu viril*, lk 46.

¹⁴⁸¹ PA, lk 176, nr 56.

¹⁴⁸² PA, lk 99, nr 145.

¹⁴⁸³ Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 68.

¹⁴⁸⁴ Elisabeth Koch juhüb aga tähelepanu, et vastupidiselt Rooma õigusele ei fikseerinud ei Saksa õigus ega tavaõigus mehe varandusliku panuse kompenseerivat iseloomu. Nii ei pidanud naise ja mehe poolt abiellu kaasa toodud vara olema vastavuses ei suuruse ega iseloomu poolest, vt Koch, *Maior dignitas est in sexu viril*, lk 45–46. Iseenesestki mõista kuulus keskaja Liivimaa saksa õigusruumi.

¹⁴⁸⁵ Nii oli tavaks näiteks Hamburgis, vt Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 62.

¹⁴⁸⁶ PA, lk 182, nr 70.

¹⁴⁸⁷ PA, lk 206–207, nr 120, lk 220–221, nr 149.

¹⁴⁸⁸ PA, lk 72–73, nr 56; lk 84–85, nr 101; lk 97, nr 138.

¹⁴⁸⁹ PA, lk 236, nr 185.

¹⁴⁹⁰ Vt Eduard Pabst. Beiträge zur Sittengeschichte Revals. — *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Kurlands*. Friedrich G. v. Bunge, Hg. Bd. I. Dorpat 1842, lk 197–241.

Uus-Pärnust pärineb esimene säilinud abiellumistseremooniaid puudutav luksusmäärus alles 1641. aastast.¹⁴⁹¹ Vaevalt esines 16. sajandil põhimõttelisi erinevusi Tallinna või Uus-Pärnu kodanike pulmapidude vahel, kuivõrd need olid eelkõige sõltuvad abiellujate sotsiaalsest staatusest ning materiaalistest võimalustest, siiski ei ole siinkohal põhjust Tallinna allikate põhjal Uus-Pärnu pulmapidusid kirjeldada. Nagu näitab Tallinna 16. sajandi ja Uus-Pärnu 17. sajandi luksusmääruste kõrvutamine, erinesid abiellumistseremooniad vähe linnati ning olid ka ajas suhteliselt vastupidavad. Uus-Pärnu luksusmääruses viidatakse näiteks taskurätiku kinkimise tavale,¹⁴⁹² mis oli Tallinnas pruugiks juba 16. sajandi algul.¹⁴⁹³

6.1.3. Abiellumisstrateegiad

Naise kaasavara väärtus polnud alati ja ainult materiaalsete parameetritega mõõdetav, nõnda ei tehtud abiellumisel panust pelgalt varandusele. Iseasi, milliseid eesmärke peeti kõige enam silmas ja mis kriteeriumitest lähtuti abikaasa valikul. Inimeste motiivid ja kaalutlused ei lase ennast alati täpselt määratleda, kuid jälgides abielude sõlmimise praktikat Uus-Pärnus, torkab selgelt silma üks iseloomulik joon. Nimelt tavatsesid linna sisserännanud noored mehed abielluda jõukate ja/või lugupeetud perekonda kuulunud leskedega, omandades nii endale kapitali ning soliidse positsiooni linnakogukonnas. Hind, mida neil tuli selle eest maksta, oli naitumine kui mitte just päris vana, siis vähemalt endast vanema naisega. Olles esimesest vanast naisest õnnelikult vabanenud, võeti endale juba teine, palju noorem naine, mis tähendas, et noored tütarlapsed pidid alustama kooselu endast 10–20 aastat vanema mehega ning noore mehe said nad siis, kui nende esimene noorus oli juba möödunud. Pealtnäha paras nõiaring, iseasi kuivõrd tolle ajal inimesed end sellest asjaolust häirida lasid. Kuid kahtlemata mõjutas ja kujundas selline abiellumisstrateegia oluliselt nii linnakodanike eluhoiakuid kui ka demograafilist situatsiooni. Tõenäoliselt oli võõral, linnatulnud noormehel lesega lihtsam abielluda. Viimased pidid sageli majapidamisega, eriti aga õndsas abikaasa võlgadega hakkama saamiseks kiiresti uuesti abielluma, mistõttu olid ehk vähem nõudlikud uue abikaasa valikul kui noored neiud. Mõnikord toimus lese uuesti abiellumine tähelepanuväärselt ruttu. Näiteks Dorothea Muntz, kellel oli Gerdt Bachmanniga viis last, abiellus Warner Bartschereriga juba samal aastal, kui tema esimene mees suri.¹⁴⁹⁴ Olgu lisatud, et sedasama võib täheldada lehestunud meeste kohta: Steffen van Aschenberch abiellus 1550. a Otto Watzeli lesega, 1554. a kevadel aga juba teist korda Kerstine Rickmanniga.¹⁴⁹⁵ Napi kolme ja poole aasta sisse mahtusid poja sünni ja esimese abikaasa surm, nii et uuesti abiellumist ei jäänud Steffen kuigi kauaks ootama. Et lehestunud naiste ja meeste uuesti abiellumine oli Uus-Pärnus vähemalt 16. sajandi esimesel poolel täiesti tavaline, siis ei pälvinud see ka kaaskodanike kriitikat, nagu seda esines mõnel pool keskaja Euroopas.¹⁴⁹⁶

Lesknaisega abiellumise tee käisid läbi paljud Uus-Pärnu raehärrad, isegi bürgermeister Johann van Lynthem, esmalt Anna Krudeneri naides.¹⁴⁹⁷ Raeliikmete abielud on üldjuhul

¹⁴⁹¹ EAA, 5156, n. 1, s. 1: *Ordnung des Pernauschen Stadtrats betreffend Vermählungen und andere Festlichkeiten.*

¹⁴⁹² EAA, 5156, n. 1, s. 1, l. 2.

¹⁴⁹³ Vt Inna Põltsam. Eesti ala linnaelanike rõivastus 14. sajandi teisest poolest 16. sajandi keskpaigani. — *Tuna*, 2002, 2, lk 36.

¹⁴⁹⁴ PA, lk 320, nr 45.

¹⁴⁹⁵ PA, lk 220–221, nr 149; lk 232, nr 172.

¹⁴⁹⁶ Keskaja Prantsusmaal oli kombeks väljendada kogukonna vastumeelsust “ebaõigete” abielude, sh leskede uuestiabiellumise suhtes “kassikontsertidega” (*charivari*), vt Rolf Johannsmeier. *Spielmann, Schalk und Scharlatan. Die Welt als Karneval: Volkskultur im späten Mittelalter.* Hamburg 1984, lk 7, 23 jj.; Владислав Петрович Даркевич. *Народная культура средневековья.* Москва 1988, lk 120.

¹⁴⁹⁷ Laakmann, *Die Pernaer Ratslinie*, lk 119.

teistest paremini dokumenteeritud ning nende “strateegiad” kõige enam nähtaval. Lesknaise kuulumine raeperekonda oli kahtlemata lisaväärtus, sageli sillutas see mehele teed linnavalitsusse. Seda hästi läbi proovitud rada käis Diderich Muntz, kes võttis naiseks raehärra Johann Schutte lese, samuti Luder Klanth ning Berndt Hessels, kes abiellusid vastavalt raehärra Tonnies van Laeri ja raehärra Hinrich Gruetheri lesega.¹⁴⁹⁸ Johann Follen naitus bürgermeister Johann van Lynthemis tütre ja raehärra Berndt Hesselsi (†1563) lesega, kel oli selleks hetkeks u 18–20 aastat abielu seljataga,¹⁴⁹⁹ aga asi tasus end ära, sest juba 1569. a valiti Follen raehärraks.¹⁵⁰⁰ Millalgi üsna kõrges vanuses võttis Follen naiseks Eddo Hastferi, kes oli Johan Kandla õde.¹⁵⁰¹ Ilmselt oli tegu noore naisega, igatahes abiellus Eddo veel kord, raehärra Johann Madtfeldtiga (raeliige alates 1572).

Hea positsiooni linnakogukonnas omandas ka raehärra tütre abielludes. Bürgermeister Johann van Lynthemis kolmest väimehest said Uus-Pärnu raehärrad. Neist võimalik, et vanim, Margareta, oli kaasaks koguni kahele raehärrale: Berndt Hesselsile (raes 1546–1566) ja Johann Follenile (raes 1569–1597); Gertrudi abikaasa Heise Vegesack oli raes 1562–1572; tütar, kelle nimi pole teada, abiellus Claus Zintega, kes valiti raadi samuti 1562. aastal. Neljanda tütre Elisabethi mees oli ordu asestantsler Johann Vischer.¹⁵⁰² Raehärra Johann Schutte neljast tütre kolme abikaasad olid raehärrad: Joachim Klemroggen, Luder Klanth, Goswin Suselbecke. Diderich Muntzi kahest tütre ühe, Dorothea, mees Gerdt Bachmann oli raehärra 1569–1572; teist korda abiellus naine 1572. a raadi valitud Warner Bartschereriga, kes sai 1583. a bürgermeistriks.

Raehärra lese või tütre naitumine ei tähendanud mehele siiski automaatselt kohta raepingis. Brigitte Dykenbarch, kes oli raehärra Melcher Bomgardeni (†1537) lesk, abiellus aadlisoost Otto Brackeliga, kellest ei saanud Uus-Pärnu raehärrat. Raehärra Melcher Bomgardeni tütarde aadlipäritolu abikaasadest ei saanud kummastki samuti raehärrat: Katharina abiellus Christoffer von Freibergiga ja Kerstin (Christina) Hans van Drochterseniga. Raehärra Asmus Glinthi lese Doratie Kleuersiga naitunud Euert Kalsz ei kuulunud samuti raadi.

Raske on hinnata, kui tuntavalt või kas üldse mõjutas abiellumisstrateegiat see, kui oldi juba sündinud Uus-Pärnu raeperekonda. Igatahes ei päästnud see noori naisi (vanadest) leskmeestest, sest isegi sel juhul peeti lesestunud raehärrasid oma tütardele just parimaks partiiks. Bürgermeister Lynthemis tütar Margareta naitus leseks jäänud raehärra Berndt Hesselsiga, raehärra Johann Schutte tütar aga raehärra Luder Klanthiga.¹⁵⁰³ Ka raehärrade pojad naisid jõukaid lesknaisi. Lynthemis poeg Hinrich abiellus Hans Holthuseni lese Gretken Kallenberchiga; raehärra Lammert Kallenberchi poeg Hinrich abiellus Hinrick Rickmanni lesega.¹⁵⁰⁴ Neil noormeestel polnud vaja naida leske, et pääseda linna ülemkihti, neil olid kandvamad küllap teised, tõenäoliselt majanduslikud kaalutlused. Jõukad lesknaised olid seega peaaegu alati atraktiivsed end elus mitte sisse seadnud noorte meeste jaoks. Veel nähtub, et tolle aja inimestele ei olnud omaealise partneri leidmine abikaasa valikul kuigi tähtis.

Mõistagi polnud see absoluutne norm või reegel, et igas abielus oli üks kaasadest lesk. Esines ka n-õ noorte inimeste abielu. Peter Helwich naitus raehärra Nicolaus Bergeri tütre, Nicolaus Barenfeldt abiellus kaupmeeste gildi vanema õetütrega, Hinrich II Kallenberch Hinrich

¹⁴⁹⁸ PA, lk 210, nr 126, lk 181, nr 69, lk 206–207, nr 120.

¹⁴⁹⁹ PA, lk 251–252, nr 220.

¹⁵⁰⁰ PA, lk 134.

¹⁵⁰¹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 200.

¹⁵⁰² Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 122.

¹⁵⁰³ PA, lk 251–252, nr 220, lk 210, nr 126.

¹⁵⁰⁴ PA, lk 241, nr 194, lk 169, nr 43.

Rickmanni tütre Magdalenaga jne.¹⁵⁰⁵ Umbkaudsete arvestuste järgi oli tegu kui mitte just eakaaslastega, siis vähemalt olid vanusevahed väikesed.

Uus-Pärnu ülemkihti, eriti raeperekonda kuulunud naised ja mehed, olid enamasti rohkem kui ainult ühe korra elu jooksul abielus. Samas läks ainult mõni üksik naine kolm korda mehele. Nii oli Gretken Kallenberch (†1557) abielus Hans Holthuseni, Hinrich van Lynthemi ja Tonnies Wrangeliga.¹⁵⁰⁶ Meeste kohta pole samasugust näidet tuua. Ühtlasi ei ole 16. sajandi esimesest poolest Uus-Pärnust teada ühtki juhtumit, kus abielu oleks lõppenud teisiti kui ühe abikaasa surmaga. Reformatsiooniga loodud abielulahutuse võimaluse kasutamisest pole Uus-Pärnust vaadeldaval ajal mingeid teateid.

6.1.4. Seisustevahelised abielud

Seisustevahelistest abieludest võib Uus-Pärnust tuua mitu näidet. Raehärra Peter Helwichi tütre abiellumine kohaliku lihuniku poja Jacob Loyseneriga oli üks selline.¹⁵⁰⁷ Raske isegi arvata, miks soostus üks raehärra niisuguse abieluga, lihunikke ei loetud linnas sugugi kõige väärikamate või auväärsemate ametite hulka. Kõigi märkide järgi oli tegu noorte inimeste abieluga. Helwichid ja Loysenerid elasid lähestikku, olid praktiliselt naabrid, nii on võimalik, et koos üles kasvanud noorte puhul ei olnud mängus niivõrd ratsionaalsed, majanduslikud vms kaalutlused, vaid pigem romantilised tunded. Jacobist sai hiljem, tõsi küll, vaid üürikeseks ajaks (1566–1567) “anomaalne nähtus” – käsitöölise perest põlvnev raehärra. Käsitöolistest olid üldiselt vaid kullassepad piisavalt väärikad ja head abielluma raeperekonnast või isegi vasallisuguvõsast pärit naistega. Raehärra Tonnies van Laeri tütar abiellus Riia kullassepaga. Uus-Pärnu kullassepp Cordt Molringk nais vasallisuguvõsasse kuulunud May van Sackeni.¹⁵⁰⁸ Heinrich Laakmanni järgi on ka Kerstine Rickmanni ja Steffen van Aschenberchi puhul tegu abieluga kullassepa- ja vasallisuguvõsa esindaja vahel.¹⁵⁰⁹ Samas ei ole selge, millele toetub tema kindel veendumus, et Rickmanni isa oli kullassepp. Tähelepanu väärrib ka klaassepp Johann van Acken abieli bürgermeister Johann van Lynthemi naiseõega.¹⁵¹⁰

Tsunftikorra ja ametihierarhia väljakujunemisega keskaja Euroopa linnas kujunes tava või pea-aegu sundus, et käsitöömeistri lesk või tütar abiellus n-õ ameti sees, nt mõne meistriks püüdleva selliga.¹⁵¹¹ Linnaraamatute põhjal polnud Uus-Pärnu käsitöölise hulgas selline praktika üldine, veel vähem kindel reegel. Vähemalt sama palju, kui oli abielusid n-õ ameti sees, oli neid, mis seda ei olnud. Habemeajaja Cosmas Bantzkow võttis naiseks habemeajaja Claus Westualli lese; pagar Hermann Timan abiellus pagar Jorgeni lesega; kullassepa Johann Scharbow' tütar Gertke abiellus noore kullassepa Joachim Gorisega.¹⁵¹² Samas läks tornikiivripanija (*toernsperer*) Pawel Gosenichi lesk paari kraamipoodnik Peteriga; rätsep (*schroder*) Peter naitus pagar (*becker*) Thomase lesega; lihunik (*slachter*) Peteri lesk läks mehele köösner (*kortzener*) Mattisele; pagar Herman Timan andis oma tütre pottsepp (*potter*) Andres Smethile; kaubasell Hans Stockfisch aga võttis naiseks sepa Peter Koningki tütre.¹⁵¹³ Kullassepp Fabian Mediger oli

¹⁵⁰⁵ PA, lk 178, nr 61, lk 178, nr 63, lk 236, nr 184.

¹⁵⁰⁶ PA, lk 241, nr 194.

¹⁵⁰⁷ PA, lk 228–229, nr 167.

¹⁵⁰⁸ PA, lk 248, nr 213.

¹⁵⁰⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 201.

¹⁵¹⁰ PA, lk 185, nr 77.

¹⁵¹¹ Vrd Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 37, 197.

¹⁵¹² PA, lk 225, nr 158, lk 328–329, nr 69, lk 166, nr 36.

¹⁵¹³ PA, lk 204, nr 111, lk 218–219, nr 143, lk 331, nr 80, lk 222, nr 152, lk 249–250, nr 215.

vendade Loyseneride *swager*,¹⁵¹⁴ mis peaks tähendama, et ta oli abielus lihuniku tütrega, või et üks lihuniku poegadest oli nainud Medigeri õe. Muidugi tuleb allikatest esile ainult väike osa käsitöolistest. Sellele vaatamata võib väita, et tsunftisund Uus-Pärnus abielustrateegiaid ehk lihtsamalt öeldes partnerivalikut ainumääravalt ei mõjutanud.

Küllaltki tavalised olid abielud Uus-Pärnu kodanike ja kohalike aadlike vahel. Üks selline oli Brigitte Dykenbarchi abielu kohaliku vasalli Otto Brackeliga.¹⁵¹⁵ Raehärra Tonnies van Laeri poeg võttis naiseks Riia peapiiskopi vasalli Johann Nyneghali tütre.¹⁵¹⁶ Nyneghali teise tütre Katharina nais raehärra Peter Helwich. Gretken Kallenberch abiellus Hans Holthuseniga, nende tütar Kerstine läks mehele vasallile Vana-Võidust, Johann Wrangelile.¹⁵¹⁷ Selliste abielude sage esinemine Uus-Pärnus näitab, et piir kodanikkonna ülemkihi ja väikeaadli vahel oli üsna hajus. Alles sotsiaalsete vastuolude teravnemine, samuti ametihierarhia väljakujunemine muutis välja-poolle oma seisust abiellumise peaaegu võimatuks. Vähemalt 16. sajandi esimesel poolel seisuslikud ja sotsiaalsed vastuolud abielude sõlmimisel Uus-Pärnus end teraval kujul ei ilmutanud. Niisugust pretsedenti nagu Vana-Pärnus, kus saksa soost naine jäeti tema majast ilma, sest ta oli vastu õigust abiellunud mittedakslasega,¹⁵¹⁸ ordulinnast teada ei ole. Juhtum ise on aga tähelepanuväärne ja kõnekas, näidates, et isegi kui vahe käsitöölise ja kaupmeeste või kaupmeeste ja väikevasallide seisuse vahel polnud kuigi terav ja üleminekud ühest seisusest teise tavalised, oli rahvuslik kuuluvus ometi midagi, mis luges. Sakslased võisid Liivimaal küll leppida mittedaksa päritolu või mittedakslaste valmistatud tooteid ja nende pakutud teenuseid tarbima ning teha seda täiesti meelsasti, kuid sellega asi üldjuhul piirdus. Mittedakslast oma pereringi, sugulaskonna hulka vastu võtmast tõrguti.

Reformatsioon tõi nn abieluturule uue sotsiaalse seisuse – **luteri usu pastorid**.¹⁵¹⁹ Erinevalt katoliku vaimulikest oli nende puhul abiellumine lubatud, et mitte öelda tungivalt soovitatav. Kirikuõpetajad leidsid endale naised mitmesugustest sotsiaalsetest kihtidest: nii kaupmeeskonna kui ka käsitöölise seast. Näiteks abiellus Uus-Pärnu raehärra Johann Bachum'i (Bachem) tütar Bernt N-ga, kes oli Saaremaal jumalasõna teener. Protestantliku pastori astumine n-õ abielu- ja perekonnaringi lõi täiesti uusi sõlmpunkte vana Euroopa ühiskonda struktureerinud pere-, sugulas- ja sõpruskondade võrgustikus.

6.2. PEREKOND

6.2.1. Eluiga *resp.* suremus

Peaasjalikult Uus-Pärnu linna- ja pärusraamatu põhjal kogunes mõningaid demograafilisi andmeid. Paraku ei saa nende põhjal teha linnarahvastikku tervikuna puudutatavat analüüsi, selleks on lähteandmeid liiga vähe ning olemasolevad on pealegi umbkaudsed, puudulikud või ebajärjekindlad. Alustades juba asjaolust, et ei ole teada inimese sünniaeg, nii ei saa teada, kui vanaks keskmiselt elati, kui vanalt sünnitasid naised esimest korda jms. Alternatiivi puudumisel väärib isegi kesiste andmete põhjal kujunev pilt edastamist, muidugi mõõndusega, et see on ebatäielik ega kajasta kõigi linnaelanike olukorda.

¹⁵¹⁴ PA, lk 222, nr 151.

¹⁵¹⁵ PA, lk 245, nr 209.

¹⁵¹⁶ PA, lk 182, nr 70.

¹⁵¹⁷ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 200.

¹⁵¹⁸ PA, lk 65, nr 13.

¹⁵¹⁹ Schilling, *Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten*, lk 27.

Inimeste **eluea** pikkuse kohta on Uus-Pärnust mõningaid, tõsi küll, kõigest umbkaudseid andmeid. Kesk- ja varauusaja Euroopas on inimeste keskmine eluiga hinnatud madalaks: isegi normaalsetes tingimustes oli see vaevalt üle 30 eluaasta.¹⁵²⁰ See muidugi ei tähenda, et vanu inimesi ei olnud üldse, keskmise eluea näitajad on madalad eeskätt imikusuremuse tõttu.¹⁵²¹ Isegi väga kesiste andmete põhjal on näha, et eakaid inimesi elas Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel mitu. Näiteks kohalikud orduhärrad: Melcher van Galen, Aleff Forstenberch, Rutgar Wulff elasid kõik vähemalt 50–60-aastaseks. Bürgermeister Johann van Lynthem elas samuti küllalt vanaks, sest Uus-Pärnus oli ta tegev aastatel 1518–1548, linna saabudes oli ta juba abielus, seega vähemalt lähenemas kolmekümnendale eluaastale. Raehärra Luder Klanthi eluiga oli samuti üksjagu pikk, sest ta jõudis koguni 39 aastat raepingis istuda.¹⁵²² Ka naistest on Uus-Pärnust teada mitu, kes elas vähemalt 50. eluaastani, sageli rohkemgi. Näiteks Mestorpsche oli juba 1526. a leskproua, kirjalikes allikates figureeris ta veel 1552. aastal, järelikult oli ta surnud kindlalt üle 50 aasta vana. Silmapaistvalt eakaks elasid leskprouad Klemroggesche ja Klanthsche. Joachim Klemroggeni lesk oli elus 1598, s.o. 70 aastat pärast oma isa Johann Schutte surma (†1528).¹⁵²³ Leskproua Klantsche andis isegi veel 1600. a tunnistusi rae ees, mis tähendab, et ta elas ligi 80 aasta vanuseks.¹⁵²⁴ Kesk- ja varasel uusajal oli sünnitusel või sünnitusjärgsetesse tüsistustesse suremine üks sagedasemaid surma põhjuseid naistel. Väidetavalt suri 16.–17. sajandil Inglismaal lapsevoodis 2,5%, Prantsusmaal koguni 4% naistest.¹⁵²⁵ Seepärast oli just varakult lehestunud ja lese põlve pidama jäänud naistel suur tõenäoline võimalus elada väga vanaks.

Inimeste keskmist eluiga lühendasid epideemiatena levinud haigused. Ainuüksi 16. sajandi esimesel poolel oli Liivimaal mitu katkulainet: 1503/1504, 1519/1521, 1532/1533, 1539, 1546, 1549/1550.¹⁵²⁶ Kui palju iga konkreetne epideemia just Uus-Pärnust laastas, ei ole võimalik hinnata. Uus-Pärnu enda allikad viitavad 1519/1520. aasta katkule (*pestilencie*).¹⁵²⁷ 1539., 1546. ja 1549/50. aasta katku möllamistest Uus-Pärnus otseseid teateid ei ole, tähelepanu äratav aga asjaolu, et 1541 valiti raadi neli, 1546 kolm ja 1550¹⁵²⁸ samuti kolm uut liiget. Võimalik, et see oli muu hulgas seotud katku läbi kantud kaotustega raeliikmete hulgas. 1528. aasta sügisel möllas linnas palavikutõbi (*dy schwetsucht*).¹⁵²⁹ 1529. a valiti raadi kolm uut liiget, seegi tõbi nõudis raehärrade seast ohvreid. Johann Schutte puhul on see ka kirjalikult tõestatud. Inimesi hukkus Uus-Pärnust korduvalt tabanud tulekahjudes. Linna- raamatu andmeil sai 1533. aasta põlengus surma 34 inimest.¹⁵³⁰

¹⁵²⁰ *Die europäische Stadt in der frühen Neuzeit. Institutionen, Strukturen, Entwicklungen.* (Querschnitte, Bd. 4.). Herbert Knittler, Hg. Wien, München 2000, lk 38.

¹⁵²¹ Väidetavalt suri 1000 vastsündinust esimesel eluaastal 200, kriisiaegadel aga veelgi rohkem, vt Peter Kriedte. *Spätféodalismus und Handelskapital.* Göttingen 1980, lk 30.

¹⁵²² Eakaks elas vististi ka kullassepp Cordt Molringk, kes suri ajavahemikus 1595–1597 (vt EAA, 711, l. 251, EAA, f. 5100, n. 1, s. 92, l. 14.). Juhul kui 1598. aastal end tema pojaks nimetav Carl Molringk (Mülring) (vt EAA, 711, l. 288p) on seesama, kes 1551 möllas Riia mustpeade vennaskonnas (vt LVVA, f. 4922 (Melngalvju Sabiedrība Rīga), n. 2, s. 54: Izdevumu grāmata 1527–1621, l. 460p.) ning kel oli 1558 Uus-Pärnus mingeid võlaasju klaarida (PA, lk 242, nr 198), pidi Cordt Molringk sündima u aastal 1510 ning surema üle 80 aasta vanuselt.

¹⁵²³ EAA, 1000, n. 1, s. 711, l. 278–278p; PA, lk 279, nr 1.

¹⁵²⁴ EAA, 1000, n. 1, s. 711, l. 354p.

¹⁵²⁵ Reinhard, *Lebensformen Europas*, lk 240.

¹⁵²⁶ Johansen, *Mühlen, Deutsch und Undeutsch*, lk 49, 275.

¹⁵²⁷ PA, lk 25, nr 9.

¹⁵²⁸ Vana-Pärnus valiti 1551 uus rae koosseis, sest nii bürgermeister kui ka foogt olid paar aastat tagasi surnud, nähtavasti katku, PA, lk 63, nr 2.

¹⁵²⁹ PA, lk 279, nr 1.

¹⁵³⁰ PA, lk 341.

6.2.2. Laste arv, pere suurus

Väidetavalt oli varase uusaja Euroopas abielu viljakus märkimisväärne ning see väljendus sageli kahekohalistes arvudes.¹⁵³¹ Näiteks 25-aastase viljakusperioodiga abielu tagas keskmiselt 8–10 sündi, 15-aastase viljakusperioodiga abielu aga keskmiselt 4–5 sündi.¹⁵³² Sellest tulenevalt oli naise abiellumisiga abielu viljakuse tähtis määraja. Võttes aluseks naiste ja meeste abiellumisea, võib väita, et naised said Uus-Pärnus oma esimese järeltulija 20. eluaastate esimeses ja mehed teises pooles või veel hiljem. Kahtlemata tuli ette ka erandeid.

Heinrich Laakmann on esimesena kogunud andmeid Uus-Pärnu abielude ja nendest sündinud **laste** kohta 16. sajandi esimesel poolel. Tema väitel jäid sel ajal nii tavalised, suure vanusevahega abielud, sageli lastetuks. Laakmann vaatles 17 igast seisusest abielu ning arvestas välja, et nendest sündis kokku 48 last, mis teeb keskmiselt 2,82 last pere kohta.¹⁵³³ Laste väike arv tingis perekondade kiire väljasuremise. Heinrich Laakmann märgib, et 15. sajandil Uus-Pärnust teadaolevatest perekondadest ei mainita 1526. aastal koostatud pärusraamatus enam ühtegi.¹⁵³⁴ Pärus õige see väide siiski pole. Osaliselt kujuneb selline pilt lihtsalt andmete puudusest. Näiteks elas Bomgardenite suguvõsa alles hiljuti Schwerini arhiivist päevavalgele tulnud kirja järgi juba 1474. a Uus-Pärnus ning veel 16. sajandi teisel poolel elasid linnas suguvõsa naisliikmed. Pärus nõusse ei saa jääda ka Laakmanni teiste väidetega ja aruteluga, nimelt komakohalise täpsusega keskmise laste arvu määramine ei oma sisulist tähendust ja mõtet nii puudulike ja kriitikat mittekannatavate lähteandmete juures. Pigem tuleb aegsasti loobuda kõikvõimalike keskmiste suuruste arvutamisest ning kasutada kogunenud andmeid üksikute juhtumite käsitlemiseks ja kirjeldamiseks, palju enamat Liivimaa kesk- ja varauusaegsed allikad üldiselt ei võimaldagi. Allikatest võib kerge vaevaga leida Laakmanni väidetule hulgaliselt hoopis vastupidiseid näiteid. Berndt Hessels abiellus raehärra Gruetheri kahe lapsega lesega, sellest abielust sündis tütar,¹⁵³⁵ pärast naise surma abiellus mees juba noore naise Margreta Lynthemiga ning neil sündis kaks poega.¹⁵³⁶ Tornikiivripanija Pawel Gosenichi lehel oli esimese mehega teadaolevalt üks, aga oma järgmise abikaasa, Peter *kremer*'iga, neli last.¹⁵³⁷ Raehärra Johann Schutte lehel oli esimesest abielust viis ja teisest kaks last.¹⁵³⁸ Otto Watzeli lehel oli esimese mehega kolm ja teisega üks laps. Gretken Kallenberchil oli esimesest abielust tütar, teisest mitte ühtki ja kolmandast kooselust kaks poega. Ühe kaasa lesk-olemine ei tähendanud veel vältimatult, et abielu oli määratud jääma lastetuks. Suhteliselt suur vanusevahe iseenesest ei olnud veel kõige olulisem määraja, tähtsam oli, et naine oleks veel fertiilses eas. Ja siin oli suur vanusevahe abikaasade vahel mingis mõttes isegi kasulik. Kui noor naine abiellus eaka mehega, oli suur tõenäosus, et teist korda abielludes oli ta veel fertiilses eas ning suutis ka uuele mehele kinkida mõne järeltulija.

Lastetuks võis jääda ka noorte inimeste abielu, nagu oli Margareta Kallenberchi ja Warner Bartschereri oma.¹⁵³⁹ May van Sackeni abielud Diderich Schulte ja Cordt Molringkiga jäid mõlemad lastetuks, nii teatab ta 1559. aastal, olles juba üheksa aastat teist kord abielus, ühele oma saatusekaaslasel: “teiega on niisamuti kui minuga, mul pole samuti olnud ainumastki last” (*eß geith juw alse my, die ich ock nuwerle einich kindt gehadt hebbe*).¹⁵⁴⁰ Ajavahemikus 1547–

¹⁵³¹ *Die europäische Stadt in der frühen Neuzeit*, lk 41–42.

¹⁵³² *Die europäische Stadt in der frühen Neuzeit*, lk 41.

¹⁵³³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 67.

¹⁵³⁴ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 66.

¹⁵³⁵ PA, lk 206–207, nr 120.

¹⁵³⁶ PA, lk 251–252, nr 220.

¹⁵³⁷ PA, lk 204, nr 111.

¹⁵³⁸ PA, lk 210, nr 126; TLA, B. D. 5 I b, l. 50, 50p.

¹⁵³⁹ PA, lk 253, nr 222.

¹⁵⁴⁰ TLA, B. D. 5 I b, l. 52–53.

1563 jälgitav Merten Nouweken oli abielus, aga pärijaid tal polnud.¹⁵⁴¹ Gharttke van der Beckel ja Cosmus Osthoffil polnud ka lapsi, aga nemad olid abielludes juba keskealised (vt lähemalt allpool). Peab mainima, et lastetuks jäänud abieludest on allikates tegelikult vähe teateid. Üksikisiku tasandilt vaadatuna võis kujuneda nii, et viljatuks jäi mehe või naise üks abielu, kuid teisest abielust sündis talle ikkagi mõni järeltulija.

Käesoleva uurimuse tarbeks õnnestus välja selgitada ligi kolmekümnest Uus-Pärnu elaniku abielust sündinud laste arv 16. sajandi esimesel poolel. Samas on need andmed mitmes mõttes poolikud ja puudulikud, näiteks ei ole teada, kas need olid kõik lapsed, mis antud abielust sündisid, s.t pole teada, kas oli lapsi surnud imikueas vms. Imiku- ja väikelaste suremus oli keskajal ja varasel uusajal märkimisväärne, seda isegi ülemkihtides. Nürnbergi jõuka kaupmehe Anton II Tuchereri (1457/58–1524) 18 aastat kestnud abielust sündis 11 last, neist 5 sündis surnult või suri esimesel eluaastal, kaks ei elanud 15. eluaastani, 3 surid täisealisena, aga ainult üks poeg elas kauem kui isa.¹⁵⁴² Samasuguseid näiteid leiab ka lähemalt, nimelt Tallinna kodaniku Michael Nötkeni tütre Vendelil sündis esimesest abielust viis tütart ja kolm poega, teisest abielust viis last. Naine abiellus 1446. a ja suri 1463, seega sündis tal u 16–17 abieluaasta jooksul 13 last. Paraku täisealiseks elas ainult esmasündinud tütar, kõik teised surid katku.¹⁵⁴³ Uus-Pärnu käsitöömeistri Pawel Gosenichi naisel sündis teisest abielust Peter *kremer*’iga, mis kestis u kümme aastat, 4 last. Kui 1541 olid kõik neli elus, siis 1546. aastaks oli neist üks juba surnud.¹⁵⁴⁴ Täisealiseks saamata suri ka Melcher van Galeni poeg. 1533. aasta tulekahjus põles Andres Piper majja sisse koos oma naise ja lapsega.¹⁵⁴⁵ Need ongi ainsad dokumenteeritud teated laste suremusest Uus-Pärnus.

Olemasolevate andmete põhjal nähtub, et kõige tavalisemalt oli Uus-Pärnus ühel abielupaaril 2–3 ühist last. Antud väitesse tuleb samas suhtuda mõõndustega, nimelt on tegu vaid selle lastearvuga, mis kirjalikest allikatest ilmsiks tuleb. Linnaraamatu sissekanded on n-ö momentülesvõtted, hetkeolukorra jäädvustus ühe pere elust täiesti suvalisel ajahetkel, mis toimus enne selle sissekande kirjutamise aega ja mis sai pärast, see jääb teadmata. Seega ei ole võimalik teada saada, kui palju tegelikult ühest abielust lapsi sündis, kui palju suri esimesel eluaastal, kui palju jõudis täisikka jms. Just sellise eelteadmisega tulebki nendesse arvudesse suhtuda. Linnaraamatutest esile tuleva informatsiooni põhjal esines väga suuri peresid Uus-Pärnus harva. Et abielluti mitu korda, oli nii naisel kui ka mehel sageli rohkem lapsi kui ühest abielust sündinud. Teadaolevalt oli kõige lasterikkam bürgermeister Johann van Lynthem, kel oli kahest abielust kokku 10 järeltulijat (Elisabeth, Margareta, Gertrud, tütar N., Hinrich, Berndt, Diderich, Aleff, Jasper, Johann),¹⁵⁴⁶ kes kõik elasid täisealiseks. Aga see oli Uus-Pärnust teadaolevalt ainus nii suur pere, suhteliselt harvaesinev oli juba 4–5 last ühest abielust. Viis last oli näiteks raehärra Jochann Schuttel,¹⁵⁴⁷ samapalju lapsi sündis Dorothea Muntzi ja Gerdt Bachmanni abielust,¹⁵⁴⁸ neli last oli raehärra Tonnies van Laeril.¹⁵⁴⁹

Pere tähendas keskajal abielupaari, nende lapsi, majateenijaid, aga veelgi rohkem tähendas see elu- ja töökoha seotust, tootmise ja tarbimise ühtsust, sest ainult vähestel erialadel olid töö- ja elukoht lahutatud. Kui suured olid Uus-Pärnu linnaelanike pered ehk leibkonnad, selle üle otsustamiseks on paraku vähe lähteandmeid, linnaraamatud ei ole antud küsimuses just

¹⁵⁴¹ PA, lk 208–209, nr 123.

¹⁵⁴² Evamaria Engel, Frank-Dietrich Jacob. *Städtisches Leben im Mittelalter*. Köln, Weimar, Wien 2006, lk 224.

¹⁵⁴³ Paul Johansen. Lübecki ja ta arhiivi tähtsusest Tallinna ajaloole. — *Kaugete aegade sära*. Koost Jüri Kivimäe. Tartu 2005, lk 155.

¹⁵⁴⁴ PA, lk 190, nr 80; lk 204, nr 111.

¹⁵⁴⁵ PA, lk 161, nr 22.

¹⁵⁴⁶ Kas ka Uus-Pärnu raehärra Cordt Lynthem oli bürgermeister Johann van Lynthem poeg, jääb lahtiseks.

¹⁵⁴⁷ PA, lk 210, nr 126.

¹⁵⁴⁸ PA, lk 275, nr 266.

¹⁵⁴⁹ PA, lk 181, nr 69.

parimad allikad. Mitmest Lääne-Euroopa linnast on aga säilinud allikaid (maksunimekirjad, pärandusinventarid, kirikuraamatud vms), mis annavad võimaluse perede suurust küllaltki täpselt hinnata.¹⁵⁵⁰ Nagu näitavad nende põhjal tehtud uurimused, osutusid pered sageli suhteliselt väikesearvulisteks. Enamik hiliskesk- ja varase uusaja perekondadest olid väiksemad kui 4-liikmelised. Näiteks 15. sajandil oli Reimsis ühes perekonnas keskmiselt 3,6–3,8 liiget, Ypres'is 3,2–3,6, Zürichis 2,5, Baselis 3,3–3,6, Carpentras 5,1.¹⁵⁵¹ Keskmiselt 4-liikmelisena püsis pere suurus linnas ka varasel uusajal, kusjuures see arv sisaldas ka teenijaid.¹⁵⁵² Leibkonna suurus sõltus sellest, millisesse sotsiaalsesse kihti keegi kuulus, peale selle olid erinevused majapidamise suuruses ja struktuuris tingitud ka perepea tegevusalast. Heinz Schilling juhib tähelepanu, et kui käsitöölise majapidamises moodustasid teenijaskonna peamiselt mehed (õpipoisid, sellid, sulased), siis kaupmehe majapidamises andsid tooni nais-teenijad, kes abistasid majaemandat.¹⁵⁵³ Huvitavaid andmeid majapidamise suuruse ja koosseisu kohta Uus-Pärnus pakub Tallinna raesaadiku Jurgenn *Honnerieger*'i reisiaruanne 1561. aastast. Riias käinud saadik märkis kohusetundlikult üles kõik reisil tehtud kulutused. Aruandest nähtub, et ta peatus oma teekonnal kaks päeva ja ühe öö Pärnus, saades ulualust ühe majaemanda juures. Tasudes kosti, õlle, heina ja kaera eest 21 marka, jagas ta veel heldelt – 12 marga ja 9 killingi väärtuses – jootraha. Tänu sellele saab aimu võõrustaja majapidamise koosseisust, peale emanda kuulusid sinna veel noor neiu, kaks last, lapsehoidja, sulane ja amm. Tegu oli keskmisest suurema majapidamisega, mille eesotsas seisis, võimalik et puhkenud sõja tagajärjel, naine.¹⁵⁵⁴

Veel oli vaadeldaval ajal iseloomulik, et pere suurus oli küllaltki ebastabiilne.¹⁵⁵⁵ Kui näiteks käsitöölise pere pidanuks ideaalis koosnema meistrist, tema naisest ja lastest ning sellidest-õpipoistest, siis tegelikkus oli sageli midagi muud. Haigused, nälg, tuleõnnetused, majanduskriisid jms jätsid suurest perest järele ainult riismed. Nii leidis linnas suhteliselt suuri käsitöölise peresid, aga ka selliseid, mis koosnesid vaid ühest liikmest. Näiteks Uus-Pärnus elanud tornikiivripanija Pawel Gosenichi († ajavahemikus 1526–1528) peres kasvas poeg, seega oli tegu 3-liikmelise perega (vt lisa nr 4). Pärast Paweli surma abiellus tema lesk uuesti Peter *kremer*'iga († enne 1538. a) ja neile sündis neli last. Teise abikaasa surma järel jäi naine üksi viie lapsega. 1541 sai tema vanim poeg täisealiseks ning asus omaette elama. Enne 1546. aastat üks alaealistest lastest suri. Seega varieerus antud juhtumil pere suurus 3–7 liikmeni. Üsna tõenäoliselt oli pere veel suurem, sest sellide, samuti teenijate olemasolu kohta andmed lihtsalt puuduvad. Kuid ka siin peab arvestama, et nt õpipoisid-sellid liitusid meistri perega ainult teatud ajaks. Leibkonna ebastabiilne suurus ei iseloomustanud mõistagi ainult käsitöömeistri peret.

Kirjalikud allikad annavad teavet eelkõige Uus-Pärnu kodanikkonna ülemkihi kohta. Kuidas elasid kesk- ja alamkihid, milline oli nende peremudel ja demograafiline käitumine, see jääb teadmata. Üks on selge, kaluri või köiepunuja majapidamine ei olnud samamoodi teenijatega varustatud kui suurkaupmehe oma. Samas on vastuseta küsimus, kui paljudel linna sisse rännanud palgatöölistel, samuti talupoja päritolu isikutel õnnestus üldse abielluda ja lapsi soetada. Mittesakslastest on lähemat informatsiooni ainult majaomanike kohta, kelle puhul vähemasti varanduslik seis abiellumist ei takistanud. Samas suri eestlasest müürsepp Andreas Block lasteta, sest testamendiga pärandas ta kogu oma vara ühele kaaskodanikule ja lihasele

¹⁵⁵⁰ Näiteks Flandria väikelinnade allikad annavad võimaluse jälgida laste arvu dünaamikat pere kohta juba alates 15. sajandi lõpust, vt Peter Stabel. *Demography and hierarchy: the small towns and the urban network in sixteenth-century Flanders*. — *Small Towns in Early Modern Europe*. Peter Clark, Ed. Cambridge 1995, lk 220–223.

¹⁵⁵¹ Lynch, *Individuals, Families, and Communities in Europe*, lk 58.

¹⁵⁵² Schilling, *Die Stadt in der Frühen Neuzeit*, lk 18.

¹⁵⁵³ Schilling, *Die Stadt in der Frühen Neuzeit*, lk 19.

¹⁵⁵⁴ TLA, f. 230, n. 1, s. B. L. 2 (II): *Rechnungsablegungen der Deputierten zu den Landtagen 1509–1579*, l. 40.

¹⁵⁵⁵ Vrd Münch, *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*, lk 191.

vennale.¹⁵⁵⁶ Sootuks teine lugu oli linnas elavate, Liivimaal valdavalt eestlastest ja lätlastest palgatöölistega. Sageli tuli neil tööotsinguil rännata ühest linnast teise, nii ei saanud nad endale ka perekonda lubada. Just sellisena kirjeldab bürgermeister Johann van Lynthem oma kirjas Tallinna raele Thomas Wagena elu. Thomasel oli neli talupojast venda, tema ise oli vaba palgatööline, kel polnud ei naist ega lapsi. Ta oli töötanud Uus-Pärnus, seejärel aga liikunud edasi Tallinna, kus ta ka suri.¹⁵⁵⁷ Kesk- ja varauusajal eksisteeris linnas elujõulisena seega veel üks elu- ja majapidamisvorm, mida maal tunti vähe – majapidamised, mille eesotsas seisis üksik või lehestunud isik.¹⁵⁵⁸

Uus-Pärnu linnakodaniku peremudel oli valdavalt nukleaarne (tuumikpere), s.t kuni laste täisealiseks saamiseni elas koos ainult kaks põlvkonda: vanemad ja nende lapsed. Tuumikpere oli iseloomulik Põhja-Euroopa linnale, seevastu Lõuna-Euroopas leidis linnas ka suurperesid.¹⁵⁵⁹ Suurpered (või liitpered) domineerisid väidetavalt ka Eesti külas keskajal.¹⁵⁶⁰ Samas oli tavaline, et Uus-Pärnu kodaniku perekonda kuulusid lihased lapsed ja kasulapsed, seega oli sageli tegu laiendatud tuumikperega. Üldjuhul lõpetas abielu ühe abikaasa surm, nii jäid alaealised lapsed elus oleva vanema juurde elama. Kui lapsevanem abiellus uuesti, võis teoreetiliselt kujuneda olukord, et koos elasid nii mehe kui ka naise lapsed eelnevatest abieludest ning nende ühised lapsed. Selline olukord tekitas tõsiseid õiguslikke probleeme, mis kajastub ka linnaõigustes. Omandisuhted ja pärimisõigus on asjad, mida väga üksikasjalikult reguleeritakse.¹⁵⁶¹ Juhul kui lapsevanem tahtis uuesti abielluda, tuli laste huve kaitsta uue abikaasa ja tema laste eest, selleks sõlmiti tavaliselt varalahutuslepingud.¹⁵⁶² Lastele nende pärandiosa tagamine nõudis vanematelt nii mõnigi kord tõsist pingutust, sest mitte alati ei edenenud äri ja ettevõtmised tõusvas joones. 1549. aastal pidi *kleine Peter schroder* koos oma naisega viimases hädas müüma maja ja õue raehärra Luder Klanthile 300 Riia marga ja 4 puuda linnaste eest. See oli vana ja lagununud puumaja. Saadud rahast pidid Peteri kasulapsed, s.o pagar Tomase lapsed, saama 150 marka: tütar 100 ja poeg 50 marka. Raha jäi Luder Klanthi kätte laste heaks protsente kandma. Kasviku said vanemad (*de olden boeren*) seni, kuni lapsed elasid nende juures. Niipea, kui lapsed hakkasid ise raha teenima (*wan aver de kindere andernn framen luden denen konnen*), tuli maksta nii kasviku kui ka peasumma neile.¹⁵⁶³ Teiste inimeste heaks tööle asumine tähendas lapsepõlve lõppu.

Lapsed olid vanemliku eestkoste all kuni täisealiseks saamiseni. Vanemliku õigusega sunniti neile peale elukutse ja abikaasa valik, kloostrisse või vaimulikku seisusesse astumine. Vanemad kohustusid tagama lastele seisusekohase äraelamise. Pärast ühe vanema surma jäid laste õigusi kaitsma **eestkostjad**. Riia õiguse järgi olid nendeks veresugulased või vanemate volitatud isikud.¹⁵⁶⁴ Viimasteks valiti eriti usaldusväärseid ja väärikaid isikud: raeliikmeid, vaimulikke. Leskproua Gruethersche palus surivoodil Karksi vana foogti seista hea tema laste eest.¹⁵⁶⁵ Karksi kumpan Johan van Scharenberch määras tütre eestkostjateks oma Tallinna komtuurist

¹⁵⁵⁶ PA, lk 251, nr 217.

¹⁵⁵⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. B. B. 48, l. 9: *So waß dy ergenanthe Thomas deme Godt gnade eynn loeß leddich man, hadde keynn wyff effthe kindth,....* Vt ka Tallinna rae vastust bürgermeister Lynthem kirjal, TLA, A. a. 11b, l. 555.

¹⁵⁵⁸ Schilling, *Die Stadt in der Frühen Neuzeit*, lk 19.

¹⁵⁵⁹ Lynch, *Individuals, Families, and Communities in Europe*, lk 13, 58.

¹⁵⁶⁰ ETA, 191–192; vrd Heldur Palli. *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. Tallinn 1996, lk 38–41.; Heldur Palli. Pere. — *Eesti rahvakultuur*. Tallinn 1998, lk 399.

¹⁵⁶¹ Vt QRS, lk 170–176.

¹⁵⁶² Selliseid lepinguid on Uus-Pärnu rae märkmeraamatusse kantud mitu, vt nt PA, lk 180; nr 68, lk 251–252, nr 220; jne.

¹⁵⁶³ PA, lk 218–219, nr 143.

¹⁵⁶⁴ QRS, lk 180, VII 1, § 2: *Vnde de nageste vrünt is de nageste võrmünd. Et ne si also, dat en ere ölderer bi ereme leuende hebbet võrmünde koren ofte besceden, de sal to rechte võremünde wesen.*

¹⁵⁶⁵ PA, lk 207, nr 120.

venna, Uus-Pärnu bürgermeisteri Nicolaus Barenfeldti, raehärra Berndt Hesselsi ja pastor Steffen Kerlini.¹⁵⁶⁶ Laste huvide vastaselt võisid toimida aga ka eestkostjad ise. Berndt Stolterkamp poegade eestkostja oli küll vaimulik, Soontagana kirikhärra Frederick Koningk, kuid see ei takistanud teda õiguse vastaselt müümast Berndti maja ja aeda 1536. a auväärsele Marcus Hanele 600 Riia marga ja 1 lasti rukki eest. Tõsi küll, 1550. a said seaduslikud pärijad oma vara siiski tagasi.¹⁵⁶⁷

Korduvad abielud võisid luua ka peresisesid delikaatseid olukordi, polnud ju välistatud, et endast vanema lesega abiellunud mees hakkas huvi tundma hoopis oma kasutütre vastu. Selliseid asju juhtus siiski harva, vähemalt Uus-Pärnust pole dokumentaalselt ühtki niisugust juhtumit fikseeritud. Seevastu puhkes Vana-Pärnus 1554. a skandaal, mille keskmes oli linnafoogt ja raehärra Johann van Erffthen, kes oli oma kasutütart (Marghrete Ryholthi) seksuaalselt kuritarvitanud (*er seine stefftochter geunerhet unnd beschlaffenn*).¹⁵⁶⁸ Mehe suhtes rakendati kõige rangemaid sanktsioone: ametist kõrvaldamine, varast ilmajätmine. Kuigi juhtum ei puudutanud otseselt Uus-Pärnut,¹⁵⁶⁹ väärib see tähelepanu, näitamaks, kui eitavalt ja hukkamõistvalt suhtuti ühiskonnas taolistesse kuritarvitustesse.

Abielu oli eelkõige vajalik järglaste saamiseks, kui seda ei juhtunud, järgnesid teatavad õiguslikud ja varanduslikud sanktsioonid. Nimelt kui abielu jäi lastetuks, pidid Riia õiguse järgi naise sugulased pärast naise surma saama kaasavara kompensatsiooniks $\frac{1}{3}$ abikaasade ühisest varast; kui suri mees, jäi naisele ühisest varast pool.¹⁵⁷⁰ Warner Bartschereri esimene abielu Hinrich Kallenberchi tütre Margaretaga jäi lastetuks, naine suri noorelt. Werner oli saanud (*thom bruthschatte unde medegave*) 500 marka sularaha, kivimaja, kõrtsi ja üht-teist muud. 1565. a jõuti naise sugulastega kokkuleppele, et kui ta maksab neile välja 1600 marka, saab ta kõik endale jätta.¹⁵⁷¹ Selle järgi pidanuks selle perekonna ühisvara olema 4800 marga väärtuses.

6.3. MITTEABIELULISED JA/VÕI ABIELUVÄLISED SUHTED

Abielu kui tunnustatud kooselu vormi kõrval eksisteeris nii abieluks vormistamata kooselu kui ka abieluväliseid seksuaalsuhteid. Omaette tähelepanu väärivad orduhärrade Uus-Pärnus elanud naised ja lapsed. Kroonik Balthasar Russowi teateil oli orduhärrade nn sohinaiste pidamine kogu Liivimaal laialt levinud pahe, mis ei leia temalt vähimatki mõistmist: “Sest mõningad orduhärрад sattusid heade laiskade päevade tõttu säärasesse kõlvatusse, mitte ainult avalike naistega, vaid ka teiste meeste abielunaistega [...]. Nende sohinaistest vaikigem parem: sest see ei olnud nende seas häbi, kui nad üht sohinaist mõnda aega enda juures olid pidanud, siis aitasid nad selle elama ja võtsid endale teise värskema asemele. [...] Ja kõiki neid häbikotte ei nimetatud mitte hooradeks, vaid neid hüüti igamehe poolt pereemandateks ja meeelahutajannadeks. [...] Ning mõningad pidasid oma pereemandatest palju enam lugu kui mõni mees oma abielunaisest, mis paljudele oli suureks pahanduseks.”¹⁵⁷² Nii Uus- kui ka Vana-Pärnu linnaraamatu teadete põhjal otsustades olid orduhärrade ja katoliku vaimulike mitteabielulised seksuaalsuhted enne Liivimaa

¹⁵⁶⁶ PA, lk 246, nr 211.

¹⁵⁶⁷ PA, lk 177, nr 60, lk 319, nr 43.

¹⁵⁶⁸ Fritz Baron Stackelberg. Kulturgeschichtliche Miscellen aus Alt-Pernau. — *S-B VIII*, Pernau 1926, lk 43–44. On tähelepanuväärne, et võõrasisa karistatakse (piiskopi otsus 1554. aasta maist) kasutütre seksuaalse kuritarvitamise eest alles pärast viimase abiellumist (hiljemalt 1554 veebruaris, PA, lk 86, nr 106).

¹⁵⁶⁹ Puudutab ainult sedavõrd, et mitu Uus-Pärnu kodanikku olid tunnistajad Erffeni ja tema kasulaste varalahutuslepingu sõlmimisel, vt PA, lk 82, nr 93.

¹⁵⁷⁰ QRS, lk 170: 2 § 1, 2.

¹⁵⁷¹ PA, lk 253, nr 222.

¹⁵⁷² Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk 39. Tõlge eesti keelde Dagmar ja Hermann Stock, vt Balthasar Russow. *Liivimaa kroonika*. Tõlk. Dagmar ja Hermann Stock. Tallinn 1993, lk 79.

sõda sotsiaalselt aktsepteeritud. Pole mingit märki, et Uus-Pärnu kodanikud või raad oleks taolisi suhteid hukka mõistnud või üldse nendele mingisugust erilist või kõrgendatud tähelepanu pööranud. Pigem distantseeriti ennast igasugustest hinnangutest, vähemalt nendel juhtudel, kui oli tegu kohalike orduhärradega või katoliku vaimulike ja nende naistega. Kuigi vaevalt oli kodanikele uudis või teadmata tõsiasi, et naisterahvaga kokku elades toimisid orduhärрад kui vaimuliku rüütliordu liikmed oma seisuse vastu. Samas jäid need “patuteod” selgelt väljapoole linnavõimude kompetentsi. Heinrich Laakmanni andmeil on ainult ühel juhul linnakogukond orduhärרה armukese vastu välja astunud. Nimelt oli Loeff van Loe südamedaam proua Lennep kodanikuprouade vastuseisu tõttu sunnitud Uus-Pärnust lahkuma.¹⁵⁷³

Orduhärרה naiste päritolust ja tegelikust sotsiaalsest staatusest on õigupoolest vähe teada. Torkab silma, et nii Karksi vana foogti Melcher van Galeni kui ka Soontagana kirikhärרה Marcus Bruningki elukaaslast on Uus-Pärnu linnaraamatutes järjekindlalt nimetatud teenijaks (*syner mageth*).¹⁵⁷⁴ Kas võis see olla tingitud asjaolust, et Riia õiguse järgi aktsepteeriti teenijate puhul n-õ vabamaid seksuaalsuhteid? Näiteks kui mees sai lapse oma teenijaga, pidi ta maksma trahvi ja lapse üles kasvatama.¹⁵⁷⁵ Karksi vana foogti Melcher van Galeni viimasel teenijal olid samuti lapsed. Laste isa polnud avalikult teada, mistõttu pidas vana foogt, kui ta määras Hillele ja tema lastele oma testamendis väikese pärandiosa, vajalikuks toonitada, et need pole tema lapsed.¹⁵⁷⁶ See viitab, et kui orduhärרה teenijal olid lapsed, peeti viimaseid automaatselt nende ühisteks lasteks.

Kahest nimeliselt teada olevast ordukäskniku naisest Uus-Pärnus – Gharttke van der Beckest ja Margareta van dem Bergest – oli lähemalt juttu juba teises peatükis (vt ptk 2.4). Uus-Pärnu ja Vana-Pärnu linnaraamatuis leidub teateid ka mitme orduhärרה ja katoliku preestri laste kohta. Mychell ja Daem, Soontagana kirikhärרה Marcus Bruningki ja tema nn teenija (*mageth*) pojad pärisid oma vanemate kinnisvara Vana- ja Uus-Pärnus.¹⁵⁷⁷ 1544. aastal sai Daem eestkostjatelt üle 3 marknaela ema ehteid ja väärisasju (... *krallen, dar weren twe mutzen mede [...] ok weren da ij boslagen kragen*).¹⁵⁷⁸ Varanduse järgi otsustades ei kuulunud Marcus Bruningki elukaaslane kindlasti mitte linna alamkihti. Ei saa väita, et sellistest kooseludest sündinud lapsi oleks kuidagi alavääristatud või nende tulevik olnud vähemate väljavaadetega kui seaduslikust abielust sündinutel. Karksi kumpani Johan van Scharenberchi tütar Katrine Scharenberch abiellus igati väärrikalt Hinrich Hulssberchiga.¹⁵⁷⁹ Maasilinna foogti Aleff Forstenberchi tütar Anna abiellus kõigi märkide järgi kellegi auväärse Jurgen Kratziga.¹⁵⁸⁰ Silmapaistvalt leebe suhtumise orduhärרה lastesse tingis kahtlemata nende vanemate kõrge sotsiaalne staatus. Mõju avaldas küllap ka reformatsiooni aeg, kuivõrd Lutheri õpetuse järgi oli mungatõotuse tee väär. Samas oli ka varasematel sajanditel Liivimaa katoliku vaimulikel või tsõlibaadi vande andnud isikutel lapsi ning nende elu ei kujunenud tingimata keerulisemaks või vähemkindlustatuks kui pühitsetud abielust sündinutel.¹⁵⁸¹ Nähtavasti valitses Liivimaa ühiskonnas

¹⁵⁷³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 61.

¹⁵⁷⁴ Selles seoses torkab silma, et nt Riia õigust tugevalt mõjutanud Hamburgi linnaõiguses pole just teenijate mitteabielulisi suhteid hukka mõistetud või trahvimisväärseks peetud, Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 217. Kuid alates 1500. aastast muutus olukord täiesti vastupidiseks, vt samas, lk 220.

¹⁵⁷⁵ QRS, lk 177, VI, 6 § 2: *Wert auer de maghet mit ener borth, so sal he dat beteren mit ij mr. suluers, vnde sal dat kint tho sic nemen, vnde de maghet sal eghen bliuen.*

¹⁵⁷⁶ PA, lk 228, nr 165.

¹⁵⁷⁷ PA, lk 72, nr 55, lk 73–74, nr 61, lk 195–196, nr 95.

¹⁵⁷⁸ PA, lk 207, nr 121.

¹⁵⁷⁹ 1536 oli Tallinnas raehärרה Hinrick Hulssberch (vt Mänd, *Suurgildi liikmeskonnast*, lk 170, viide 32), kes võis olla Hinrich Hulssberchi isa või sugulane.

¹⁵⁸⁰ Seda annab põhjust väita asjaolu, et Jurgen oli üks tehingu tunnistajaid või isegi osapooli, kui aastal 1546 müüdi Anna ema Gharttke maja ja aiad Goswin Smollingkile, PA, lk 325, nr 61. Samuti nimetas Anna vend Haapsalu kodanikku Peter Kratzi oma õepojaks (*ohme*), PA, lk 271, nr 261.

¹⁵⁸¹ Arbusow, *Die Einführung der Reformation*, lk 64–65.

katoliku ajal suhteline tolerants väljaspool abielu sündinud laste suhtes. Wolfgang Reinhard osutab, et selline suhtumine oli keskaja Euroopas suhteliselt levinud: ka väljaspool abielu sündinud lastel olid suhteliselt head tulevikuväljavaated ja karjäärivõimalused.¹⁵⁸² Et väljaspool abielu sündimist siiski päris loomulikuks või tähtsusetuks asjaoluks ei peetud, näitab, kuidas Vana-Pärnu kirikhärra Johann Droste (vt tema kohta lähemalt ptk 7.3.3) puhul ei unustatud tema ebaseaduslikku päritolu rõhutamast (*was uth Westualen ein bastert van den Dorsten*).¹⁵⁸³

Aga mitte ainult orduhärрад ei harrastanud Uus-Pärnus mitteabielulisi suhteid. Kaupmees Frans Brunsil olid abieluvälised seksuaalsuhted Sweder Sile lesega (*dat he gemelte wedewe boslapan*). 1557. a tulid lese eestkostjad rae ette ja nõudsid, et mees naise ära võtaks, sest naine oli mehest rasedaks jäänud. Seda Frans Bruns ka töötas teha ning käesurumisega olid mõlemad pooled lepitatud.¹⁵⁸⁴ Kui ta poleks nõustunud, tulnuks tal Riia õiguse järgi maksta naisele hüvitiseks korralikku kahjutasu.¹⁵⁸⁵

Siinkohal väärib äramärkimist huvitav seik raehärra Joachim Klemroggeni elust. Nimelt andis ta tasuks kauaaegse truu teenistuse eest (*eres truwen langhen densthes halven*), mida tahes see siis tähendas, Elsze Abrale ühe krundi Vana-Pärnus. Selle tahtis naine 1556. aastal, s.o pärast Joachimi surma, oma tütre Luchresye Klemroggeni (*Kleneroghe*) nimele kanda.¹⁵⁸⁶ Vägagi tõenäoliselt oli tegu Joachimi tütreaga, kes sündis n-õ väljaspool abielu, kuid keda isa tahtis siiski kaasavaraga kindlustada. Ilmselt ei olnud Elsze Abra piisavalt väarikas, et temaga abielluda. Ja jälle kord käsitatakse seda kui suhet teenijaga, ükskõik, oli see siis seda ka tegelikult või ei. Tähelepanuväärsel kombel olid selle 1556. aastal toimunud tehingu tunnistajaks muu hulgas Joachimi lese võõrasisa (*Dyderyck Muns*) ning lese vastse või tulevase abikaasa, Hans van Drochterseni sugulane *Crystouer Trochtersen*.

Alles 1598. aastast pärineb Uus-Pärnu ajaloost esimene dokumenteeritud juhtum abielurikkumise kohta. Nimelt tekkis raehärra Rother Wechmannil suhe oma teenija Annaga. Selleks ajaks oli aga isegi Uus-Pärnus kadunud igasugune leebus abieluväliste seksuaalsuhete vastu, seda eeskätt tänu reformatsiooniga saabunud seksuaalmoraalist üleastumise kriminaliseerimisele.¹⁵⁸⁷ Abielu rikkunud mees heideti raest välja, Uus-Pärnus kehtinud Riia linnaõiguse järgi pidi ta maksma raele trahvi, muidu ähvardas tema armukest avalik piitsutamine.¹⁵⁸⁸

6.4. LESED. NAISE SOTSIAALNE SEISUND

Naiste igapäevasest elust ja tegevusest ei anna Uus-Pärnu linna- ja pärusraamat peaaegu mitte mingeid teateid. See on ka mõistetav, sest tegu on eeskätt linna õiguspraktikat ja asjaajamist kajastavate dokumentidega. Mõnevõrra paremini on linnaraamatutes dokumenteeritud leskede tegevus. Abielunaised olid oma abikaasa eestkoste all ning pidid õiguslike tehingute juures laskma end nende poolt esindada.¹⁵⁸⁹ Uus-Pärnus kehtinud Riia õigus sätestas, et naisel polnud õigust midagi iseseisvalt pantida, ainult ehtepaelu, lina ja lõnga võis abielunaine osta

¹⁵⁸² Reinhard, *Lebensformen Europas*, lk 242. Vrd ka Isenmann, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter*, lk 225.

¹⁵⁸³ PA, lk 341.

¹⁵⁸⁴ PA, lk 240, nr 191.

¹⁵⁸⁵ QRS lk 176, VI, 2 §1: *So welic man geyt na enes mannes dochter ofte nichten in en hus, wat eme dar schut, dat bliuet sunder beteringe. §2: Is auer dat he begrepen wert bi ere, so sal he se tho ener echten husvruwen nemen. Mer en wil he erer nicht, so sal he ere x mark suluers geuen.*

¹⁵⁸⁶ PA, lk 95–96, nr 132.

¹⁵⁸⁷ Vt Pöhltsam, *Reformatsiooni mõju argielule Liivimaal*, lk 18.

¹⁵⁸⁸ EAA, 711, l. 263p.

¹⁵⁸⁹ Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 87–88.

ilma mehe nõusolekuta; erandiks olid nn kauplejad-naised (*kopfruwe*).¹⁵⁹⁰ Edith Ennen osutab, et teiste naistega võrreldes suuremaid vabadusi nautinud *kopfruwe*'sid kohtab keskaja Euroopas eelkõige suurtes linnades.¹⁵⁹¹ Mõistagi ei pea arvama, et abielus naisel üldse mingit kaasaraäkimis- ja sõnaõigust ei olnud. Naise tahtega tuli arvestada naise kaasavara ning ühise vara kasutamisel. Uus-Pärnu rae ees sõlmitud tehingute või lepingute juures märgiti ära, et kõik toimub austatud abikaasa teadmisel ja nõusolekul (*mith medeweten unnd vulborth syner erbarnn unnd doegentzamen husfrouwen*).¹⁵⁹² Abieluvara jagamisel resp. pärandamisel oli naisel õigus kaasa rääkida ja see polnud paljas vormitaitmine. Nii saatis Uus-Pärnu raad oma esindajad raehärra Johann Krabbe lese juurde küsima, kas ta on ikka rahul sellega, mis tema mees on testamendis määranud (...*offt se ok noch mit dem testament tho freden*).¹⁵⁹³

Leskprouadel olid samuti ametlikud eestkostjad. Samas arutati ja otsustati paljudel juhtudel neid puudutavaid õiguslikke ja muid tähtsamaid küsimusi nende endi juuresolekul rae ees.¹⁵⁹⁴ Pärast abikaasa surma oli lähim meessugulane naise eestkostja.¹⁵⁹⁵ Kuid ka linnarael oli õigus määrata lesele eestkostjat. Näiteks 1567. aastal pärast suurt katkuepideemiat pidi Uus-Pärnu raad paarile kodanikulesele ise kaks eestkostjat määrama.¹⁵⁹⁶ On raske hinnata, kas leskedel oli tõepoolest suurem tegutsemisvabadus kui abielunaistel või mitte. Uus-Pärnu allikate põhjal saab vaid väita, et lesed teostasid mitmesuguseid varanduslikke tehinguid, aga nende iseseisva tegevuse ja otsustusvabaduse määr jääb sealjuures ebaselgeks. Üldiselt ei leidu ei Riia linnaõiguses ega ka seda mõjutanud Hamburgi õiguses¹⁵⁹⁷ leskede erilist privileegi iseseisvalt omandiülekandeid sooritada. Lesk- ja abielunaise vabaduse ja iseotsustamise määra on keeruline kaalukausil vaagida ning võrrelda, võib-olla on selles kontekstis isegi olulisem näha ja teadvustada valitsenud regionaalseid erinevusi. Nimelt näitavad võrdlevad uurimused Põhja- ja Lõuna-Euroopa kohta, et vallalised, samuti abielus naised nautisid suuremat õiguslikku ja isegi füüsilist autonoomiat Põhja-Euroopa linnades. Vahemere-äärses Euroopas, kus valitses Rooma õigus, jõudsid naised täisikka ja said varanduse kas kaasavara vormis abiellumisel või mõned kõrgklassi naised ka kloostriisse minnes. Seevastu Põhja-Euroopas pärisid naised oma vanemate vara vaatamata sellele, milline oli nende perekonnaseis.¹⁵⁹⁸

Õiguse seisukohalt oli keskaja naine tõepoolest allutatud, võimust kõrvale jäetud ning eksisteeris õiguslikult peamiselt mehe kaudu. Naine vajas ainuüksi oma soo tõttu mehe eestkostet. Siiski leidis peale koduse majapidamise¹⁵⁹⁹ ka avalikus elus valdkondi, kus naised omasid mõjuvõimu ning nende sõna maksis. See tuleb ilmekalt esile ühest 1559. aastast pärit juhtumist. Nimelt saatis Uus-Pärnu raad 2. mail Tallinna raele tunniskirja oma kodaniku Pawel Krumschake taotletava pärandi asjus.¹⁶⁰⁰ Selleks, et selgitada välja Paweli õigust

¹⁵⁹⁰ QRS lk 146 IV 11 §1: *Negene vruwen mach men tho pande gheuen vor gelt, de nicht gelden en mach, sunder men orlovet deme sakewolden tho allen tiden ere overste kleet, al wante he sin gut heuet. §2 Et na mach oc nen vruwe gut copen ane eren echten man, dat ere man gheleden dorve, sunder winpele, strikite vnd vlas, ere echte man de ne bescedet vnde wilkoret, so wat dat se copet dat het gelde; sunder swat en kopfruwe vnde de mit veyler sake vmmegat, ere man de scal dat ghelden. §3. Mer so wat en vruwe copet ane eren man, dat mach se wol vorcopen ane ene, vnde dat bliuet stede.*

¹⁵⁹¹ Edith Ennen. *Die Frau in der mittelalterlichen Stadt. — Mensch und Umwelt im Mittelalter.* Bernd Herrmann, Hg. Frankfurt am Main 1989, lk 41.

¹⁵⁹² Vt nt PA, lk 193, nr 90.

¹⁵⁹³ PA, lk 226, nr 161.

¹⁵⁹⁴ Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 89.

¹⁵⁹⁵ QRS, 180, VII, 1, § 2: "...vnde de negeste vrunt is de negeste vormünd".

¹⁵⁹⁶ PA, lk 257, nr 230.

¹⁵⁹⁷ Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 89.

¹⁵⁹⁸ Lynch, *Individuals, Families, and Communities in Europe*, lk 51.

¹⁵⁹⁹ Heide Wunder. *Herrschaft und öffentliches Handeln von Frauen in der Gesellschaft der Frühen Neuzeit. — Frauen in der Geschichte des Rechts von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart.* Ute Gerhard, Hg. München 1997, lk 31–32.

¹⁶⁰⁰ TLA, B. D. 5 I b, l. 52–53.

Engell Grothkoppi jäetud pärandile, kutsuti Uus-Pärnus rae ette neli kodanikuprouat: Jurgen van Dreseni, Michael Walow' (*Woldouw'*) ja Cordt Molringki abikaasad ning *Hinrich Dunne* (Dorre?) lese. Kõiki naisi iseloomustatakse kirjas kui auväärseid ja jumalakartlikke kodanikuprouasid. Nad vandusid kohtu ees oma hingeõnnistuse ja naiseau juures (*bei erhen frowlichen ehren und ewigen zelen salicheit*) rääkida ainult tõtt.¹⁶⁰¹ Naiste tunnistustest, mida kohati on sõna-sõnalt edasi antud, selgus, et Tallinna kodaniku Berndt Ouerhageni¹⁶⁰² abikaasa Engell Grothkopp oli Pawel Krumschake veresugulane. Täpsemalt öeldes oli Paweli ema tema tädi-tütar. Oma eluajal Uus-Pärnut külastades peatusid Engell ja Berndt Paweli võõrasisa Diderich Molleri majas. Seal tutvus Engell ka kohalike kodanikuprouadega. Naised tavatsesid omavahel ikka juttu teha lastest ja pärijatest. Cordt Molringki abikaasa rääkis kohtule, et kuna ta Engell Grothkoppi varem ei tundnud, siis ta küsis, kas temal ja ta abikaasal on lapsi ja lihaseid pärijaid. Selle peale oli naine vastanud eitavalt, lisades, et kui ta peaks surema, pole tal lähemaid pärijaid kui Pawel Krumschake ema ja tema lapsed. Väärrib tähelepanu, et naised meenutasid kohtu ees kohati üle paarikümne aasta taguseid sündmusi, sest Diderich Moller hukkus ja tema maja hävis 1533. aasta tulekahjus.¹⁶⁰³ Kirjeldatud juhtum näitab naisi kui oluliste teadmiste ja info kandjaid ning vahendajad. Antud juhul andsid nad tunnistusi, mille põhjal langetati tähtsaid omandiülekandeid puudutavaid otsuseid. Kuskil tagakambris, tänaval või turul räägitud jutud, vahetatud informatsioon, mis puudutas perekonda, sugulussuhteid, pärilusliine jms, selle suuline levitamine ja säilitamine kuulus peamiselt just naiste kompetentsi. Ajal, mil igasuguseid isikuandmeid fikseeriti kirjalikult vähe, olid naiste sellekohased teadmised äärmiselt hinnalised. Jutud, kuulujutud, keelepeks – see oli naiste võimalus ja viis kujundada või mõjutada avalikku arvamust.¹⁶⁰⁴ See oli ühtlasi sotsiaalse kontrolli üks vorme, mille objektid ja ohvrid olid paradoksaalsel moel kõige sagedamini naised ise.

Selles seoses väärrib äramärkimist veel üks juhtum Uus-Pärnust aastast 1600. Nimelt andsid siis Margaretha Nortorp, raehärra Reinholt Schröderi lesk, leskproua Klantsche ja Hans Dubberchti abikaasa rae ees tunnistusi üle 60 aasta tagasi surnud raehärra Melcher Bomgardeni ning temast maha jäänud pärijate ja pärandi kohta.¹⁶⁰⁵

Kui kinnisvara pantimisel ja müümisel vajab naine eestkostjat, siis vähemalt oma rõivaste ja ehete üle oli tal enamasti vaba käsutamisoigus.¹⁶⁰⁶ Nii müüsid ja pantisid Uus-Pärnu lesed ja naised oma väärisasju ja rõivaid, et raha saada. 1502. a lunastas *de Elendorppesche* Nikolai kiriku võõrmündreilt välja aastate eest panditud ehted ja nõud – 1 hõbevöö (*j szulverne gorden*), 1 hõberisti (*szulverne cruze*), 1 hõbedast jooginõu (*szulverne drinschale*) ja kuuehelmed (*de rock schalen*). Seda vara oli 150 marga väärtuses.¹⁶⁰⁷ Nimetatud 150 marka seadis ta oma uue abikaasa Kersten Pilli loal elumajale hüpoteegiks. Hermann Spransi lesele *Sprengessche*'le maksis raad 10 marka tema pandiks jäetud helmeste (või nõude?) ja kahe lusika peale (*up ere schalen und ij lepell*).¹⁶⁰⁸ Väidetavalt jäid ehted ja rõivad naise vabasse käsutusse ka pärast mehe surma, sest lesk esindas oma õndsat meest. Ta pidi seda tegema mõistagi hästi ja väärilt ning rõivad ja ehted olid esimesed, mis tema staatusest ja positsioonist kõnelesid. Riia linnaõigus tegi naistele

¹⁶⁰¹ TLA, B. D. 5 I b, l. 52p.

¹⁶⁰² *Tallinna kodanik 1514–1535*.

¹⁶⁰³ PA, lk 282, nr 5.

¹⁶⁰⁴ Vrd Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 53.

¹⁶⁰⁵ EAA, 711, l. 354p.

¹⁶⁰⁶ Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 125.

¹⁶⁰⁷ PA, lk 123–124, nr 11.

¹⁶⁰⁸ PA, lk 292, nr 29.

siiski ehte pärandamisel kitsendusi, nimelt ei saanud abielunaine neid nagu rõivaid vabalt pärandada, vaid ehteid sai jätta ainult seaduslikele pärijatele.¹⁶⁰⁹

Naise ehted (*frewliken gesmide*) kujutasid endast korralikku varandust. Uus-Pärnu ajaloos on need just sel põhjusel lausa saatuslikku osa mänginud. Nimelt viis majaemanda väärisasjade varguse varjamiseks kahe teenijanna saamatult korraldatud tulekahju ühe kõigi aegade suurema põlenguni linnas aastal 1524.¹⁶¹⁰ Varastatud ehted jäid tulest puutumata ning jõudsid oma õige omaniku kätte tagasi. Nii saigi majaperemees Claus Moller 1527. a laenata rae käest 22 marka, jättes panti kaheksa oma naise tanuehte (*huven smide*) tükki, kaaluga 21 loodi 1 kvintiin (u 273 g).¹⁶¹¹ Kui palju ja milliseid ehteid oli Uus-Pärnu naiste valduses, sellele allikad ammendavat vastust ei anna. Tallinna elanike testamentidest, varaloenditest jms on võimalik ammutada piisavalt palju informatsiooni linnaprouade ehte ja väärisasjade kohta,¹⁶¹² seevastu Uus-Pärnust leiab vaid üksikuid teateid. Kõige enam on mainitud tanuehteid, samuti kraesid, mütse, keesid, sõrmuseid, vöösid, aga ka lihtsalt helmeid jms kaunistusi. Need oli kullast ja kullatud, hõbedast ja pärlitest ehted. Uus-Pärnu raehärra Berndt Hessels määras oma kasutõtardele ja lihasele tütrele väärisasjadest igäuhele 6 kaalumarka hõbedat ja ehted, sealhulgas igäuhele ühe kuldse sõrmuse (*gulden boech*).¹⁶¹³ Naised pärandasid oma ehteid ja väärisasju nii tütardele kui ka poegadele. Nii sai Kerstine Holthusen ema käest päranduseks 1000 Riia marka ja ehted, tema mõlemad poolvennad aga kumbki 100 marka ning samuti mõned ehted.¹⁶¹⁴

Lesestumine seadis naise tõsiste probleemide ja otsuste ette. Mõned naised võisid ju tööpoolest kasutada võimalust emantsipatsiooniks, astuda n-õ mehe varjust välja ja asuda ise äri või töökoda juhtima.¹⁶¹⁵ Tõenäoliselt oli Uus-Pärnu leskproua *meyster Cordtsche*¹⁶¹⁶ käsitöölise lesk. Kui otsustada nime järgi, siis võis olla tegu habemeajaja naisega. Nimelt suri 1499. aasta paiku Uus-Pärnus keegi Cordt (Curdt) Besteysen *barbier*.¹⁶¹⁷ Üks võimalus on, et Cordti naine oli nn saunanaine ehk linna ämmaemand. Lesknaine *mester Kordsche* esineb ootuspäraselt juba kirikuraamatus. Tal oli Pühavaimu väravate lähedal Nikolai kirikule kuulunud krunt: platsiga maja (*myt deme rume*), varem elas seal Jacob Pipperkallyten.¹⁶¹⁸ Lesk suutis nähtavasti maja pärast 1513. või 1524. aasta tulekahju uuesti üles ehitada, 1526. a elas ta igatahes puumajas ning maksis raele 4 marka aastas.¹⁶¹⁹ Nende väheste teadete põhjal on raske öelda, kas ta tööpoolest jätkas pärast abikaasa surma mehe “ettevõtet”, kuid vähemasti pidi tal olema mingi arvestatav sissetulek, ühtlasi põhjus, miks teda kutsuti just “meister” *Cordtsche*. Kõigi märkide järgi jätkasid õdedest leskprouad *Klantsche* ja *Klemmroggesche* pärast oma abikaasade surma nende kaubanduslikku tegevust. Mõlemad naised tegelesid linakaubandusega.

¹⁶⁰⁹ QRS lk 182, VII 9 §1: *so war en man vnde en vruwe an escap thosamene sin vnde kindere hebbet, iset dat de vruwe sek wert, so mach se geuen in ereme dotbedde ere schapene cledere, so war dat se wil, sunder smide dat sal bliuen den rechten eruen.*

¹⁶¹⁰ PA, lk 143.

¹⁶¹¹ PA, lk 293, nr 30.

¹⁶¹² Vt nt Inna Põltsam. Eesti ala linnaelanike rõivastus 14. sajandi teisest poolest 16. sajandi keskpaigani. — *Tuna*, 2002, 2, lk 34–37.

¹⁶¹³ PA, lk 206–207, nr 120.

¹⁶¹⁴ PA, lk 241, nr 194.

¹⁶¹⁵ Lyndal Roperi andmetel moodustasid nt Augsburgis, nagu enamikus Saksa linnades, varasel uusajal naiste juhitud majapidamised 10–20% kõigist majapidamistest, vt Lyndal Roper. *Das fromme Haus. Frauen und Moral in der Reformation*. Frankfurt, New York 1999, lk 49. Suhteliselt sarnast olukorda esines ka mujal Euroopas. Henrietta Leyseri andmeil juhtisid näiteks Inglismaal hiliskeskajal kümnet protsenti majapidamistest leskprouad, vt Henrietta Leyser. *Medieval Women*. London 2003, lk 168.

¹⁶¹⁶ Nimi on siin viiteks: Curdt → Cordtsche.

¹⁶¹⁷ *UB, Zweite Abteilung*. Bd. I. Leonid Arbusow, Hg. Riga, Moskau 1900, lk 640–641, nr 842; lk 649, nr 852.

¹⁶¹⁸ PA, lk 126, nr 20.

¹⁶¹⁹ PA, lk 158, nr 13.

Uus-Pärnu protokolliraamatust selgub, et Luder Klanthi lehel olid ärisuhted Lübecki kaupmeestega.¹⁶²⁰ Joachim Klemroggeni lehel oli aga Saardes isegi üks kaubapartner ehk sõber, kes tema jaoks lina kokku ostis.¹⁶²¹

Paraku ei pakkunud igapäevaelu karm reaalsus abikaasa matnud naistele emantsipatsiooniks just parimaid võimalusi. Nimelt pärisid naine ja lapsed koos varaga ka mehe võlad, mis olid sageli märkimisväärsed. Uus-Pärnu linnaraamatute sissekannetes esineb tüüpiline kaebeviis: “sest tema õnnis mees jättis maha suured võlad” (*dath ohr ere zelige man vast grothe schult na gelatenn hefft*).¹⁶²² Õndsas abikaasa jäetud võlgade tõttu kitsikusse sattunud naistest võib tuua mitu näidet. Üks värvikamaid juhtumeid on seotud Margarete Koningkiga. Uus-Pärnu sepa tütar Margarete abiellus kaubaselli Hans Stockfischiga, kui mees suri, jäid lese klaarida abikaasa võlad. 1564 pidi Margareta andma võlanõudjale Conradt Vitingkhoffile oma maja ja õue peale võetud 450-margase (*veerdehalff hundrt*) laenu kohta tunniskirja, mis on Uus-Pärnu linnaraamatusse ümber kirjutatud.¹⁶²³ Teine võlanõudja oli Hans Steen, kelle naise endine mees oli Hans Stockfischile laenanud 500 marka, millelt viimase lesk pidi aastas 30 marka protsente maksma.¹⁶²⁴ Kuid see polnud Margareta jaoks veel kõik. 1564. a suri tema majas elanud Dauith van Hamborch,¹⁶²⁵ *hoveman*, kes nimetas naist oma majapidajannaks (*werdinne*) ning pärandas talle kogu oma vara – sealhulgas mõningad võlad.¹⁶²⁶

Eriti oli just kaupmeeste kinnisvara laenudega koormatud. Mehe sures jäid tema äriasjad pooleli, kuid äri võis juba varemgi olla lootusetus seisus. Suured võlad said kaela näiteks raehärrade Tonnies van Laeri ja Peter Helwichi, samuti Hinrich Lynthemi pärijad.¹⁶²⁷ Kaupmeeste lesed pidid isegi oma kaasavaraks toodud kinnisvara mehe nende abielu jooksul tehtud võlgade lunastamiseks mängu panema.¹⁶²⁸ See norm vastas hansalinna majanduslikele prioriteetidele, võlausaldajate nõudmiste rahuldamine oli esmajärguline, et äritegevus võiks jätkuda.¹⁶²⁹

Mõnikord ei tulnud naisel tasuda mitte otseselt mehe tehtud võlad, vaid võlad, mille puhul õnnis abikaasa oli olnud käendaja. Karksi kumpanilt Johan van Scharenberchilt võetud võla juures oli Ciriacus Coppe käendaja Berndt Hessels. Kui saabus tagasimaksmise aeg, siis tasus Hesselsi lesk nõutud 100 marka.¹⁶³⁰ Naised aga koormasid ka iseseisvalt oma kinnisvara laenudega. Anna Brackel võttis maja ja õue peale Maasilinna foogtilt Heinrich Wulffilt *alias* Lüdinghausenilt (1550–1562) 650 marka võlgu, mille sai osaliselt viljas, osaliselt rahas.¹⁶³¹ Selle võla maksis tagasi aga tema poeg.

Lesestudes jäid naised olukorda, kus tuli otsustada, mida ette võtta, kuidas võlgadest lahti saada ning tagada endale ja lastele seisusekohane äraelamine. Üks kõige tavalisem moodus oli mõistagi uuesti abielluda. Selline praktika oli linnas tavaline, vähemalt ülemkihi puhul. Samas võis uuesti abiellumisel kergesti sattuda hoopis vihma käest räästa alla. Kardetavasti juhtus just nii Hinrich Hamme lesega, kes maksis ära esimesest abikaasast järele jäänud 200-margase võla, mis oli

¹⁶²⁰ EAA, 711, l. 172.

¹⁶²¹ EAA, 711, l. 290.

¹⁶²² PA, lk 213, nr 134.

¹⁶²³ PA, lk 249–250, nr 215.

¹⁶²⁴ PA, lk 250–251, nr 216.

¹⁶²⁵ Koonga abiline auväärt Wolmer Hamborch 1550, vt PA, lk 219, nr 145.

¹⁶²⁶ PA, lk 249, nr 214.

¹⁶²⁷ PA, lk 181, nr 69 jj, lk 213, nr 134, lk 212, nr 130.

¹⁶²⁸ Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 96.

¹⁶²⁹ Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 70. Näiteks Hamburgis oli 1300. aastani naise kaasavara abikaasa ja tema võlausaldajate eest õiguslikult kaitstud. Seevastu juba 14.–15. sajandil kasutati ka naise kaasatoodud vara mehe võlgade katteks, vt Rogge, *Zwischen Moral und Handelsgeist*, lk 69.

¹⁶³⁰ PA, lk 240, nr 190.

¹⁶³¹ PA, lk 236, nr 185.

nende maja peal.¹⁶³² Naine abiellus uuesti Cristoffer Broilliga, kellel oli 1543. aastaks suuri võlgu. Mees müüs samal aastal naise nõusolekul maja ja sinna juurde kuuluva 1800 marga eest, et maksta 900 marga eest võlgu.¹⁶³³

Mitte alati ei parandanud uuesti abiellumine naise ja tema laste elutingimusi. Tornikiivripanija Pawel Gosenichi naine Katrina abiellus pärast esimese mehe surma (vahemikus 1526?–1528) uuesti Peter *kremer*'iga, kes laenas raelt naise kaasatoodud maja peale korduvalt raha.¹⁶³⁴ 1538, kui ka tema teine mees oli surnud, vahetas lesk oma uhke maja Järva foogti maja vastu Riia väravate juures ning sai pealekauba veel 400 marka ja ühe lasti rukist.¹⁶³⁵ 1541, kui tema poeg esimesest abielust, Pawel, sai täiskasvanuks, vahetas ta selle maja Johann van Lynthemini nn vahvärk kaksikmaja vastu Gertrudi kiriku juures. Pool sai pojale, pool temale ja lastele teisest abielust. Vahelt saadud rahaga maksis naine võlgu.¹⁶³⁶

Uuesti abiellumine tähendas igal juhul varajagamist, et uue abikaasa võimaliku halva õnne korral ei läheks loosi lastele kuuluv pärandiosa. Nii laste eestkostjad kui ka raad pidid silmas pidama, et lapsed saaksid igal juhul neile kuuluva vara. Riia õiguse järgi pidi leskmees abielludes pärandi lastega pooleks jaotama, samal ajal kui lesknaine sai uuesti mehele minnes oma omandusse ainult kolmandiku kogu ühisvarast.¹⁶³⁷ Ühe vanema uuestiabiellumise puhul sõlmitud varalahutuslepinguid leidub Uus-Pärnu linnaraamatus mitu.¹⁶³⁸ Uuesti meheleminek oli naisele veel ühel põhjusel riskantne, abielludes tuli nimelt arvestada võimalusega, et talle sünnib lapsi. Sünnitus võis sellel ajal aga kergesti olla naisele traagiliste tagajärgedega. Näiteks Steffen van Aschenberch abiellus leskprouaga, kes suri peatselt pärast nende poja sündi, seega väga tõenäoliselt sünnitusel või lapsevoodis.

Kui polnud tahtmist, võimalust või hädavajadust uuesti abielluda, tuli naistel leida endale teistsugune äraelamisvõimalus. Majapidamine nõudis kulutusi, oli vaja mingit püsivat sissetulekut. Kuidas sellistes olukordades toimiti, selle kohta pakub linnaraamat mitu näidet. Eakatel naistel oli kõige lihtsam ja levinum moodus müüa maja ja kõik sinna juurde kuuluv tingimusel, et võib ise oma elupäevade lõpuni ühte kambrisse elama jääda. Raehärra Lammert Oldendorpi lesk müüs 1525. a kinnisvara Diderich van Holtele 150 marga eest tingimusel, et võib oma elupäevade lõpuni kasutada ja käsutada aeda “kitsal tänaval, kõrgete pajude taga” ning elada kambris (... *szall ere gunnen dy kammernn im hueße dy tyt eres levendes*).¹⁶³⁹ Raehärra Johann Krabbe tegi testamendi ja pärandas kinnisvara Goswin Suselbeckele, kuid tema lesk võis jääda majja elupäevade lõpuni elama.¹⁶⁴⁰ Lesknaine *de Mestorpsche*,¹⁶⁴¹ kes oli oma maja andnud veresugulastele, sest tal endal nähtavasti lapsi ei olnud, sai alates 1546. aastast ulualust Wolmer Raueni juures.¹⁶⁴² Lesk oli Rauenile andnud aia tingimusel, et võib seda oma elupäevade lõpuni oma valduses pidada.¹⁶⁴³ *Mestorpsche* oli lesk ligi paarkümmend aastat, tegu

¹⁶³² PA, lk 165–166, nr 34.

¹⁶³³ PA, lk 193, nr 90.

¹⁶³⁴ PA, lk 156, nr 5.

¹⁶³⁵ PA, lk 156, nr 5.

¹⁶³⁶ PA, lk 189–190, nr 84.

¹⁶³⁷ QRS, lk 170: V, 2; lk 170–171: V, 3.

¹⁶³⁸ Vt PA, lk 181, nr 69, lk 220–221, nr 149 jj.

¹⁶³⁹ PA, lk 160–161, nr 21.

¹⁶⁴⁰ PA, lk 226, nr 161.

¹⁶⁴¹ Pole teada, kes oli naise abikaasa, ühtegi Mestorpi-nimelist isikut Uus-Pärnu allikates ei figureeri. Küll aga elas Vana-Pärnus Hans *Messtorpp*, kes suri 1511 või veidi pärast seda; tema võimalik seos lesknaise Mestorpschega on hüpoteetiline.

¹⁶⁴² PA, lk 162–163, nr 25; lk 204, nr 112.

¹⁶⁴³ PA, lk 204, nr 112.

oli küllaltki jõulise ja jonnaka naisega, kes sattus konflikti Pawel Krumschakega hooviväravate pärast¹⁶⁴⁴ ning viis 1552. a kohtu ette oma majaperemehe, raehärra Wolmer Raueni.¹⁶⁴⁵

Uus-Pärnus leidis ettevõtlikke ja tarmukaid naisi, kes said edukalt iseseisvalt hakkama: said lahti mehe jäetud võlakormast, lunastasid välja oma kinnisvara, ehtasid maju ja kõrvalhooneid ehk arendasid kinnisvara.¹⁶⁴⁶ Sepa Peter Konningki sures (1532.–1543. aasta vahel) jäi tema maja peale 100-margane võlg raele. 1543. a tasus lesk võla, raad sai selle eest sepikoja kogu sisustuse (*gekregenn zelige Peter smdes gantze smede tuch*).¹⁶⁴⁷ Mestorpsche oli lesk 1526. aasta paiku, 1535 tasus raele võla ja sai oma elumaja vabaks.¹⁶⁴⁸ Habemeajaja Cosmus Bantschow' lesk klaaris pärast abikaasa surma Hinrich Kallenberchiga mehe võla ära.¹⁶⁴⁹ Uus-Pärnut laastas 16. sajandi esimesel poolel kolm järjestikust tulekahju. Mitmel juhul nähtub, et lesed olid isegi üksipäini suutelised oma majad uuesti üles ehitama. Raad püüdis neile vastu tulla, alandades krundirenti. Nii laskis lesknaine *dy Cleyßmarckesche* üles ehitada oma Pühavaimu tänaval asunud nurgamaja, mis oli kahes järjestikuses tulekahjus maha põlenud.¹⁶⁵⁰

Leskproua omakäelisele äritegevusele tundub viitavat *dy Schoetbecksche* seatud tingimus oma maja müümisel rätsep Hinrick Gudewilile 1525. Nimelt tahtis ta ise 10 järgnevat aastat kasutada majaalust keldrit.¹⁶⁵¹ Lese majanduslikust tegevusest annab võib-olla tunnistust Uus-Pärnu rae arveraamatu teade, et 1538. a maksti Gruetheri lesele 20 marka telliste või katusekivide eest (*vor tygell*).¹⁶⁵² Naised üritasid ka laenuprotsentidega väikestviisi teenida. Näiteks oli leskproua Mestorpsche korduvalt oma majaperemehele raha laenanud.¹⁶⁵³ Uus-Pärnu raad võttis 1551. a Lorentz Schenkenbergi leselt Magdalenalt 400 marka võlgu. Kuni 1557. aastani, mil see raha tagasi maksti, teenis naine võlalt igal aastal 24 marka protsente.¹⁶⁵⁴ Peale selle on Uus-Pärnust teada ka leskprouadest kõrtsiomanikke. Kõrtsipidamine tõi selle omanikule korralikult sisse. Leskproua Gruethersche ostis endale kõrtsitoa Pühavaimu tänaval.¹⁶⁵⁵ Pärast abikaasa surma jäi Diderich Mestacke lese käsutusse Pikal tänaval asunud vahvärkkõrts.¹⁶⁵⁶

Uus-Pärnus oli mitu vaestemaja ning kindlasti veetis mitu lesknaist seal oma vanaduspõlve, kuigi otseseid kirjalikke teateid selle kohta ei ole säilinud. Linnavalitsus tegeles samuti leskede probleemiga, püüdis aidata neil toime tulla, seda eriti, kui naise abikaasal oli erilisi "teeneid" linna ees. Pastor Engelsmanni surma järel üüris raad 1549. aastast tema lesele Godele Goswin Smollingkilt kirikuõe lähedal asunud kivist elumaja 18 marga eest aastas.¹⁶⁵⁷ Lesk võis majas elada oma elupäevade lõpuni. Mittesaksa jutlustaja Heinrich Bachumi lesk sai mehe surma järel 1567. a kevadel nn armuaasta, s.t võimaluse mittesaksa jutlustaja majas (ametikorteris) elada ja mehe palka saada.¹⁶⁵⁸ Mürsepp Peteri lesk, kelle mees oli rae poolt hinnatud kui truu (*getruwe*) käsitöömeister, elas vaesuse tõttu mõned aastad kodanik Claus

¹⁶⁴⁴ PA, lk 162–163, nr 25.

¹⁶⁴⁵ PA, lk 227, nr 162.

¹⁶⁴⁶ Vt nt PA, lk 157, nr 8; lk 161, nr 22, lk 199, nr 102.

¹⁶⁴⁷ PA, lk 157, nr 8.

¹⁶⁴⁸ PA, lk 162, nr 25.

¹⁶⁴⁹ PA, lk 200, nr 103.

¹⁶⁵⁰ PA, lk 161, nr 22.

¹⁶⁵¹ PA, lk 163, nr 27.

¹⁶⁵² PA, lk 285, nr 9.

¹⁶⁵³ PA, lk 227, nr 162.

¹⁶⁵⁴ PA, lk 224, nr 155.

¹⁶⁵⁵ PA, lk 158, nr 14.

¹⁶⁵⁶ PA, lk 314–315, nr 32.

¹⁶⁵⁷ PA, lk 219, nr 144.

¹⁶⁵⁸ PA, lk 259, nr 238.

Zinte majas ja kostil (*etzliche jaer in kosth gehalten mith eten unde drinken unde temelicher nottruft underholden*), mistõttu Clawes raelt kulude hüvitamist nõudis.¹⁶⁵⁹

Muretu vanaduspõlv tuli kodanikuprouadel endale raha eest osta, seda isegi oma lihaste sugulaste käest, nagu näitab üks naaberlinna Vana-Pärnu juhtum. Nimelt sõlmiti seal 1554. a rae ees huvipakkuv kokkulepe *Dyderyck van Lynththen*'i¹⁶⁶⁰ ja tema ämma vahel.¹⁶⁶¹ Sellega kohustus mees ämma loovutatud rahasumma jms vara eest pidama oma majas niikaua, kuni naine elab, teda emana ülal pidama, kindlustama kosti ja riietega sama hästi, kui ta ise sööb ja joo, varustama voodi, voodiriiete, särkide ja jalatsitega ning ühe teenijatüdrukuga, kes peab vana naist valvama ja hooldama ning ausasti käituma. Teenijale pidi väimees andma toidu ja palga. Kuigi Uus-Pärnust ei ole säilinud samasuguseid lepinguid, tuleb selle kui ühe võimaliku stsenaariumiga igatahes arvestada. Samas näitab selliste kokkulepete sõlmimise vajadus, et vanema põlvkonna enda juurde elama võtmine, seega olukorras, kus kujunes nn suurpere, polnud linnas midagi täiesti loomulikku või enesestmõistetavat.

Kui Uus-Pärnu kaupmehe- ja käsitööliseemandate kohta tuleb allikaist nii mõndagi ilmsiks, siis linna alamkihti kuulunud naistest pole teada peaaegu midagi, sest neil oli vähe põhjust sattuda raeraamatutesse. Siiski on ära mainitud kolm naisteenijat, kes lasid end hõlptulu lootuses ahvatleda kuriteole (1524. ja 1533. a linna süütamine) ning pidid selle eest minema tule-surma.¹⁶⁶² Veel on teateid kahest teenijannast, kellele peremees jättis testamendiga väikese toetuse. Oma teenijat pidas meeles gildivanem Dam van dem Bram.¹⁶⁶³ Karksi vana foogt Melcher van Galen sõlmis enne surma raega kokkuleppe, et tema teenija Hille võib raelt üürida üht maja kirikla lähedal. Hillel oli kaks tüdart, kellele foogt jättis kaasavaraks 300 marka.¹⁶⁶⁴ Aga peale mainitute elasid linnas veel arvukad teenijannad, ammed, lapsehoidjad jms, kellest pole vähimatki teada. Katherine A. Lynch juhib tähelepanu, et Lõuna-Euroopas olid teenijad tavaliselt abielus või lehestunud naised, kes elasid omaenda perekonna juures. Seevastu Põhja-Euroopas oli tavaline naisteenija vallaline naine, kes elas enamasti oma tööandja majas.¹⁶⁶⁵ Pärast Uus-Pärnu raehärra ja kaupmehe Hinrich van Lynthemi (Linteni) surma oli ta muu hulgas võlgu Hans Buckile viimase naise palga (*umme vordenst lon syner frowen halven*).¹⁶⁶⁶ Kuigi midagi täpsemat allikaist ei selgu, on üks tõenäoline võimalus, et Bucki naine teenis Hinrich Lynthemi majapidamises. Kuna Uus-Pärnust pärineb ainult paar teadet teenijate kohta, on raske öelda, mis oli tavaline ja mis harukordne. Igatahes töötas teenijana nii abielus, vallalisi kui ka lastega naisi.

6.5. KOKKUVÕTE

Uus-Pärnu linnaraamatud sisaldavad suhteliselt suure hulga linnaelanike kohta mitmesuguseid isikuandmeid, mille põhjal kujuneb pilt abielust ja perest väikelinnas. Isegi oma puudulikkuses väärivad see informatsioon tähelepanu, sest ühegi teise Eesti ala väikelinna kohta samaväärseid andmeid leida ei ole võimalik. Tõsi küll, peaaesjalikult kajastub Uus-Pärnu allikais linna ülem- ja keskkiht. Olemasoleva informatsiooni põhjal joonistub välja Euroopale põhja pool Alpe tüüpiline pilt, mida iseloomustas suhteliselt kõrge abiellumisiga nii meestel kui ka naistel ning tuumik- või sagedamini laiendatud tuumikpere, milles elas koos kaks põlvkonda ning kuhu kuulusid ka sulased ja teenijad. Abielude viljakuse kohta on iseenesest palju

¹⁶⁵⁹ PA, lk 218, nr 142.

¹⁶⁶⁰ Kas tegu on Uus-Pärnu bürgermeister Johann van Lynthemi pojaga, jääb ebaselgeks.

¹⁶⁶¹ PA, lk 88–89, nr 111.

¹⁶⁶² PA, lk 143, 341.

¹⁶⁶³ PA, lk 178, nr 63.

¹⁶⁶⁴ PA, lk 228, nr 165.

¹⁶⁶⁵ Lynch, *Individuals, Families, and Communities in Europe*, lk 49.

¹⁶⁶⁶ PA, lk 212, nr 130.

teateid, paraku on need aga ebatäielikud. Näiteks puuduvad andmed imiku- ja väikelaste suremusest, kuid nendele osalistele andmetele tuginedes saab väita, et keskmiselt sündis igast abielust 2–3 täisikka jõudnud pärijat. Inimeste keskmise eluea kohta Uus-Pärnus on statistiliste andmete puudumise tõttu raske midagi väita, kuid väärub märkimist, et linnas elas nii mehi kui ka naisi, kes elasid väga vanaks, s.o 75-aastaseks ja rohkem.

Seadusliku abielu kõrval esines Uus-Pärnus ka abieluks vormistamata kooselu. 16. sajandi esimesel poolel elas Uus-Pärnus mitme orduhärja ja katoliku vaimuliku elukaaslasi ja lapsi. Ühiskondlik suhtumine sellistesse kooseludesse, nagu ka nendest sündinud lastesse, oli silmapaistvalt tolerantne ja leebe, seda nii Uus-Pärnus kui ka kogu Liivimaal. Selle üheks põhjuseks oli nähtavasti orduhärjade ja vaimulike kõrge sotsiaalne staatus. Tsölibaadi vande ignoreerimist soosis ja õigustas ka reformatsioon. Samas tõi just reformatsioon kaasa seksuaalmoraalist üleastumiste kriminaliseerimise, kuid Liivimaal muutus see aktuaalseks alles Liivimaa sõja järgsel ajal.

Naiste vastutusel oli peamiselt koduse majapidamise juhtimine ja pere eest hoolitsemine, kuid neil oli oma osa kanda ka Uus-Pärnu majanduselusel. Naised olid hinnatud abitoõjõud suurtes majapidamistes, kus nad teenisid elatist majapidajate, teenijate, ammede või lapsehoidjatena. Niisamuti on teada üksikuid leskprouasid, kes jätkasid oma abikaasa äritegevust või ajasid enda oma. Linnaõiguse järgi oli naine mehe eestkoste all, kusjuures ka leskedele määrati eestkostjad. Kuid asjaolu, et nad vajasid õiguslikult meeste eestkostet, ei teinud neist veel isetuid käsutäitjaid. Nagu näitavad isegi vähesed linnaraamatutest ja mujalt dokumentidest ilmsiks tulnud naiste elulood või eredad seigad nende elust, oskas igaüks omal kombel ära kasutada lõtkusid kehtivates seadustes ja normides ning teostada oma soove ja tahtmisi, hoolimata mis tahes eelarvamustest.

7. PEATÜKK. KIRIKLIKUD OLUD JA USUELU. REFORMATSIOON

Tänapäeva Pärnus ei ole säilinud mitte ühtki keskaegset kirikut, hävinud on nii Uus- kui ka Vana-Pärnu selleaegsed pühakojad. Tegelikult olid Pärnu keskaegsed kirikud, v.a Uus-Pärnu Nikolai kirik, hävinud juba 17. sajandiks. Seepärast pakuvad kõige rohkem informatsiooni Uus-Pärnu keskaegsete kirikute kohta kirjalikud allikad. Säilinud on linna peakiriku, **Nikolai kiriku** 1502/1505 sisse seatud ja 1524. aastani peetud **kirikuraamat**.¹⁶⁶⁷ Sisuliselt oli tegu Nikolai kiriku arveraamatuga. Keskaja kirikul oli arenenud rahamajandus, tema kätte koondusid suured rikkused ja ta toimis omamoodi rahaasutusena, pangana.¹⁶⁶⁸ Kirik andis tagatise vastu laenu, nii moodustavad suure osa Nikolai kiriku raamatu sissekannetest linnakodanike vm isikute võlaasjad või rahalised tehingud kirikuga. Nikolai kiriku ja tema altariatekabelite ülalpidamiseks laekus iga-aastast renti linnas asunud kinnisvaradelt. Ka nendest sissetulekutest annab kirikuraamat ülevaate. Kiriklikest ja usuelulistest asjadest pakub kirikuraamat vaid õige põgusaid teateid, nagu annetustest saadud tulude jagamist käsitlev väljavõte Riia peapiiskop Henning Scharpenbergi 1428. aasta statuudist, ettekirjutised köstri, organisti ja kellameeste töötasude kohta jm. Bürgermeister **Johann van Lynthemi mälestused** annavad põhjaliku ülevaate kiriklikest oludest Uus-Pärnus 1520. aastate keskpaiku – kirikutest, altaritest, kirikuaradest, kirikhärradest ja võõrmündritest.¹⁶⁶⁹ Isegi Uus-Pärnu **pärus- ja märkmeraamat** pakuvad mõningaid väärtuslikke kiriklikku elu puudutavaid teateid. Tähelepanuväärne allikas

¹⁶⁶⁷ PA, lk 121–131.

¹⁶⁶⁸ Vt Hans Hattenauer. *Euroopa õigusajalugu*. Tallinn 2007, lk 356.

¹⁶⁶⁹ PA, lk 139–150.

on rootsi kaplani Martin Aschenause 1618. aastal tehtud inventuuri käigus valminud käsikiri, milles ta loetleb ja kirjeldab Nikolai kirikus leidunud ja tänaseks hävinud hauaplaate.¹⁶⁷⁰

Uus-Pärnu keskaegsete kirikute ajaloost on Heinrich Laakmann kirjutanud 1923. aastal avaldatud sisuka artikli, mis ammendas praktiliselt kogu linna kirikute kohta kirjalikes allikates olemasoleva faktilise materjali.¹⁶⁷¹ Tema 1956. aastal ilmunud uurimus Pärnu ajaloost orduajal lisab uut peamiselt reformatsiooni sündmuste käsitluse.¹⁶⁷² Tänu Aldur Vungile on tänaseks päevaks kirjutatud sisuliselt uus peatükk Pärnu ajalukku – Uus-Pärnu kui palverännakute sihtpunkt.¹⁶⁷³ Oma uurimusse kaasab Aldur Vunk lisaks kirjalikele teadetele arheoloogilise leiuainese.

7.1. KIRIKLIKUD JA KULTUSLIKUD OLUD ENNE REFORMATSIOONISÜNDMUSI

Kirikuid ja kabeleid oli Uus-Pärnus seespool linnamüüri kolm: Nikolai, Gertrudi ja Pühavaimu kirik, ja väljaspool samuti kolm: Maarja-Magdaleena ja Johannese kirik ning Anna kabel. Kloostreid Uus-Pärnus ei olnud. Tõsi küll, 16. sajandi algul oli dominiiklastel¹⁶⁷⁴ ja/või frantsisklastel¹⁶⁷⁵ kange tahtmine Uus-Pärnusse oma konventi rajada, kuid rae ja kodanike vastuseisu tõttu jäi see plaan teostamata. Keskajal kuulus Uus-Pärnu Tartu piiskopi diötseesi, s.o tema vaimuliku võimu alla. Tegelikult oli side Tartu piiskopiga üsna nõrk, ordu kohalolek ja prevaleerimine oli selgelt tuntav ka linna kiriklikus ja kultuslikus elus. Peaaegu ainus osutus Tartu piiskopi suunas on, et sealt käidi Uus-Pärnusse püha õli toomas. Nikolai kiriku raamatu teatel määrati püha õli järele saadetavale mehele tasuks 6 veeringut ja paar saapaid. Lisaks anti talle kaasa kukkur 4 killingiga, mis pidi minema isikule, kes Tartus õli üle annab. Veel sai mees kaks killingit, et osta küünlaid, mida reisil olles öösel püha õli ees põletada.¹⁶⁷⁶

7.1.1. Vaimulikud ja nende teenistus

Linnakogukonna kultuslikku elu juhtisid vaimulikud: kirikhärra, kaplan ja vikaarid. On teadmata, kui palju vaimulikke kokku teenis linnas. Uus-Pärnu kogudusekiriku peavaimulik ehk **kirikhärra** (*kirckher*) oli ordu ametisse seatud Nikolai kiriku preester, kes tavaliselt oli ordu preestervend. Ordupreester ise viibis diplomaatiliste kohustuste vms tõttu harva kohapeal,¹⁶⁷⁷ nii lasus igapäevane teenistus ja hingehoiutöö **kaplanil** (*cappellaen*), keda ordupreester pidas ülal.¹⁶⁷⁸ Enne reformatsiooni teenis Nikolai kirikus kuus **vikaari** (*seß viccarii*).¹⁶⁷⁹ Erinevalt kaplanist ei olnud vikaarid tingimata preestrid, vaimuliku pühitsuseta vikaaridel puudus õigus jagada sakramente. Veel olid kiriku juures ametis mitmesugused kirikuteenrid: köster, oreli-mängija, kellamehed; jumalateenistustel osales ka kooliõpetaja. Teiste Uus-Pärnu kirikute kohta nii konkreetne informatsioon puudub. Pole välistatud, et Nikolai kiriku vikaarid teenisid ka mõnes teises Uus-Pärnu kirikus. Gertrudi kirikus oli enne 1526. aastat Johann Duchel

¹⁶⁷⁰ Kungliga biblioteket, Stockholm: Handskrift Fb9: *Liber Collectaneus*.

¹⁶⁷¹ Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchenwesen*, lk 124–148.

¹⁶⁷² Vt Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*.

¹⁶⁷³ Vunk, *Ristisõjad ja palverännakud Eestis*; Vunk, *Jeesus läks maale kõndimaie*.

¹⁶⁷⁴ PA, lk 305, nr 3.

¹⁶⁷⁵ PA, lk 123, nr 9.

¹⁶⁷⁶ PA, lk 121, nr 3.

¹⁶⁷⁷ Vt Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchenwesen*, lk 124–125. Hausmann, *Beiträge zur Geschichte*, lk 42.

¹⁶⁷⁸ *Dem cappellaen hylt dy kirckher in kosthe*, ... PA, lk 142.

¹⁶⁷⁹ PA, lk 144.

“kirikhärra ja vikaar”.¹⁶⁸⁰ Sellele bürgermeister Lynthem teatele tuginedes väidab Heinrich Laakmann, et tegu oli linna kogudusekiriku peavaimulikuga.¹⁶⁸¹ Tõenäoliselt ei pidanud Lynthem silmas siiski mitte Nikolai kiriku kirikhärrat, vaid Gertrudi kiriku preestrit.

Kirikuraamatu sissekanded, aga rohkem veel bürgermeister Lynthem mälestused, heidavad valgust vaimulike teenistuskohustustele ja sissetulekutele. Nikolai kiriku kirikhärra sai ordult 2 lasti vilja aastas.¹⁶⁸² Tegelikult hingehoiutööga tegelenud kaplan sai Järva foogtilt aastas 14 marka ja Barbara altari sissetulekutest 18 marka.¹⁶⁸³ Ühte vikaari Nikolai kirikus pidas ülal kompanii, makstes talle 10 marka aastas ning võimaldades igapäevase prii õlle gilditoas.¹⁶⁸⁴ Jumalaema kabeli hommikumissa preester sai 14 marka Järva foogtilt ja 12 marka kiriku-vöormündreilt.¹⁶⁸⁵ 200 marga renditulu (s.o 6 marka kummalegi) oli määratud leskproua *Kolthhovesche* õnnistuseks peetava kesknädalase hingemissa (*tho der szelemisse des myddwekes*) tarbeks nii Maarja kabelis kui ka Ewaldi altaril.¹⁶⁸⁶ 1517. aastast läks raehärra Johann Denckerile laenatud sajalt margalt laekuv renditulu laupäevaseks lauldavaks missaks (*to der syngede mysße alle sunnavende*).¹⁶⁸⁷ Püha risti kabelile annetasid Vitingkhoffid platsi preestri maja jaoks ning Pärnu ordukomtuur rajas Musta risti auks 24-margase vikaaria.¹⁶⁸⁸ Püha Ewaldi altaril teenis preester, kes pidas nädalas mõne missa ja sai 6 marka aastas.¹⁶⁸⁹ Püha Anna altarile laekus 12 marka renditulu igateisipäevaseks lauldavaks missaks (*tho der singhenden missen alle dinxth(age)*).¹⁶⁹⁰ Gertrudi kiriku preestri rajas *pater* Tylemannus Ymmenhußen 36-margase vikaaria.¹⁶⁹¹ Pühavaimu kiriku preestri läks 100-margase kapitali renditulu.¹⁶⁹² Jaani kirikus peeti 1–2 missat nädalas, preester, kes seal teenis, sai 6 marka aastas.¹⁶⁹³ Kõrvalaltaritel peetud teenistustel, nagu missadel Püha Risti juures, vigiiliatel, hingemissadel ja *stacie*’del, tehtud annetused läksid samuti osaliselt preestrite jt sissetulekuteks.

Tiina Kala on lähemalt uurinud Tallinna vaimulike sissetulekuid, tema uurimuse tulemused pakuvad head võrdlusmaterjali Uus-Pärnu andmetele. Näiteks sai Tallinnas Niguliste kirikus Nikolause altari juures teeniv vikaar eestseisjatelt 18 marka lihavõteteks, sealsamas Püha risti juures igareedest lauldavat reekviemi pidanud preestri maksti 12 marka aastas.¹⁶⁹⁴ Tallinna rae arveraamatute järgi oli kõige tavalisem vikaaritasu 6 marka aastas.¹⁶⁹⁵ Kuus marka on Uus-Pärnu allikate põhjal kõige tagasihoidlikum, aga samas üks levinumaid vikaaritasusid. Ilmneb, et vaimulikele makstud tasude suurusjärgud olid nii Tallinnas kui ka Uus-Pärnus üsna samad. Vähemalt on selles osas väikese ja suure linna vahelisi erinevusi raske tuvastada. Iseasi on muidugi annetustest laekunud tulud, mida ei ole võimalik hinnata. Tallinna Jaani seegikiriku kirikhärra aastapalgaks fikseeriti 1498. a pool lasti rukist, pool lasti linnaseid, 6 marka rahas ja 6 marka rendisena.¹⁶⁹⁶ Uus-Pärnu kirikhärra kaks lasti vilja aastas polegi selle kõrval oluliselt

¹⁶⁸⁰ PA, lk 142: *Santh Gerdruden cappell, dar ist kirckher und vicarius her Johann Duegell...*

¹⁶⁸¹ Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchenwesen*, lk 125.

¹⁶⁸² PA, lk 145.

¹⁶⁸³ PA, lk 142.

¹⁶⁸⁴ PA, lk 143, 145.

¹⁶⁸⁵ PA, lk 142.

¹⁶⁸⁶ PA, lk 128, nr 23.

¹⁶⁸⁷ PA, lk 128, nr 24.

¹⁶⁸⁸ PA, lk 143, 145.

¹⁶⁸⁹ PA, lk 142.

¹⁶⁹⁰ PA, lk 127, nr 22.

¹⁶⁹¹ PA, lk 142.

¹⁶⁹² PA, lk 123, nr 8.

¹⁶⁹³ PA, lk 142.

¹⁶⁹⁴ Tiina Kala. Vaimulike elatusviisid hiliskeskajses Tallinnas. — *Vana Tallinn XII (XVII)*. Modus vivendi. Tallinn 2002, lk 163.

¹⁶⁹⁵ Kala, *Vaimulike elatusviisid*, lk 163.

¹⁶⁹⁶ Kala, *Vaimulike elatusviisid*, lk 162.

rohkem. Nähtavasti oli annetustest saadud tulu Uus-Pärnu kirikhärrale märkimisväärne sissetulek. Sellele viitab ka bürgermeister Johann van Lynthem (*hadde in unßer stadt nicht groeth tho maenen, bßunder dat offer*).¹⁶⁹⁷ Tegelikult ei kuulunud sugugi mitte kõik kirikus tehtud annetused kirikhärrale, vaid vastavalt Riia peapiiskopi Henning Scharpenbergi statuudile aastast 1428, läks osa annetustest, olenevalt sellest, millal või kus need olid tehtud, kiriku eestseisjatele kiriku ehitus- ja remondirahaks.¹⁶⁹⁸

Kirikuteenrite sissetulekute kohta on samuti üht-teist teada. Nikolai kiriku raamatu järgi sai **köster** võormündritelt igal aastal 10 vakka rukist ja 2 marka. Selle kahe marga eest pidi ta iga päev keskpäeval kella lööma: 9 korda, kui kell oli 12; samuti helistama hommikul Ave Maria kella. **Orelimängijale** maksti aastas 4 marka, 2 lihavõteteks ja 2 mihkclipäevaks. **Kellameestele** maksti kellalöömise eest kolmel päeval jõuluajal 6 killingit, lihavõtete ja nelipühade ajal samapalju, teiste suurte pühade ajal kaks killingit ja apostlite päevadel üks killing.¹⁶⁹⁹

7.1.2. Linna peakirik

Uus-Pärnu suurim ja uhkeim pühakoda oli eeldatavasti 14. sajandi alguskümnendil valminud **Nikolai kirik** (*hovetkerke*). Algselt oli tegu kodakirikuga, mis hiljem basiilikaks ümber ehitati.¹⁷⁰⁰ Dokumentaalselt tõestatavad suuremad ehitustööd käisid kirikus 1420. aastatel.¹⁷⁰¹ 1524. aasta tulekahju järgesest ajast pärinesid kiriku tähtvõlvid nii kesk- kui ka kõrvallöövides. Need ehitas 1528/1529. a üks Tartu meister.¹⁷⁰² Kiriku kooriosas säilisid vanad ristvõlvid, ka kiriku massiivsed ristikujuulise läbilõikega piilarid ja neist kantud teravkaarsed, kesklöövi kõrguse juures madalalt mõjuvad arkaadid olid pärit algsest ehitusest.¹⁷⁰³ Nikolai kirik ei ole tänapäevani säilinud, hoone õhati pärast II maailmasõda. Kahjuks jäi enne pühakojade hävimist kirjutamata selle ehitust ja ajalugu käsitlev põhjalik uurimus. Seda, milline nägi kirik välja oma hiilge- ja uhkuseaegadel, saab põgusate kirjalike teadete põhjal ainult ette kujutada.

Kõige põhjalikuma ülevaate Nikolai kirikust annavad bürgermeister Johann van Lynthem'i mälestused. Tema teadetel oli vahetult reformatsiooniaegsel ajal kirikus peale peaaltari (*oberste altaer*) veel kümme kõrvalaltarit: Püha risti ja Jumalaema altar, 11 000 neitsi altar, samuti Püha Anna, Püha Erasmuse, Püha Eliguse, Püha Ewaldi, Püha Barbara, Püha apostel Jaakobuse ning kompanii Jumalaemale pühitsetud altar.¹⁷⁰⁴ Võrreldes Tallinna kirikutega ei olnud Nikolai kiriku kõrvalaltarite arv midagi erakordset, pigem küllaltki tagasihoidlik. Tiina Kala andmetel oli 1520. aastatel Niguliste kirikus u 31, Oleviste kirikus u 31 ja Pühavaimu kirikus u 17 kõrvalaltarit või kabelit.¹⁷⁰⁵ Keskajal ei püsinud kiriku kõrvalaltarite arv ajas muutumatuna. See kehtib ka Nikolai kiriku kohta. Nimelt on Uus-Pärnu kirikute ja altarite kohta andmeid n-ö kolmest seisust: 1491. aastal koostatud Hans Slythere testament heidab valgust Uus-Pärnu kiriklikele oludele 15. sajandi lõpul,¹⁷⁰⁶ Nikolai kiriku raamat 16. sajandi algul ning bürgermeister Johann

¹⁶⁹⁷ PA, lk 144.

¹⁶⁹⁸ Vt PA, lk 121–122, nr 4.

¹⁶⁹⁹ PA, lk 121, nr 3.

¹⁷⁰⁰ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 56.

¹⁷⁰¹ TLA, B. D. 5 I b, l. 6.

¹⁷⁰² 1524. aasta tulekahju järgsete ehitustööde kohta vt ptk 5.3.2.

¹⁷⁰³ Parek, *Pärnu sajandeis*, lk 13.

¹⁷⁰⁴ PA, lk 144.

¹⁷⁰⁵ Tiina Kala. Tallinna raad ja katoliku kirik reformatsiooni algaastail. — *Muinasaja loojangust omariikluse läveni*. Koost Andres Andresen. Tartu 2001, lk 156–159.

¹⁷⁰⁶ *Revaler Regesten III*, nr 51. Testamendis on tehtud annetusi Nikolai kiriku Ewaldi, kompanii ja Jumalaema altarile, Püha Ristile, Barbara ja Jaakobuse altarile, Katarina ja Margareta ehk hommikumissa altarile; Püha Ihu gildile vigiiliateks ja hingemissadeks; Püha Ihule Nikolai kirikus; Püha Jüri kirikule;

van Lynthem'i mälestused vahetult pildirüüste eelsel ja järgsel ajal. Nende andmete põhjal ilmneb, et 16. sajandi alguseks olid Nikolai kirikust kadunud Katarina ja Margareta altariid. Samas mainib Lynthem Eligiuse ja 11 000 neitsi altarit, mida pole nimetatud ei Slythere testamendis ega 16. sajandi alguse kirikuraamatu sissekannetes. Huvitaval kombel ei maini Lynthem aga sõnagagi nimetatud kahe altari sissetulekuid. Erasmuse altarit mainib samuti ainult Lynthem oma mälestustes, kuid teatab ka selle 36-margasest sissetulekust aastas.¹⁷⁰⁷ Páris selge ei ole, millega on tegu kirikuraamatus ja 1491. a testamendis mainitud Püha Ihu (*resp.* Nikolai kiriku Püha Ihu) puhul. Tõenäoliselt oli mõeldud religioosset gildi, kuid milline altar sellele kuulus, on ebaselge.

Nikolai kiriku kõige tähtsam reliikvia oli **Must rist**, mille auks oli pühitsetud ilmselt kiriku põhjaküljel asunud altariga **kabel** (*Hellygen Cruces cappell*). Kabeli täpsem asukoht on siiski ebaselge. Kaur Alttoa pakub, et Neitsi Maarjale ja Pühale ristile pühitsetud kabelid flankeerisid külglöövide pikendusena kesklööviga liitunud torni-võlvikut.¹⁷⁰⁸ See jälle ei sobi pärusraamatu teatega, mille järgi paiknesid piki Püha risti kabelit kolm kivimaja (*dry steynhueßer langes des Hyelligen Cruceß cappelle*), neist kõige ülemine oli kõige kooripoolsem.¹⁷⁰⁹ Heinrich Laakmann märgib, et välisel vaatlusel ei viita kiriku põhjaküljel midagi kunagise kabeli asukohale (teisiti olid lood kiriku lõunaküljel), seega ei saanud Musta risti kabeli näol olla tegu kirikule tehtud juurde-ehitisega, vaid kabel pidi paiknema pikihoones, selle külglöövis.¹⁷¹⁰ Esimest korda on Risti kabelit kirjalikes allikates mainitud 1412. aastal Harju vasalli Johann *de Lechtes*'i testamendis, millega annetati ristile 100-margane rendikapital valgustuseks ja hingemis-sadeks.¹⁷¹¹ Nagu kirjutab bürgermeister Lynthem, asus risti kabelis altar ja must puust rist (*eyn swart holten kruecz*), mille juurde tuli palju inimesi, tuues kaasa annetusi. Musta risti ees põles päeval kaks vahaküünalt ja öösel üks.¹⁷¹² Aldur Vunk on tulnud välja hüpoteesiga, et selle Musta risti puhul on tegu Vana-Pärnu piiskopliku toomkiriku maha-põlemisel aastal 1263 imeliselt terveks jäänud altariristiga.¹⁷¹³ Hüpotees on õhkõrn, kuid teatavat toetust pakub asjaolu, et ka Nikolai kiriku ristimiskivi puhul peetakse võimalikuks selle pärinemist just üle jõe asunud hävinud toomkirikust.¹⁷¹⁴

Pühale mustale ristile tehtud annetused ja sellele kuulunud vara kõnelevad tema tähtsusest. Tallinna piiskop Nicolaus Roddendorp (†1509), kes oli ilmselt 1455. a surnud Uus-Pärnu samanimelise bürgermeisteri poeg, annetas oma testamendiga Mustale ristile ühe laevanaela vaha.¹⁷¹⁵ Vitingkhoffide suguvõsa (*menne de Vyttyynckhou^oe*) annetas kabelile ühe krundi kirikaia nn tõkendi juures (*negest dem roster*).¹⁷¹⁶ Pärnu ordukomtuur Cordt Vitingkhoff rajas Musta risti juurde 24-margase rendituluga sihtkapitali. Bürgermeister Lynthem'i mälestuste järgi oli Risti kabelis rikkalikult väärisasju ja annetusi: üks hõbedast (okas)kroon (*sulvern kroene; dy kroen vom hoevede*), mõned palvehelmed jms väärisesemed, kokku 12 kaalumarka. Vanas kirstus altari ees oli väärisasju 2,5 kaalumarka ja 1,5 loodi.¹⁷¹⁷ Väärisasju oli 1525. aasta seisuga palju, aga siiski mitte nii palju kui Jumalaema kabelis. Püha risti kapis (*schaep*) leidunud 70 Riia

Gertrudi kirikule ja seal Widenhouede' altariil teenivale preestriile (vt originaal TLA, f. 230, n. 1, s. B. N. 1: Testamente, nr 39.) Mõistagi ei kajastu selles testamendis kõik Uus-Pärnu kirikud ja nende altariid.
¹⁷⁰⁷ PA, lk 142.

¹⁷⁰⁸ *Eesti arhitektuur* 2, lk 101.

¹⁷⁰⁹ PA, lk 174, nr 52: *Doch dath obersche steynhueß negeste deme choer.*

¹⁷¹⁰ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 192.

¹⁷¹¹ *Est- und Livländische Brieflade. Eine sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands.* F. G. v. Bunge, R. v. Toll, Hg. Bd I. Reval 1856, nr 111.

¹⁷¹² PA, lk 144. 1491. aasta testamendis tehti annetus Püha risti igapäevaseks e alaliseks valgustuseks, *Revaler Regesten III*, nr 51.

¹⁷¹³ Vunk, *Jeesus läks maale kõndimaie*, lk 361–363.

¹⁷¹⁴ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 56.

¹⁷¹⁵ PA, lk 126, nr 18. 1511 müüdi see 85 marga eest Tallinna kaupmehele Kort Kardenallile.

¹⁷¹⁶ PA, lk 124, nr 12.

¹⁷¹⁷ PA, lk 339, 147.

marka maksis raad juba 1524. aastal välja puu- ja müürseppadele töötasuks.¹⁷¹⁸ 30. märtsil 1525 avati kabelis Püha risti ees posti (*de stock*) otsas asunud korjanduskarp, mida polnud mitu aastat avatud ning millest leiti 150 marka 6 veeringut ja 3 killingit.¹⁷¹⁹ See raha viidi 1525. a hoiule vaekotta ühte kirstu.

Linnakodanikele tundub Musta risti kabelist ehk lähedasemgi olnud **Jumalaema kabel** (*Unser Lieben Frawen cappell*), kus põles päeval ja öösel üks küünal altarile üles seatud Jumalaema puuskulptuuri ees (*vor dem holten bilde*).¹⁷²⁰ Küünalde ostmiseks läks linna vaekojast lina kaalumise eest laenuks raha.¹⁷²¹ 200 margalt laekus renditulu missade pidamiseks. Seoses kirikuvarade sekulariseerimisega 1525. aastal, võeti Jumalaema kabelis arvele ühes kastis asunud kullatud ja mittekullatud väärisasju kokku 22,5 kaalumarka hõbedat; krõllides¹⁷²² (*krallen*), suurtes ja väikestes – 7 kaalumarka; kuld- ja hõberahasid 200 Riia marga väärtuses. Ka seal ei olnud mitu aastat loendust tehtud.¹⁷²³ Maarja kabeli tähtsusest linnakodanike jaoks annab tunnistust seegi, et kabeli võõrmünder oli üks bürgermeistritest isiklikult. 16. sajandi algul oli selleks Nicolaus Berger, temalt võttis ameti üle Lammert Kallenberch.¹⁷²⁴

Kaupmeeste **kompanii altar** (*companyen altar*) oli samuti pühitsetud Jumalaemale ning asus kiriku peauksest sisse tulles paremat kätt (*als man in dy grote kirchdoer gheyt up dy fordere handt*).¹⁷²⁵ Altari ees põles iga päev vahaküünal. **Püha Barbara** altar asus jutlusetooli vastas, kiriklasse viiva ukse vastas.¹⁷²⁶ See oli Nikolai kiriku üks kõige enam doteeritud altariitest. Altarile kuulus linnas 11 kinnisvara, millelt laekus aastas 27 marka.¹⁷²⁷ Altaril teenis kaplan *resp.* kirikhärrat esindav ja asendav preester. Kooriruumi ees (*vor dem chore*) asus **Püha Anna** altar.¹⁷²⁸ Selle heaks olid asutatud 200- ja 500-margased rendikapitalid, mida haldas kohalik ordukomtuur.¹⁷²⁹ Apostel **Jaakobuse** altarile laekus tulu 11 majalt, kokku 33 marka rendiraha aastas.¹⁷³⁰ **Ewaldi** altari kinnisvaralt laekunud renditulu oli kirikuraamatu järgi 12 marka, lisaks veel 6 marka laenuprotsendina.¹⁷³¹ **Erasmuse** altarile kuulus 600-margane rendikapital, raha oli laenatud Peter Uxkullile ning maksti linnale tagasi 1551.¹⁷³²

Nikolai kirikut ümbritses kirikuõu, eeskätt põhjaküljel, kus sissepääsu ees oli *roster* ehk tõkendi, et sead jm pudulohused ei pääseks kiriku õuele. Linnatänavatel vabalt ringi jooksvad koduloomad oli tõepoolest tõsine probleem, sest nende julgus ja jultumus oli suur. Uus-Pärnu rae protokolliraamatus kirjeldatakse juhtumit, kuidas võõrad sead tungisid isegi ühe raehärra tagakambrisse ning varastasid seal lausa leiva lauvalt.¹⁷³³ Nikolai kiriku vastas oli **kirikla** ja selle hoov.¹⁷³⁴ Seal samas asus vähemalt enne reformatsiooni köstri elamu (*koesterye*).¹⁷³⁵ 1543. aastal ehitati kirikla

¹⁷¹⁸ PA, lk 146.

¹⁷¹⁹ PA, lk 146, 338. Ehk võis tegu olla nn korjanduspakuga?

¹⁷²⁰ PA, lk 144.

¹⁷²¹ Vähemalt tundub bürgermeistri teate: “*Dath vlaß van der waege plach man vormals tho gebenn to beluchtinge Unßer Lyeben Ffrawen cappelle*” selline tõlgendamine kõige tõepärasem, vt PA, lk 140.

¹⁷²² Richard Hausmann pakub, et tegu võib olla 50 korallist roosikrantsiga.

¹⁷²³ PA, lk 146.

¹⁷²⁴ Vt PA, lk 339.

¹⁷²⁵ PA, lk 144.

¹⁷²⁶ PA, lk 179, nr 63; vrd PA, lk 306, nr 5.

¹⁷²⁷ PA, lk 129, nr 26.

¹⁷²⁸ PA, lk 127, nr 22.

¹⁷²⁹ PA, lk 184, nr 76.

¹⁷³⁰ PA, lk 128–129, nr 25. Tegelikult kuulus altarile veel ka üks krunt, kuid selle kohta pole märgitud, kui palju see sisse tõi.

¹⁷³¹ PA, lk 129–130, nr 129.

¹⁷³² PA, lk 142. 1506–1520 teenis altaril vikaarina Johan Lelow, kes on tuntud kui “Kullamaa palvete” autor.

¹⁷³³ EAA, 711, l. 349.

¹⁷³⁴ PA, lk 330, nr 73.

¹⁷³⁵ PA, lk 225, nr 159. 1551 mainitakse linnaraamatus paltsi, kus varem asus köstri elamu. Millal see elamu hävis, on teadmata.

juurde ka kivist saun.¹⁷³⁶ Linna **koolimaja** asus 1543. a Nikolai kiriku koori taga.¹⁷³⁷ Seal paiknes see küllap varemgi, sest kool oli tavaliselt kirikuga tihedalt seotud. Jumalateenistustel kaasategemine oli kooliõpetaja oluline kohustus ning tõi talle ka üksjagu sisse.¹⁷³⁸

7.1.2.1. Nikolai kiriku inventar

Nikolai kiriku **sisustuse** hulka kuulus keskajal 13. sajandi kolmandast või neljandast veerandist pärinenud paest **ristimiskivi**, see oli massiivne 12-tahuline merekarbikujuline vaagen algupärasel jalal. Ristimiskivi läbimõõt oli u 115 cm. Stiililiselt kuulus see Ojamaa nn orvandikupa tüüpi ning nähtavasti oligi sealsete meistrite töö.¹⁷³⁹ Keskaja kirikus paiknes ristimiskivi tavaliselt kiriku lääne- või ka lõunaukse kõrval. Elsbet Pareki teateil säilitati Nikolai kirikus seda tornialuses eesruumis.¹⁷⁴⁰ Pärnus järelikult ei paigutatud ristimiskivi ümber altari lähedale, nagu reformitud kirikus sageli tehti.¹⁷⁴¹ Hiljemalt 16. sajandi algul oli Nikolai kirikus **orel** (*orgelwerck*). 1546. a hangiti lahkete annetajate kaasabil juba uus orel.¹⁷⁴²

Tähelepanuväärsed, väärtuslikud kunsti- ja ajaloomälestusmärgid olid Nikolai kirikus leidunud **hauaplaadid**. Pühakotta oli maetud nii tähtsaid linnakodanikke, ordumehi kui ka ümberkaudseid aadlikke. Hauaplaatidest kõige vanem pärines 14. sajandi alguskümnenditest ning selle järgi on ka Nikolai kiriku vanust dateeritud.¹⁷⁴³ 20. sajandi algul oli osa sajanditevanustest hauaplaatidest varjul nende peale ehitatud laudpõranda all. Kahjuks hävisid kõik väärtuslikud mälestised pärast II maailmasõda toimunud kiriku õhku-laskmisel. Nikolai kiriku hävitamine polnud ainult ühe hoone kadu, sellega kaotas linn ka tähtsa sideme oma minevikuga.

Nikolai kiriku hauaplaatidest on säilinud ainult kirjalikud mälestised. Üks selline pärineb Eduard Philipp Körberi käsikirjast, kuhu ta on hea käega üles joonistanud Berndt van Hoeuelli hauaplaadi aastast 1566. Sellised *all'antica* vormis “paradiisi väraval” kujutatud lahkunutega hauaplaadid levisid 16. sajandi keskel Eesti alal üsna laialt ning neid tellisid reeglina aadlikud. Viimaseid kujutati alati täisturvises, relvadega ja kiivriga, s.t rüütlina. Selle traditsiooni juured ulatusid 12.–13. sajandi Prantsusmaale.¹⁷⁴⁴ Berndt van Hoeuelli kivil oli portaali ümber gooti minuskliites kiri ja nurkades evangelistide märgid. Hauakivi on huvitav seepoolest, et jättis mulje, nagu olnuks see kavandatud püstiasendisse: rüütel portaalil ei lamanud, vaid astus, keha kergelt pöördes.¹⁷⁴⁵ Hauaplaatide ülesjoonistusi leidub ka Johann Christoph Brotze *Estonica* kogus.¹⁷⁴⁶ 1618. aastal joonistas Martin Aschenaus kohati üles ning kirjeldas Nikolai kiriku hauaplaatidel leidunud peremärke ja vappe. Tema loetelus leidub kokku 26 aadlike, raehärrade ja vaimulike hauaplaatide kirjeldust.¹⁷⁴⁷

¹⁷³⁶ PA, lk 287, nr 13.

¹⁷³⁷ PA, lk 329, nr 71.

¹⁷³⁸ PA, lk 143.

¹⁷³⁹ Armin Tuulse. *Mittelalterliche Taufsteine in Estland. — Apophoreta Tartuensia*. Stockholm 1949, lk 156. Vrd Üprus, *Raidkivikunst Eestis*, lk 11.

¹⁷⁴⁰ Parek, *Pärnu sajandeis*, lk 13.

¹⁷⁴¹ Vt Üprus, *Raidkivikunst Eestis*, lk 10.

¹⁷⁴² PA, lk 288, nr 16.

¹⁷⁴³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 56.

¹⁷⁴⁴ Krista Kodres, Pia Ehasalu, Jüri Kuuskemaa. *Memoriaalkunst. — Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Koost Krista Kodres. Tallinn 2005, lk 386.

¹⁷⁴⁵ Kodres, Ehasalu, Kuuskemaa, *Memoriaalkunst*, lk 386.

¹⁷⁴⁶ Vt nende kohta lähemalt Brotze, *Estonica*, lk 107–135.

¹⁷⁴⁷ Kungliga biblioteket, *Liber Collectaneus*.

Keskaja kirikus ei olnud koguduse tarvis pinke, need ilmusid alles pärast usupuhastust.¹⁷⁴⁸ Luteri kiriku liturgia nõudis eelkõige kuulamist ning ühist palvetamist ja laulmist, seepärast vajati pinke kõigi koguduseliikmete jaoks. Enne seda olid pingid vaid koguduse kõige väärikamate ja varakamate liikmete jaoks, nagu raehärrad, aadlikud jt. Ilmselt tuli õigus pingi ehitamiseks kiriku käest vastava tasu eest lunastada. Hiljemalt 16. sajandi algul olid ka Uus-Pärnu Nikolai kirikus mõnedel kodanikel oma **pingid** (*gestolthe; banck*). Kokku on teateid viiest pingist: kahest kabelis ja kolmest kirikus. Kirikupingid kuulusid Uus-Pärnus elumaja juurde, s.t kodanik omandas need koos majaga. Näiteks sai Johann van Acken koos raehärra Tonnies van Laeri muu pärandiga endale poole pingist Nikolai kirikus **jutulusetooli** lähedal (*dy helffte des stoelß inne der kircken negst deme predickstoell*).¹⁷⁴⁹ Pink kirikus käis kaasas ka Kersten Pilli majaga.¹⁷⁵⁰ Bürgermeister Nicolaus Barenfeldti maja juurde kuulus pikk pink Püha Risti kabeli vastas (*jegen der Hilligen Crutzes cappellen aver*), varem oli see tema naise onu, gildivanem Dam van dem Brami valduses.¹⁷⁵¹ Sama pinki lokaliseeriti ka Barbara altari juurde jutlusetooli vastu (*by sanct Barbaren alter jegen den predichstoll*), otse vastu kiriklasse viivat ust.¹⁷⁵² 1548. a seda pinki pikendati.¹⁷⁵³ Karksi vana foogti Melcher van Galeni elukaaslasele Margareta van der Bergele oli kabelis (Püha risti? Jumalaema?) vasakut kätt viimane pink, “kui kabelisse sisse tulla” (*in der cappellen, de echterste im orde, wan men in geith thor luchtern handt*).¹⁷⁵⁴ Seevastu 1543. aasta pärusraamatu järgi asus pink kabelis paremat kätt, kui sisse tulla.¹⁷⁵⁵ Karksi vana foogti veresugulane Herman van Hoeuell omandas 1547 elumaja, mille juurde kuulus eelviimane pink kabelis, vasakut kätt kui sisse tulla (*in der capelle, de negest der ectersten, wan men in geith, thor luchternn handt*). Tõenäoliselt oli Nikolai kirikus ka raehärradel oma pink, kuigi esimesed kirjalikud teated sellest pärinevad alles 16. sajandi lõpust. Nimelt võeti abielurikkumise pärast raehärra Rotkerth Wegkmannilt õigus jumalateenistustel rae pingis istuda.¹⁷⁵⁶ Saksa linnades ilmusid raepingid kirikusse juba 14.–15. sajandil,¹⁷⁵⁷ väljendades muu hulgas linna eliidi soovi end ülejäänud kogukonnast esile tõsta. Tallinnast pärineb 1491. aastast esimene teade raepingi olemasolust Niguliste kiriku kooris.¹⁷⁵⁸ Narvas on rae pinki kirikus mainitud juba aastal 1445.¹⁷⁵⁹ Tõenäoliselt olid need nn nimelised pingid ka meisterlikult valmistatud, otsalauad kaunistatud nikerdustega, väärid maalingutega vms. Kuidas need pingid võisid välja näha, sellest annavad ettekujutuse aastast 1513 Tallinna Pühavaimu kiriku kooris säilinud Wrangelide perekonna pingi otsalauad.¹⁷⁶⁰ 16. sajandi jooksul said paljud evangeelsed kirikud omale kogudusepingid. Tähelepanuväärselt vara kogu Põhja-Euroopa kontekstis, s.o 1556–1557, valmis Tallinna Niguliste kiriku kogudusepingistik: kirikusse valmistati raehärrade, samuti meeste- ja naistepingid.¹⁷⁶¹ Tõenäoliselt oli 16. sajandi viimasel kümnendil kogudusepingistik (*stoldte*) ka Uus-Pärnu Nikolai kirikus.¹⁷⁶²

¹⁷⁴⁸ Krista Kodres, Pia Ehasalu. Kirikuisustus. — *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Koost Krista Kodres. Tallinn 2005, lk 344, 366.

¹⁷⁴⁹ PA, lk 185, nr 77.

¹⁷⁵⁰ PA, lk 166, nr 34.

¹⁷⁵¹ PA, lk 178, nr 63.

¹⁷⁵² PA, lk 179, nr 63: *recht jegenn der karc kenn doernn aver, de na wedeme geidt*; vrd PA, lk 306, nr 5.

¹⁷⁵³ PA, lk 306, nr 5: *mach men vorlengen lathenn na deme volhewarth des altars*.

¹⁷⁵⁴ PA, lk 181, nr 85.

¹⁷⁵⁵ PA, lk 313, nr 29: *de echterste bancke in der capellen thor rechter handt als men in geith*.

¹⁷⁵⁶ EAA, 711, l. 263p: *Es solte sich aber der Wechmahn des radtsuels inn der kirchen; so wol seiner stelle alhie inn der radtsstuben endhaldtenn*.

¹⁷⁵⁷ Vt Poeck, *Zahl, Tag und Stuhl*, lk 225–228.

¹⁷⁵⁸ Kodres, Ehasalu, *Kirikuisustus*, lk 366.

¹⁷⁵⁹ UB X, lk 125, nr 188: ... *unse borgermester sede ime stole in der kerken* ...

¹⁷⁶⁰ Kodres, Ehasalu, *Kirikuisustus*, lk 366.

¹⁷⁶¹ Kodres, Ehasalu, *Kirikuisustus*, lk 367.

¹⁷⁶² Vt EAA, 711, l. 207p.

Hiliskeskajal loeti Euroopa kirikutes pühakirja ette ambost ehk lugemispuldist, mis paiknes kas letneri küljes või seisis koori lähedal põrandal. Uus-Pärnu 16. sajandi esimese poole allikates kasutatakse läbivalt terminit **jutulusetool** (*predickstoell*). Evangeelse kiriku orienteerumine “sõnale” nõudis selle kuulutamise koha selget fikseerimist. Kantsel, kust loeti ette Piiblit, katekismust ja peeti jutlusi, tõsteti reformitud kiriku interjööri erilisel esile.¹⁷⁶³ Eestist on esimestest uut ideoloogiat kandvatest kantslitest teateid 16. sajandi teisest poolest. Uus-Pärnu rae protokolliraamatus mainitakse kantslit (*cantzell*) esimest korda 1588. aastal.¹⁷⁶⁴

Katoliku jumalateenistuse hiilgus ja toredus nõudis läbiviimiseks mitmesugust püha inventari: monstrantse, relikviaare, armulauakarikaid ja -kanne, pateene, tsibooriume jms.¹⁷⁶⁵ Uus-Pärnu linnaraamatud sisaldavad küllalt palju andmeid Nikolai kiriku **kirikuriistade**, peaasjalikult **kirikuhõbeda** kohta. Seoses kirikuvarade sekulariseerimisega kogusid kiriku vöörmüandrid ühte kirstu kokku väärtuslikumad kirikuriistad, nagu suure kauni monstrantsi, ühe väikese monstrantsi, tsibooriumi, vana kullatud õlitoosi, kullatud risti, 24 kullatud karikat kogu kiriku peale kokku, hõbedast viirukisuitsuti (*wirokvath*), kolm hõberisti, ühe hõbekarika, kaks rasket karikat(?) (*twe schwer unnde ein sulvernn kelck*),¹⁷⁶⁶ 4 pateeni.¹⁷⁶⁷ Enne reformatsiooni langes kirik ka kirikuvarguse ohvriks, nii oli osa kirikuhõbedat reformatsiooni ajaks juba kaotsi läinud. Nimelt 15. sajandi lõpul pani üks preislane toime kirikuvarguse Uus-Pärnus.¹⁷⁶⁸ Heinrich Laakmann tõlgendab seda tegu kui kirikukriitikat.¹⁷⁶⁹

Pole teada midagi Uus-Pärnu teiste pühakodade **kelladest** (*klockke*). Et Nikolai kiriku suured tornikellad polnud päris ainsad, sellele viitab rae arveraamatu 1529. aasta sissekanne. Selle järgi oli ühele Tallinna meistrile antud 7 leisikat (u 58 kg) vaske, et too valaks väikese kella ühte kabelisse (*eynn kleyne kelock in eyne cappelle*).¹⁷⁷⁰ 1513. aasta suure tulekahju ajal põles Nikolai kirik nii tugevalt, et mõlemad tornid langesid sisse. Need ehitati peagi uuesti üles, seejuures sai suur torn u 43 meetrit kõrge, kooripealne torn aga umbes poole madalam, s.o 22-meetrine. Tornid kaeti plekiga ning üles pandi ka kokku 36 laevanaela (u 5868 kg) kaalunud kellad.¹⁷⁷¹ Suur torn sai nii kirikukella(d) kui ka ajanäitaja (*szeygher klockke*) ning kooripealne väike torn Ave Maria kella – nagu oli olnud enne tulekahju.¹⁷⁷² 1524. aasta tulekahjus hävisid Nikolai kirik ja selle kellad uuesti. Bürgermeister Lynthemis ülestähenduste järgi koguti pärast 1524. aasta tulekahju hoolega kokku kelladest järele jäänud metall, pandi see tünnidesse ja saadeti uute kellade valamiseks Riiga. 1529, kui ehitati valmis suur kirikutorn, pani meister Janos sinna üles kaks Riist saadud kella: kiriku- ja seieritega kella.¹⁷⁷³

Kellahelin oli keskajal midagi enam kui lihtsalt akustiline signaal, see saatis inimest läbi kogu elu. Siselinlikus kommunikatsioonis oli kelladel kui massimeediumil täita eriline roll, kellad kutsusid mitmesugustele talitustele, hoiatasid hädaohu eest, tervitasid külalisi, saatsid inimest viimsele teekonnale.¹⁷⁷⁴ Kellad olid akustilised ajanäitajad, nende helin jaotas päeva, märkides ära hommikuse äratuse, keskpäevase ja vespriäegse söögipausi ning kuulutades öörahu

¹⁷⁶³ Kodres, Ehasalu, *Kirikusisustus*, lk 344.

¹⁷⁶⁴ EAA, 711, l. 35: ... *zu mhermalen ghar spottisch auf cantzell in beiwesende vieler frembden hette gedacht...* ; l. 35p: ...*vnd dergleichen sachen auff der cantzell zu repetieren oder zuvermelden.*

¹⁷⁶⁵ Kaalu Kirme. Kirikuhõbe. — *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Koost Krista Kodres. Tallinn 2005, lk 416.

¹⁷⁶⁶ PA, lk 339, vrd lk 147.

¹⁷⁶⁷ PA, lk 294, nr 34. Pateen e leivik, millelt ulatati oblaate armulaua sakramendi ajal.

¹⁷⁶⁸ *Quellen zur Geschichte des Untergangs III*, lk 44, 305.

¹⁷⁶⁹ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 126.

¹⁷⁷⁰ PA, lk 280, nr 1.

¹⁷⁷¹ PA, lk 139.

¹⁷⁷² PA, lk 127, nr 21.

¹⁷⁷³ PA, lk 279–280, nr 1.

¹⁷⁷⁴ Münch, *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*, lk 159.

saabumist.¹⁷⁷⁵ Uus-Pärnus tähendasid Nikolai kiriku suure kella üheksa lööki keskpäeva kättejõudmist, aga Ave-Maria kella helistas köster hommikul, kui ta kiriku sulges (*vorsluth*).¹⁷⁷⁶ Varauusajal ajamõõtmine ilma kellata siiski enam ei rahuldanud ning keskaja ebatäpne aeg, liturgiaga seotud sakraalne aeg asendus sekulariseeritud, täpselt mõõdetava ajaga.¹⁷⁷⁷ Hiljemalt 16. sajandi algul said Uus-Pärnuski nii kirik kui ka raekoda endale seieritega ajanäitaja. Rae dokumentatsioonis leidub juba viiteid küllaltki täpsele ajamõõtmisele. 1513. aastal puhkes tulekahju kella 10 ja 12 vahel ning linn põles maha vähem kui kahe tunniga.¹⁷⁷⁸ 1524. aastal puhkes tulekahju kell kolm varahommikul (*des zeygers iij uren*);¹⁷⁷⁹ 1533. aastal algas hävitav põleng hommikul kell kaheksa (*op den morgenn tho viij*).¹⁷⁸⁰

Kuid kellahelin väljendas ja kinnitas omalt poolt keskaja ühiskonnale iseloomulikku suurt sotsiaalset ebavõrdsust. Näiteks sõltus kadunukese positsioonist ja varakusest, kui palju talle matustel või mälestusteenistusel kelli kaasa helistati. See oli lahkunule veel viimane võimalus (et mitte öelda kohustus) oma mõjukust ja prestiiži avalikult demonstreerida. Uus-Pärnus läks suure kellaga ärasaatmine maksma pool marka, kui suurt kella kaasa helisemas polnud, siis tuli maksta 12 killingit, väikese kella helistamine maksis 6 killingit.¹⁷⁸¹ Võrdluseks, Tallinnas maksis 15.–16. sajandi vahetusel kõigi kellade löömine matusel 4 marka, millest pool pidi kuuluma kirikule, teine pool nähtavasti köstrile ja tema abilistele.¹⁷⁸²

7.1.3. Ülejäänud pühakojad

Teiste pühakodade kohta Uus-Pärnus on teada oluliselt vähem. Nn käsitöölise linnaosas asus **Pühavaimu kirik** (*Hilligen Geistes kercke; Hilligen Geistes capellenn*). Teadaolevalt oli kirikus lisaks peaaltarile veel Maarja altar “vasakut kätt, kui siseneda”.¹⁷⁸³ Kiriku väärisasjadest võttis raad 9. novembril 1525 arvele ühe hõbevaagna (*sulvern schale*), kaks hõbedast missakannu ühe väikese liuaga (*appullenn mith ... schuttelen*), ühe hõbedast põlenud karika (*kelck*), ühe monstrantsi järelejäänud tükid, mõned valatud ülekullatud tükid, kõik kokku 5 kaalumarka; rahas 10 marka, 1 veeringu ning mõned šerfid.¹⁷⁸⁴ Ka Pühavaimu kirikule kuulus kinnisvara, nimelt müüsid 1522 Pühavaimu vöörmündrid 15 marga eest maha ühe krundi Vana-Pärnus.¹⁷⁸⁵ Mingit krundirenti laekus kirikule nähtavasti ka Uus-Pärnus asunud kinnisvaradelt. Nimelt läks Nikolai kiriku raamatu andmetel kinnistult, kus kunagi elas kingsepp Hans ja mille ehitas uuesti üles kaaluja Diderick, 2 marka Nikolai ja 1 mark Pühavaimu kirikule.¹⁷⁸⁶

16. novembril 1525 tõi raehärra Asmus Glinth raele Nikolai kiriku varast veel 38,5 marka ja 12 marka kullas, millest raad maksis talle kohe 21 marka tagasi, sest Asmus ehitas Pühavaimu kiriku lähedal asunud rae kivimaja (*steynhueße*).¹⁷⁸⁷ Heinrich Laakmann oletab, et seal tegutses

¹⁷⁷⁵ Münch, *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*, lk 158.

¹⁷⁷⁶ PA, lk 121, nr 3.

¹⁷⁷⁷ Gurevitš, *Kaupmees*, lk 286.

¹⁷⁷⁸ PA, lk 127, nr 21. Kiriku- ja pärusraamat pakuvad selle kohta erinevaid andmeid. Pärusraamatus seisab 10 ja 11 vahel, vt lk 341.

¹⁷⁷⁹ PA, lk 143.

¹⁷⁸⁰ PA, lk 281, nr 4.

¹⁷⁸¹ PA, lk 121, nr 3. Poolest margast läks 6 killingit, 12 killingist 4 ja 6 killingist 2 köstrile ja tema abilistele, ülejäänud kuulus kirikule.

¹⁷⁸² Kala, *Vaimulike elatusviisid*, lk 165.

¹⁷⁸³ PA, lk 123, nr 8.

¹⁷⁸⁴ PA, lk 339.

¹⁷⁸⁵ PA, lk 70, nr 44.

¹⁷⁸⁶ PA, lk 126, nr 20.

¹⁷⁸⁷ PA, lk 146.

Põhja-Saksa linnades laialt levinud Pühavaimu konvendi reeglite järgi hospital.¹⁷⁸⁸ 1491. aastal oli Uus-Pärnus vaestemaja olemas,¹⁷⁸⁹ tõenäoliselt oli see just Pühavaimu hospital, mis oli küllap vanim omataoline asutus linnas. Hospitali kohta on üldiselt vähe teada. 1543. aasta pärusraamatu järgi oli nn Pühavaimu maja vahvärkhoone.¹⁷⁹⁰ Pühavaimu vaestemaja juurde kuulus aed (*Hellygenn Geystes gaerdenn*), mis paiknes vististi eeslinnas.¹⁷⁹¹ Pühavaimu seegid tegutsesid Liivimaa linnadest veel Riias, Tallinnas, Tartus ja Haapsalus.¹⁷⁹²

Omapärase asukohaga, pressitud linnamüüri ja ordukindluse eeslinnuse müüri vahel oli Gertrudi kirik (*sunte Gerderuten kerke, santh Gerdruden cappell*). Heinrich Laakmann arvab põhjendatult, et kiriku selline asukoht viitab, et see on vanem kui linnamüür ja ordu eeslinnus.¹⁷⁹³ Tallinnas ja Riias asus Gertrudi kabel sadamas, Uus-Pärnus mitte. Kirik paiknes seal parveülesõidu koha lähedal, sealtkaudu viis tee üle jõe Vana-Pärnusse ning edasi Tallinna. Kohe Gertrudi kiriku juures asus linnamüüris väike Rannavärv. Kirikus oli vähemalt üks kõrvalaltar. Nimelt määratakse 1491. aasta testamendis annetus Gertrudi kirikule ja seal Widenhouede suguvõsa asutatud altaril teenivale preestrile.¹⁷⁹⁴ Siit hakkab kooruma hämmastav järjepidevus: kiriku lähedal asus nn Widenhouede' maja, mis oli selle suguvõsa käes juba vähemalt 1438. aastast alates,¹⁷⁹⁵ seesama suguvõsa asutas Gertrudi kirikusse altari. Millalgi 16. sajandi algul omandas kõnealuse maja Tylemannus Ymmenhußen, kes Viljandisse kloostriisse minnes tegi Gertrudi kirikule suure annetuse, määrates seal teenivale preestrile 36-margase vikaaritudu.¹⁷⁹⁶ Tundub tõepoolest, nagu käinuks nn Widenhouede' majaga kaasas mingi varjatud seos Gertrudi kirikuga, mis see täpsemalt võis olla, sellele ei oska siinkohal rahuldavat seletust anda. Aldur Vunk on seda seost interpreteerinud palverändude kontekstis, väites, et Widenhouede' majas peatusid linnas palverännul viibinud ordurüütlid.¹⁷⁹⁷ Püha Gertrud oli laevnike ja rändajate, kogudusest eemalolijate kaitsepühak. Arheoloogilised kaevamised Uus-Pärnus näitavad, et selle kiriku juurde ka maeti.¹⁷⁹⁸ Ilmselt nagu Tallinnaski maeti sinna linnas surnud võõrad. Püha Gertrudilt aga otsisid keskaja inimesed abi ka katku vastu.

Kirikuvarade sekulariseerimise ajaks 1525. aastal polnud Gertrudi kiriku rahaasjade üle väidetavalt juba 16 aastat arvet peetud. Arvele võeti 32 marka linas (*ann flass*), veel leidis ühes kukrus (*budel*) natuke raha, peamiselt šerffe, kokku u 3 marka.¹⁷⁹⁹ Varasemal ajal oli kirik jõukam, vähemalt leiti pärast 1513. aasta tulekahju 172 marka kiriku ülesehitustööde finantseerimiseks.¹⁸⁰⁰ Gertrudi kiriku annetused ja vara olid tagasihoidlikud, aga seal teeninud preestrile määratud tulu oli küllalt suur – arvatavasti just seepärast, et annetustest tal suuri sissetulekuid ei olnud lootud. Viimane Gertrudi kirikus teeninud katoliku preester oli kohalikku päritolu Rostocki ülikoolis õppinud Johann Duchel.¹⁸⁰¹

Väljaspool linnamüüre (*buten der stadt*), kusagil jõe ääres asus Jaani e Püha Johannese kirik ja hoov (*szant Johans kircke und hof*). Kiriku järgi sai osa Uus-Pärnu eeslinnast (*sant Johans*

¹⁷⁸⁸ Laakmann, *Das Mittelalterliche Kirchwesen*, lk 137.

¹⁷⁸⁹ *Revaler Regesten III*, nr 51.

¹⁷⁹⁰ PA, lk 337, nr 108.

¹⁷⁹¹ PA, lk 168, nr 41.

¹⁷⁹² Anu Mänd. Hospitals and Tables for the Poor in Medieval Livonia. — *Mitteilungen der Instituts für österreichische Geschichtsforschung*. Bd. 115. Heft 3–4. Wien, München 2007, lk 237.

¹⁷⁹³ Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchenwesen*, lk 135.

¹⁷⁹⁴ *Revaler Regesten III*, nr 51.

¹⁷⁹⁵ UB IX, lk 242–243, nr 361.

¹⁷⁹⁶ PA, lk 142.

¹⁷⁹⁷ Vunk, *Jeesus läks maale kõndimaie*, lk 344.

¹⁷⁹⁸ Vunk, *Jeesus läks maale kõndimaie*, lk 327.

¹⁷⁹⁹ PA, lk 339.

¹⁸⁰⁰ PA, lk 147.

¹⁸⁰¹ PA, lk 142.

strate) oma nime. Jaani kiriku koguduseliikmed olidki nähtavasti eeslinna elanikud. 21. märtsil 1525 toodi kirikust rae kätte 208 marka ja 8 killingit; väärisasjadest väike pilt (*kley n bylde*), mõlemalt poolt 12 väikese helme ja pandlaga kaunistatud kuub (*roeck myth xij ... schaleckens und spangen*), väike kullatud kroon (*beslagene vorgolde kroene*) ning 3,5 loodi nõõpides ja sõlgedes (*an knoepen und spangen*).¹⁸⁰² Kirikus polnud kuus aastat enam arvet peetud. Võõrmünder Johann Schutte oli millalgi selle aja jooksul ehitanud kirikuõuele maja (*dat huyß inne szant Johans hoeve*).¹⁸⁰³ Paraku ei ole teada, mis otstarve oli majal. Võimalike variantidena võiksid kõne alla tulla kas vaimulike, kirikuteenrite- või -valvuri elamu või seegimaja. Pilti ei muuda palju selgemaks ka teadmine, et pärusraamatu järgi oli 1543. a linna talupoegade hulgas keegi *Thomas in sanct Johans hove*, kes maksis teistest talupoegadest kõrgemat maksu.¹⁸⁰⁴ Kirikul pidi olema mingi seos ka nn Jaani kivimajaga (*sunte Johannis stenhus*), mis asus linnas.¹⁸⁰⁵ Puudub igasugune ettekujutus, mis seos see oli. Kõne alla võiks tulla mingi hooldusasutus või varjupaik, s.o seek või vanadekodu, kuid kõige tõenäolisemalt oli siiski tegu lihtsalt kivimaja või aidaga, mida kiriku heaks välja renditi.

Kirikutele ja altaritele tehtud annetused väärivad tähelepanu, sest ütlevad alati midagi ka nende kohta, kes neid annetusi tegid. Nikolai kiriku Püha risti kabeli korjanduskarpi jäetud annetuste järgi (150 marka 6 veeringut ja 3 killingit) võib arvata, et seal liikus valdavalt jõukas rahvas, mitte ainult seepärast, et korjanduskarpi kogunenud summa oli suur, vaid et kõige väiksem annetatud rahaühik oli eeldatavasti killing. Isegi tõenäolist annetajate arvu saab välja arvutada. Kui iga kabelit külastanu oleks annetanud ühe killingi, pidanuks seal käima u 5500 inimest, kui igaüks visanuks 1 veeringu, siis oleks seal käinud 600 inimest. Tõsi küll, nende kahe arvu vahe on väga suur, aga siiski mingi habras toetuspunkt Musta risti austamise ja populaarsuse üle otsustamiseks. Jaani kirikus oli umbes samapalju sularaha kui Nikolai kiriku Jumalaema või Püha risti kabelis. See viitab, et kirikul oli oma kindel külastajas- ja kogukond. Hoopis teistsugune oli olukord Pühavaimu ja Gertrudi kirikus. Annetusi oli vähe ning annetati kõige väiksemaid rahaühikuid: šerffe. Gertrudi kirikusse jäeti ohvrianniks isegi lina. Vähesed annetused räägivad sellest, et neid kirikuid külastasid peamiselt vaesed inimesed, nagu rändajad, meremehed, seegielanikud jms. Pühavaimu kiriku koguduse moodustasid seegielanikud, Gertrudi kirikul oma kindlat kogukonda ilmselt polnudki. Kohalike hulgas populaarsed pühakojad need polnud, igatahes eelistasid Uus-Pärnu kodanikud oma annetused viia teistesse linna pühakodadesse.

Maarja-Magdaleena kirikust (*sanct Marien Magdalenen kercke*), samuti **Anna kabelist** (*santh Anna cappelle; sanct Anna kercke*) raad 1525. a annetuste raha ja väärisasju ära toomas ja üle lugemas ei käinud. See viitab, nagu märgib ka Heinrich Laakmann, et tegu oli ordukirikutega. Mõlemad mainitud pühakojad asusid väljaspool linnamüüre. Maarja-Magdaleena kirik paiknes kusagil jõe ääres.¹⁸⁰⁶ Ordulinnuse taga linapressi juures asus Anna kabel.¹⁸⁰⁷ Maarja-Magdaleena kirikut peab Heinrich Laakmann orduteenrite pühakojaks.¹⁸⁰⁸ Võimalik, et ühe kõnealuse pühakoja puhul muutus 15.–16. sajandi vahetusel kaitsepühak. Nimelt on 1491. a mainitud Püha Jüri kirikut Uus-Pärnus.¹⁸⁰⁹ Tegu võib olla muidugi lihtsalt testamendi koostaja eksitusega. Samas on Püha Jüri just sõjameeste kaitsepühak, seega orduteenritele igati sobilik patroon.

¹⁸⁰² PA, lk 146–147; 338. Sellest sai raehärra Johann Schutte 4,5 loodi, ühe loodi eest maksis 40 killingit, ülejäänud väärisasjad läksid rae laekasse.

¹⁸⁰³ PA, lk 146.

¹⁸⁰⁴ PA, lk 303.

¹⁸⁰⁵ PA, lk 146; lk 291, nr 29; lk 325, nr 60.

¹⁸⁰⁶ PA, lk 155, nr 4, Raehärra Luder Klanthe *haerphues hotten* asus *negst szanth Marien Magdaelenen kircke noch der beke*.

¹⁸⁰⁷ PA, lk 164, nr 30.

¹⁸⁰⁸ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 86.

¹⁸⁰⁹ *Revaler Regesten III*, nr 51.

7.1.4. Religioossed gildid

Usuelu intensiivsusest selles väikelinnas annab tunnistust nii kirikute-kabelite, altarite kui ka **religioosete gildide** suhteline rohkus. Uus-Pärnu väikesearvulisest kogukonnast moodustus 15. sajandil teadaolevalt vähemalt kaks religioosset gildi: **Püha Ihu** ja **Püha Nikolai gild**.¹⁸¹⁰ Samas allikas nimetatakse veel “**Püha Ihu Nikolai kirikus**”, tõenäoliselt mõeldi ka selle all gildi. Bürgermeister Lynthem mainib oma mälestustes, et enne pildirüüset olid kirikhärral koos vikaaridega mõned gildid, s.o **Jumalaema gild** (*Unßer Lieben Frawen gylde*), **Püha Ihu gild** ja **stacyen** (*des Hern Lichnams gilde und stacyen*) ning **Maarja-Magdaleena gild** (*szant Marien Magdalenen gylde*).¹⁸¹¹ Nende gildidega kogus preester annetusi ja paigutas raha kinnisvarasse. Nikolai gild oli vististi 1520. aastateks tegevuse lõpetanud, vähemasti bürgermeister Lynthem seda ei maini. Umbes 70 kodanikuga ja ca 1000 elanikuga linnakese kohta pole kolm (või neli?) religioosset vennaskonda iseenesest midagi erakordset. Näiteks 16 000–18 000 elanikuga Hamburgis oli selliseid vennaskondi 99, 25 000 elanikuga Lübeckis 67, 45 000–65 000 elanikuga Lyonis 68, veidi alla 9000 elanikuga Zamora linnas aga koguni 150.¹⁸¹² Religioossed gildid kujutasid keskajal endast mõlemast soost ilmike ja vaimulike ühendusi, mis olid rajatud religioossetel ja heategevuslikel eesmärkidel. Need ühendasid oma liikmeid jumalateenistusteks ja vaestehoolekandeks, matuste korraldamiseks, surnud kaaslaste ärasaatmiseks ja surnu eestpalveiks. Kindlasti ei moodustunud kirikugildide liikmeskond Uus-Pärnus ainult kodanikest, väga tõenäoliselt kuulus vähemalt mõnda religioosesse vennaskonda ka eesti soost linnaelanikke. Tallinnas oli mittesakslasi kõige enam nimelt Püha Ihu gildis.¹⁸¹³ Kirikugildid, nagu ka ametialased organisatsioonid, olid märkimisväärseks kultuuriteguriks keskaja Euroopa ühiskonnas: altarite, kabelite jms asutamise kaudu oli neil oluline mõju oma aja kunstielule.¹⁸¹⁴ See käib ka Uus-Pärnu kirikugildide ja kaupmeeste kompanii kohta, kes samuti rikastasid kohalikke kirikuid kunstiteostega – pühapiltide ja -kujudega, kirikuhõbedega.

Arvukate Püha Ihu (*Corporis Christi*) vennaskondade ülesandeks oli eeskätt euharistiasakramendi ülistus palvustel, protsessioonidel jms.¹⁸¹⁵ Keskaja kirikukalendrisse kuulus ka Püha Ihu püha, mis oli kinnitatud neljapäevale pärast nelipühi ning mille tähistamine hakkas Euroopas laiemalt levima 14. sajandil. Selle päeva liturgia sisaldas missat, millele järgnes pidulik läbi linna protsessioon, kus vaimulikud kandsid püha hostiat. Protsessioonist võtsid harilikult osa kõik gildid ja vennaskonnad, nii usulised kui ka ametialased.¹⁸¹⁶ Protsessiooni marsruudi kohta Tallinnas on teada, et liiguti läbi linna ja suunduti turuplatsile, kuhu oli pandud monstrants koos hostiaga avalikuks austamiseks. Selleks tarbeks oli platsile ehitatud spetsiaalne platvorm, monstrantsi ette asetati põlevad küünlad ning selle kohal kõrgus hinnaline baldahhiin.¹⁸¹⁷ Mitmesugused protsessioonid ja rongkäigud kujunesid keskajal ühiskondlike pidustuste teljeks. Need perioodilised tseremooniad olid vajalikud kogukonna kooshoidmiseks. Kristuse Ihu ja Vere pühal korraldatud protsessioon oli keskaja lõpul kõikjal Euroopas muutunud pigem ühis-

¹⁸¹⁰ *Revaler Regesten III*, nr 51. Annetusi jäeti: Püha Ihu gildile vigiiliateks ja hingemissadeks; Püha Nikolai gildile ning Pühale Ihule Nikolai kirikus.

¹⁸¹¹ PA, lk 144.

¹⁸¹² Lynch, *Individuals, Families, and Communities in Europe*, lk 91–92.

¹⁸¹³ Margus, *Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas*, lk 83–84.; Mühlen, *Zur Frühgeschichte der Revaler Gilden*, lk 35–36.

¹⁸¹⁴ Hans-Friedrich Rosenfeld, Hellmut Rosenfeld. *Deutsche Kultur im Spätmittelalter 1250–1500*. Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, Wiesbaden, 1978 (Handbuch der Kulturgeschichte. Eugen Thurner, Hg. Erste Abteilung Zeitalter Deutscher Kultur), lk 283.

¹⁸¹⁵ Rosenfeld, Rosenfeld, *Deutsche Kultur im Spätmittelalter*, lk 282.

¹⁸¹⁶ Mänd, *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk 249.

¹⁸¹⁷ Mänd, *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk 255.

kondlikuks kui religioosseks ettevõtmiseks.¹⁸¹⁸ Nagu õigustatult osutab Wolfgang Reinhard, ei seisnud mitte linn religiooni teenistuses, vaid kultusekohad teenisid linnakogukonna huve.¹⁸¹⁹

Püha Ihu püha ajal peeti kindlasti ka Uus-Pärnus protsessioone, kus pühitsetud armulauaelemente kanti pidulikus rongkäigus läbi linna, kuid Püha Ihu gildi tähendus ja tegevus oli siiski avaram kui ainult selle kirikupüha tähistamine. Uus-Pärnu bürgermeister Johann van Lynthem kasutab väljendit “Püha Ihu gild ja *stacyen*”. Viimane peaks viitama lihavõtete ajal etendatud Jeesuse ristiteekonna neljateistkümne peatuse tähistamisele. Nikolai kiriku raamatust ilmneb, et Püha Ihu gildil oli kirikus oma kirst (*kyste*) ning gildile laekus valgustuseks aastas 6,5 marka ja ½ leisikat vaha, mis läks nn igaveseks valguseks.¹⁸²⁰ Kahetsusväärset kombel pole märgitud, millise altari valgustamiseks see raha läks (*tho de ewigen lichte*) või mis muul otstarbel (protsessioonidel)¹⁸²¹ küünlaid kasutati. Aldur Vungi arvates teenis gild Püha risti kabelis.¹⁸²² Püha Ihu gildi varast on teada veel, et 1512. a oli gildil 150 marka välja laenatud Hans *Maygdel*’ile.¹⁸²³ Püha Ihu gildid olid ka Tallinnas ja Riias, need tekkisid 13.–14. sajandil ning lagunesid reformatsiooni ajal.¹⁸²⁴ Uus-Pärnus oli samuti just Püha Ihu gild kõige vanem ja elujõulisem kirikugild. Teiste kirikugildide kohta Uus-Pärnus polegi teada muud kui ainult nende olemasolu. Maarja-Magdaleena kiriku side samanimelise gildiga on küll dokumentaalselt tuvastamatu, aga Heinrich Laakmann peab seda enam kui tõenäoliseks.¹⁸²⁵ Sama meelt on Aldur Vunk.¹⁸²⁶

7.1.5. Pühakute kultus ja nimed

Üldiselt jääb teadmata, miks just ühele või teisele pühakule oli Uus-Pärnus pühitsetud kirik või altar. Läänemere-äärsetest pühakodadest olid suhteliselt paljud pühendatud Püha Nikolausele, kes oli kaupmeeste ja meresõitjate patroon. Uus-Pärnu-suguses mere- ja hansalinnas oli sellele pühakule pühitsetud peakirik seega täiesti loomulik nähtus. Pärast Preisi- ja Liivimaa liitmist kristliku Euroopaga kuulutati nende alade kaitsepühakuks Neitsi Maarja.¹⁸²⁷ Sellest tulenevalt, samuti arvestades Neitsi Maarja suurt populaarsust kõikjal Euroopas – 14. sajandi teisest poolest alates viis see lausa eriliste Maarja palverännakuteni¹⁸²⁸ –, oli nendel aladel rajatud kirikutest ja kabelitest märkimisväärne hulk pühitsetud just Jumalaemale. Sügavalt juurdunud Jumalaema kultust võib täheldada ka Uus-Pärnus. Neitsi Maarjale olid pühendatud kabel ja altar Nikolai kirikus ning altar Pühavaimu kirikus. Püha Barbara kultust Uus-Pärnus võis soosida eeskätt ordu. Väidetavalt läks hinnaline reliikvia – Püha Barbara pea – 13. sajandil Saksa Ordu valdusesse.¹⁸²⁹ Püha Barbara, Katarina, Margareta ja Erasmus kuulusid nn 14 hädasavitaja

¹⁸¹⁸ Jacques Rossiaud. Linlane ja linnaelu. — *Keskaja inimene*. Koost Jacques Le Goff. Tallinn 2002, lk 185.

¹⁸¹⁹ Reinhard, *Lebensformen Europas*, lk 500.

¹⁸²⁰ PA, lk 125, nr 15. Laakmannil 7 marka ja 1 leisikas vaha, vt Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchenwesen*, lk 135.

¹⁸²¹ Praktiliselt kõikide Liivimaa suurte linnade korporatsioonide skraades on artikkel küünalde kandmise kohta Kristuse Ihu protsessioonis. Näiteks Tallinna Suurgild kulutas 15. sajandi II poolel Püha Ihu protsessioonil küünaldele 8–13 marka, vt Mänd, *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades*, lk 255.

¹⁸²² Vunk, *Jeesus läks maal kõndimaie*, lk 337.

¹⁸²³ PA, lk 125, nr 17.

¹⁸²⁴ Vt Margus, *Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas*, lk 83, 88.

¹⁸²⁵ Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchenwesen*, lk 139.

¹⁸²⁶ Vunk, *Jeesus läks maal kõndimaie*, lk 333, 339.

¹⁸²⁷ Leonid Arbusow. *Liturgie und Geschichtsschreibung im Mittelalter*. Bonn 1951, lk 64–69. Vrd Bartlett, *Euroopa sünd*, lk 402.

¹⁸²⁸ Rosenfeld, Rosenfeld, *Deutsche Kultur im Spätmittelalter*, lk 281.

¹⁸²⁹ Bartlett, *Euroopa sünd*, lk 402.

pühaku hulka,¹⁸³⁰ kuid antud juhul ei ole mingit konkreetset alust väita, et neid just nendena ja seepärast Uus-Pärnus austati. Maarja-Magdaleena kultuse, mis levis Euroopas eriti jõudsalt hiliskeskajal, väljenduseks Uus-Pärnus oli temale pühitsetud kirik ja kirikugild. Kroonik Balthasar Russowi teatel austasid eestlased teistest pühakutest Ristija Johannest.¹⁸³¹ Uus-Pärnu Jaani kirik teenindaski nähtavasti peaasjalikult eeslinnas elanud eestlasi. Analüüsidest Liivimaa ja Vestfaali kultuurisidemeid keskajal, juhib Paul Johansen tähelepanu, et Vestfaali pühakute kultuse jäljeks võib pidada Püha Ewaldi austamist Tallinnas.¹⁸³² Sellele pühakule oli altar pühitsetud ka Uus-Pärnus. Samuti osutab Paul Johansen Püha Risti legendi ülekandumisele Freckenhorsti kloostrist Liivimaale. Kloostrifoogt Bernhard Lippe' st võttis selle oma palverännakutele ja sõjaretkedele kaasa ning püstitas Viljandi vallipealsele risti auks ka kabeli.¹⁸³³ Uus-Pärnu Nikolai kirikus asunud Must rist oli nii kiriku kui ka linna tähtsaim reliikvia. On olemas isegi võimalus, et Nikolai kirik oli algselt Püha Risti kirik, millel vahetus millalgi, võib-olla pärast 1420. aastatel toimunud suuremaid ümberehitustöid, kaitsepühak.¹⁸³⁴ Näiteks 1412. aastast pärit testamendis on mainitud Püha risti kirikut Pärnus.¹⁸³⁵ Muidugi ei saa välistada, et tegu on kõigest eksitusega ja mõeldi ikkagi Nikolai kiriku Risti kabelit. Kuid tähelepanuväärne on ka see, et Uus-Pärnu linnaraamatutes ei nimetata õigupoolest kordagi kogudusekirikut Nikolai kirikuks, vaid lihtsalt peakirikuks. Ka kirikuraamatu tiitellehel, kus eelduste järgi pidanuks seisma patrooni nimi, mainitakse hoopis teisi pühakuid (vt lähemalt allpool). See on Püha Nikolause mõneti imelik mahavaikimine Uus-Pärnus. Bürgermeister Lynthem kirjutab oma mälestustes, et Musta risti juurde tuli maalt palju inimesi ja tõi kaasa annetusi.¹⁸³⁶ Mitu uurijat on sellele teatele toetudes käsitanud Musta risti palverännakute objektina.¹⁸³⁷ Samas on eriti noorema põlvkonna ajaloolased seda seisukohta kritiseerinud, kuivõrd üheski allikas pole sõnaselgelt juttu ei risti juures toimunud imetegudest ega palverändudest.¹⁸³⁸ Tõsi on, et rangelt religioonijalooliselt võttes ei saa, vähemalt olemasolevate teadete põhjal, Musta risti austamist ümbruskonna rahva poolt nimetada veel palverändudeks.¹⁸³⁹ Kuid Uus-Pärnu, samuti linna lähima tagamaa elanikele oli Mustal ristil sügav tähendus, selles pole põhjust kahelda. Uus-Pärnu linnavapp on üks tõendus selle kohta. 14. sajandist pärit linnavapil on kujutatud risti

¹⁸³⁰ Rosenfeld, Rosenfeld, *Deutsche Kultur im Spätmittelalter*, lk 277. 14 hädasavitajat olid keskaja Euroopas (vähemalt saksa kultuuriruumis) rahva poolt kõige enam austatud pühakud, kelleks olid: Blasius, Dionysius, Ersamus, Achatus, Eustachius, Georg, Ägidius, Cyriacus, Pantaleon, Barbara, Katharina, Margareta, Vitus, Christophorus. 14 hädasavitaja kultus sai alguse 14. sajandil Regensburgist ja levis peamiselt kerjuse ja orjuse kaudu kiiresti ka mujale. 1448 valminud 14 pühaku kirik oli aga palverännakute sihtpunkt.

¹⁸³¹ Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk 87.

¹⁸³² Johansen, *Vestfaali olemusjooned Vana-Liivimaa ajaloos*, lk 285.

¹⁸³³ Johansen, *Vestfaali olemusjooned Vana-Liivimaa ajaloos*, lk 285.

¹⁸³⁴ Vt Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchwesen*, lk 128.

¹⁸³⁵ Est- und Livländische Brieflade, nr 111.; Ka Martin Aschenaus nimetab Nikolai kirikut miskipärast Püha risti kirikuks, vt Kungliga biblioteket, *Liber Collectaneus*.

¹⁸³⁶ PA, lk 144: *Aber dar waß eyn swart holten kruecz in eyner cappellen, dar dy luede ym lande groethen tofluecht und ßwykenge hadden, dy dann quemen, brachten mogelick offer myth szych an gelde waß, dat gehorde der kircken.*

¹⁸³⁷ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 56. Paul Johansen. Das Wunder von Neuhausen in Estland. — *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa*, 1954, 3, lk 422. Palverännakuid nimetab ka Kaur Altkoa, vt *Eesti Arhitektuur* 2, lk 101. Kõige rohkem on seda teemat arendanud Aldur Vunk, vt Vunk, *Jeesus läks maal kõndimaie*, lk 288–298, 322–344.

¹⁸³⁸ Anu Männi, *Tiina Kala suuline kommentaar*.

¹⁸³⁹ Wolfgang Brückner juhib tähelepanu, et tuleb vahet teha nn tõeliste palverändude ja devotsiooni-palverännakute vahel, viimaseid nimetab ta “lokaalseks juhukultuseks”, mõõndes samas, et sellistest kohtadest võisid saada ka n-õ tõeliste, s.o reeglipärase ja organiseeritud pühitsemisega palverändude sihtpunktid, vt Wolfgang Brückner. Das Problemfeld Wallfahrtforschung oder: Medievistik und neuzeitliche Sozialgeschichte im Gespäch. — *Wallfahrt und Alltag in Mittelalter und Früher Neuzeit. Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, nr 14. Wien 1992, lk 20–23.

hoidev käsi ja võti. Rist pole aga mitte tavaline ristikuju, vaid eripärane: tahumata puidust ja ebakorrapäraste, nagu viltu ära lõigatud otstega. Väga tõenäoliselt on tegu just Püha Musta risti kujutisega.¹⁸⁴⁰ Samuti näitab Musta risti tähtsust tõsiasi, et risti kabelis peetud teenistuste ajal korjatud raha oli Nikolai kiriku kirikhärrale oluline (võib-olla isegi peamine) sissetulek.

Eraldi äramärkimist väärib Püha Anna austamine. Uus-Pärnus oli Nikolai kirikus Anna altar, jõe ääres asus Anna kabel. On tähelepanuväärne, et Nikolai kiriku raamatu tiitellehel, kus on kirjas traditsiooniline katoliku usu vaimus pöördumine pühakute poole, on Jeesuse ja Maarja kõrval üllataval kombel nimetatud Franciscust ja Annat, Püha Nikolaust pole aga sõnagagi mainitud. Võrdluseks, Tallinna Niguliste kiriku raamatus seisab selgelt, et see “kuulub” kiriku patroonile Püha Nikolausele (*Dit bock hort to sunte Nicolaus unße werdighe patrone*).¹⁸⁴¹ Võib-olla tähendas Franciscuse ja Anna poole pöördumine, et nad olid Nikolause kõrval Uus-Pärnu peakiriku kaitsepühakud? 15. sajandi lõpul on kogu Euroopas märgatav Neitsi Maarja ema, s.o Püha Anna kultuse tõus. Anna kultust soosis Saksa Ordu ning ordu pühadekalendris oli Püha Anna päeval kõrge staatus.¹⁸⁴² Hansalinnades oli samuti Neitsi Maarja ema austamine levinud.¹⁸⁴³ Anna kultuse juures väärib tähelepanu, et see kestis edasi isegi reformatsioonijärgsel ajal.¹⁸⁴⁴ Uus-Pärnus on pärast pildirüüstet teateid küll Anna altari rendikapitalist,¹⁸⁴⁵ kuid kas kirikus oli alles ka Anna altar, jääb siiski teadmata. Kõigile eespool nimetatud pühakutele olid pühitsetud kirikud ja altariid ka Tallinnas, nii on raske täheldada mingit silmatorkavat kohalikku eripära pühakute ja reliikviade kultuses Uus-Pärnus (Musta risti austamine välja arvatud). Tegelikult on see igati ootuspärane ja loomulik, kui pidada silmas Euroopa üldisi arengutendentsi. Nimelt toimus juba 10.–13. sajandil kristlikus Euroopas nihe universaalsete pühakute ja nimede suunas. Suure tähtsuse ei omandanud ainult universaalsed pühakud, vaid ka issandakultus. Pühad apostlid, Jumalaema, Jumal ise Kolmainsuse, Püha Lunastaja või *corpus Christ*'i kujul tõrjusid varasema keskaja pühakud ja nende kultused välja.¹⁸⁴⁶ Alles 13. sajandil ladina kirikuga liidetud Eesti aladele tuli kohe just selliste nn universaalsete pühakute kultus, nii ei saanudki välja kujuneda kohalikku kristlike pühakute kultust.

Pühakute austamisest annavad tunnistust ka inimeste nimed, pühakud ja nimed olid keskajal omavahel tihedalt seotud. Suured muutused nimepaneku ja pühakute austamise skeemis leidsid üheaegselt aset kogu ladina kristluse ulatuses juba mainitud 10.–13. sajandil. Kogu Euroopa rahvas hakkas eelistama oma lastele nime valides Maarjat ja apostleid ning teisi universaalseid pühakuid.¹⁸⁴⁷ Uus-Pärnu allikatest ilmsiks tulev pilt – standardne nimesüsteem ning üldkristlike ja pühakunimede domineerimine – ainult kinnitab seda väidet. Nii ei ole sellest ajast linnaelanike puhul teada ühtki kohalikku päritolu nime, need vähesed eestlased, kes allikatest üldse ilmsiks tulevad, kandsid kristlikke nimesid (Andreas, Peter). Valdavalt kristlikud olid ka linna talupoegade nimed (Tonnie, Thomas, Michel).¹⁸⁴⁸ Tõsi küll, allikaist tuleb esile ainult mikro-

¹⁸⁴⁰ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 93–95.

¹⁸⁴¹ TLA, f. 31 (Tallinna Niguliste Kogudus), n. 1, s. 216: *Rechnungsbuch der Kirchenvormünder der St. Nikolaikirche*, l. 1.

¹⁸⁴² Anna kultuse kohta Liivimaal vt Merike Koppel. Tallinna Püha hõimkonna altariretaabel. Algsest pildiprogrammist Madalmaade hiliskeskajaste Püha Anna legendide taustal. — *Kunstiteaduslikke uurimusi 3 [15]*, 2006, lk 37–70.; Merike Kurisoo (Koppel). Sancta Anna ora pro nobis. Images and Veneration of St. Anne in Medieval Livonia. — *Acta Historiae Artium Balticae 2* (2007) (ilmumas). Vrd ka Arbusow, *Die Einführung der Reformation*, lk 95.

¹⁸⁴³ Matthias Zender. Heiligenverehrung im Hanseraum. — *Hansische Geschichtsblätter*, 1974, 92. Jahrgang, lk 10.

¹⁸⁴⁴ Kurisoo, *Sancta Anna ora pro nobis. Images and Veneration of St. Anne in Medieval Livonia*.

¹⁸⁴⁵ PA, lk 210, nr 125.

¹⁸⁴⁶ Bartlett, *Euroopa sünd*, lk 395.

¹⁸⁴⁷ Bartlett, *Euroopa sünd*, lk 403.

¹⁸⁴⁸ Siiski leidis neil ka paar eestipärast nime: Wosseke, Mewes?, vt PA, lk 303.

skoopiline osa Uus-Pärnus elanud eestlastest. Naisi oli Uus-Pärnus kõige rohkem ristitud Margareta nimega, veel olid populaarsed nimed: Katarina, Gertrud ja Anna, Kristina, Elisabet, Dorothea, Brigita. Meestenimedest oli kõige enam levinud ootuspäraselt Johannes (=Hans). Näiteks oli selle tõttu Uus-Pärnus koguni neli Johannes Lynthemit (bürgermeister, tema vend, poeg ja vennapoeg). Teistest nimedest esinesid sagedasti veel: Nicolaus, Hinrich, Antonius, Michel, Peter, Melcher, Diderich, Berndt, Herman, Pawel, Otto, Andreas. Täpselt samasugune pilt valitses põhimõtteliselt ka Tallinnas ja Riias.¹⁸⁴⁹ Seejuures torkab vähemalt Uus-Pärnu puhul silma, et enamlevinud naiste nimede hulgas domineerivad ülekaalukalt universaalsed pühakunimed, saksa nimesid (Gertrud, Hille→Hillegund) on võrreldes meestega (Heinrich, Hermann, Otto, Diedrich, Cort, Lambrecht) palju vähem. Kuna suure osa elanikkonnast moodustasid sisserändajad, s.o esimese põlve uuspärnakad, ei saa nende põhjal öelda, kas linnas austatud pühakud avaldasid mõju nimevalikule. Ka Uus-Pärnus sündinud lastele pandud nimede põhjal on riskantne väita, et kohalike kirikute-altarite kaitsepühakud oleks kodanike nimeeelistusi märkimisväärselt mõjutanud. Muidugi on teada vaid väike osa nimedest, samuti pärinevad teated peaaesjalikult usupuhastuse ajast, kui pühakute kultus oli oma tähendust kaotamas. Küll aga torkab silma, et meeste puhul mõjutasid nimevalikut perekonnas levinud nimed: nt poeg sai nime oma isa järgi. Liivimaa eesnimesid uurinud Heinrich Laakmann väidab, et eriti tugev oli see tava aadlisuguvõsades ning just seepärast püsisid aadlikel kõige kauem vanad saksa nimed.¹⁸⁵⁰

7.2. PILDIRÜÜSTE

Rahva religioossetest meeleoludest Uus-Pärnus enne reformatsiooni, s.o 16. sajandi algul, ei ole midagi lähemat teada. Iseenesest pole ju välistatud, et linna külastas mõni Lääne-Euroopast tulnud rändjutlustaja, paavstikiriku kritiseerija, selle puudustele ja kuritarvitustele osutaja, kuid tõestada seda ei ole võimalik. Reformaatorlike ideedega kokkupuude oli uuspärnulastel kõige tõenäolisem Euroopa ülikoolides. Tudengeil oli keskajal üldse oluline kultuurivahendaja roll.¹⁸⁵¹ Kõige tihedamad olid Uus-Pärnul sidemed **Rostocki** ülikooliga. Tegelikult oli see üldse liivimaalaste üks armastatumaid õppeasutusi, kuivõrd Liivimaa suured linnad olid toetanud rahaliselt Rostocki ülikooli rajamist.¹⁸⁵² Tihedatele sidemetele Liivimaal just Rostockiga osutab muudki. 1522. aastal käis Saaremaal Saare-Lääne piiskopi Johann Kieveli isiklik sõber magister Egbert Harlem – filoloog ja humanist, Rostocki ülikooli professor, kellest loodeti Liivimaale rajatava kõrgema õppeasutuse juhti.¹⁸⁵³

15. sajandi teise poole ja 16. sajandi alguse Rostocki vaimset atmosfääri mõjutasid ja kujundasid valdeslaste ja hussiitide õpetused.¹⁸⁵⁴ Üks silmapaistvamaid katoliku kiriku kritiseerijaid, vaimseid liidreid selleaegses Rostockis oli magister **Nikolaus Russ** (Rutze).¹⁸⁵⁵ 1477. aastal

¹⁸⁴⁹ Liselotte Feyerabend. Die Rigaer und Revaler Familiennamen im 14. und 15. Jahrhundert: unter besonderer Berücksichtigung der Herkunft der Bürger. Köln, Wien 1985, lk 34; vrd lk 38.

¹⁸⁵⁰ DSHI 100, nr 15: *Personennamen und Ortskunde Alt-Livlands*.

¹⁸⁵¹ Christian Krötzl. Über die Ostsee: Pilger und Studenten als Faktoren des Kulturtransfers im Mittelalter. — *Die Stadt im europäischen Nordosten*. Helsinki, Lübeck 2001, lk 131–153.

¹⁸⁵² Böthfür, *Die Livländer auf auswärtigen Universitäten*, lk X.; Rostocki ülikooli kohta vt ka Hartmut Boockmann. *Wissen und Widerstand. Geschichte der deutschen Universitäten*. Berlin 1999, lk 104–108.

¹⁸⁵³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 106; Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 190, 252; Sulev Vahtre. Uue kooli rajamise kavatsus Vana-Liivimaal reformatsiooni eelõhtul. — *Kleio*, 1988, 1. Tartu 1989, lk 31–38.

¹⁸⁵⁴ Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 163–164.

¹⁸⁵⁵ Vt Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 163–167. Vt ka Heinrich Julius Böthfür. Über Mag. Nicolaus Rus und seine angebliche Wirksamkeit in Riga. — *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. XIII. Riga 1886, lk 484–493.

immatrikuleeriti ta Rostocki ülikooli, 1479/80. a omandas ta bakalaureuse- ning 1485. a magistrikraadi. Pärast õpinguid ülikoolis jäi Russ Rostocki preestriks. Russ sai oma vaadete kujundamisel mõjutusi hussiidide ja võib-olla ka valdeslaste rändjuttustajatelt. Temast kujunes äge katoliku kiriku kuritarvituste kritiseerija. Ta seadis kahtluse alla paavsti õiguse jagada patukustutuskirju, sest õige patukustutus tuleb Jumalalt ning tasuta. Samuti oli ta reliikviate ja pühakute kultuse vastane. Samas ei soovinud Russ paavstikirikust lahkulöömist. Tema jutlustel oli palju kuulajaid ning õpetusel toetajaid. Mõnda aega tegutses ta isegi Rostocki ülikoolis õppejõuna. Tema õpilasena tõstab Leonid Arbusow jun. esile humanisti, hilisemat Rostocki ülikooli rektorit ja õppejõudu Konrad Pegelit.¹⁸⁵⁶ 16. sajandi algul langes Russ inkvisitsiooni tagakiusamise alla, tema teosed põletati ning ta ise oli sunnitud Rostockist põgenema. Ühe versiooni järgi leidis ta endale pelgupaiga Liivimaal, viibides ajavahemikul 1516–1521 Riias ning võib-olla ka mujal Liivimaal. Leonid Arbusow leiab viiteid, et Russi õpetus leidis Riias kandes-pinda.¹⁸⁵⁷ Kuigi ajalookirjutuses on kahtluse alla seatud nii Russi kokkupuuted valdeslastega kui ka tema võimalik põgenemine Liivimaale,¹⁸⁵⁸ ei muuda see Russi õpetuse põhisisu ning tähendust oma kaasajas. Isegi Russi tähendus Liivimaale ei kaota sellest palju, sest Rostockis õppimas käies oli liivimaalastel ikkagi võimalus tema õpetusega tutvuda. Rostocki ülikooli olulisest panusest Liivimaa reformatsiooni kõneleb muuhulgas seegi, et Riia reformaator Sylvester Tegetmeyer oli nimelt selle ülikooli magister.¹⁸⁵⁹

Nikolaus Russi aktiivse tegutsemise aastatel olid Rostocki ülikoolis õppimas mitu Uus-Pärnust pärit noormeest: Johann Duchel 1500, Hinricus Beringer 1505, Casparus Ackerstaff 1508.¹⁸⁶⁰ Uus-Pärnu allikatest tuleb ilmsiks ka keegi vaimulik *her* Johann Korbecke, kes oli pärit Lemsalust, õppinud Rostocki ülikoolis ning sai mingil põhjusel raelt eluaegset renti (dokumentaalselt jälgitavalt 1526–1548).¹⁸⁶¹ Vaevalt õnnestus ühel üliõpilasel veeta oma stuudium Rostockis nii, et ta poleks midagi kuulnud Nikolaus Russist ja tema õpetusest. Iseasi muidugi, kui palju sellest õpetusest omaks võeti, end sellest mõjutada lasti. Paraku ei anna olemasolevad allikad sellistele küsimustele mitte mingeid vastuseid. Rostocki vaimse atmosfääriga kokku puutuda oli Uus-Pärnu elanikel ka teisi võimalusi kui ainult ülikooli kaudu. Linnadel olid juba varasest ajast tihedad kaubandussidemed, Rostockis tegutses isegi Pärnusse sõitjate vennaskond.¹⁸⁶²

Esther-Beate Körber juhib tähelepanu, et uue õpetuse levimisel oli Läänemere-ruumis eriti suur osa vahetul suulisel kommunikatsioonil.¹⁸⁶³ Kuivõrd oli Uus-Pärnu vaimne atmosfäär 16. sajandi algul puudutatud või mõjutatud reformaatorlikest ideedest, on raske hinnata. Arvestades aktiivset suhtlemist ja lävimist kas või teiste hansalinnadega, õpinguid Euroopa ülikoolides, on tõenäoline, et paavstikiriku kriitika ei olnud tundmata isegi Liivimaa ühe väikelinna elanikele.¹⁸⁶⁴ Vaevalt aga olid reformaatorlikud ideed domineerivad linna vaimses atmosfääris. Samas väärrib tähelepanu nii Uus-Pärnu rae kui ka kodanikkonna otsustav vastuseis mungakonvendi asutamisele linna. Samas on kahtlane, kas see, sel ajal kogu Euroopas

¹⁸⁵⁶ Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 164.

¹⁸⁵⁷ Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 166–167.

¹⁸⁵⁸ Vt Joachim Kuhles. *Die Reformation in Livland – religiöse, politische und ökonomische Wirkungen*. Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa. Bd. 16. Hamburg 2007, lk 51–52.

¹⁸⁵⁹ Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 236.

¹⁸⁶⁰ Roderich Baron Freytag von Loringhoven. *Pernauer auf auswärtigen Universitäten*. — *S-B*. Bd. VIII. Perna 1926, lk 61–80.

¹⁸⁶¹ PA, lk 292, nr 29, lk 289, nr 18.

¹⁸⁶² Hausmann, *Beiträge zur Geschichte*, lk 91.

¹⁸⁶³ Esther-Beate Körber. Die Reformation im Ostseeraum als Kommunikations- und Verkehrsereignis. — *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Aspekte der Reformation im Ostseeraum*. Neue Folge Band XIII, 2004. Lüneburg 2005, lk 25–33.

¹⁸⁶⁴ 1510 oli nt Vana-Pärnus kirikhärraks Madalmaadest pärit Petrus Usenus, kes ostis ühelt rändraamatukaupmehelt oma vaimulikele sõpradele raamatuid, sealhulgas Erasmuse töid, vt *UB II-3*, lk 618–619, nr 842.

laialt levinud kloostrite vastane hoiak, kandis Uus-Pärnus endas lausa paavstikirikust lahti-löömise meeleolusid. Millalgi 16. sajandi algul tegi Uus-Pärnu kodanik, endine ordumeistri teener Tylemannus Ymmenhußen, veel täiesti vana õpetuse vaimust kantud sammu, lastes ennast preestriks pühitseda ning astudes Viljandi frantsisklaste-observantide kloostrisse.¹⁸⁶⁵ Maailmast ärapöördumine pärast abikaasa surma ja varanduse laialijagamine tuli sügavast sisemisest veendumusest ning viitab vähemalt mingil määral, et valitsev mentaalne atmosfäär pakkus talle selleks sammuks motivatsiooni ja tuge. Tõsi küll, Ymmenhußeni puhul tuleb muu hulgas arvestada, et tegu oli orduga lähedalt seotud isikuga, mis tema vaadetele ehk omapoolset mõju avaldas. Ordu näiteks toetas Uus-Pärnusse kloostri rajamise plaani.¹⁸⁶⁶

Igatahes on vaieldamatu tõsiasi, et võrreldes Liivimaa suurte linnadega kinnitas evangeeliumi-õpetus Uus-Pärnus aeglaselt kanda. Bürgermeister Lynthem kirjutab sellest oma mälestustes teatava uhkustundega, nentides, et kõigis Liivimaa linnades, suurtes ja väikestes, Riias, Tallinnas ja Tartus, polnud jäänud alles ühtegi mungakloostrit, ka lõpetati ladinakeelsete missade, vesprite, öiste tunnipalvuste, vigiiliate pidamine, ainult Uus-Pärnus püsisid need mõneti kauem kui teistes linnades.¹⁸⁶⁷ Mõistagi tekib küsimus, miks vallandus pildirüüste Uus-Pärnus alles 1½–2 aastat hiljem kui Riias või Tallinnas. Uus-Pärnu näiline mahajäämus, selle põhjused ja tagamaad, on kindlasti linna reformatsioonisündmuste üks intrigeerivamaid ja tähelepanuväärsemaid külgi, mille lähemal selgitamisel ja vaatlemisel tuleb eeskätt tugineda Johann van Lynthem'i mälestustele.

Üks mõjus takistus oli kahtlemata 26. augustil 1524 puhkenud suur tulekahju, milles sai kogu linn kõvasti kannatada.¹⁸⁶⁸ On ütlematagi selge, et linnarahval oli selle järel pakilisemaidki probleeme ja asjatoimetusi kui kiriku õpetuse üksikasjade üle vaielda ja tülitseada. Küsimus oli ellujäämises. Tulekahju tagajärgedega toimetulemine ei olnud raske ainult linnaelanikele, vaid ka linnale. Ülesehitustöödeks oli hädasti raha vaja. Linna enda sissetulekud kõiki väljaminekuid ei katnud, sest pärast tulekahju laekus linnale tulusid kõigest u 50 marka aastas.¹⁸⁶⁹ Linnakassa täitmiseks kehtestasürgermeister Lynthem 1525. a võõramaisele veinile ja õllele aktsiisimaksu (1538. a soolale).¹⁸⁷⁰ Ent sellest oli vähe. Täiendavaid sissetulekuid pidi andma reform kirikuvarade ja -ametite valitsemise alal. Selgitamaks ja õigustamaks rae tegutsemismotiive, väitisürgermeister Lynthem, et kirikul oli palju sissetulekuid, aga linnal ei midagi.¹⁸⁷¹

Ja tal oli õigus. Kahtlemata olid kiriku varandused suured ja vähe sellest – kirik teadis, kuidas “raha teha”. Keskaja kirikul oli varuks uskumatult laias valikus mooduseid, kuidas rahva käest raha kätte saada, olid need siis renditulud, iga kristlase jaoks põhimõtteliselt kohustuslikud eraviisilised annetused ja ohvriannid, kristlikud matused, eestpalved vms. Kirik pakkus isegi n-õ turvalise hoiustamise teenust, nimelt said gildid ja kodanikud tasu eest kirikus kirstudes oma väärtuslikke pabereid ja arhiivi hoida.¹⁸⁷² Pealegi ei seisnud raha kiriku käes, vaid see pandi uuesti sisse tooma. Kiriku võlglasteks oli mitu Uus-Pärnu ja isegi teiste linnade kodanikku, samuti kohalikke vasalle. Näiteks 1508. aastal laenasid Nikolai kiriku võõr-mündrid Reinhold Uxkullile 300 marka, saades tagatiseks maavalduse Kõpu külas Viljandi lähedal.¹⁸⁷³ Nikolai kiriku Anna altari raha oli välja laenatud Lulef Forstenberchile, Raikküla

¹⁸⁶⁵ PA, lk 186, nr 79; lk 317, nr 37; vt Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchenwesen*, lk 143–145.

¹⁸⁶⁶ PA, lk 305, nr 3.

¹⁸⁶⁷ PA, lk 144–145.

¹⁸⁶⁸ PA, lk 142.

¹⁸⁶⁹ PA, lk 144.

¹⁸⁷⁰ PA, lk 141–142.

¹⁸⁷¹ PA, lk 140.

¹⁸⁷² PA, lk 122, nr 5. Hoiustamisteenuse eest Nikolai kirikus tuli kodanikel maksta aastas 6 killingit, vastasel juhul visati kirstud kirikust välja.

¹⁸⁷³ PA, lk 125, nr 16.

mõisahärrale, kes 1504. a pidas ülal ordu *selschop*'i.¹⁸⁷⁴ Riia kodanik Hermen Hulsman sai samuti Anna altari rahadest 200 marka laenu.¹⁸⁷⁵

Et kiriku sissetulekud olid tõesti suured, näitab see, kui kergelt suudeti pärast 1513. aasta tulekahju jälle kirikud üles ehitada. Takistuseks polnud isegi tuhandetesse markadesse ulatuvad kulutused. Nii lasid Nikolai kiriku vöormündrid 1519. a üles ehitada kiriku mõlemad tornid, kulutades sellele üle 2000 marga.¹⁸⁷⁶ Heinrich Laakmann arvutab kokku Nikolai kiriku hõbeda väärtust ja saab selleks – arvestusega, et 1 kaalumarga hõbeda hinnaks oli 18 marka – 3390 marka.¹⁸⁷⁷ Suured summad tulevad kõne alla ka Vana-Pärnu puhul, kus Püha Tooma kirik kannatas 16. sajandi algul röövimise läbi kahju umbes 3000 marka.¹⁸⁷⁸ Kõiges leiab kinnitust tõsiasi, et keskaja kirik arendas esimese võimuna välja ratsionaalselt kavandatud rahateenimise ja bürokraatliku rahandushalduse, tema kätte voolas suur hulk kapitali, mis tegi kadedaks ilmalikud valitsejad.¹⁸⁷⁹

Viimaseks otsustavaks argumendiks reformi läbiviimisele Uus-Pärnus kujunes bürgermeister Lynthem'i väitel preestrite nurin pärast 1524. aasta tulekahju, et kirik ei saa oma rente kätte ja tunneb rahast puudust.¹⁸⁸⁰ Pole imestada, et tulekahjus kannatanud linnas oli maksude ja rentide laekumisega raskusi. Kiriku pretensioonid linnakodanike tulekahjudes niigi kokku kuivanud finantsidele polnud neile mõistagi meeltemööda ning kutsusid esile kriitikat kiriku, eriti selle rahamajanduse aadressil. Küll veendunud katoliiklasena, ent tubli ja asjaliku kaupmehena avaldas Johann van Lynthem nõrdimust, et kirikus põletati liiga palju kalleid vahaküünlaid, vaesel ajal tundus see talle lubamatu raiskamisena.¹⁸⁸¹ Lynthem annab üsna üksikasjalikult aru, kui palju vahaküünlaid Nikolai kirikus jumalateenistustel ära põletati: püha sakramendi ees põles üks küünal nii päeval kui ka öösel, Musta risti ees põles päeval kaks ja öösel üks küünal, missade, vesprite ja hommikumissade ajal põletati kahte küünalt, ühte ilma pausita jne. Selle loetelu lõpetab raskemini mõistetav lause, nimelt “seal oli ka üks puust rist (Must rist?), selleks põletati igal altaril kaks vahaküünalt.”¹⁸⁸² Nähtavasti on mõeldud risti austamisega seotud püha tähistamist.

Kujunenud olukorrast nähti ainult üht väljapääsu – kogu kirikuvara tuli sekulariseerida. Oma plaanide elluviimiseks leidis raad kogukonnalt toetust. Kasutades ära kodanikkonna meelsust ja usupuhastusliikumisest mõjutatud vaateid, viidi reform läbi 1525. aasta märtsis.¹⁸⁸³ Kirikuvarad läksid üle raele, kes võttis enda peale vastutuse kirikute ja preestrite ülalpidamise eest. Vöormündrid pidid tegema kirikuis revisjoni ja esitama tulemused raele. Selgus, et peale kiriku hõbeda ja väärisasjade oli Nikolai, Pühavaimu, Gertrudi ja Jaani kirikul kokku üle 650 marga sularaha, mis viidi raekotta hoiule.¹⁸⁸⁴ Enam polnud raad rahata ning lõpuks ometi oli võimalik teha mõningaid hädatarvilikke kulutusi. Kohe eraldati summa raekojas tehtavate ehitustööde tarvis. Liigseid väljaminekuid tuli aga vältida, nii arvas linnavalitsus heaks

¹⁸⁷⁴ PA, lk 142.

¹⁸⁷⁵ PA, lk 127, nr 22.

¹⁸⁷⁶ PA, lk 139. 1519 maksis hinnatõusu tingimustes 1 sälitis rukist 30 marka.

¹⁸⁷⁷ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 220–221. 1523/24 müüdi Pärnu ordukomtuurile 36 kaalumarga eest hõbedat, 1526 Hinrick van Tuilenile 30 kaalumarka, 1537 saadi hõbedat müügist 60 Riia marka, 1558 saadeti kokku 74 kaalumarka hõbedat ordumeistrile. Vrd *Quellen zur Geschichte des Untergangs III*, lk 43, nr 305.

¹⁸⁷⁸ Arbusow, *Die Einführung der Reformation*, lk 254.

¹⁸⁷⁹ Hattenuer, *Euroopa õigusajalugu*, lk 356.

¹⁸⁸⁰ PA, lk 144.

¹⁸⁸¹ PA, lk 144: *Dar tho waß inne denne tyden groeth gelthspillinge in der kirckken, dar wort vele waß verbrandt, ...*

¹⁸⁸² PA, lk 144.

¹⁸⁸³ PA, lk 145.

¹⁸⁸⁴ PA, lk 146–147.

vaimulike arvu piirata – kirikhärra kõrvale jäeti teenistusse veel ainult kaks kaplanit, kelle õlule jäi jutluste ja muude kirikuteenistuste läbiviimine.¹⁸⁸⁵

Bürgermeister Johann van Lynthem näib olevat jäänud elu lõpuni veendunud katoliiklaseks ning võib-olla just see sundis teda kirja panema oma mälestusi, milles ta hoolega selgitab kirikuvarade ülevõtmise motiive. Näib, nagu tahtnuks ta veenda mitte ainult teisi, vaid ka iseennast, et tegu oli tookordses olukorras ainuõige sammuga. Lynthem annab oma mälestustes püüdlikult aru kirikuvara kulutamisest, kinnitades korduvalt, et kõik läks linna heaks (*tho der stadt besthe*),¹⁸⁸⁶ s.t õigeks otstarbeks. Näiteks maksti 1525. a Jaani kiriku rahast müürseppadele palka, Püha risti kabeli esiste annetuste eest aga osteti linnale palke-talasisid ja saelaudu.¹⁸⁸⁷ Tegelikult oli kirikuvarade kasutamiseks linna heaks alustatud juba 1524. aastal, nii et taganeda polnud enam kuhugi.¹⁸⁸⁸ Ülevaade kirikuvarade kulutamisest jätkub rae arveraamatus. Sekulariseeritud raha ja väärisasjad läksid kõik varem või hiljem käiku. 1530. aastal arvestati linna aastakuluks u 1361 marka, mis kaeti tervikuna kirikuvarast: 650 marka sularahas, ülejäänud hõbedas ja kuldsõrmustes.¹⁸⁸⁹ Aastate jooksul saadi sel kombel lahti peaaegu kõigist kiriku väärisasjadest. 1537. a müüdi 60 marga eest Viljandisse Hans Evencz'ile üks kullatud karikas.¹⁸⁹⁰ 1543. aastal tehti linnamüüri ehituse tarvis rahaks viimased ehted – üks vöö ja kullatud ristiga kullatud kett.¹⁸⁹¹ 1548. aastaks oli järg jällegi jõudnud kirikuriistade kätte: müüdi ära 4 karikat ja 4 oblaaditaldrikut, lisaks üks vöö.¹⁸⁹² Kümme aastat hiljem, Liivimaa sõja algul, läks sõjakulude katteks käiku 45-kaalumargane ja 11-loodine haruldane kullatud monstrants ja veel alles olnud kirikuhõbe. Uus-Pärnu kirikuteenritele jäi vaid kolm karikat.¹⁸⁹³ Pärnis kõike ei saanud ära anda, sest mõningaid kirikuriistu läks siiski ka jumalateenistusel tarvis. Tõsi küll, “uus” kirik vajas teenistuse juures oluliselt vähem riistu, ei tarvitatud isegi mitut karikat, vaid piisas täiesti ühest.¹⁸⁹⁴

Pärast linnarae reformi kirikuvarade ja -ametite valitsemise alal kestsid katoliiklikud teenistused nähtavasti rahulikult edasi. Vähemalt võib nii aru saada bürgermeister Lynthem mälestustest.¹⁸⁹⁵ Arvestades, et Nikolai kirik oli põlenud ning selle võlvid sisse langenud,¹⁸⁹⁶ kasutati enne 1528.–29. aastat kogudusekirikuna ilmselt mõnda teist linna pühakoda. Evangeeliumiusu jutlustaja pidi Uus-Pärnus veel ligi aasta rahvast “Jumala õigele mõistmisele” kutsuma, valgustama inimesi nõnda, et need “paavsti jultunud tegudest ja kõverustest aru said”,¹⁸⁹⁷ ning asusid “puujumalate vastu sõdima” ja “võtsid kirikud tormiga ära”.¹⁸⁹⁸ Pildirüüste sündmused Uus-Pärnus ei erinenud teistes linnades toimunuist. **Neljapäeval, 15. märtsil 1526** tungiti gildivendade ja kaubasellide eestvõtmisel, evangeeliumiusu jutlustaja(te) õhutusel ja üleskihutatud

¹⁸⁸⁵ PA, lk 145.

¹⁸⁸⁶ PA, lk 146.

¹⁸⁸⁷ PA, lk 146.

¹⁸⁸⁸ 1524. aasta sügisel kasutati 18 marka kiriku rendiraha raekojade ehituse finantseerimiseks (PA, lk 146). 1524 võeti Püha risti kabeli laekast 70 marka puu- ja müürseppade töötasuks.

¹⁸⁸⁹ PA, lk 280–281, nr 2.

¹⁸⁹⁰ PA, lk 147.

¹⁸⁹¹ PA, lk 294, nr 33. Kokku oli seda 6,5 kaalumarga (*mark lodig*) väärtuses, vöö 2 kaalumarka ning ristiga kett kaaluga 4 loodi ja ½ kvintiini.

¹⁸⁹² PA, lk 294, nr 34.

¹⁸⁹³ *Quellen zur Geschichte des Untergangs III*, lk 43, nr 305. Vt ka Richard Hausmann. *Der Silberschatz der St. Nikolaikirche zu Reval. — Mitteilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. 17. Riga 1900, lk 213–376. Sama saatus tabas Liivimaa teiste kirikute kirikuhõbedat. Näiteks oli Tallinna Niguliste kirikus enne reformatsiooni hõbedat 61,2 kg. 1531 oli sellest järel 14,6 kg; 1560 anti seegi ära, et maksta palgasõduritele. Kirme, *Kirikuhõbe*, lk 416.

¹⁸⁹⁴ Kirme, *Kirikuhõbe*, lk 416.

¹⁸⁹⁵ PA, lk 145.

¹⁸⁹⁶ PA, lk 341.

¹⁸⁹⁷ Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk 68.

¹⁸⁹⁸ Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk 68.

linnarahva – käsitöoliste, sakslaste, mittedakslaste – toetusel kirikusse, peksti puruks altariid, maalid ja pühakujud.¹⁸⁹⁹ Ainult sekulariseeritud kirikuvara, nagu väärisasjad Püha risti kabelist – hõbedast (okas)kroon, kullatud rist, õlitoos, üks väike ja suur monstrants, 25 karikat jms – pääsesid pildirüüstajate käest. Arvestades, et kirikud olid rahast ja tähtsamatest väärisasjadest juba enne pildirüüstet tühjaks tehtud, ei tule saamahimu pildirüüste motiivina Uus-Pärnus arvesse. Pildirüüste, vähemalt nii, nagu seda kirjeldab bürgermeister Lynthem, näitab linna kõigi seisuste (pildirüüstajatel oli toetajaid ka raehärrade seas) hämmastavat üksmeelt ja koostööd. Kuidagi ei saa seda käsitada puhtalt röövimis- ja lõhkumisaktina, mille pani toime peamiselt lihtrahvas.¹⁹⁰⁰ Pigem on põhjust näha pildirüüstes rituaalset tegu.¹⁹⁰¹ Inimesed tulid kirikusse ja purustasid nende pühakute pildid ja kujud, keda varem palumas olid käinud, keda austanud ning kelle soosingut annetustega võita püüdnud. Kunagised austamisobjektid olid äkki halvaks muutunud, nad polnud enam muud kui vana koli, mille populaarsusega kirik äri ajas, aga mis nüüd tuli välja visata. Uue õpetuse omaks tunnistanud rahvas heitis need kõrvale koos preestrite ja munkadega, sest ei tahtnud vahendajaid enda ja Jumala vahele. Ei saanud ju olla kindel, kas keegi veel võiski julgeda loota lunastusele ja Jumala armule, kui selle vahendajad elasid avalikult patuelu ja jumalasalgamises. Martin Luther isiklikult ei kiitnud pildirüüstet heaks, ta nägi selles võimalikku ohuallikat. Nagu mitmele Saksa linnale, nii saatis ta ka Liivimaa suurtele linnadele pärast seal toimunud pildirüüsteid kirja, hoiatades neid mässu ja reformiliikumise lõhenemise eest.¹⁹⁰²

Miks vallandus pildirüüste Uus-Pärnus just sel ajahetkel, seda on raske arvata. 1526. a ei olnud Nikolai kirik pärast 1524. aasta tulekahju ju veel kordagi tehtud. Kirikute vara oli raad kenasti üle võtnud ning asjatu raiskamise lõpetanud. Kodanikud olid aga ikka rahulolematud. Kas neid sundisid tegutsema puhtalt usulised motiivid või lisandus sellele veel midagi, see on küsimus. 1524/25. a tabas Liivimaa suur näljahäda, mille ulatusest annab aimu Tallinna kaebus 1526. aastal maapäeval. Nimelt valgunud näljased talupojad maalt linna ning ainuüksi Tallinnas surnud neid 1525. a mõni tuhat, 1526. aasta algul oli aga sadu talupoegi varjul linna hospitalides.¹⁹⁰³ Näljahäda oli kahtlemata oluline mõjutegur, peatoiduse puudus põhjustab ikka rahva hulgas rahutusi, sünnitab vandenõuteooriaid, kes on süüdi, kes lõikab teiste kannatustelt kasu. Sellisel pinnasel on vastalised või hüsteerilised meeleolud kerged tekkima. Uus-Pärnu puhul lisas olukorrale traagikat, et 1524. aasta tulekahjus hävisid rae poolt linna heaks ostetud 40 lasti vilja, palju lina (*vlaß*), jahu ja püssirohtu.¹⁹⁰⁴ Teadmine leivavilja hävimisest on näljaajal muidugi eriti traumeeriv. Pole võimatu, et rahvas süüdistas raadi vilja pärast, kas linnavarude raiskamises, spekulierimises või omakasus.¹⁹⁰⁵ Näljahäda oli üks tõenäoline põhjus rahva rahulolematusele. See võib seletada, miks pöördus rahva pahameel rae ja eriti bürgermeistrite vastu (vt lähemalt allpool), kuid ei selgita kuidagi, miks oli vaja kirikuid rüüstata ning miks langes pildirüüste Uus-Pärnus just 15. märtsile.

¹⁸⁹⁹ PA, lk 147.

¹⁹⁰⁰ Tiina Kala peab võimalikuks, et Tallinna pildirüüstes osales pigem pööbel kui linna eliit, vt Tiina Kala. Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad. — *Tuna*, 2007, 3, lk 19.

¹⁹⁰¹ Vt lähemalt Edward Muir. *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge 1997, lk 186, 189–191.

¹⁹⁰² Vt lähemalt Martin Brecht. Luthertum als politische und soziale Kraft in den Städten. — *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit*. Städteforschung A/10. Köln 1980, lk 16.

¹⁹⁰³ Arnold Süvalep. Ordumeister Herman von Brüggenei külaskäik Tallinna 1536. a ja turniir Raekoja platsil. — *Vana Tallinn*. 1. kd. Tallinn 1936, lk 60.

¹⁹⁰⁴ PA, lk 143.

¹⁹⁰⁵ On säilinud Uus-Pärnu rae kiri, millest võib välja lugeda, et vili osteti linnale eesmärgiga see kallinemise ajal kasuga maha müüa, vt *Quellen zur Geschichte des Untergangs III*, lk 43, nr 305.

Pildirüüste kui rituaalne vägivallaakt pühapiltide ja -kujude vastu oli iseenesest selgem või selgemini tajutav rajajoon üleminekul vanalt õpetuselt uuele, vanalt kirikukorralduselt uuele kui kirikuvara sekulariseerimine. Võib-olla just vajadus n-õ täpse piiritõmbamise järele viiski vältimatult pildirüüsteni ka Uus-Pärnus. Kirikuvara sekulariseerimise suhtes valitses rae ja kogukonna vahel üksmeel, kuid oli veel teisi küsimusi, mis vajasid lahendamist, aga mille lahendamiseni nähtavasti ei jõutud. Eelkõige puudutab see evangeeliumiusu õpetaja ametisse võtmist, talle palga maksmist jms. Nimelt seadsid gildivennad oma parema äranägemise järgi kogudusekirikus ametisse jutlustaja. Nikolai kirikhärra määramise õigus oli aga ainult ordul. Pole võimatu, et just nende küsimuste ümber, mille lahendamata jätmise takistas uue kiriku ülesehitamist, tekkisid pildirüüsteni viinud pinged. Raearvete 1527. aasta sissekande järgi maksti jutlustajale palka 21. märtsil,¹⁹⁰⁶ võib-olla oli varakevade näol tegu traditsioonilise töötasude väljamaksmise ajaga? Nii on üks võimalus, et pildirüüste vallandumine Uus-Pärnus oligi seotud gildivendade ametisse seatud jutlustajale palga väljamaksmisega, millest raad keeldus vms.

Mõned uurijad on väitnud, et Uus-Pärnu pildirüüset juhtisid **mustpead**.¹⁹⁰⁷ Ainult Heinrich Laakmann on teisel seisukohal, kui võrd mustpeade vennaskonnast Uus-Pärnus ei ole 16. sajandist ühtegi teadet.¹⁹⁰⁸ Kahtlemata liikus aga Uus-Pärnus, nagu ka teistes hansalinnades vallalisi kaubaselle, kes võisid olla uue õpetuse ideede kandjad ja levitajad, linnarahva üleskihutajad ning pildirüüste ühed initsiaatorid. Kuidas ka ei olnud, igatahes annab sündmuste käik tunnistust linnarae ja -kogukonna vastasseisust Uus-Pärnus. Kehv majanduslik olukord ja uued religioossed ideed moodustasid pinnase, millel kasvas kodanikkonna rahulolematuse linnavalitsuse ja selle tegevusega. Pärast kiriku rüüstamist pööras rahvas oma meelepaha otseselt linnarae, eriti ühe bürgermeistri – ilmselt Johann van Lynthem – vastu.¹⁹⁰⁹ Pole imestada, et see kaaskodanike meelt pahandas, kuidas lina- ja viljakaupmees Lynthem vastupidiselt üldisele viletsale ajale, tulekahjudest põhjustatud laosele ja näljahädale üha enam rikastus. Oma varanduse suurendamisel näitas bürgermeister üles silmapaistvat agarust, ainuüksi tema enne 1526. aastat omandatud kinnisvarade hulk väärib tähelepanu. 1518. aastal läks tema valdusesse kivimaja koos aida ja aiaga, 1521. a õuema Riia väravate lähedal koos väikese puuviljaaiaga, 1524. a ostis ta raelt tühja maalapi oma elumaja lähedale, et sinna keldrit ja aita ehitada.¹⁹¹⁰ Lisaks sai 1523. a klaassepp Ciriacus Fuerbachilt algul pandiks, hiljem päriks raevoja kõrval turuplatsi ääres asunud elumaja.¹⁹¹¹ Väärib tähelepanu, et kui pildirüüste toimus 15. märtsil, siis 10. märtsil lasi bürgermeister Lynthem rae ees oma nimele vormistada sellesama klaassepa maja, mis oli tulekahjus maha põlenud, aga mille Lynthem üles ehitas.¹⁹¹² Kahtlemata võis see tekitada kaaskodanikes küsimusi, kust võttis ta selleks kõigeks vahendid, kas ei võinud see tulla kellegi teise, s.o linnarahva arvelt? Milles täpsemalt Lynthemit süüdistati, see tema kirja pandud mälestustest paraku ei selgu.

Kaaskodanike mahasurutud meelepaha pääses pildirüüste ajal valla. Asjatult püüdsid mõlemad bürgermeistrid Johann van Lynthem ja Lammert Kallenberch rahvast mõistlikkusele kutsuda ning palusid neil 14 päeva kannatada,¹⁹¹³ milleks täpsemalt, seda Lynthem oma ülestähendustes ei maini.¹⁹¹⁴ Katsed rahvast maha rahustada ei kandnud algul vilja, sest raes endas puudus üks-

¹⁹⁰⁶ PA, lk 293, nr 30.

¹⁹⁰⁷ Vt nt Arbusow, *Die Einführung der Reformation*, lk 471. Vrd Kuhles, *Die Reformation in Livland*, lk 154.

¹⁹⁰⁸ Laakmann, *Zur älteren Geschichte der Grossen Gilde in Pernau*, lk 50–51.

¹⁹⁰⁹ PA, lk 148.

¹⁹¹⁰ PA, lk 170–172, nr 47.

¹⁹¹¹ PA, lk 167, nr 37.

¹⁹¹² PA, lk 172, nr 48.

¹⁹¹³ PA, lk 148.

¹⁹¹⁴ Sellest ei pea veel järeldama, et Lynthem pidas silmas mingit kahe nädala pärast aset leidvat sündmust, milleni ta palus oodata. Kaks nädalat võis vabalt tulla lihtsalt toleaeegsest õiguspraktikast, see oli tähtaeg, mida linnaõiguse järgi anti mõningatel juhtudel mingi toimingute sooritamiseks vms. Vahest küsis Lynthem

meel – osa raehärradest toetas mässulisi. Olukord läks nii teravaks, et koos paari teise rae-liikmega plaanis Johann van Lynthem isegi ametist tagasiastumist, siis aga nõustus ootama Liivimaa maapäeva, et seal pildirüüstajate-korraldajate asi üldisele arutlusele anda.¹⁹¹⁵

Umbes kuu pärast pildirüüstet, s.o 10. aprillil 1526, kutsus Pärnu komtuur kui maahärraliku võimu esindaja, Hinrik van Tuilen, enda juurde läbirääkimistele gildivennad ja linnarae, kohtumise tunnistajaks oli veel teisi kõrgestiaustatud isikuid: Maasilinna vana foogt Aleff Forstenberch, Jorgen Mex ja Diderich Mestacke (*Myczaeken*).¹⁹¹⁶ Komtuur esitas raele kolmest punktist koosneva arupärimise. Esiteks pani ta linnamagistraadi vastutavaks kirikuvastastes vägivallategudes – altarite ja pühapiltide hävitamises. Teiseks leidis ta, et raad on vastu oma õigust määranud linna kogudusekirikusse ametisse jutlustaja, see õigus kuuluvat aga ainult ordule. Lõpuks süüdistas komtuur, et linna valitsemine on alla käinud. Raad asus kaitsele ja teatas, et pildirüüste eest on vastutavad üksnes kompanii liikmed, kes oma toetajatega kirikusse tungisid. Lisaks teatati, et raad ei taha enda peale võtta kiriku ülesehitamist pärast seda, kui gildivennad olid nii vägivaldselt käitunud. Mis puutuvat aga jutlustaja ametisse määramisse, siis seda ei teinud mitte raad, vaid linnakogukond ning edaspidi, kui kogukond soovis jutlustajat ametisse jätta, pidi ta talle ise palga ja ülalpidamise muretsema. Linna viletsas olukorras süüdistas raad kogukonda, kes oli rahulolematu ja mässumeelne, aga samavõrd olevat see linna tabanud tulekahjude tagajärg. Komtuur kaalus asja ja leidis, et toimunud sündmustes kuulub vastutus täielikult gildivendadele. Raadi paluti kiriku taastamistöid jätkata. Kogukond pidi aga enda peale võtma uute pühapiltide muretsemise.

Sellega oli tüli rae ja kogukonna vahel lahendatud. Linnaraad võis pühitseda oma võitu. See oli võit kogukonna üle, aga ei tähendanud hoopiski evangeeliumiusu kaotust. Isegi kui kõik rae-härrad veel avalikult ei näidanud oma poolehoidu uuele õpetusele, siis tegelikkuses toimus ikkagi vaikne kohanemine sellega, naasmispüüdlused vana korra juurde jäid ainult sõnadesse, olid vaid hetkeliseks illusiooniks. Nagu ilmekalt näitavad reformatsioonisündmused Uus-Pärnus, ei olnud usulised tõekspidamised kirikuvara sekulariseerimisel kandva tähendusega, sest mis võis sundida raadi viima läbi reformi kirikuvalitsemises, võttes kirikult ära kirikuvarade käsutamiseõiguse ning seades vaimulikud endast, s.o ilmalikust võimust sõltuvaks, kui ta ise oli vaid põgusalt tuttav evangeeliumiõpetusega. Rohkem kui Jumala õige mõistmine huvitasid ilmalikku võimu kiriku varandused, samuti võitlus mõjuvõimu pärast poliitikas ja õiguses. Kirikuvara sekulariseerimise tulemusena jagati raha, mis varem läks kiriku teenistuse, kultuse ja hiilguse ülalpidamiseks ja -hoidmiseks ümber linna heaks, s.t munitsipaalseteks vajadusteks. Näiteks Püha Ihu gildile laekus igal aastal valgustuseks Nikolai kirikus rendina 6,5 marka, lisaks ½ leisikat (u 4 kg) vaha. Muidugi ei olnud summa märkimisväärselt suur, kuid kui meenutada, kui palju pidi linnavalitsus pingutama ja vaeva nägema, et saada endale Reiu küla, mis tõi rahamaksuna aastas sisse kõigest paar korda rohkem (rahas 15,5 marka, lisaks kümnisenäe rukist ja otra),¹⁹¹⁷ siis on tublide linnakodanike, eeskätt kaupmeeste pahameel säärase priiskamise – vahaküünaldes ärapõletamise – suhtes mõistetav. Raha sai ja tuligi kulutada palju otstarbekamalt.

kaks nädalat selleks, et ta saaks koguda tõendeid enda kaitseks, või oli see siis aeg, mille jooksul loodeti tekkinud probleem või ebakõla lahendada (tasuda võlg vms).

¹⁹¹⁵ PA, lk 148.

¹⁹¹⁶ Vt PA, lk 148–149.

¹⁹¹⁷ PA, lk 141.

7.3. EVANGEELIUMIÕPETUSE KINDLUSTUMINE

7.3.1. Esimesed jutlustajad

Esimese evangeeliumiusu jutlustaja kohta Uus-Pärnus on teated mõneti ebaselged, ajaloo-kirjanduses on selleks peetud **Johann Ecki** (Eycken, Mecke).¹⁹¹⁸ Endine Riia toomherra oli astunud evangeeliumiusku, abiellunud ning seejärel asunud elama ja uut usku levitama Uus-Pärnusse. Ilmselt oli ta alguses ametis kompanii vikaarina ja teenis Püha Jumalaema altarul. 1526. aasta kevadel olevat temast saanud gildivendade eestvõtmisel ja nõudmisel ning rae vaikival nõusolekul Nikolai kiriku peajutlustaja ehk kirikhärra, senise ordu määratud vaimuliku asemel.¹⁹¹⁹ Heinrich Laakmann juhib tähelepanu, et Uus-Pärnu rae dokumentides pole Johann Ecki nime mitte kordagi mitte üheski seoses mainitud.¹⁹²⁰ Et just tema oli pildirüüste aegne jutlustaja, on isegi kaheldav, sest 1. aprillil ja 29. septembril 1526 oli ta jutlustaja Riias.¹⁹²¹ Pigem võis Johann Eck olla Uus-Pärnus kui rae poolt ametisse kinnitatud jutlustaja aastast 1528. Pärast seda, kui ta oli tulekahjus (Uus-Pärnu süütamine 1533) kõik kaotanud, naasis ta 1534. a Riiga, kus temast sai läti kogukonna jutlustaja Jakobi kirikus.¹⁹²²

Uus-Pärnu rae arveraamatu järgi maksti juba 1526. aasta mihkclipäeval jutlustajale (*deme predicanten*) 12½ marka.¹⁹²³ Aga veel varem, 25. aprillil 1526, maksti *her* Kerstenile 36 marka ja köstrile 2 marka, “*meie vanemate korraldusel ja käsul*”.¹⁹²⁴ Kuna ühtki raehärra Kerstenit Uus-Pärnus ei olnud, siis oli nähtavasti tegu vaimulikuga. Tema isik jääb paraku mõistatuseks. Uus-Pärnu elanike seas oli sel ajal teadaolevalt vaid üks Kersten, Kersten Pill. Tema puhul pole aga üheski kirjalikus teates kasutatud tiitlit *her*. 1526. aastal maksis raad ka *her* Johann Korbecke’le 45 marka,¹⁹²⁵ mis asjaoludel, jääb paraku teadmata. Veel 20 aastat hiljem maksis raad *her Korbeke*’le 20 marka, 1548. aastal esineb tema nimi aga arveraamatus viimast korda.¹⁹²⁶ Pole teada, kas Johann Korbeckel oli mingeid teeneid evangeeliumiõpetuse siseseviimisel Uus-Pärnus või oli ta hoopis katoliku aja “jäänuk”, kellele raad oli miskipärast võtnud kohustuse maksta eluaegset renti. Heinrich Laakmann pakub, et tegu võis olla orelimängijaga.¹⁹²⁷

1527. aasta 21. märtsil maksti rae arveraamatu järgi *Hinrick, deme predike* 10 marka.¹⁹²⁸ Heinrich Laakmann peab *Hinrick*ut kompanii altarul teeninud vaimulikuks.¹⁹²⁹ Enam kui tõenäoliselt on 1533. a Vana-Pärnus tunnistajana esinenud *her Hinrick Hane* puhul tegu sellesama jutlustajaga.¹⁹³⁰ 1541. aastal sõlmis Uus-Pärnu raad *Hinrick Galluse alias Hanega* lepingu, kohustades talle tagama palga ning elamispinna kiriklas. Peale selle lubati kunagi Vitingkhoffide suguvõsa kirikule annetatud plats Hane käsutusse, et viimane saaks sinna ehitada maja, mis pidi jääma tema ja ta naise vabalt pärandatavaks varaks.¹⁹³¹ See vastutulek viitab Heinrich Laakmanni arvates, et tegu oli pärnakate poolt armastatud reformaatoriga.¹⁹³²

¹⁹¹⁸ Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 470.

¹⁹¹⁹ Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 470–471.

¹⁹²⁰ Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchwesen*, lk 145.

¹⁹²¹ Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 567.

¹⁹²² Arbusow, *Einführung der Reformation*, lk 567

¹⁹²³ PA, lk 292, nr 29.

¹⁹²⁴ PA, lk 292, nr 29.

¹⁹²⁵ PA, lk 292, nr 29.

¹⁹²⁶ PA, lk 288, nr 16; lk 289, nr 18.

¹⁹²⁷ *Das Erbebuch von Neu-Pernau 1543*, lk 114.

¹⁹²⁸ PA, lk 293, nr 30.

¹⁹²⁹ Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchwesen*, lk 146.

¹⁹³⁰ PA, lk 72, nr 54.

¹⁹³¹ PA, lk 189, nr 83.

¹⁹³² Laakmann, *Das mittelalterliche Kirchwesen*, lk 146.

Siiski ei jäänud Hane linna pidama ning oli juba 1544–1547 pastor Ruhjas. Tema järglane Uus-Pärnu pastori ametis oli **Johann Engelsmann**, kes pidas ametit 1549. aastani, s.o oma surmani. 1551–1563 oli pastor **Steffen Kerlin** (Karlin) ning 1566–1571 **Andreas Hermann**.

Mittesakslaste jutlustaja kohta Uus-Pärnus on teateid juba suhteliselt varasest ajast. Nimelt andsid Vitingkhoffid Nikolai kiriku lähedal ühe tühja platsi preestrile, kes mittesakslastele jutlustaks ja nende eest seisaks (*predygen unde vorsteen sall*).¹⁹³³ Ordumeister Wolter von Plettenberg määras ühe linapressi tulud eestlaste jutlustaja tarvis. 1543. a on pärusraamatus mainitud mittesaksa jutlustaja aeda.¹⁹³⁴ Pärast 1545. (või 1548.?) aastat läks käiku ordumeister Plettenbergi määratud annetus.¹⁹³⁵ 1546. a on rae arveraamatus esimest korda mainitud palga maksmist mittesaksa jutlustajale.¹⁹³⁶ Nimeliselt on esimene eestlaste jutlustaja teada aastast 1551, selleks oli Uus-Pärnus sündinud **Nicolaus (Claus) Moller**.¹⁹³⁷ 1555. a lahkus Moller Liivimaalt. Tema järeltulija ametis oli **Heinrich Bachum**, kohaliku raehärra Johann Bachumi poeg.¹⁹³⁸ Heinrich immatrikuleeriti 1553. a Rostocki ülikooli. Ta suri 1567, tõenäoliselt sel ajal linnas möllanud katku.

Reformatsioon muutis vaimuliku positsiooni ja staatust linnakogukonnas. Lutheri usu kirikuõpetaja elas oma elu nagu tavainimesedki, tal oli pere, järeltulijad. Muidugi oli ka varasemal ajal vaimulikel naisi ja lapsi, kuid see oli n-õ väljaspool seadust ja õigust. Reformatsiooniga toimus vaimulike kodanikustumine. Sellega seoses kaotasid nad oma varasema pühaduse ja erilise staatuse oreooli, nendest said kõigest “korralikud” bürgerid. Reformatsiooniteoloogia tagajärjel toimus nn kodanliku pastoriseisuse rajamine, see oli kõigile protestantlikele maadele ja regioonidele iseloomulik tähtis sotsiaalpoliitiline fenomen.¹⁹³⁹ Sellega olid protestantlikel aladel ületatud keskaja riiki ja ühiskonda tugevalt mõjutanud ning katolikes regioonides veel varasel uusajal püsinud seisuslikud vastuolud kodaniku ja vaimuliku seisuse vahel.¹⁹⁴⁰ Varauusaegse nn kodanliku pastoriseisuse tähtis iseloomulik joon oli akadeemilise hariduse olemasolu, kuivõrd “sõna” kuulutamine ja tõlgendamine nõudis akadeemilist ettevalmistust. See annab tunnistust varauusaja Euroopa ühiskonna süvenevast professionaliseerumisest, mis ei jätnud puutumata ka vaimulikke. Tõsi küll, tendents professionaliseerumisele oli olemas juba reformatsioonieelses kirikus.¹⁹⁴¹

7.3.2. Evangeeliumiusu kiriku esimesed aastad

Uus-Pärnus oli usupuhastuse läbiviimine puhtalt linnakogukonna asi, maahärralt, s.o ordult selleks tuge või ärgitust ei saadud. Kuigi linn oli tugevalt ordu mõju all, oli seal ometigi nii palju iseseisvust ja iseotsustamist, et viidi läbi kirikuvarade sekulariseerimine ja hakati üles ehitama uut kirikut. Rahu jaluleseadmisega pärast pildirüüstet lõppes Uus-Pärnus reformatsiooni üks etapp. Järgnes evangeeliumiusu kiriku ülesehitamise periood: tuli välja töötada ühtne kirikukord, hoolitseda pastorite järelkasvu eest ja toetada kooliharidust, seada ametisse eestlastele oma jutlustaja, kanda hoolt vaeste eest jms. Kui kired võimu ja varade ümber vaibusid, algas tegelik usupuhastus. Juba 1527. a peeti Uus-Pärnus Liivimaa linnadepäeva, kohal olid kolme suurema linna saadikud, kes arutasid muu hulgas evangeeliumiusu

¹⁹³³ PA, lk 124, nr 12.

¹⁹³⁴ PA, lk 331, nr 78.

¹⁹³⁵ PA, lk 201–202, nr 106.

¹⁹³⁶ PA, lk 288, nr 16.

¹⁹³⁷ PA, lk 224–225, nr 157. Tal oli ka vend Jeronimus.

¹⁹³⁸ PA, lk 258–259, nr 238.

¹⁹³⁹ Schilling, *Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten*, lk 26.

¹⁹⁴⁰ Schilling, *Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten*, lk 27.

¹⁹⁴¹ Schilling, *Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten*, lk 27.

kiriku parajasti aktuaalseid probleeme.¹⁹⁴² Võib arvata, et uue kirikukorra väljatöötamise teema leidis vastukaja ka Uus-Pärnu rae ja kodanikkonna hulgas. Reformatsioon oli Liivimaal esialgu peamiselt linnaline nähtus. Uus ühine usutunnistus lõi eeldused ja võimalused linnade lähenemiseks, eriti vajadus evangeeliumiusu kirikut Liivimaal üles ehitada sidus linnu omavahel varasemast tihedamini. Muret rahva õigele usulisele teele juhtimise, samuti evangeeliumiusu õpetajate vajaliku järelkasvu eest olid õigustatud tundma ühtviisi nii suured kui ka väikesed linnad.¹⁹⁴³

Ajahetke pöördelisuse tunnetamine oli üks tegureid, mis ajendas inimesi oma läbielamisi, kogetut ja nähtut päevikulaadsetes ülestähendustes jäädvustama. Sellised kirjutised on näiteks Liivimaa nimeka reformaatori, Sylvester Tegetmayeri päevaraamat,¹⁹⁴⁴ samuti Riia kodanike Jürgen ja Caspar Padel'i päevaraamat.¹⁹⁴⁵ Samasse ritta võib julgelt paigutada ka Uus-Pärnu bürgermeistri Johann van Lynthem'i mälestused. Niisugused ülestähendused on kõik tähelepanuväärsed ajaloo- ja mäلودokumendid, mis sündisid selgelt rohkemast kui püüdest asju tuleviku jaoks lihtsalt jäädvustada. Oma mälestusi kirja pannes saavutas bürgermeister Lynthem tegelikult seda, mida ta teadlikult või alateadlikult soovis, nimelt et Uus-Pärnus toimunud sündmusi mäletataks just niimoodi, nagu tema nendest pajatab.

Kõnekas märk sellest, kuidas hakati muu hulgas ümbritsevat materiaalselt maailma uue õpetuse vaimus ümber kujundama, on Nikolai kiriku raamatu tiitelleht. Sellel on algselt raehärra ja vöörmünder Tonnies van Laeri käega kirjutatud traditsiooniline katoliku usu vaimus pöördumine pühakute ja Kristuse poole (*help Jhesus, Maria, Anna und Franciscus*).¹⁹⁴⁶ Uue õpetuse mõjul tegi bürgermeister Nicolaus Barenfeldt sinna omapoolseid täiendusi, väljendamaks ainult Kristusele rajatud lootusi (*help Jesus alleine*) ning pani ühtlasi kirja oma konfessionaalse kredo: mõtiskluse maailma asjade kaduvusest ja ainult usu tähtsusest.¹⁹⁴⁷ Lisaks arvas ta sekulariseerimise vaimus heaks kanda samale lehele veel märkuse vaka ja külimitu suuruse kontrollimise kohta 1556, niisamuti teate 1556. aasta koadjuutorivaenusest.¹⁹⁴⁸ Uue õpetuse sõnum, uus mentaalsus tungis muu hulgas ka inimese eluruumidesse. Võrreldes nt Tallinnaga on Uus-Pärnust sellest ajast säilinud vähe ainelise kultuuri mälestusmärke. Arheoloogilistel väljakaevamistel on Pärnust leitud nii vana kui ka uue õpetuse temaatikaga ahjukahleid. Nimelt on leitud Püha Anna, Jumalaema ja Jeesuslapse ning Jumalaema ja Jeesuslapse kujutisega, samuti katoliikliku valitseja Oranje printsipi Philipp Wilhelmi portreega kahleid.¹⁹⁴⁹ Tõlgendades neid leide, peab Aldur Vunk võimalikuks, et taunitud pühapiltide asemele ilmusid katoliku usu pooldajate elamisse temaatilised ahjukahlid.¹⁹⁵⁰ Evangeeliumiõpetuse omaks võtnud linnakodanikud eelistasid arvatavasti teistsuguse pildimaailmaga ahjukahleid, nagu protestantismiga liitunud valitsejate või juhtivate usupuhastajate portreed või Uuest Testamendist pärit lood. Ka selliseid kahleid on Pärnus arheoloogilistel kaevamistel leitud.¹⁹⁵¹

¹⁹⁴² AR III, lk 643–650, nr 248.

¹⁹⁴³ TLA, B. r. 14, l. 322–323.

¹⁹⁴⁴ W. O. Packull, Sylvester Tegetmeier, Father of the Livonian Reformation: A Fragment of His Diary. — *Journal of Baltic Studies* XVI, 4, Winter 1985, lk 351–354.

¹⁹⁴⁵ *Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher*, lk 291–434

¹⁹⁴⁶ PA, lk 121, nr 1.

¹⁹⁴⁷ PA, lk 121, nr 1.

¹⁹⁴⁸ PA, lk 121, nr 2.

¹⁹⁴⁹ Vunk, *Mentaliteedi peegeldus särnu kahlileidudel*, lk 168.; Kodres, Russow, *Kaunistatud elamu*, lk 148–149.

¹⁹⁵⁰ Vunk, *Mentaliteedi peegeldus Pärnu kahlileidudel*, lk 168.

¹⁹⁵¹ Kodres, Russow, *Kaunistatud elamu*, lk 148.

Kas ja kui palju võis Uus-Pärnus olla säilinud opositsioonivaimu uuele usule, on raske hinnata. Evangeeliumiõpetuse lõplikus püsijäämises ei saanud vähemalt esialgu küll keegi kindel olla. 1530. aastal sõlmis Tylemannus Ymmenhußen Uus-Pärnu raega lepingu, milles peeti võimalikuks vana kirikukorra juurde tagasipöördumist, s.t likvideeritud vikaariate taastamist ning jumalateenistuste pidamist vana viisi ja tava järgi.¹⁹⁵²

Reformatsiooniliikumine tekitas nagu Liivimaa ühiskonnas tervikuna, nii ka Uus-Pärnu väikeses kogukonnas n-ö polariseerumise. Isegi perekonnas toimus lõhenemine usulisel pinnal, nagu nt bürgermeistri Johann van Lynthemi perekonnas, kus ühest pojast sai toomdekaan Tallinnas, aga teine siirdus õpetust saama “reformatsiooni hälli” Wittenbergi.¹⁹⁵³ Samas perekonnas olid vastuolus ka isa ja poja usutunnistused, kuivõrd bürgermeister Lynthem ise jäi vanale kirikule truuks. Sõltuvalt ajahetkest kujunes linnas mitu “rindejoont”: kogukond *versus* raad, “vanausulised” *versus* evangeeliumpiusulised, ordu *versus* linn, Liivimaa linnad *versus* teised seisused. Usupuhastus vallandas sotsiaalsed pinged. Uus-Pärnus tekkis rae ja kodanikkonna vastasseis pildirüüste ajal. Kas toimus nagu Tallinnas kaupmeeste ja käsitöölise, sakslaste ja mittesakslaste vaheliste suhete pingestumine, selle kohta puuduvad konkreetsete tõendid, kuid märke sotsiaalsetest vastuoludest leidub.

7.3.3. Läänemaa “ususõda”

Linna rahulik ülesehitus ning kultusliku ja kirikliku elu ümberkorraldamine sai kesta vaid mõned aastad, kui Uus-Pärnu sattus tahtmatult nn Läänemaa kodusõja keerisesse. Konflikt puhkes Saare-Lääne piiskopi koha pärast. 18. oktoobril 1530 valisid toomkapiitel ja Saare-Lääne vasallid sellele kohale toomdekaani ja Tartu toomherra Reinhold von Buxhövdeni. Viimasel oli aga toomkapiitli, eriti Läänemaa vasallide hulgas vastaseid, kelle juhiks oli Jurgen van Ungern. Ettekäändel, et Buxhövden polnud veel hankinud oma valimisele paavsti kinnitust, valisid opositsiooniline toomkapiitel ja Läänemaa vasalkond 1532. a novembris uueks piiskopiks Brandenburgi markkrahvi Wilhelmi. Wilhelmi vend oli Saksa ordu kõrgmeister Albrecht, kellest pärast ordu sekulariseerimist 1525 sai Preisi hertsog. 1532. aasta novembris jõudis Wilhelm Haapsallu, kus toomkapiitel ja Läänemaa vasalkond vandusid talle truudust. Wilhelm ähvardas vallutada Kuressaare, kui Reinhold ei anna alla. Nii puhkeski kodusõda. 1532. aasta jõulude ajal rüüstasid Reinholdi sõjasalgad Hiiumaad ning vangistasid Hiiu- ja Saaremaa luterlikud pastorid. Wilhelm omakorda korraldas vasturüüsteretke.

Just sellises olukorras saabus katsumusterohke 1533. aasta. Riia sündik Johann Lohmüller vahendab oma kirjades ärevaks tegevaid endeid. Nimelt nägi ordukantsler 25. veebruaril 1533 Koonga mõisas öömajal olles virmalisi. Neil päevil aga sündinud Pärnus kahe peaga vasikas ning Riias juhtunud seesama.¹⁹⁵⁴ Tõepoolest, saatuslikke sündmusi oli aasta täis: Riias, Tallinnas ning kõikjal üle Liivimaa möllas katk,¹⁹⁵⁵ maha põlesid Vana- ja Uus-Pärnu, ikaldunud viljasaagi tõttu jätkus kallinemise laine,¹⁹⁵⁶ rääkimata siis tegelikult kogu Liivimaad mingil moel puudutanud Läänemaa kodusõjast. Otseses seoses selle sõjaga oli Uus-Pärnu kuri-tahtlik süütamine 28. mail 1533. Tulekahjus hukkus pärusraamatu andmeil 34 inimest, sakslasi ja mittesakslasi.¹⁹⁵⁷ Linna tähtsamatest ehitistest hävisid Riia värav, Valge torn, Väike Kompanii. Tules oli vististi ka raekoda. Eriti tugevalt sai kannatada Riia värava ja Pühavaimu

¹⁹⁵² PA, lk 186, nr 79: “...unnd so yth ock forder szaeke were, dath dy neddergelechts vicarien inne vorrygenn standt unnd goddeßdyenste quemen nhae oelder wyeße unnd gewoenheytt widder op gerichttet werdenn ...”

¹⁹⁵³ Laakmann, *Geschichte der Stadt Pernau*, lk 122.

¹⁹⁵⁴ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534)*, lk 384, nr 376.

¹⁹⁵⁵ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534)*, lk 470, nr 470, lk 479, nr 481.

¹⁹⁵⁶ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534)*, lk 470, nr 470.

¹⁹⁵⁷ PA, lk 341.

torni vaheline ala, samuti õhku lennanud püssirohutorni ümbrus. Tuli oli seal nii tugev, et torni kõrval elanud Diderich Moller põles koos teenijatega majja sisse.¹⁹⁵⁸ Tulekahju tabas linna majanduslikult raskel ajal, nimelt haaras aastail 1527–1534 Liivimaa suur kallinemiste laine. Olukorda arvestades loobus Uus-Pärnu raad kolmeks aastaks rente võtmast, andmaks inimestele võimalust kosuda ja oma elamised taastada.¹⁹⁵⁹

1533. aasta tulekahju on Pärnu ajaloo üks kõige mõistatuslikumaid sündmusi. Linna süütamises süüdistatuna põletatud habemeajaja sell ja teenija (lõbutüdruk?) tegutsesid väidetavalt Vestfaalist pärit, väljaspool abielu sündinud Vana-Pärnu katoliku kirikhärra Johann Droste “tellimusel”. Uus-Pärnu pärusraamatus seisab, et kõik kolm võeti kinni ja hukati (*an dren po^esten vorsmoeket*).¹⁹⁶⁰ Droste puhul pole hukkamine siiski kindel. Olles ilmselt veendunud Johann Droste süütuses, andis Tallinna linn talle 1533. aasta 18. oktoobril turbe markkrahv Wilhelmi, piiskop Reinholdi von Buxhövdeni ja Pärnu komtuuri “vägivalla ja kallaletungide” eest.¹⁹⁶¹ Just see, kuidas Droste kuriteole reageeriti, muudab kogu loo tähelepanuväärseks ja näitab, et kõigil olid hoopis kaugemad tagamaad kui ühe kirikhärra isiklikud motiivid. Kui Droste tõepoolest süütajad palkas, tegutses ta kellegi käsul, jääb aga arusaamatuks, kes ja miks võis tahta linna maha põletada. Pärusraamatu teatel jätkusid süütamiskatsed Uus-Pärnus ka suvel.¹⁹⁶²

31. jaanuarist kuni 13. veebruarini 1534 Viljandis peetud maapäeval esitasid Uus-Pärnu saadikud kaebekirja süütamisest sündinud kahjude üle.¹⁹⁶³ Sellele järgnes Droste vangistamine Haapsalus (24. veebruaril 1534),¹⁹⁶⁴ kuid kohtuotsust ei langetatud. Uus-Pärnu loobus millegipärast süüdistusest. 1534. aasta augustis/septembris oli Droste vangistatult Riias, aga kohtuotsus oli langetamata.¹⁹⁶⁵ Droste tõrjus habemeajaja selli ja teenijaneiu tema vastu esitatud süüdistusi. Ta väitis, et hoopis Jurgen van Ungern ja Claus Hastfer (markkrahv Wilhelmi poolehoidjad) olevat neid sellele teole ässitanud ja õhutanud, sest esimene tahtvat olla isand Viljandis ja teine Pärnus.¹⁹⁶⁶ Droste edasine saatus on ebaselge. Uus-Pärnu rae arveraamatu 1535/36. aasta sissekande järgi arvas raad oma väljaminekute hulka Vana-Pärnu kirikhärra Johann Droste peale läinud kulud.¹⁹⁶⁷ Paraku ei täpsustata, mis kulutustega oli tegu. Droste osa kuriteos jääb sellega endiselt ebaselgeks. Võiks isegi küsida: kas tookord üldse jõutigi tõelise süüdlase jälile?

Hämmastaval kombel on üks haruldane 16. sajandi esimesest poolest pärit poolenisti eestikeelne kiri selle segase looga seotud. Näib, nagu võinuks kirja tundmatu autor olla mingis seoses süütamisega, sest kirjas seisab: “... mida too reetlik kurivaim, Vana-Pärnu jutlustaja, minu kohta ülekuulamisel ja piinamisel tunnistanud on ...”¹⁹⁶⁸ Kõigi märkide järgi oli kiri adresseeritud markkrahv Wilhelmi toetaja Jurgen van Ungerni lesele, keda oli tema varast “ülekohtuselt” ilma jäetud.¹⁹⁶⁹ Ungerni 1529. aastal Uus-Pärnus omandatud maja, nn Väikese Kompanii, lubas ordumeister 1536 linna käsutusse, sest linn oli Jurgeni läbi suurt kahju kannatanud (... *unsers groten schadens halven, dar uns Jurgen van Vngern ingefuret hadde* ...).¹⁹⁷⁰ Pole täpsustatud, missugust

¹⁹⁵⁸ PA, lk 282, nr 5.

¹⁹⁵⁹ PA, lk 282, nr 5.

¹⁹⁶⁰ PA, lk 341.

¹⁹⁶¹ *Katkendid Tallinna esimestest turberaamatutest 1365–1458. / Revaler Geleitsbuch-Bruchstücke 1365–1458.* Toim Paul Johansen. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded nr 4. Reval 1929 lk X.

¹⁹⁶² PA, lk 341.

¹⁹⁶³ AR, lk 856, nr 328, § 51.

¹⁹⁶⁴ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540)*, lk 6, nr 591.

¹⁹⁶⁵ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540)*, lk 134, nr 707.

¹⁹⁶⁶ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540)*, lk 134, nr 707.

¹⁹⁶⁷ PA, lk 284, nr 7.

¹⁹⁶⁸ Jüri Kivimäe. Eestikeelne kiri XVI sajandist. — *Keel ja Kirjandus*, 5, 97, lk 319.

¹⁹⁶⁹ Kivimäe, *Eestikeelne kiri*, lk 324.

¹⁹⁷⁰ PA, lk 330, nr 75.

kahju, kuid tõenäoliselt oli see vihje linna süütamisele. Kümme aastat hiljem, Ungerni lese aktiivsel pealekäimisel ning prelaatide ja Riia peapiiskopi (kelleks polnud ei keegi muu kui markkrahv Wilhelm) eestkostel palus ordumeister Uus-Pärnu raadi maksta Ungernitele nn Väikese Kompanii eest 400 marka ja lasti rukist.¹⁹⁷¹ Kõnealuse eestikeelse kirja autor ei ole teada, aga kuivõrd see ei olnud naise abikaasa ise, siis teine, kelle vastu Droste teadaolevalt tunnistas, oli Claus Hastfer. Just tema võiks tulla kirja võimaliku autorina kõne alla. Siinkohal peab mainima, et Ungerni lesk polnud keegi muu kui Godele Hastfer,¹⁹⁷² seega kui mitte Clausi õde, siis sugulane. Vastamata jääb aga endiselt küsimus, miks oli kiri kirjutatud eesti keeles. Selle eestikeelse kirja juures on veel midagi, mida tasub tähele panna, nimelt osutab see kirja-kirjutaja märkimisväärsele haritusele, eesti keeles kirjutada suutmine ei olnud sel ajal kaugeltki päris tavaline või iseenesestmõistetav asi.

15. augustil 1533 kirjutas Riia peapiiskop Buxhövdeni, et koadjuutor on läbirääkimisteks valmis, tema ja ordumeister panevad ette pidada need Tartu piiskopi osavõtul maha Vana-Pärnus pühapäeval pärast Maarja sünnipäeva (s.o 14. septembril) või 8 päeva pärast seda.¹⁹⁷³ Napilt kaks nädalat hiljem maabus Buxhövdeni sõjasalk 9 kerge laeva ja jahiga ning 300 mehega Vana-Pärnus, põletas ja rüüstas nii linnakese kui ka lähedal asuva Audru mõisa.¹⁹⁷⁴ (Nähtavasti see-pärast, et takistada läbirääkimisi, mis olid määratud toimuma Vana-Pärnusse.) Piiskopi vastaste kirjeldusel pani Buxhövdeni sõjasalk Vana-Pärnu kirikus toime kõige pöörasemaid kujuteldavaid jumalateotusi: kaevasid üles pühakuks kuulutatud Saare-Lääne piiskopi Hermann I (von Buxhövdeni)¹⁹⁷⁵ säilmed, löid piiskopil pea otsast, võtsid kaasa tema messingist hauaplaadi, peale selle röövisid kirikust kellad ja mitmesuguseid väärisasju.¹⁹⁷⁶ Juba suveks oli piiskop Reinholdi hirmutegude register paisunud nii suureks, et koadjuutor Wilhelm teatab 21. juulil 1533 Haapsalust saadetud kirjas ordumeistrile, et Buxhövden on Läänemaal põletanud, röövinud ja inimesi tapnud, nagu selleks olevat võimelised vaid türklased.¹⁹⁷⁷ Just neid ja teisi hirmutegusid aluseks võttes taotlesid Wilhelmi pooldajad Reinholdi konfirmatsiooni tühistamist. Muu hulgas pandi talle süüks kellegi kleeeriku Johanni mahalaskmist. Stefan Hartmann pakub välja, et tegu võis olla Johann Droste.¹⁹⁷⁸ Viimane on jälle kahtlane, sest 1534. aasta augustis-septembris viibis Droste vangistatult Riias.

Vastuoluliseks jäi sõjasündmustes Pärnu ordukomtuuri, Loeff van Loe, osa. 1533. aasta augustis seisis ta oma väesalgaga teispool Pärnu jõge ega kavatsenudki sekkuda Reinholdi meeste määratsemisse.¹⁹⁷⁹ Veelgi enam, Buxhövdeni mehed jäid veel tükiks ajaks Vana-Pärnusse laagrisse ja käisid täiesti takistamatult Uus-Pärnus röövitud sõjasaaki jagamas ja maha müümas, et endale sõjamoona varuda.¹⁹⁸⁰ Leidub ka muid viiteid, et Pärnu komtuur toetas, nagu mõned teisedki orduhärrad, pigem Reinholdit.¹⁹⁸¹ See kõik andis koadjuutor Wilhelmile alust süüdistada ordu reetmises. Ordumeister Plettenberg ise soovis eelkõige kodurahu ja tahtis vaenutsevaid pooli lepitada. Piiskop Buxhövdeni toetas isegi evangeelne Tallinn koos Harju-Viru vasallidega

¹⁹⁷¹ PA, lk 288, nr 16, lk 194, nr 92.

¹⁹⁷² Kivimäe, *Eestikeelne kiri*, lk 324.

¹⁹⁷³ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534)*, lk 455–456, nr 450.

¹⁹⁷⁴ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534)*, lk 467, nr 467. Koadjuutor Wilhelmi andmeil kuulus piiskopi sõjasalka 50 saksa sõjasulast, 200 *saxen*'it ja talupoega, vt samas lk 477, nr 479.

¹⁹⁷⁵ Saare-Lääne piiskop aastatel 1262–1285(?).

¹⁹⁷⁶ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540)*, lk 543, nr 562.

¹⁹⁷⁷ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534)*, lk 436, nr 427.

¹⁹⁷⁸ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540)*, lk 541, nr 561.

¹⁹⁷⁹ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534)*, lk 461, nr 458.

¹⁹⁸⁰ *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534)*, lk 543, nr 562.

¹⁹⁸¹ Wilhelm süüdistab Loeff van Loed, nagu ka Tallinna komtuuri ja Maasilinna foogti tema takistamises, laeva röövimises, tegevusetuses. Loeff van Loe tõrjus kõiki süüdistusi, vt *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540)*, lk 160, nr 734.

ning Johann Lohmülleri sõnul kaitsesid sellega kuradit.¹⁹⁸² 11. septembril 1533 kirjutab Johann Lohmüller suure meelekibedusega hertsog Albrechtile: “Tallinn läheb koos Harju ja Viru vasallidega, Tartu oma piiskopiga, aga mitte keegi koos Jumalaga”.¹⁹⁸³ Keda aga võis toetada, kelle poole hoida Uus-Pärnu linnakogukond? Usutunnistuse poolest pidanuks see olema Wilhelm. Ka katoliku preestri kahtlustamine linna süütamises pidanuks tekitama vastumeelsust Reinholdi suhtes. Uus-Pärnu linnavalitsus aga käitus täiesti vastupidiselt. Nähtavasti usuti seal tõepoolest Johann Droste sõnu, ja seda isegi aastal 1536, et süütamise taga olid Wilhelmi toetajad. Just sellepärast andis ordumeister Jurgen van Ungerni maja linna käsutusse.

Et kiirendada oma paavstliku konfirmatsiooni saamist, saatis markkrahv Wilhelm 1533. a Jurgen van Ungerni Rooma ja Speyerisse paavsti ja keisri juurde regaale vastu võtma. Reis ebaõnnestus ning Wilhelmi piiskopiks kinnitus jäi saamata. 1534. a suri Ungern Padovas palavikutõppe. 1534. aasta suveks oli Wilhelmi olukord lootusetult halvenenud, sest keiser Karl V nõudis oma mandaadiga piiskopkonna restitueerimist, s.o tagastamist Reinhold von Buxhövdenile. Ordumeister Plettenberg oli aga teatanud, et vaenutegevuse jätkumise eest kannab vastutust ainult Wilhelm. Selle peale Wilhelm loobus ning lahkus Läänemaalt. Toomkapiitel tühistas Wilhelmi valimise piiskopiks. 1535. aasta juulis lõppes sõjategevus, kui Reinholdile alistus Vigala linnus, kus Läänemaa vasallid Otto Uxkulli juhtimisel kõige kauem vastu pidasid. Sellega oli Läänemaa “ususõda” lõppenud.

Põhjuse nimetada seda konflikti ususõjaks annab Riia sündik Johann Lohmüller, kes vaeb toimunud sündmusi järgmiselt: et Riia peapiiskop pöördus koadjuutori otsingul just markkrahv Wilhelmi poole, on Jumala määratud ehk jumalik ettehooldus, sest Jumal tahtis puhta jumala-sõna kinnistumist ja tugevdamist Liivimaal.¹⁹⁸⁴ Kindlasti ei olnud tegu kitsalt Läänemaa sisekonfliktiga, sellesse olid kaasa haaratud lõpuks kõik Liivimaa tähtsad poliitilised jõud. Kuid puhas “usukonflikt” see polnud, kuivõrd ei toimunud selget vastandumist konfessioonide pinnal. Ehk nagu on õnnestunud väljendanud Jürgen Heyde, näitas Läänemaa kodusõda, et konfessionaalsed ja poliitilised eraldusjooned ei jooksnud Liivimaal paralleelselt.¹⁹⁸⁵ Küsimus ei olnud pelgalt ühe või teise konfessiooni võidus, vaid tegelikult rohkemgi veel Liivimaa konföderatsiooni püsijäämises. Läänemaa kodusõda näitas, kui konfliktiohtlikuks oli Liivimaa siseolukord muutunud reformatsiooni tõttu. Usutunnistust sai osavalt rakendada oma poliitiliste ambitsioonide rahuldamise teenistusse. Evangeeliumiusu vastasrinne oli Liivimaa katoliku kirikule truuks jäänud ordumeister Wolter von Plettenbergi valitsemise ajal täiesti selgelt olemas. Alles ordumeister Hermann von Brüggenei, kes oli vaid väliselt vana kiriku pooldaja, võimule tulekuga olukord muutus. Konfessionaalsel pingetel mängimine kaotas mõtte, kuid Liivimaa iseseisvuse säilitamise seisukohalt muutus olukord kriitiliseks.

7.3.4. Kiriklikud olud vahetult enne Liivimaa sõda

Pärast tahtmatut sattumist Läänemaa “ususõja” keerisesse järgnes Uus-Pärnu kirikuelus taas rahulik aeg. Kiriklikud olud ja kultuslik elu aga oli pöördumatult muutunud, keskaja kiriku hiilgus oli kadunud minevikku, saanud ajalooks. Juba visuaalne pilt kiriku interjööri andis tunnistust toimunud muutustest. Pühakute kultus taandus, kirikust kadusid kõrvalaltarid, enam ei peetud ülal sealseid teenistusi. Oma senise tähenduse ja tähtsuse minetas almuste jagamine

¹⁹⁸² Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534), lk 470, nr 469; lk 467, nr 467.

¹⁹⁸³ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534), lk 467, nr 467.

¹⁹⁸⁴ Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534), lk 470, nr 469.

¹⁹⁸⁵ Jürgen Heyde. “Das Wort Gottes und das Heilige Evangelium so zu predigen..., dass daraus Liebe, Eintracht, Friede und kein Aufruhr erwachse” Städtische Reformation und Landesherrschaft in Livland. — Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Aspekte der Reformation im Ostseeraum. Neue Folge Band XIII, 2004. Lüneburg 2005, lk 287.

ja annetuste tegemine. Jumalateenistusel ei kasutatud enam arvukaid kirikuriistu ja -hõbedat. Kuigi dokumentaalset viidet sellele pole, läksid Uus-Pärnus, nagu ka teistes Liivimaa linnades, tõenäoliselt laiali religioossed gildid. Muutus jumalateenistuse pidamise kord, tähtsaks sai jutlus, samuti ühislaulmine. See andis omakorda tõuke muutusteks kiriku sisustuses, nimelt ilmusid interjööri suurejooneline kantsel ning kogudusepingistik, mis Uus-Pärnu Nikolai kirikus nähtavasti enne Liivimaa sõda siiski teostuda ei jõudnud. Katoliku kirikus kulus suurtes kogustes kalleid vahaküünlaid altarite ööpäevaseks valgustuseks. Reformitud kirik taunis seda tava, pidades seda pildikumardamise osaks. Kapitali akumulatsiooniga oli mõistagi mõttekas midagi asjalikumat ette võtta, kui see lihtsalt kirikus küünaldena ära põletada. Luteri usu kirikusse jäid valgustuseks statsionaarsed altariküünlad ja küünlajalad.¹⁹⁸⁶ Kirjeldatud muutuste tulemusel saavutati tõeline “odav kirik” ja puhas jumalasõna. Kõik, ka kiriku interjäär, andis tunnistust **sõna** tähtsusest, ehk nagu on väljendunud Edward Muir, asendati reformitud kirikus nägemine kui varem privilegeeritud meel kuulmise *resp.* kuulamisega.¹⁹⁸⁷ Samas tuleb arvestada, eespool loetletud muutused kirikuelus ei toimunud siiski üleöö, vaid tegu oli pikaajalise protsessiga. Kõik nõudis aega, isegi see, kuidas peaksid toimuma reformitud kirikus jumalateenistused, polnud ju kohe algul selge. Ühtne jumalateenistuse kava valmis Liivimaal alles 1529. aastal. Kõige radikaalsem samm selles n-ö muutuste ahelas oli pildirüüste, mis tõepoolest muutis asju kohe: kujud ja pühapildid eemaldati kiriku interjöörist ning enam neid ei taastatud. Samas ei olnud Luther nii radikaalne nagu Calvin, kes kaotas kirikust kõik pildid ning isegi oreli.¹⁹⁸⁸

Uus-Pärnus muutus ka linnasisene visuaalne pilt, kuivõrd korduvad tulekahjud ja usu-puhastusliikumine jätsid linna arvukatest pühakodadest tegutsema ainult ühe – **Nikolai kiriku**. 1533. aasta tulekahju Nikolai kirikut ei puudutanud, vähemasti rae arveraamatu järgi tehti seal vaid väiksemaid parandustöid. 1540. aastate algul parandati aknaid, pandi katust ja kohendati hoonet siit-sealt. 1546. aastal laoti kiriku lõunapoolsel küljel katust uutest lamedatest katusekividest, kooripoolsel küljel aga vanadest.¹⁹⁸⁹ 1549. a pandi kirikule, sh selle kooriosale, uued katusekivid.¹⁹⁹⁰ Ehitustööd käisid ka kiriklas, muu hulgas laoti majale uus korsten. Linna teiste kirikute saatus oli kõike muud kui pühakoja vääriline. Gertrudi kirikusse tehti ilmselt juba enne 1537. aastat hobuveski (*rossmolle*).¹⁹⁹¹ Jaani kirik ehitati 1549. a ümber vaestemajaks.¹⁹⁹² Maarja-Magdaleena kirikut püüti isegi pärast 1533. aasta tulekahju taastada. Ordumeistri annetatud linnaste müügist saadud 100 marka eraldas raad ehitustöödeks Maarja Magdaleena kirikus, kus kodutud peavarju otsisid.¹⁹⁹³ Siiski lõhuti kirik aastal 1556 komtuuri loal sõjalistel kaalutlustel lõpuks maha. Pühavaimu kirik oli pärast tulekahju varemetes. 1542. a tahtis bürgermeister Lynthem raelt kirikut endale osta.¹⁹⁹⁴ Algul nõustus raad kirikut müüma. Lynthemil kohuseks jäi ehitada ja parandada kiriku juurest kulgevat linnamüüri. Müüri sisekülg pidi seejuures vabaks jääma. Paraku ei selgu, mis plaanid Lynthemil kirikuga täpsemalt olid. Tundub, et asi oli seotud linna kaitsekindlustuste rajamisega. Lynthemil lubati ehitada kaitserinnatis ja teha vajadusel müüri sisse väikseid aknakesi (laskeavasid?) (*mach ok wol kleine finsterken in de mure maken*). Teadmata põhjusel raad aga tühistas kokkuleppe ja Lynthem sai tagasi oma sissemakstud 100 marka. Kirik jäigi varemetesse.

¹⁹⁸⁶ Kodres, Ehasalu, *Kirikusisustus*, lk 381.

¹⁹⁸⁷ Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, lk 193.

¹⁹⁸⁸ Calvini eesmärgiks oli luua täiesti puhas visuaalne ruum uue kiriku rituaalide jaoks, vt lähemalt Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, lk 194–195.

¹⁹⁸⁹ PA, lk 288, nr 16.

¹⁹⁹⁰ PA, lk 210, nr 125.

¹⁹⁹¹ PA, lk 337, nr 104; lk 29, nr 14.

¹⁹⁹² PA, lk 210, nr 125.

¹⁹⁹³ PA, lk 282, nr 5. 1: ... *dar die armen luede inn lygenn ...*

¹⁹⁹⁴ PA, lk 195, nr 93.

Õigupoolest pole Liivimaa sõjale eelnenud umbes paarikümnest aastast teada mingeid tähelepanuväärseid sündmusi Uus-Pärnu kiriku- ja usuelus. Nagu suuremates Liivimaa linnades, hakkasid pastorid nõudma karmimate komblusmääruste kehtestamist. 16. veebruaril 1548 võeti lõpuks ka Uus-Pärnus kogu rae, pastori, komtuuri, linnusekomtuuri ning Karksi vana foogti juuresolekul vastu evangeeliumiõpetuse vaimus raemäärus vastlakarnevalide keelustamise kohta.¹⁹⁹⁵ Reformatsiooni ja vastureformatsiooniga algas rünnak rahvapidustuste, nagu üldse rahvakultuuri vastu. Keelati ära eriti vastlakarnevalile omased tavad: maskides ringijooksmine, ümberriietumine ja saanisõidud.¹⁹⁹⁶ Uus-Pärnu raeprotokolli tsiteerides ei olnud mitte ainult “paganlik, vaid ka täiesti kuratlik”, et “üks mees Kõigekõrgema loodule vastu astudes riietab end naiseks, ja naine riietab end meheks. Selline asi on, nagu pühakiri selgelt ütleb, Jumala silmis koletu tegu”.¹⁹⁹⁷ Kõiki keelust üleastujaid trahviti armutult (*ane gnade*) 6 taalriga. Linnarahvas pidi hoiatama sellega seoses oma külalisi ning valvama eriti laste järele. Lastele, keda nende vanemad ei suutnud ohjes hoida, pidi kohtuteener vitsu andma.

7.3.4.1. Vaestehoolekanne

Reform kiriku finantsasjades tähendas muutust ka vaestehoolekandes, almuste jagamine läks linnavõimude kompetentsi. Inimesed panid oma annetused vaestelaekasse, mis Uus-Pärnus erinevalt Tallinnast ja Tartust ei asunud mitte kirikus, vaid raekojas, ning raad ise jagas need oma äranägemise järgi. Kõige üle peeti korralikult arvet, selleks oli sisse seatud nn vaeste raamat, mis samuti asus vaestelaekas (*dat bock der armen, dat in armen lade lycht*).¹⁹⁹⁸ Kiriku rendikapitale jagati ümber vaestehoolekandeks. Näiteks 1551. aastal otsustas raad anda Virtsu isanda, Peter Uxkulli, Erasmuse altarile annetatud 600-margaselt rendikapitalilt laekunud aastase sissetuleku (36 marka) Pühavaimu maja ehitustöödeks.¹⁹⁹⁹ Berndt Blome 500-margase sihtkapitali, mille ta oli teinud Anna altarile, andis raad 1549. a Jaani kirikusse vaestemaja ehitamiseks.²⁰⁰⁰ Jaani vaestemaja heaks läksid ka Hans Buse majal lasunud 50 marka, mille eest osteti lupja (*kalck thor armen hus gekofft*).²⁰⁰¹ Tylemannus Ymmenhußen jättis kloostriisse minnes linna vaeste heaks Anna kabeli lähedal asunud linapressi sissetulekutest 6 marka aastas. 1530. a jagas ta seoses reformatsiooniga Gertrudi kirikusse asutatud vikaaria raha ümber: 36-margasest renditulust pidi linn 24 maksma Viljandi vendadele, 12 läks aga rõivasteks (*bocle(d)ynge*) ja teisteks vajalikeks asjadeks vaestele, armetutele ja haigetele linnas ja väljaspool linna, meie varjupaigas (*inne unñßer beherbrynge*).²⁰⁰² Rahalisi annetusi tegid linnakodanikud vaeste heaks jätkuvalt ka pärast kirikuvara sekulariseerimist ja pildirüüstet. Euert Kalsz lubas 1527. a maksta vaestele 6 marka aastas, kümme aastat järjest.²⁰⁰³ Klaassepp Steffen Zolle annetas Uus-Pärnu ja Vana-Pärnu vaestele 200 marka.²⁰⁰⁴ Leskproua Mestorpsche lubas 1552. a linna vaestele 100 marka.²⁰⁰⁵ Vaestele annetatud raha kasutas linn tarvidusel oma vajadusteks. Nii võeti 500 marka vaestele annetatud rahast, et ehitada jõe-äärset linnamüüri. Selle kohta kirjutati ka võlakiri ja pandi see vaestelaekasse (*in der armen lade gelecht werden*).²⁰⁰⁶

¹⁹⁹⁵ PA, lk 210, nr 127.

¹⁹⁹⁶ Põltsam, *Reformatsiooni mõju argielule Liivimaal*, lk 402–418.

¹⁹⁹⁷ PA, lk 210, nr 127.

¹⁹⁹⁸ PA, lk 142.

¹⁹⁹⁹ PA, lk 142.

²⁰⁰⁰ PA, lk 210, nr 125.

²⁰⁰¹ PA, lk 176, nr 56.

²⁰⁰² PA, lk 186–187, nr 79.

²⁰⁰³ PA, lk 180, nr 68.

²⁰⁰⁴ PA, lk 212, nr 130.

²⁰⁰⁵ PA, lk 227, nr 162.

²⁰⁰⁶ PA, lk 231, nr 169.

Uus-Pärnu vaestehoolekande seis enne reformatsiooni, sealhulgas seegimajade arv, ei ole päris üheselt selge. Nii on raske hinnata, kas hooldeasutuste arv varase uusaja algul kasvas, nagu nt Tallinnas ja mujal Euroopas.²⁰⁰⁷ Uus vaestemaja ehitati väljaspool linna asunud Jaani kirikusse. Sellest kujunes linna alamrahva ning võib-olla ka ümberkaudsete talupoegade varjupaik. Kuigi kodutud kasutasid Maarja-Magdaleena kirikut pärast 1533. aasta tulekahju hädapeavarjuna, ei ole selle pühakoja ümberehitamine vaestemajaks kindel. Seespool linnamüüre asunud vana Pühavaimu vaestemaja muudeti aga peenemat sorti asutuseks ehk nn saksa vaestemajaks (*dutzschen armen hus*).²⁰⁰⁸ Seega kujunes nii, et Uus-Pärnus ei tõrjutud vaeseid ja põduraid linna piiridest välja spetsiifilise haiguse (lepra, rõuged) pärast, vaid rahvusliku (või sotsiaalse) kuuluvuse alusel. 1551. aastal toimusid Pühavaimu vaestemajas ümberehitustööd.²⁰⁰⁹

Seoses vaestehoolekandega väärib omaette tähelepanu Uus-Pärnu linnakodanik Hans van Gulich. Tema elust ja isikust on teada niipalju, et 1525. a oli ta koos Tonnies Sasse ja Diderich Molleriga volitatud ostma Püha Musta risti annetuskarbist leidunud raha eest linna heaks palke, latte jms.²⁰¹⁰ See viitab, et tegu oli linna ülemkihti kuulunud isikuga, tõenäoliselt kaupmehega. Ka tema kinnisvaratehingud räägivad selle poolt. 1526. a omandas Gulich kivist dörnsega elumaja Pühavaimu tänaval, maja juurde kuulus aed väljaspool linna Karja tänaval.²⁰¹¹ 1529. a ostis Gulich nn pooltorni (*halben thornn*) juures asunud pagar Marten Torffile kuulunud maja, aga müüs selle peagi edasi Soontagana kirikhärrale Marcus Bruningkile.²⁰¹² Tõeliselt tähelepanuväärseks muudab Gulichi isiku alles tõsiasi, et millalgi 1530. aastatel (võib-olla pärast 1533. aasta tulekahju) pantis ta 700 marga eest oma maja jms vara Uus-Pärnus ning lahkus perega Tallinna. Kuid mitte selleks, et seal hiilgavat äri ajada, vaid et hoopis asuda tööle vaestehoolajana seegimajas (*warth der armen dener im sekenhuse*).²⁰¹³ Ei saa kunagi päris täpselt teada, mis kaalutlused ajendasid teda seda kummaliselt meeleheitlikku sammu astuma. Vahetada tuli ju väikelinna kaupmehe rahuldav sotsiaalne staatus ja väärikas positsioon seegimaja raskemeelse õhustiku ja olustiku vastu. Usuline pöördumine ei näi siin siiski peamine (kui üldse) põhjuseks olevat. Bürgermeister Lynthem on kirjutanud Tallinna raele Gulichi asjus kaks kirja. Neist ühe kirja sisu kattub suures osas Uus-Pärnu linnaraamatu teadetega,²⁰¹⁴ samas leidub huvitavaid uusi detaile. Bürgermeistri väitel üritas mees seegimaja juures ametisse asudes oma majanduslikku olukorda parandada, kuid paraku suutis ta ka Tallinnas teha hulga võlgu.²⁰¹⁵ Pühendumine heategevusele ja vaeste eest hoolitsemisele oli kristlik voores, mida keskaja kirik kõrgelt väärtustas. Sootuks teine asi, võib öelda uue aja märk, oli loota sel teel oma majanduslikku olukorda parandada. Kui kaua oli Gulich seegimajas ametis, on teadmata, igatahes lõpetas selle 1539. aastal puhkenud katku epideemia. Katku kätte suri esmalt tema ise, seejärel jagasid sama saatust ka tema laps ja naine.²⁰¹⁶

²⁰⁰⁷ Vt Inna Põltsam. Vaestehoolekanne Tallinnas (1346–1561). — *Vana Tallinn XIII (XVII)*. Tallinn 2002 lk, 177.

²⁰⁰⁸ PA, lk 172, nr 49.

²⁰⁰⁹ PA, lk 142.

²⁰¹⁰ PA, lk 146, 339.

²⁰¹¹ PA, lk 161–162, nr 23; 326–327, nr 64.

²⁰¹² PA, lk 170, nr 46; lk 335–336, nr 99.

²⁰¹³ PA, lk 327, nr 64.

²⁰¹⁴ Vt PA, lk 162, nr 23.

²⁰¹⁵ TLA, B. B. 48, l. 634: ... is van hyr getoegenn myth syner elykenn huyßfrowenn nach Reuaell, genanth Hans van Gwelyk, denn armen tho deynen syck vorsprokkenn, inn dyensth gegebenenn vermeynde syck villichte syner noeth unnd boswere, wes he enthleddigenn unnd syck by deme selbygenn dyenste tho verbetterenn, isth dog by deme dyensthe wyder unnd forder myth schueldeenn bohaffih Hefft syck by deme dyensthe nicht gebettert, bßunder wyder myth schuldeenn bohofft. Vt ka TLA, A. a. 11b, l. 555, 556.

²⁰¹⁶ 1540. aasta juuli algul tuli Uus-Pärnu rae ette Hans van Gulichi naisevend, Koknese kodanik Marcus Polemann kui Tallinnas surnud Gulichi naise Margreta ja lapse ainus pärija. Ta müüs maja Uus-Pärnus 30 taalri eest bürgermeister Johann van Lynthemile, kes võttis enda peale majal lasuvate võlgade tasumise.

7.3.4.2. Liivimaa sõja eelõhtu

Vahetult Liivimaa sõja eel kogesid teiste liivimaalaste hulgas ka uuspärnakad vaimset ergastust, mille tõi kaasa meissenlane Jorgen (Jürgen). Sellest läbi Poola ja Preisimaa Ülem-Saksa aladelt 1556/57. a Liivimaale saabunud rändjutlustajast kirjutavad nii Johann Renner kui ka Balthasar Russow oma kroonikas.²⁰¹⁷ Jorgen pälvis kaasaegsete tähelepanu ja hämmastuse, sest rändas paljajalu, poolalasti, rietatud vaid kotti, tema pikad juuksed küündisid allapoole õlgu, magada tavatses pühamees alati palja maa peal. Väidetavalt ei tahtnud Jorgen ei süüa ega juua, kui ta polnud seda enne tööga ära teeninud. Võimalik, et mõlemad kroonikud, nii Renner kui ka Russow, nägid pühameest ka oma silmaga. Kindlasti on aga tegu kahe originaalse, teineteisest sõltumatu kirjeldusega. Renneri jutustuse järgi manitses Jorgen kõikjal rahvast patukahetsusele ja karjus sageli: “Oh häda, oh häda Liivimaale, parandage meelt, parandage meelt!”²⁰¹⁸ Rändjutlustajale lisaks oli kroonikakirjutajate valdavalt tagantjärele tarkuses õhk tulvil muidki kurjakuulutavaid endeid. Nimelt “1556 nähti talvel komeeti mitme nädala jooksul, saba Leedu ja Venemaa suunas sirutamas. Seepeale järgnes kallis aeg, nõnda et last rukist 130 Riia marka maksis, mis enne 50 marga eest osteti”.²⁰¹⁹ Paul Johansen on tulnud välja hüpoteesiga, et tegu oli ennast juut Ahasveriks pidava prohvetiga.²⁰²⁰

Jorgen käis läbi Riiast, Pärnust ja Tallinnast. Kõikjal manitses ja õhutas ta inimesi meeleparandusele. Igas linnas olevat ta käinud usinasti kirikus jutlusel. Uus-Pärnus pidanuks ta sel juhul kuulama Steffen Kerlini jutlusi, kuivõrd just tema oli neil aastail linnas pastor. Mõningat võõristust tekitas äärmuslik pühamees isegi kirikuõpetajates ning nad püüdsid teda korduvalt juhatada ja tema ettevõtmist maha laita, siiski suutnud mees “sedavõrd pühakirjast vastata, et nad ta rahule jätsid”.²⁰²¹ Jorgeni Liivimaa-retk lõppes ootamatult teel Tallinnast Narva, kus väidetavasti kohalikud talupojad ta maha löid. Kaasaegsete kroonikute kirjeldusi arvestades tekitasid Jorgeni isik ja õpetus Liivimaal märkimisväärset vastukaja, aga ka vastakaid arvamusi: “Mõningad pidasid teda hulluks, mõningad unistajaks, mõningad ütlesid teda olevat Jumala imemärgiks ja sellele järgnevat kindlasti midagi, ükspuha mis.”²⁰²² Täpselt nii ka juhtus.

7.4. KOKKUVÕTE

Reformatsiooniaelsest ajast on Uus-Pärnust teada kuus pühakoda, linnas tegutses kolm religioosset vennaskonda. Umbes 70 kodaniku ja umbes 1000 elanikuga linnakese kohta polnud see siiski midagi erakordset, vaid suhteliselt tavaline proportsioon. Tähelepanu väärib aga klostrikonvendi puudumine Uus-Pärnus keskajal. Alles 16. sajandi algul on teateid katsetest rajada linna frantsisklaste ja/või dominiiklaste konventi, kuid see pörkus kodanikkonna vastuseisule. Pühakute ja reliikviade austamisel Uus-Pärnus valitses sarnane pilt nagu teisteski Liivimaa linnades, kohalik reliikvia – Must rist – välja arvatud. Linna kultuslikus elus ilmnevad ka mõned üldised suundumused, nagu näiteks hiliskeskajal kogu Euroopas

Lynthem tasus linnale 150 marka rukkis, see läks linnale müüride ja tornide ehituskulude katmiseks, PA, lk 162, nr 23.

²⁰¹⁷ Vt Johann Renner's *Livländische Historien*, lk 144–145; vrd Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk 51.

²⁰¹⁸ Johann Renner's *Livländische Historien*, lk 145. Tõlge eesti keelde Ivar Leimus, vt Renner, *Liivimaa ajalugu 1556–1561*, lk 14.

²⁰¹⁹ Johann Renner's *Livländische Historien*, lk 144. Tõlge eesti keelde Ivar Leimus, vt Renner, *Liivimaa ajalugu 1556–1561*, lk 14; vrd Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk 48.

²⁰²⁰ Paul Johansen. War der ewige Jude in Hamburg. — *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*. Bd XLI. Hamburg 1951, lk 189–204.

²⁰²¹ Renner, *Liivimaa ajalugu 1556–1561*, lk 14.

²⁰²² Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt*, lk 51. Tõlge eesti keelde Dagmar ja Hermann Stock, vt Balthasar Russow. *Liivimaa kroonika*. Tõlk. Dagmar ja Hermann Stock. Tallinn 1993, lk 105.

hoogustunud Püha Anna austamine. Uus-Pärnu usuelus on tunda Saksa ordu mõjusid, nimelt oli ordu soositud pühakute (Jumalaema, Püha Barbara) kultus Uus-Pärnus eriti tugevalt doteeritud. Orduhärрад toetasid annetustega ka Musta risti austamist. Veel väärrib tähelepanu, et juba enne reformatsiooni oli Uus-Pärnus mitesakslastel oma jutlustaja.

Reformatsioon oli 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnu ajaloo n-ö keskne telg, mille ümber ei koondunud ainult tähtsad kiriku- ja usuelu puudutanud protsessid, vaid ka olulised sotsiaalsed, poliitilised jm arengud linnas. Reformatsiooni vääramatust tähtsusest annavad tunnistust Uus-Pärnu kirjalikud allikad, kuivõrd mitu neist on otseselt ajendatud just sellest ajaloosündmusest: bürgermeister Johann van Lynthem pani kirja oma mälestused, Nikolai kiriku raamatust sai linnaraamat, kuhu kanti sisse kirikult üle võetud krundirendid. Võrreldes suurte linnadega toimusid Uus-Pärnus reformatsioonisündmused mõneti erandlikult. Kirikuvarade sekulariseerimise viis raad kodanikkonna heakskiidul läbi 1525. aasta märtsis. Pildirüüste vallandus sellele vaatamata, kuid alles aasta hiljem. See on Uus-Pärnu reformatsioonisündmuste üks huvipakkuvamaid momente. Linna kodanikkonna hulgas olid juba hiliskeskajal levinud kiriku-kriitilised meeleolud, nendest ammutati tuge, et võtta kiriku varandused linna vajadusteks kasutusele. Kuid kirikuvara sekulariseerimine ei tähendanud veel evangeeliumiõpetuse tunnistamist, ka n-ö korralikud katoliiklased toetasid seda sammu. Samas ei anna see asjaolu veel põhjust järeldada, et evangeeliumiõpetuse sisuline külg ei läinudki esialgu kellelegi korda. Just vastupidisest annab tunnistust Uus-Pärnu pildirüüste, mis saab mõistetavaks ainult kui uue kiriku sünniks vajalik rituaalne akt.

KOKKUVÕTE

Eesti ala väikelinnade kesk- ja varauusaja alguse ajaloo uurimine on keerukas ning paiguti allikate vähesuse tõttu hoopis võimatu. Kuigi kirjaliku informatsiooni puudumist võib mõnel juhul korvata arheoloogiline leiuaines, on siiski teemasid ja valdkondi, mida kajastavad ainult kirjalikud allikad. Rikkalikke, kogu linna vanemat ajalugu kajastavaid arhiiviallikaid on Eesti ala linnadest olemas ainult Tallinna kohta. Isegi teisest suurest hansalinnast, Tartust, on säilinud vähe materjali. Veelgi kehvem olukord on väikelinnade vanimate arhiividega. Väikelinnadest on parimas olukorras Uus-Pärnu, kuivõrd 16. sajandist on säilinud lausa mitu linna-raamatut. Mõistagi ei ole linnaraamatud ainsad kirjalikud allikad, milles on jäädvustunud ühe või teise linna kohta olulist informatsiooni, kuid linnavalitsuse dokumentatsiooni puudumine tähendab, et ei ole võimalust igasuguseks vähegi kompaktselt ja hõlmavaks ülevaateks linna elanikkonnast ning veel mitmest linnaelu tahust. Käesoleva uurimuse üks eesmärk oligi demonstreerida linna-, eriti aga pärusraamatute potentsiaali linnaajaloo uurimisel. Pärusraamatud pakuvad süsteemset ülevaadet linna kinnistutest, nende omanikest ning kinnisvaraga sooritatud tehingutest. Säärane info annab võimaluse uurida linna sotsiaaltopograafiat. Sageli leidub pärusraamatus kinnisvara küllaltki detailseid kirjeldusi, mis on tõhusaks toeks arhitektuuriloolistele uurimustele. Linnaraamatute pidamine toob ilmsiks ka linnavalitsuse tööd. Eriti tuleb aga rõhutada pärus-, samuti märkmeraamatute kui linnaelanikkonna isikuloolisi andmeid sisaldavate allikate tähtsust. Linnaraamatute sissekannetes võib kajastuda elanike kohta mitmesuguseid andmeid, nagu nimi, tegevusala, vanus, perekonnaseis, laste arv, sugulussuhted, varanduslik seis. Ilmsiks tulevad ka linnaelanike äri- ja kaubandussuhted, isegi igapäevaelu detailid. Need andmed võimaldavad mitmekülgselt analüüsida nii linna eluolu kui ka elanikkonda. Oluline on seejuures selle informatsiooni suur järjepidevus, kuivõrd linnaraamatuid on peetud aastakümnete või -sadade jooksul. Nende andmete sidumine teiste

allikaliikide omaga loob veelgi uusi teadmisi. Linnaraamatutest ammutatav rikkalik info linnaelu ja -elanikkonna kohta annab muu hulgas hea võimaluse välja selgitada ning analüüsida pöördeliste poliitiliste, sotsiaalsete vm sündmuste või arengute kajastusi linnaelus.

Elanikkonna arvu (ca 1000 elanikku) aluseks võttes oli Uus-Pärnu Euroopa ja Liivimaa mastaapides väikelinn. Enam-vähem samasuguse elanikearvuga olid Liivimaa linnadest veel Viljandi, Volmari ja Võnnu. Linnaelanikkonna suurus on selge ja üheselt mõistetav tunnus, kuid arv üksi ütleb vähe väikelinna lähema iseloomu kohta. Palju sisulisem kriteerium või näitaja on elanikkonna koosseis, s.t millistest sotsiaalsetest ja rahvuslikest elementidest moodustus linna-kogukond. Uus-Pärnu elanikkond ei erinenud põhimõtteliselt suurte linnade omast. Linna ülem- ja keskkihi moodustasid saksa soost kaupmehed-käsitöölised. Madalamate ametite pidajad, palgatöötajad ja teenijaskond olid valdavalt mittedaksa päritolu. Samal ajal kasvas 16. sajandi esimesel poolel aadlisoost isikute arv linnas: nii nende, kes asusid linna elama, kui ka nende, kes omandasid linnas lihtsalt kinnisvara. Kohaliku aadli (eriti, kel lähemaid sidemeid linnaga ei kujunenud) "invasioon" oli iseloomulik peamiselt väikelinnale. Uus-Pärnus elas arvukalt Liivimaa sotsiaalse ja majandusliku eliidi hulka kuulunud isikuid, seda nii hansakaupmeeste, ordu-käsknike, piiskopiametnike kui ka kohalike vasallide näol.

Oletatavasti ületas Uus-Pärnus sakslastest linnaelanike arv mittedakslaste oma, kuid pidada seda väikelinna iseloomulikuks jooneks oleks väärt, sest näiteks Narvas valitses hoopis vastupidine olukord. Olemasolevate andmete põhjal pole võimalik täheldada 16. sajandi esimese poole jooksul kodanikkonna märgatavat juurdekasvu Uus-Pärnus. See lubab eeldada, et paremini kui rahvuslik või isegi seisuslik koosseis, eristas elanikkonna kasvu dünaamika väikest ja suurt linna Liivimaal keskaja lõpul ja varase uusaja algul. Väikelinna elanikkonna kasv oli nii absoluut- kui ka suhtarvudes väiksem, seda isegi üldise demograafilise tõusu tingimustes 16. sajandi esimesel poolel. Oma osa oli selles 14. sajandil alanud ning eriti 16. sajandi algul päevakorda tõusnud talupoegade liikumisvabaduse piiramisel Liivimaal. See ähvardas linnu ilma jätta pidevast, takistamatust elanike juurdevoolust ehk linnale vajalikest töökätest. Maahärrast suures sõltuvuses oleval väikelinnal oli eriti raske oma õigusi kaitsta, sh õigust talupoegi vabalt linna vastu võtta. Arvestades aga inimeste pidevat juurde- ja äravoolu linnast, on ilmne, et väikelinn ei olnud suletud või tardunud ühiskond, vaid kujutas endast liikuvat ja muutuvat kooslust. Väikelinn oli avatud, sh avatud uutele arengutele ja muutustele.

Uus-Pärnu väline ilme oli Liivimaa suurte linnade omaga põhimõtteliselt sarnane: linna ümbritses ringmüür, selle ees laiusid eeslinnad, enne 16. sajandi keskpaika olid linnas ülekaalus kivihooned; tähelepanu pöörati linna heakorrale, samuti kohandati kaitserajatisi kaas-aegsetele nõuetele vastavaks, s.o horisontaalkaitse printsiipe järgivaks jms. Leidus siiski ka erijooni, näiteks aedade ja kõrtside esinemine seespool linnamüüri. Märkimisväärne on, et Uus-Pärnus leidis isegi turuplatsi ümbruses tühje, s.o täis ehitamata krunte. Suured linnad vaevlesid samal ajal pigem ruumipuuduses, eriti mis puudutas linna kõige prestiižsemat paika – tsentrumit. See asjaolu lisab omalt poolt kinnitust väitele, et Uus-Pärnu *resp.* Väikelinna elanikkond ei kasvanud Riia või Tallinnaga võrreldavalt. Samal ajal kui paljude väikelinnade jaoks sai finantside puudus takistuseks linna kaitsekindlustuste rajamisele, leidis Uus-Pärnus neid sedavõrd palju, et isegi kolm korda tulekahjus hävinud kaitsekindlustused ikka jälle taastati. Määravaks sai siin kahtlemata asjaolu, et maahärra oli Uus-Pärnu linnakindlustustest huvitatud, see oli ordule strateegiliselt tähtis: ordulinnus ja linn selle jalamil moodustasid ühtse tervikliku kaitseüsteemi. Orduvõimu suur mõju Uus-Pärnus jõudis sellega välja isegi linna välise ilme kujundamiseni.

Hansalinna privileegide tõttu kuulus Uus-Pärnu Liivimaa väikelinnade n-ö hierarhia tippu. Just nendel eesõigustel püsis nii linna kui ka selle kaupmeeskonna jõukus ja heaolu, mis leidis väljenduse ka linna välisilmes. Privaatsed hooned, eeskätt Uus-Pärnu jõukate kodanike

elamud, ei erinenud põhimõtteliselt suurte linnade vastavatest ehitistest. Ühiskondlike või avalike hoonete puhul võib märgata suuremaid erinevusi. Väikelinnas leidis üldiselt vähe ühiskondlikke hooned, heal juhul oli seal raekoda, gildituba ja vaestemaja. Needki jäid suure linna omale alla nii suuruselt kui ka suurejoonelisuselt. Uus-Pärnu raekoda oli lihtne kahekorruseline kivimaja, mis vaevalt küündis võistleva Tallinna uhke ehitisega. Samas oli raekoja olemasolu juba iseenesest oluline märk, sest mitmes Liivimaa väikelinnas seda polnudki. 16. sajandi esimesel poolel iseloomustavad Uus-Pärnu kodaniku eluviisi püüdlused privaatuse ja mugavuse suurendamise poole. Linnakodanikul leidis piisavalt rahalisi vahendeid, mida suunata oma elutingimuste ja heaolu parandamiseks: jõuka linnakodaniku elamu oli kivist või vähemasti kivist dörnsega hoone, sellel oli mitu klaasakent, tema eluruume soojendasid uhked kahhelahjud jms. Väikelinna kodanike heast elujärjest annavad tunnistust veel tütarde kaasavara suurused, rohked majapidamisriistad, kallid nõud, rõivad ja ehted. Väikelinn ei tähendanud ei jõukuse ega ka mõjuka eliidi puudumist. Isegi Vana-Pärnu-suguses nn agraarlinnas jätkus vanematel küllalt ressursse rahastada oma võsukeste õpinguid välismaa ülikoolides.

Uus-Pärnu linnavalitsuse ja selle tegevuse lähem vaatlus annab põhjust väita, et viisis, kuidas toimus linna juhtimine ja majandamine, samuti selles, kes linna juhtisid, ilmnevad väikelinna kõige iseloomulikud jooned. Esiteks tuleb Uus-Pärnu puhul ilmsiks maahärra, s.o orduvõimu suur mõju. Suur sõltuvus oma maahärrast oli iseloomulik kõigile Liivimaa väikelinnadele. Linnaprivileegideta kohad olid juba seeläbi maahärrast sõltuvuses, et viimane jättis neid ilma täielikust linnaõigusest. Kuigi Uus-Pärnu raad valis oma liikmeid ise, on tunda orduvõimu selget survet raehärrade valimisel. Just maahärra toetust omanud isikud tegid Uus-Pärnu raes eriti kiiret karjääri ning juba paariaastase liikmestaažiga raehärra võis tõusta bürgermeistriks. Siiski ei olnud vähemalt Uus-Pärnu näidetel tegu pelgalt tühiste karjeristidega, ordu soosis eeskätt neid, kel olid linna juhtimiseks sobivad isikuomadused. Sugugi mitte kõigist orduga seotud raehärradest ei saanud linna nn liidreid. Rõhutada tuleb veel üksikisiku suurt osa linnajuhtimises – see olukord oli võimalik vaid väikelinna tingimustes. Suures linnas ei saavutanud üksikisik linna valitsemisel kunagi sedavõrd suurt võimutäiust. Maahärra mõju ning linna autonoomia piiratus avaldus ka selles, et pool Uus-Pärnu kodanikelt võetud kohturahadest läks ordule. Arvestatav osa Uus-Pärnu poliitilisest ja majanduslikust eliidist oli seotud orduga ning selliste isikute kaudu sai orduvõim kaudselt linnaelu oma kontrolli all hoida ning mõjutada. Samas ei olnud tegu linnakogukonna igasuguse iseseisvuse ja eneseteadvuse puudumisega: resoluutselt astuti vastu ordukomtuurile, kui too tahtis endale kodanikega võrdseid eesõigusi kauplemisel. Mööda ei saa vaadata maahärra positiivsest mõjust 16. sajandi esimesel poolel korduvalt tulekahjudes kannatanud Uus-Pärnu arengule, nimelt tuli ordult linnale investeeringuid, laene ja annetusi.

Väikelinna linnamajandus oli märkimisväärselt lihtsam, vähem diferentseeritud ja komp- litseeritud kui suures linnas. Sellest tulenevalt oli vähem ka mitmesugust asjaajamisdokumentatsiooni, nt erineva sisuga linnaraamatuid. Uus-Pärnus peeti 16. sajandi esimesel poolel kinnistu- ja rae märkmeraamatut, viimane sisaldab ka raearveid, kuhu tehti ülestähendusi linna väljaminekute, harva sissetulekute kohta. Uus-Pärnus pidasid raeraamatuid ja kirjavahetust enamasti bürgermeistrid, mitte raesekretärid, nagu tavaks suurtes linnades. Linnamajanduse ja asjaajamise vähene arenemine, mis muu hulgas tingis ka raemetite väiksema diferentseerituse, oli samuti väikelinnale iseloomulik joon. Nagu Tallinnas või Tartus, nii koosnes ka Uus-Pärnus linnavalitsus valdavalt kaupmeestest. Samas tuli ette erandeid, nimelt käsitöölise ning aadli-päritolu raehärrasid. See linnavalitsuse n-õ avatum iseloom oli jällegi midagi vaid väikelinnale omast. Raha- ja turumajanduse areng keskaja lõpul ja varase uusaja algul esitas linnavalitsemisele uusi nõudmisi. Et linna asjaajamine eeldas varasemast suuremat bürokraatliku asjaajamise kogemust, pääsesid 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnu linnavalitsusse esimesed juristi haridusega mehed. Peamiselt Liivimaa ordu, aga ka Saare-Lääne piiskopi valitsusaparaati

kuulunud mitmesuguste ametnike näol kujunes uus grupp edasipürgivaid isikuid, keda nende haridus ja teenistus ordu vm aitasid Uus-Pärnu eliidi hulka või sillutasid koguni teed linnavalitsusse, enam polnud see pelgalt sünnipäraga või seisuslikult rangelt määratud. See annab tunnistust, et ka Liivimaal tekkis varasele uusajale iseloomulik uut liiki sotsiaalne mobiilsus ning sotsiaalsete kihtide mitmekesisustumine.

Elanikkonna organiseerumine oli väikelinnas nõrgem ja vähem diferentseeritud. Kutsealastest organisatsioonidest on Uus-Pärnust teada kaupmeeste kompanii (esimest korda mainitud 1474), mis koondas endasse nii kohalikke kaupmehi, võõrsilt tulnud kaubaselle kui ka linnas peatuvaid laevnikke. Kompanii moodustati nähtavasti 15. sajandi algul. Näiteks Tallinnaga võrreldes ei olnud kaupmeeste gildivanema positsioon Uus-Pärnus sama kõrge, nimelt polnud oldermanniks olemine vajalik eeldus raeametisse pääsemisel. Kõik teated viitavad sellele, et Uus-Pärnus puudus käsitöölise gild enne reformatsiooni, nähtavasti isegi enne Liivimaa sõda. Tsunftidest on Uus-Pärnust dokumentaalseid teateid ainult kingseppade tsunftist (esimest korda mainitud 1431), kuid tõenäoliselt eksisteeris neid 16. sajandi esimesel poolel mõni veel. Igal juhul on käsitöölise madal organiseeritus just väikelinnale iseloomulik. Veel tegutsesid Uus-Pärnus kirikugildid, kirjalikke teateid on kolme sellise kohta. Kahjuks pole teada, kes moodustasid nende kirikugildide liikmeskonna, nähtavasti vähemalt ühte nendest kuulus ka mitterakslasi. Kutsealaste organisatsioonide puudumine ja nende kujunemine alles 16. sajandi jooksul ei olnud väikelinna eluviisi kujundamisel sugugi tähtsusetu. Keskaja gildid ja tsunftid ei kontrollinud ja reguleerinud ainult mingisse ametisse kuulujate tööalast tegevust, vaid nende elu tervikuna. Väikelinna elanikud ei tundnud ametiorganisatsioonide põhikirjadega üksikasjalikult reglementeeritud elukorraldust ja käitumisnorme, nagu oli suures linnas. Selles mõttes oli elu väikelinnas vabam ehk sisaldas vähem kirjalikult fikseeritud piiranguid ja norme. Võib väita, et kui suures linnas kujundasid eluviisi kutseorganisatsioonid, siis väikelinnas – nende puudumine. Samas näiteks linna elama asumine ja kodanikuks saamine muutus mitterakslastele eriti 16. sajandi esimesel poolel rohkem takistatuks, kui oli suurtes linnades. Uus-Pärnu linnaelu puudutavate tähtsate otsuste vastuvõtmisel oli oma sõna kaasa ütelda kogukonnal, peajasjalikult kaupmeeste kompanii nn vanematel (*unser oldesten*), mõningatel juhtudel kogu kompaniil. Oma kutseorganisatsiooni puudumine tähendas, et käsitöölistel polnud institutsiooni, mille kaudu linnavalitsemises osaleda ning seda mõjutada. Samas on tähelepanuväärne, et Uus-Pärnust on teada kaks käsitöölise seisusest või päritolu raehärrat.

Uus-Pärnu suurkaupmehe äritegevuse mõõtmed ja iseloom ei erinenud põhimõtteliselt suure linna kaupmehe omast. Erinevus seisnes selles, et Uus-Pärnu kaupmees keskendus Liivimaa põllumajandussaaduste ekspordile, mistõttu oli talle võtmelise tähtsusega talupojakaubandus. Kõige tähtsamad ekspordiartiklid, mida kaupmehed Lääne-Euroopasse saatsid, olid teravili ning lina. Uus-Pärnu peamised kaubanduspartnerid Läänes olid vaadeldaval perioodil Lübeck ning mitu Preisi linna. 16. sajandi esimesel poolel tekkis Liivimaa siseturul tõsine konkurents – suured linnad, väikelinnad, vasallid ja ordukäsknikud, kõik olid huvitatud vilja ja lina turustamisest Lääne-Euroopasse. Karmis konkurents kujunes orduaja lõpp Uus-Pärnu kaubanduselule raskeks tagasilanguse perioodiks. Uus-Pärnu käsitöölise tootis peajasjalikult siseturu tarbeks, sageli ei suutnud seegi talle piisavalt elatist kindlustada ning lisa tuli teenida õlle müügi või spekulatsiooniga. 16. sajandi esimesel poolel oli Uus-Pärnus u 25 tootvat ja teenindavat käsitööliseala, nendest oma tsunfti olemaolu on dokumentaalselt tõestatud ainult kingseppadel-parkalitel. Uus-Pärnu käsitöölise ja elukutsete arv jääb alla Liivimaa suurte linnade omale, siiski oli käsitöölise osa linnaelanikkonnas arvestatavalt suur. Tootmine välisuru tarbeks puudus (sisuliselt sama olukord oli Liivimaa suurtes linnades), kuid see ei tähendanud veel käsitöö arenematust ning ei anna põhjust pidada käsitöö osa linna majanduseluseks.

Linnaraamatutes sisalduva informatsiooni põhjal joonistub Uus-Pärnus välja Euroopale põhja pool Alpe tüüpiline pilt, mida iseloomustas suhteliselt kõrge abiellumisiga nii meestel kui ka

naistel ning tuumik- või sagedamini laiendatud tuumikpere, milles elas koos kaks põlvkonda ning kuhu kuulusid ka sulased ja teenijad. Peale selle oli kesk- ja varauusajal linnas elujõuline veel üks elu- ja majapidamisvorm, mida maal tunti vähe – majapidamised, mille eesotsas seisis üksik või lesestunud isik. Uus-Pärnu linnaraamatu andmetele tuginedes saab väita, et keskmiselt sündis igast linnakodaniku abielust 2–3 täisikka jõudnud pärijat. Inimeste keskmise eluea kohta Uus-Pärnus on statistiliste andmete puudumise tõttu raske midagi väita, kuid väärub märkimist, et linnas elas nii mehi kui ka naisi, kes elasid väga vanaks, s.o 75-aastaseks ja rohkem. Kõrvuti seadusliku abieluga esines 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnus abieluks vormistamata koos-elu. Linnas elas mitme orduhärja ja katoliku vaimuliku elukaaslasi ja lapsi. Ühiskondlik suhtumine sellistesse kooseludesse, nagu ka nendest sündinud lastesse, oli silmapaistvalt tolerantne ja leebe, seda nii Uus-Pärnus kui ka kogu Liivimaal. Selle üheks põhjuseks oli nähtavasti orduhärjade ja vaimulike kõrge sotsiaalne staatus. Tsölibaadi vande massilist ignoreerimist soosis ja õigustas veelgi reformatsioon. Naiste vastutusel oli peamiselt koduse majapidamise juhtimine ja pere eest hoolitsemine, kuid neil oli oma osa kanda ka Uus-Pärnu majanduselus. Naised olid hinnatud abitööjõud suurtes majapidamistes, kus nad teenisid elatist majapidajate, teenijate, ammede või lapsehoidjatena. Niisamuti on teada üksikuid leskprouasid, kes jätkasid oma abikaasa äritegevust või ajasid enda oma.

16. sajandi algul oli Uus-Pärnus kuus pühakoda ning linnas tegutses vähemalt kolm religioosset vennaskonda. Tähelepanu väärub aga kloostri puudumine. Alles 16. sajandi algul on teateid katsetest rajada Uus-Pärnu frantsisklaste ja/või dominiiklaste konventi, kuid see pörkus kodanikkonna vastuseisule. Pühakute ja reliikviade kultuses valitses Uus-Pärnus sarnane pilt nagu teisteski Liivimaa linnades (kohaliku reliikvia – Musta risti – austamine välja arvatud). Veel ilmnevad linna kultuslikus elus mõned üldised suundumused, nagu näiteks hiliskeskajal kogu Euroopas hoogustunud Püha Anna austamine. Uus-Pärnu usuelus on tunda Saksa ordu mõjusid, nimelt oli ordu soositud pühakute (Jumalaema, Püha Barbara) kultus Uus-Pärnus eriti tugevalt doteeritud. Orduhärjad toetasid annetustega ka Musta risti austamist. Veel väärub tähelepanu, et juba enne reformatsiooni oli Uus-Pärnus mitterakslastel oma jutlustaja.

Kahtlusteta oli reformatsioon 16. sajandi esimesel poolel Uus-Pärnu ajaloo n-ö keskne telg, mille ümber ei koondunud ainult tähtsad kiriku- ja usuelu puudutanud protsessid, vaid ka olulised sotsiaalsed, poliitilised ja kultuurilised arengud linnas. Reformatsiooni tähtsusest annavad tunnistust Uus-Pärnu kirjalikud allikad, kuivõrd mitu neist on otseselt ajendatud just sellest ajaloosündmusest: bürgermeister Johann van Lynthem pani kirja oma mälestused, Nikolai kiriku raamatust sai linnaraamat, kuhu kanti sisse kirikult üle võetud krundirendid. Liivimaa reformatsiooni üks intrigeerivamaid külgi on kiirus, millega see Liivimaale jõudis. Seda fenomeni pole kerge seletada ja oleks naiivne arvata, et Uus-Pärnu reformatsiooni sündmuste lähem vaatlemine võimaldab esitada ainsa ja õige tõlgenduse. Küll aga leiab täiendavaid tõlgendamisevõimalusi. Tõenäoliselt polnud reformatsiooni võidulepääsu kiiruses ühte kindlat põhjust, vaid kaasa mängisid mitmesugused tegurid. Esmalt on oluline see, mis toimus Liivimaal enne reformatsiooni ehk milline oli vaimne atmosfäär, milles elasid ja kujunesid potentsiaalsete reformatsiooni ideede kandjate-vastuvõtjate maailmavaatelised alused. Siin ei saa mööda renessansi ja humanismi mõjudest. Reformatsioon moodustas ühe osa üldisest vaimsest “ärkamisest”, mis sai alguse renessansiga. Renessansi mõjusid ei pea otsima ainult kõrgkultuurist ja -kunstist Liivimaal. Uus-Pärnust on renessansskunsti stiilinäiteid teada vaid üksikuid: üks aknapõse kivi, paar hauaplaati ja kohtutoa katuseviil, needki tänapäevaks hävinud. Samas pääsesid 16. sajandi esimesel poolel renessansiajastule omased printsiibid võidule Uus-Pärnu kaitsekindlustustes. Renessansi maailmavaatelisi mõjutusi aimub ka linnakodanike igapäevaelus. Uus-Pärnu kodanike majapidamise ja elutingimuste tase oli kooskõlas üldise tarbimisharjumuste progressiga, mis omakorda oli seotud mugavuse ja isiksuse rolli osatähtsuse tõusuga hiliskesk- ja varauusaja Euroopas. Kiriku reformimine ja Püha tooli kriitika

olid Uus-Pärnu eliidile arvatavasti tuttavad teemad. Ilmselt just sellelt pinnalt sai teoks uus-pärnakate vastuseis mungakonvendi rajamisele linna 16. sajandi algul. See kogu kristlikku maailma puudutavate oluliste sotsiaalsete, religioossete jm teemade tundmine tuli tänu tihedale kommunikatsioonile väljaspool Liivimaad. Kõige tõenäolisemaks maailmavaate kujundamise ning elava kommunikatsiooni ja diskussiooni kohaks olid kahtlemata ülikoolid. Keskaja lõpul hakkasid kaupmehed üha rohkem ja meelsamini investeerima haridusse. Linnas hakkas kujunema uus eliit, keda iseloomustas muu hulgas ülikooliharidus.

Reformatsiooni kandev sotsiaalne jõud Liivimaal olid linnad, täpsemalt kodanikkond. Uue õpetuse ideid levitas esialgu kitsas intellektuaalide kiht, peaaesjalikult vaimulikud. Ka Uus-Pärnus oli reformatsiooni liikumapanevaks jõuks jutlustaja, kes kuulutas evangeeliumiõpetuse sõnumit. Teda toetasid kaupmeeste gildi liikmed, kelle survele võeti ta Nikolai kirikusse teenistusse. Kaupmeeste põhimõtetele ja eluhoiakutele oli vastuvõetav kokkuhoid ja kirikule makstavate tulude viimine miinimumini, priiskamise ja toretsemise piiramine, samuti linna sissetulekute suurendamine kiriku arvel. Selleks, et viia läbi kirikuvarade sekulariseerimine, piisas kodanikkonna enamuse nõusolekust. Kodanikke oli Uus-Pärnus u 70. Seega toetus reformatsioon väga õhukesele, kuid see-eest valitsevale kihile. Kirikuvara sekulariseerimine Uus-Pärnus 1525. aastal ei tähendanud veel evangeeliumiõpetuse võitu. Evangeeliumiusu kirik sündis ikkagi läbi pildirüüste, mitte rahumeelsete kokkulepete kaudu. Pildirüüste oli Uus-Pärnus selgelt n-õ rituaalne vägivaldtegu, kuivõrd varandust, mida varastada või laiali tassida, kirikus enam polnud. Lõhuti altarid, pühakute pildid ja kujud, sest uue õpetuse valguses olid need oma tähenduse kaotanud. Pildirüüstes Uus-Pärnus osalesid nii linna ülem- kui ka alamkihid. Reformatsioon tõi kogu Liivimaal kaasa mitmesuguseid vastuolusid. Märgiks sotsiaalsete vastuolude teravnemisest Uus-Pärnus oli rahva rahulolematuse pöördumine rae vastu pärast pildirüüset. See konflikt lahenes aga orduvõimu vahetalitamisel suhteliselt kiiresti. 1530.–1540. aastatel hakati Uus-Pärnus käsitöölisi linna prestiižsetest elurajoonidest välja tõrjuma, kaupmehed aga kolisid oma kompanii nn käsitöölise linnaosast välja – sedagi võib pidada üheks märgiks linnasiseste sotsiaalsete vastuolude süvenemisest. Küllap ei puudunud Uus-Pärnus vastuolud konfessionaalsel pinnal, kuid lepitamatuid konflikte nendest ei tekkinud, vähemasti pole seda võimalik dokumentaalselt tõestada. On tähelepanuväärne, et orduvõimuga ei eksisteerinud mingit selgelt fikseeritavat konfessionaalset konflikti. See näitab Liivimaa orduharus toimunud muutusi ning seda, et vana usu juurde jäädi sageli vaid väliselt. Reformatsiooniga öeldi Uus-Pärnus lahti ordu vaimulikust ülemvõimust, samas säilis ordu autoriteet kirikuasju puudutavate otsuste vastuvõtmisel.

Ka elanikkonna korporatiivsesse organiseerumisse Uus-Pärnus tõi reformatsioon muutusi. Kirikugildid läksid laiali ning see andis väga tõenäoliselt tõuke käsitöölise gildi moodustumisele. Reformatsioonist tulenenud muutused leidsid muu hulgas väljenduse gildide põhi-kirjades. Uus-Pärnu kaupmeeste kompaniilt on säilinud 1588. aasta skraa, milles on täiesti kõrvale heidetud n-õ religioossed elemendid. Surnud kaaslase hingeõndsuse eest palumisel ei olnud uues ideoloogias enam keskaja kiriku õpetusega võrreldavat tähendust. Reformatsioon muutis ka mitmesuguseid linnakodaniku elu saatvaid rituaale. Enam kui tõenäoliselt muutus just uue õpetuse mõjul jumalateenistuse roll raevalimiste protseduuri juures õnnistuse palumisest n-õ tänu avaldamiseks õnnestunud valimiste eest. Ennekõike muutis reformatsioon Uus-Pärnus aga religioosset elu ja kirikukorraldust. Esmalt tähendas see n-õ säästurežiimi ehk väikeste pühakodade kadumist: kuuest kirikust jäi pärast 1525/1526. aasta sündmusi tegutsema ainult Nikolai kirik. Ka viimane muutus põhjalikult ning seda mitte ainult tulekahju tagajärjel: kadusid kõrvaltaltarid, lakkasid nende juures peetud teenistused, vähenes vaimulike arv, loobuti kallite küünalde ööpäevaringsest põletamisest ja pildikumardamisest, oma tähenduse kaotas varasem pühadusobjekt – Must rist; teises vaimuliku positsioon. Selle kõige kaudu saavutati “odav”, toretsemise ja toreduseihaluseta kirik, milles kõik andis tunnistust ainult “sõna” tähtsusest.

Reformatsioonisündmused ja nende mõjud Uus-Pärnus näitavad hästi, et reformatsioon ei tähendanud Liivimaal ainult usupuhastust, vaid ka sotsiaalseid, kultuurilisi jms muutusi, mille sügavamaks sisuks oli kiriku mõju alt vabaks tahtmine, õiguse ja kultuuri, sealhulgas ka argikultuuri sekulariseerimine, lahkulöömine kehtivast ideoloogilisest süsteemist ja keskaja traditsioonilisest maailmavaatest. Kahtlemata oli tegu kõige olulisema Liivimaa poliitikat ja kultuuri, era- ja avalikku sfääri mõjutanud teguriga enne Liivimaa sõda.

Liivimaa väikelinna hiliskesk- ja varase uusaja algul iseloomustavat ühte kindlat tunnust on raske välja tuua, välja arvatud linna elanikkonna väike arv. Käesoleva uurimistöo tulemusena saab sisulisematest kriteeriumitest nimetada veel vähearenenud infrastruktuuri, maahärra suurt mõju linnale, linna asjaajamise vähest komplitseeritust ja diferentseeritust ning elanikkonna vähest korporatiivset organiseerumist. Oleks aga väärt arvata, et väikelinnas oli kõik lihtsalt kessem ja tühisem kui suures, tunduvalt edasiviivam ja uurimuslikult tulusam on lähtuda seisukohast, et väikelinna elu oli paljudes asjades teistsugune, teistmoodi korraldatud. Pealegi mitte kõiges ei olnud väikelinn n-ö mahajääja rollis. Väikelinnas olid sageli avaramad sotsiaalse karjääri võimalused, nimelt leidsid seal tee linnavalitsusse aadlisoost ja käsitöölise päritolu isikud, samuti endised ordu- või piiskopiametnikud või lihtsalt maahärra soosikud. Väikelinnade ajaloo uurimine mitte ainult ei rikasta ega mitmekesista teadmisi linnaajaloost, vaid aitab luua terviklikumat pilti Liivimaa ühiskonnast ja selle toimimisest, samuti Liivimaal aset leidnud sotsiaalsetest, kultuurilistest jm arengutest.

A LIVONIAN SMALL TOWN IN THE EARLY MODERN AGE: A STUDY OF NEW PÄRNU IN THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY

Summary

In the Middle Ages there were nine bylaw towns on the territory of Estonia, two of them big – Tallinn and Tartu – the others small: New and Old Pärnu, Haapsalu, Viljandi, Narva, Rakvere, and Paide. The numerical dominance of the latter has not motivated researchers enough to focus their interest primarily on the history of small towns. Tallinn and Tartu, like Riga, were influential agents in shaping the statehood of Livonia playing major roles in the political, economical and cultural life of the territory, greatly due to their membership of the Hanseatic League. The reasons for studying big cities have been seemingly abundant and substantial. The histories of smaller towns have looked as less interesting, less significant. To ignore small towns altogether, be them with or without bylaws (e.g. Lihula, Keila, Valga, Kuressaare et al) would mean still to impoverish considerably the Livonian town culture. Moreover, a small town of Estonia and/or Livonia is an important chapter in the European history of urbanization and city culture. A small town has to be paid more attention to than customary in the Estonian history research, and so for many reasons. There can be no hope to have a proper idea about the towns and town culture of the Middle and Early Modern Ages in Estonia/Livonia excluding their small towns. Limiting one's research to stating their political and economical insignificance would be an insular and limited approach indeed of no justification in the context of the vigorous research being carried out on the small towns of other regions of Europe.

The present study is about Uus-Pärnu, a small town in Livonia at the end of the Middle Ages and the beginning of the Early Modern Age. The decision to limit the research to Uus-Pärnu (New Pärnu) excluding the Episcopal Vana-Pärnu (Old Pärnu) on the opposite side of the Pärnu River has been deliberate emphasizing the fact even professional historians tend to forget: in the Middle Ages these two were separate towns. The history of Vana-Pärnu would be more telling if studied independently or together with the other towns of the Saare-Lääne bishopric. Of course, the phenomenon of the double city cannot be ignored but that would imply the study of contacts and communication between the two. It is only in this context that Vana-Pärnu has been discussed also in the present thesis.

The time frame for the discussion is by and large the first half of the 16th century (1500–1558/62). The period is initiated by the victorious war of Wolter von Plettenberg, the master of the order, against Russians, and it comes to its end together with the end of Livonia's independence and the annihilation of the government of the Order at the outbreak of the Livonian War (1558/1562). The last fifty years of the independence includes a number of momentous events in the history of Livonia, and of Europe. The most important among these is undeniably the Reformation, shattering the foundations of the church, the state and the society in Europe. It challenged also the Livonian estates and the statehood that left the challenge unanswered unable to realize it to the benefit of their country. So the Reformation and secularisation has to be the axis of the study determining one of its aims: to describe and analyze the process of secularization in the small town and its impact on the mode of life.

The thesis is divided into seven chapters with their contents determined largely by the availability of sources, i.e. researching the fields recorded sufficiently in the town register books. Another concern has been to have as integral a survey of the life and citizens of a small town as possible. To surpass a narrow compass treating Uus-Pärnu as a thing-in-itself the town has been compared to other smaller or bigger Livonian towns, and to other cities in Europe. It is only the wide comparative basis that enables to find and state the major traits typical of the Livonian small town and its way of life. The prerequisite, of course, being the latter has been existent. At the same time the thesis tries to spot and explain the role a small town could play in the social, economical and cultural processes in Livonia at the late Middle and the Early Modern Age. Chapter 1 is on Uus-Pärnu and its citizens in the first half of the 16th century, or to be more precise, on the look of the town and the developments in its space. It also studies the social and national composition of the citizens and their regional background. Relations with the landlord were of key importance for any town, so the next chapter is about the relations between Uus-Pärnu and the Livonian Order or the Pärnu Commander as the Order's local representative. Next the focus is on the composition and activities of the municipal government, the town council. The central issue is to characterize the government and administration of a small town. The next two chapters are dedicated to the two dominant estates, the merchants and the craftsmen. They characterize the trade and the handicraft of Uus-Pärnu. The chapters to follow are on family, marriage and women in the city community. The final chapter of the thesis is about ecclesiastical and religious life before and after the Reformation, and about the events of the Reformation in Uus-Pärnu.

The scantiness of sources makes the research of small towns on the territory of Estonia in the Middle and the Early Modern Age a convoluted and sometimes even an impossible task. Although the absence of written records can be at times compensated by archaeological findings, there are fields and subjects that are reflected in written records only. Tallinn is the only Estonian town possessing rich archival sources on its early history. Even Tartu, another hanseatic town, has been left with only little material. The situation is even worse with older archives of other small towns. The case of Uus-Pärnu, however, is lucky in the sense it has several town registers of the 16th century. Of course, the town registers are not the only written

sources documenting relevant information about a town; but to lack records of municipal government means inevitably to lack also the chance to have a compact and comprehensive survey of the town population and many an aspect of its way of life.

One of the goals of the thesis is to demonstrate the research potential of the town register books, primarily the inheritance registers. Their significance for the social topography of a town has been repeatedly underlined and can be substantiated by their character. As we know, the inheritance registers record the real estate transactions in a town giving this way a systematic picture of all the registered immovable and their owners in a town. The registers contain often detailed descriptions of the immovable that is of effective help in researching the architectural history. The town registers highlight also the activities of the town government. Separate attention has to be paid to the importance of the inheritance registers and notebooks as sources of the citizens' personal data. The town registers can record the name, the occupation, the age, the marital status, the children, the relatives, and the financial state of the inhabitant. They reflect the fields of occupation of the town population, their business and trade contacts, even details of the everyday. These data enable to analyze the mode of life as well as the population of the town from different aspects. True, the town registers include inevitably just a fraction of the population. Common people, including Estonians/non-Germans, are only seldom met in the city management records and in correspondence. In this regard the sources have their limits but they are the best we have, highlighting a considerably big part of the population during a considerably long time span: the town registers have been kept for decades (or even centuries). Integrating these data with those coming from other sources creates new knowledge. The versatile information we get from town registers about the life and the people in a town enables us spot and analyze the impact the pivotal social, political, etc. events and/or developments could have.

The prerequisite to write the present thesis was the composition of Volume One for *The Sources of Pärnu's History (Pärnu linna ajaloo allikad)*. These are the records published there that are the major data for the research. The first volume of *The Sources of Pärnu's History* contains the town registers of Vana and Uus-Pärnu, the city privileges, the correspondence between the Order Commander of Pärnu and the Tallinn town council. The most remarkable of these is the oldest town register of Uus-Pärnu. Initially the parish register of St. Nicholas Church, it was adopted by the Uus-Pärnu town council as its register after the 1524 fire and the 1525 secularization of the church property. The register encompasses almost the whole of the 16th century: the first entries date back to 1502/1505, and the last ones are from 1588 while additional notes have been put down also later. The town register consists of several independent parts like the parish register of St. Nicholas's, the copies of the city privileges, the list of the town council, the memoirs of the burgomaster Johann van Lynthem, and the notebook and the account book of the town council. The inheritance register begun in 1543 is the continuation of the corresponding register of St. Nicholas's parish register. So in principle there is consistent information about Uus-Pärnu for the entire first half of the 16th century.

Considering the size of the population (1,000–1,200 people) in its European and Livonian contexts, Uus-Pärnu was a small town. Approximately comparable was the population in Viljandi, Volmari and Võnnu. The population size is a clear and uncontroversial indicator but the figure alone says little about the character of a borough. A more substantial criterion or characteristics is the composition of the population, i.e. the ways in which the members of the town community were distributed according to their social and national category. The population of Uus-Pärnu was principally no different from that of big cities. The upper and middle classes were merchants and craftsmen of German origin. Lower professions, wage-workers and servants were prevalingly non-German. In the first half of the 16th century the number of citizens of noble birth increased in the town including both those who went to live

there and others who just purchased immovables. The “invasion” of local nobility (without tighter contacts with the town) was primarily a distinctive feature of small towns. In Uus-Pärnu there lived many hanseatic merchants, potentates of the Order, officials of the Bishop and local liegemen, persons belonging to the social and economical elite of Livonia.

Although there were probably more Germans in Uus-Pärnu than non-Germans, it cannot be taken as a typical feature of a borough: in Narva, for example, the situation was the other way round. The records we have show no considerable population increase in Uus-Pärnu in the first half of the 16th century. Thus it can be said: it is the dynamics of the population increase that differentiates the small and the big towns of Livonia at the end of the Middle and the beginning of the Early Modern Age doing it better than the national or the class composition. The population increase of a small town, in both absolute and index values, was smaller even under the general demographic explosion of the first half of the 16th century. It was partially dependent on the restrictions imposed on Livonian peasants’ freedom of movement since the 14th century, topical also in the early 16th century. It threatened to rob towns of the steady uninhibited inflow of inhabitants, the workmen the town needed. A borough dependent on the landlord could not easily defend its rights, including the right to admit peasants freely as inhabitants of the town. Taking into account the constant in- and outflow of people, it is clear that a small town was not a closed or stagnant unit but a movable and mutable community. The small town was open, open to new developments and changes.

Uus-Pärnu looked in principle like the big cities of Livonia: the town was surrounded by a circular wall outside which were suburbs; prior to the mid-16th century the town was dominated by stone buildings; reconditioning was an important aspect of life; defences were adapted to meet the contemporary requirements, i.e. following the principles of horizontal defence, etc. However, there were differences like the presence of gardens and pubs inside the city wall. Remarkable is that there were vacant sites with no buildings in Uus-Pärnu even near the market place. Big towns, at that, experienced the shortage of space, especially in their most prestigious part, the downtown. This testifies once again to the fact that the population of Uus-Pärnu, a borough, did not increase unlike that of Riga or Tallinn. While many small towns found no financial means to erect their fortifications, Uus-Pärnu could afford to restore its fort even thrice, after every fire. There can be no doubt that the cause was the strategic importance of the town for the Order, the fortifications of Uus-Pärnu were the concern of the landlord as the stronghold of the Order and the town at its foot formed a unitary defence system. Thus the influential role of the Order could affect even the outward look of Uus-Pärnu.

Privileged as a hanseatic town, Uus-Pärnu was on the top of the hierarchy of the small towns of Livonia. The privileges were the foundation of the prosperity and well-being of the town and its merchants as expressed also in the looks of the town. Private houses, especially the residential buildings of the prosperous citizens of Uus-Pärnu, did not differ in principle from the dwellings of big cities. The differences were bigger in public buildings. There were not many of them in small towns, just the town hall, the guild, and the workhouse. These were too smaller and less grand than the respective buildings in cities. The town-hall of Uus-Pärnu was a simple two-storey stone house hardly meant to compete with the grandiose Tallinn building. At the same time its very presence was a significant sign because many Livonian small towns did not have a town hall at all. In the first half of the 16th century the life-style of the Uus-Pärnu citizen is characterized by strivings for privacy and greater comfort. The citizen had finances to channel into the improvement of his living conditions and welfare: the dwelling house of a prosperous citizen was a house of stone, or at least of a stone dornse with a number of glass windows, its rooms heated by posh tiled stoves, etc. The good standards of life of the citizens of the small town can be guessed by the dowries of their daughters, the number of their housekeeping utensils, expensive dishes, clothes and jewellery. A small town did not

imply the absence of neither prosperity nor influential elite. The parents living in Vana-Pärnu, the so-called agrarian town, could afford to sustain their offspring through their university studies abroad.

A closer look at the government of Uus-Pärnu gives every reason to state that those governing the town as well as the way they managed it reveal the major characteristics of a small town. First, in case with Uus-Pärnu the great influence of the landlord, i.e. of the Order is evident. Great dependence on the landlord is typical of all the small towns in Livonia. The places without the rights of a town depended on the landlord in this respect that the latter had not conferred the rights on them. Although the council of Uus-Pärnu was free to elect its members, the pressure of the Order in the elections is clear. Those favoured by the landlord could make a rapid career in the town council and a few years' membership in the latter could take one already to the position of the mayor. In Uus-Pärnu, however, we find no trivial careerists for the Order patronized only those possessing qualities needed to govern a town. Not all the aldermen related to the Order became the leaders of the town. Conspicuous is also the great role of an individual in the town government that could be possible only in a small community. In a big city a person could never attain the absolute power in the city government. The influence of the landlord and the limits of the autonomy of the town is manifest also in the fact that half of the court taxes paid by the citizens went to the Order. A considerable part of the political and economic elite of Uus-Pärnu was related to the Order and through them the latter could indirectly direct and influence the town. The issue, however, was not the total absence of independence or of self-consciousness from the part of the town community: it resisted resolutely the Commander when the latter asked for equal trade rights in the town. The positive role of the landlord cannot be ignored in the development of Uus-Pärnu, suffering repeatedly from fires: it was the Order that invested in the town and gave many a time loans or donations.

The communal economy of a small town was considerably simpler, less differentiated and less complicated than in a big city. Because of that the administration documents were few, and there were fewer town registers. In the first half of the 16th century Uus-Pärnu kept its land register and the town council notebook, the latter containing also accounts with notes on the expenditure, seldom on revenue. The registers and correspondence in Uus-Pärnu were kept primarily by burgomasters, not by council secretaries as customary in big cities. Modest standards of communal economy and administration, keeping the jobs in the town council less differentiated, was another peculiarity of a small town. The city government of Uus-Pärnu like that in Tallinn or Tartu included mostly merchants. But there were exceptions, aldermen with the background of an artisan or nobility. The so-to-say more open character of the city government was again distinctive of a small town. The development of financial and market economy at the end of the Middle Ages and the beginning of the Early Modern Age set new demands to the town government. As administration asked now for greater bureaucratic expertise, first men with legal education could become members of the Uus-Pärnu town government in the first half of the 16th century. Clerks that had worked for the Livonian Order or the Saare-Lääne Bishop constitute a new group of go-ahead persons eligible by their education or service for inclusion in the Uus-Pärnu elite or even the town government that was no longer strictly for those marked by their birth and class. This testifies to the fact that the new social mobility and diversification of social strata characteristic of the Early Modern Age holds good also in Livonia.

The population of a small town was less organized and less differentiated. A professional organization of Uus-Pärnu was the Company of Merchants (mentioned first in 1474) including local merchants, shopmen from abroad and seamen staying in the town. The company was founded probably at the beginning of the 15th century. Compared to Tallinn, the elder's position in the merchants' guild of Uus-Pärnu was not as high: it was not a prerequisite

of getting a position in the town council. All the records we have confirm that there was no umbrella guild for craftsmen in Uus-Pärnu prior to the Reformation, and probably prior to the Livonian War neither. As to the corporations of individual crafts, there are records on the shoemakers' guild only (mentioned first in 1431) but with high probability there had to be also others in the first half of the 16th century. Anyhow, the loose organization of craftsmen is a peculiarity of a small town. Besides there were church guilds with written records preserved for three of them in Uus-Pärnu. Unfortunately there are no data about the membership of the church guilds; probably one of them included also non-Germans. The absence of vocational organizations and their formation in the 16th century only was instrumental in shaping the life-style of the small town. The Middle Age guilds were controlling and regulating not only vocational activities but the entire lives of the professionals. The citizens of a small town were unfamiliar with living and observing the norms fixed in detail by the statutes of professional bodies in a big city. In this regard the life in a small town was freer having perhaps less restrictions and norms fixed in the written form. It can be said that while the life-style of a big city was shaped by professional organizations, in a small town it was done by their absence. At the same time, in the first half of the 16th century a non-German must have found it more difficult to become a citizen of a small than that of a big town. The decisions important for the life in Uus-Pärnu depended on the consent of the community, primarily that of the elders of the Company of Merchants (*unser oldesten*) or, in some cases, of the whole of the company. The absence of vocational organisations meant that the craftsmen had no institution to represent them in the town government and affect its decisions. However, it is noteworthy that there are records of two aldermen in Uus-Pärnu that came from the class of craftsmen.

The scale and character of the business of a merchant in Uus-Pärnu is not principally different from that of a merchant in a big city. The major peculiarity was that a Uus-Pärnu merchant focused his business on the export of agricultural produce of Livonia and so for him the peasant trade was of key significance. The biggest articles of export the merchants sent to West were grain and flax. The principal Western trade partners of Uus-Pärnu in the period were Lübeck and numerous Prussian cities. During the first half of the 16th century the Livonian domestic market was a field of serious competition among big and small towns, the vassals and the officials working for the bishop all wanting to sell their grain and flax to West. The tough competition turned the final years of the Order era a period of decline for trade in Uus-Pärnu. The Uus-Pärnu artisan was producing mostly for the domestic market that could not often guarantee him his living and made him earn his perquisites by brewing beer or speculating. In the first half of the 16th century there were about 25 productive and service handicraft industries in Uus-Pärnu with only shoemakers/tanners having left written records about their vocational guild. The number of different vocational options in Uus-Pärnu is smaller than in the big cities of Livonia but the share of craftsmen in the population of the city is still considerably big. There was no production for foreign market (the situation was in principle the same in the bigger Livonian cities) but this does not imply the poor development of handicraft or its insignificance for the economic life of the town.

Based on the information of the town registers the sum modal family profile in Uus-Pärnu is typical of the pattern prevalent in Europe north of the Alps, i.e. the age of marriage was relatively high for both men and women, and the nuclear, or more frequent, the extended nuclear family included two generations plus servants and maids. In addition the Middle Age and the Early Modern Age town knew another viable form of life and housekeeping seldom met in the countryside – households at the front of which were single or widowed persons. The data in the Uus-Pärnu registers say that every marriage in the town gave birth to approximately 2–3 legal successors that reached adulthood. The average lifetime of a citizen of Uus-Pärnu is due to the absence of statistics difficult to guess while it is remarkable that

there were men and women living very long, i.e. 75 years or more. Alongside with legal marriages there were cohabitation partnerships that were not formalized in the first half of the 16th century Uus-Pärnu. In the town there lived the partners and children of many a member of the Order or of Catholic clerics. These partnerships and the children born of them were socially acceptable and highly tolerated in Uus-Pärnu as in Livonia at large. One of the reasons for that could have been the high social status of the Order and the clergymen. The mass violation of the celibacy vow was favoured and justified by the Reformation. Women were responsible for the domestic household providing care for the family but they also had their role in the economy of Uus-Pärnu. Women were cherished as auxiliary labour force in big households where they could earn their living as housekeepers, maids, wet nurses or childminders. There are records of widowed ladies who continued with the business of their husbands or took up their own.

In the early 16th century there were six churches in Uus-Pärnu and at least three religious brotherhoods. It is conspicuous, however, that there was no cloister. There are data from the early 16th century about attempts to found a Franciscan and/or a Dominican monastery but these were turned down by the citizens. A medieval attraction of Uus-Pärnu was not only its market and the port but also the holy relic, the Black Cross. It was preserved in St. Nicholas Church, the destination of local pilgrims. Saints were revered in Uus-Pärnu like in other Livonian towns with no local differences (excluding the presence of the local relic). There were, however, a few general tendencies in the observance of cults like the veneration of St. Anna gaining momentum during the late Middle Ages throughout Europe. The religious life of Uus-Pärnu was dominated by the German Order as the cults of the saints favoured by the Order (the Virgin Mary, St Barbara) were highly subsidized in Uus-Pärnu. In addition, the Order gave considerable contribution to the relic of the Black Cross. It is also noteworthy that the non-Germans of Uus-Pärnu had their preacher already prior to the Reformation.

There are no doubts that the pivotal axis for the history of Uus-Pärnu in the first half of the 16th century was the Reformation converging not only important ecclesiastical and religious processes but also major social, political and cultural developments in the city. These are the written records of Uus-Pärnu, occasioned by the Reformation, that testify to the significance of the latter: burgomaster Johann van Lynthem put down his memoirs, the register of St. Nicholas church became the town register writing up the rent charges for plots taken over from the church. One of the most intriguing aspects of the Livonian Reformation is the speed on which it reached and spread in Livonia. The phenomenon is not easy to explain and it would be naïve to suppose that a closer look at the events in Uus-Pärnu can reveal the one and the only truth. But it can give additional possibilities for interpretation. Probably there was no single cause for the quick and triumphal progress of the Reformation dependent as it is on versatile factors. First, of significance is what had happened in Livonia prior the Reformation, i.e. the mental atmosphere that surrounded and shaped the minds of the potential performers/receivers of the Reformation ideas. Here one cannot bypass the influence of the Renaissance and the humanist ideas. The Reformation was an aspect of the more general mental “awakening” initiated by the Renaissance. The impact of the latter concerned in Livonia not only the high culture and the arts. There are only a few style samples of the Renaissance art in Uus-Pärnu: one stone window jamb, a few gravestones and the gable of a court-hall, all of them perished by today. At the same time, the fortifications of Uus-Pärnu followed the principles prevalent in the early 16th century Renaissance defence constructions. The Renaissance ideology can be intuited in the daily life of the citizens. The levels of housekeeping and living conditions in Uus-Pärnu were in harmony with the general progress of consumption habits depending in their turn on the increased role of comfort and personality in the Europe of the late Middle and the Early Modern Age. The reform attempts of the medieval church and the critique of the Holy Seat were

probably familiar fields for the Uus-Pärnu elite. It must have been this, with high probability, which made in the early 16th century the citizens oppose the idea of having a monastery of their own in the town. Their familiarity with the subjects important and concerning the social and religious life in the Christendom was an outcome of tight communication beyond Livonia. Of greatest importance in shaping the ideological convictions and enabling lively discussion and dispute were no doubt the universities. At the late Middle Ages merchants were more and more willing to invest in education. There are data about many a merchant of Uus-Pärnu that had attended a university. During the Early Modern Age the European cities gradually developed a new type of their elite characterized also by university education.

The key social force of the Reformation in Livonia was its towns, to be more exact, their citizens. The ideas of the new teaching were carried and spread first by a narrow circle of intellectuals, primarily clergymen. The driving force of the Reformation in Uus-Pärnu was also the preacher disseminating the evangelical message. He was supported by the members of the merchants' guild whose pressure appointed him into the employ of St. Nicholas church. The attitudes and principles of merchants favoured saving and minimum taxes paid to the church, restrictions on squander and luxury, and the increase of the town revenue at the cost of the church. The consent by the majority of the Uus-Pärnu citizens was sufficient to secularize the church property. There were about 70 citizens in Uus-Pärnu. Thus the Reformation rested on a very thin but nevertheless the dominant class in the town. The 1525 secularization of the church property did not mean the victory of the evangelical doctrine or of the Lutheran teaching. The purified Word of God and the "cheap" church in Uus-Pärnu was an outcome of the iconoclast. In other words the Reformation was achieved only through a "ritual process". The iconoclast of Uus-Pärnu was clearly an act of faith, the manifestation of the citizens as there was no property in the church anymore that could be stolen or dispersed. The altars, the pictures and statues of saints were smashed because in the light of the new doctrine these had lost their meaning. In the Uus-Pärnu iconoclast there took part both the upper and the lower classes. The Reformation in Livonia was accompanied by various collisions. A sign of deepened social antagonism in Uus-Pärnu after the iconoclast was the resentment of the people turned against the town council. This conflict, however, was resolved quite quickly, with the Order in the role of the in-between. In 1530s–1540s the artisans of Uus-Pärnu were gradually ousted from more prestigious districts of the town and the merchants moved their company from the so-called artisans' quarters – this can be also seen as a sign of sharp social antagonism in the town. Confessional discords must have been also present but these caused no implacable conflicts in Uus-Pärnu, at least there are no records of them. It is noteworthy that there was no clear confessional conflict with the powers of the Order. This testifies to the changes in the branch of the Livonian Order and shows that the members of the Order remained faithful to their old religion often only formally. The Reformation brought to an end the spiritual supremacy of the Order in Uus-Pärnu but the Order, however, preserved its authority in ecclesiastical matters.

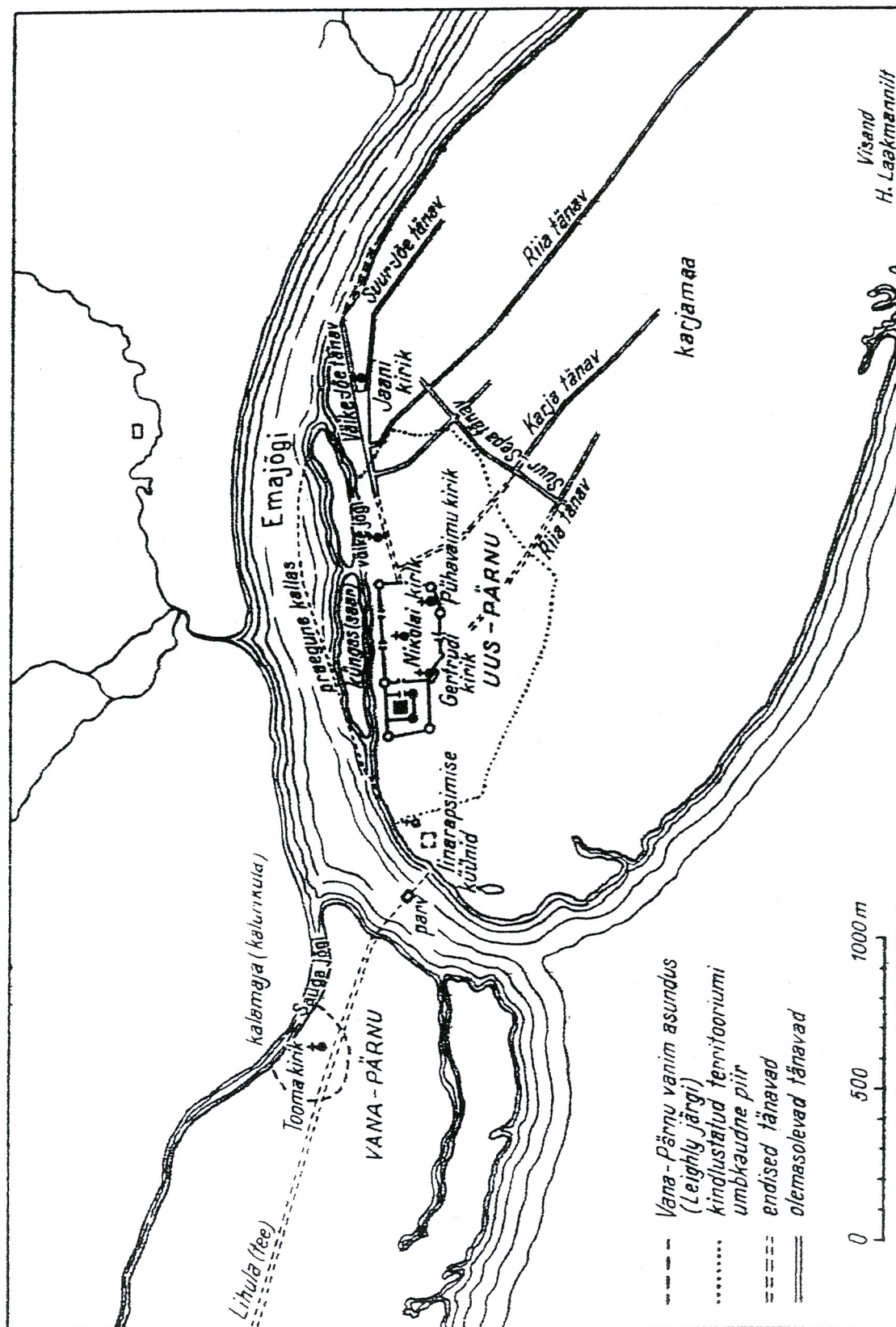
The Reformation made its changes in the corporate organization of the inhabitants of Uus-Pärnu. The church guilds were dispersed and this is what probably triggered the formation of the guild of the craftsmen. The secularization and the changes it brought along were revealed in the statutes of the guilds. There has been preserved the 1588 charter of the Uus-Pärnu merchants' company that is totally void of religious elements. Prayers for the salvation of their deceased comrades were insignificant in the light of the new ideology and in comparison with the teaching of the medieval church. The new ideology changed many rituals accompanying the life of a citizen. It can be guessed that under the influence of secularization the religious service attached to the election procedure of the town council was now rather a ceremony of thanksgiving than that asking for blessing for the successful election. First and foremost, however, the Reformation in Uus-Pärnu changed its religious life and church organization. It meant first the

imposition of the so-called economy regime or the annihilation of small temples: after the 1525/1526 events only St. Nicholas Church of the former six churches was still working. It had also changed a lot, and not only because of the fire: there were no side altars, no services at them, instead of the former six priests there were now only two pastors, the expensive candles were not burning round-the clock, there was no image worship, the holy relic, the Black Cross, had lost its former meaning, the position of the clergymen had changed. This all resulted in the “cheap” church without luxury and its admiration, and with everything testifying to the importance of the Word. The Protestant reformers wanted to redirect attention to the Word, thereby replacing sight as the privileged sense with hearing. The course of the Reformation and its impact on Uus-Pärnu illustrates vividly that the Reformation in Livonia concerned not only religion but also social, cultural, etc changes bringing along in its core secularization and separation from the established system of the traditional medieval ideology. No doubt, it was the most important factor before the Livonian War affecting the politics and the culture, the private and the public spheres in Livonia.

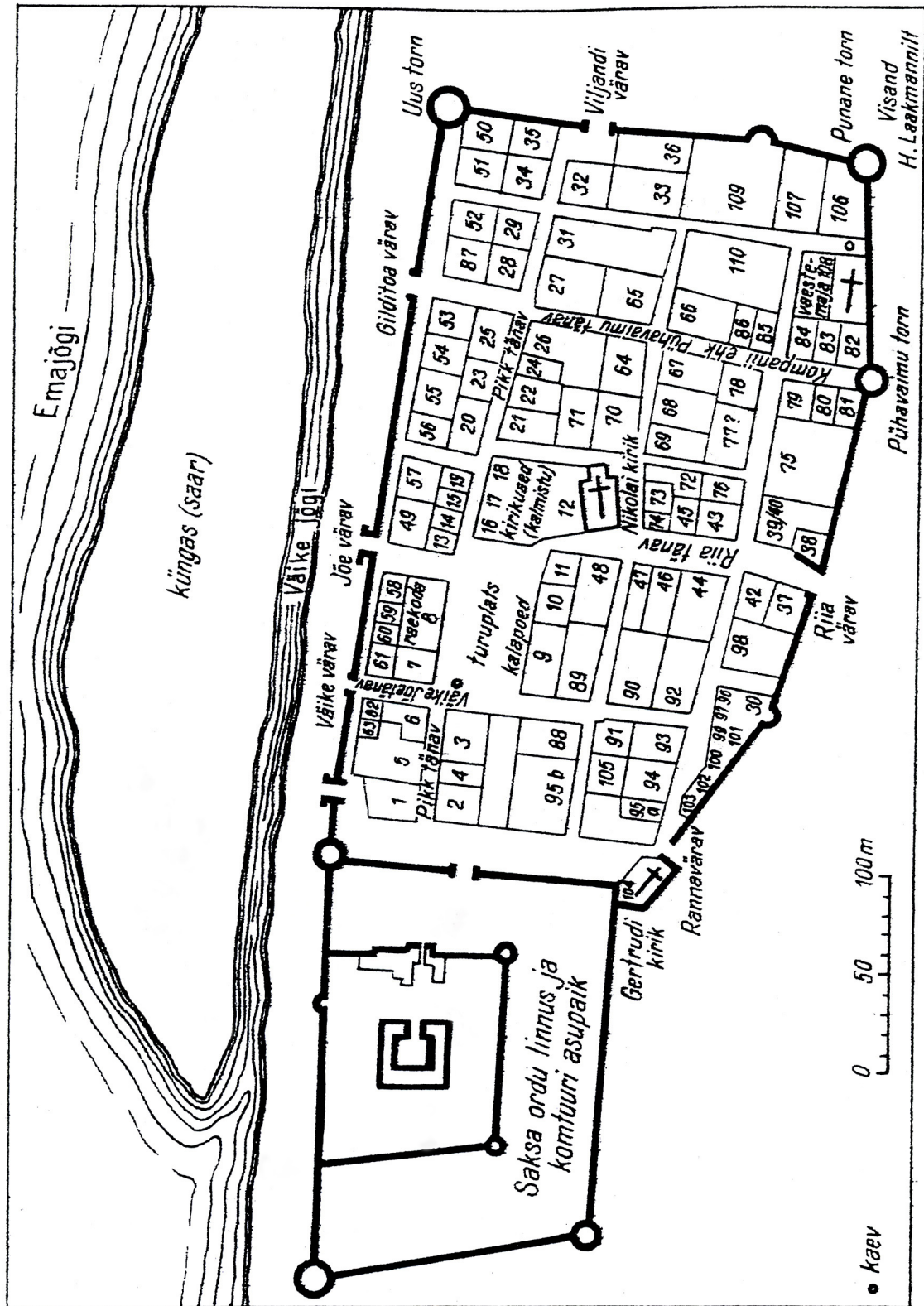
With the exception of its small population, it would be difficult to point at the one specific trait characterizing the small Livonian town at the late Middle and the Early Modern Age. As a result of the present research one can name as essential criteria the underdeveloped infrastructure, the great influence of the landlord, the uncomplicated and undifferentiated nature of the town management, and the minimum corporate organization of its inhabitants. It would be wrong, however, to say that in a small town everything was just poorer and simpler than in a city; more progressive and profitable for the research would be to depart from the position that the life in a small town was in many fields different, organized in another way. Moreover, it was not in every field where the small town was so-to-say lagging behind. In a small town the career options were often wider: the town council included both men of noble birth and of artisan background, former clerks for the Order or for the bishop, and just those favoured by the landlord. The study of the history of small towns gives us not only richer and more versatile knowledge about the town history but enables also to have a more comprehensive picture about the society and its operational mechanisms together with the social, cultural, etc development in Livonia.

LISAD

LISA 1. Uus-Pärnu ümbruse kaart (Heinrich Laakmanni järgi)

LISA 2. Uus-Pärnu linnaplaan (Heinrich Laakmanni järgi)

LISA 3. Uus-Pärnu raeametid 1500–1558/1562

Bürgermeistrid:

1492–1506(?) Peter Wilben (Wyltbeen)
1492–1516 Nicolaus Bergher
1518–1539 Lammert Kallenberch
1523–1548 Johann van Lynthem
1543–1563 Nicolaus Barenfeldt
1550–1563 Luder Klanth
1562–1575 Conradt Vitingkhoff

Linnafoogtid:

1518–1519 Johann Dencker
1519–1523 Asmus Glinth
1527 Johann Schutte
1533(?) Hinrich Gruether
1538 Luder Klanth
1541 Luder Klanth
1543 Peter Helwich
1544 Luder Klanth
1545 Joachim Klemroggen
1552 Johann Bachem
1555 Conradt Vitingkhoff
1558 Goswin Suselbecke

Arvehärrad:

enne 1517 Johann Dencker ja Lammert Oeldendorp(?)
1517–1519 Diderich Boese ja Johann Schutte
1528 Melcher Bomgarden, Luder Klanth, abiline Johann Schutte
1530 Hinrich Gruether, Johann Krabbe, abiline Melcher Bomgarden
1531 Luder Klanth, Johann Krabbe, abiline Melcher Bomgarden
1533(?) Hinrich Gruether, Johann Krabbe
1535/36 Hinrich Gruether, Peter Hylwech, Johann Krabbe
1539 Peter Helwich
1540–1541 Peter Helwich, Johann Krabbe
1543–1546 Johann van Acken, Diderich Muntz
1547–1549 Diderich Muntz ja Berndt Hessels
1552–1558(?) Berndt Hessels

LISA 4. Uus-Pärnus sõlmitud või Uus-Pärnu elanike abielud ja nendest sündinud lapsed
ajavahemikus 1500–1558/62

Johann van Acken 00 Margareta Sluters

Steffen van Aschenberch 00 N. N. (Otto Watzeli lesk): poeg; 00 Kerstine Rickmann

Johann Bachem 00 N. N.: tütar, poeg

Cosmas Bantzkow 00 N. N. (Claus Westualli lesk)

Nicolaus Barenfeldt 00 Gretken Dorre: 3 poega (Clawes, Johann, Steffan?), tütar (Elsbe)

Tomas *becker* 00 N. N.: poeg, tütar

Gharttke van der Becke 00 Aleff Forstenberch: poeg (Diderich), tütar (Anna); 00 Twiuel:
poeg (Wilhelm); 00 Cosmus Osthoff

Margareta van dem Berge 00 Melcher van Galen: poeg (Melcher)

Nicolaus Berger 00 Kerstine N.: tütar

N. Berger 00 Peter Helwich

Catharina Bomgarden 00 Christoffer von Freiberg

Kerstin (Christina) Bomgarden 00 Hans van Drochtersen

Anna Brackel 00 Johann Heise: poeg (Jurgen)

Dam van dem Bram 00 N. N.: tütar

N. van dem Bram 00 Hinrick Dorre: tütar (Gretken)

Cristoffer Broill 00 N. N. (Hinrich vam Hamme lesk)

Hans (Johann) Buse 00 Wendel Moller

Jurgen van Dresen 00 Anna N. (Euwoldt Budde lesk)

N. Duchel 00 N. N. (*alte Duchelsche*): poeg (Johann), tütar (00 Engell Krumschakega)

Euert Ducker 00 Dorothe Taube: poeg (Euert)

Gertken van Duren 00 Johann Rauen: poeg (Wolmar); 00 Didrich vam Holte

Brigitte Dykenbarch 00 Melcher Bomgarden: poeg (Melcher), 2 tütar (Christine); 00 Otto
Brackel: tütar (Elsche)

Berndt Frones 00 Anna Muntz: 2 poega (Gerdt, Diderich)

Joachim Goris 00 Gertke Scharbow

Joachim Grote 00 N. N.: 3 poega

Hinrich Gruther 00 N. N.: 2 tütar (Anneke, Gretke)

Margrete Gruether 00 Ciriacus Coppe

Hinrick Gude 00 N. N.: poeg (Thomas)

Johann van Gulich 00 Margareta Polemann: 1 laps

Kersten Hartwick 00 N. N.: poeg (Berenth)

Eddo Hastfer 00 Johann Follen 00 Johann Matdfeldt

Peter Helwich 00 N. Berger (Nicolaus Bergeri tütar): poeg (Peter)?; 00 Catharina Nyneghal:
poeg, 2 tütar (Margrete, Anna)

Margarete Helwich 00 Mouritz Beuer

Berndt Hessels 00 N. N. (Hinrich Gruetheri lesk): tütar (Catharina); 00 Margarete van Lynthem, 2 poega (Berndt, Hanß)

Hille (Melcher van Galeni teenija): 2 tütar

Thomas Hillebrandt 00 N. Roddis

Herman van Hoeuell 00 Gerdt Uxkull: poeg, tütar

Gretken Kallenberch 00 Hans Holthusen: tütar (Kerstine); 00 Hinrich van Lynthem 00 Tonnies Wrangel: 2 poega

Hinrich Kallenberch 00 N. N. (Hinrick Rickmanni lesk): poeg (Hinrich), tütar (Margareta)

Rotger Kallenberch 00 Else Schutte: poeg (Gossen)

Katrina N. 00 Pawel Gosenich: poeg (Pawel); 00 Peter Kremer: kokku 4 last, nendest poeg (Melcher), 2 tütar (Anna, Berthe)

Luder Klanth 00 Margareta Schutte

Kleine Peter *schroder* 00 N. N. (Thomas *becker*'i lesk)

Joachim Klemroggen 00 Else Abra: tütar (Lucrecia); 00 Ursula Schutte: tütar (Anna)

Anna Klemroggen 00 Elias Kievel

Doratie Kleuers 00 Asmus Glinth 00 Euert Kalsz

Peter Koningk 00 N. N.: poeg (Melchior), tütar (Margarete)

Margarete Koningk 00 Hans Stockfish

Engell Krumschake 00 N. N.: poeg (Pawel), tütar

N. Krumschake (Pawel Krumschake õde) 00 Joachim Lutkenberch: poeg, 2 tütar; 00 Peter Meyners

Pawel Krumschake 00 N. N. (Johann Peynn'i lesk): poeg (Pawel), tütar

Tonnies van Laer 00 Hille N.: 2 poega (Tonnies, Michel), 2 tütar (Anne, Katterine)

Tonnies II Laer 00 Gertke Nyneghal

Michel Loysener 00 N. N.: 2 poega (Tonnies, Jacob), tütar?

Hinrich van Lunen 00 N. N.: tütar

Johann van Lynthem 00 Anna Krudener; 00 Catharina Sluyters: kahest abielust kokku 10 last, 6 poega (Hinrich, Berndt, Diderik, Aleff, Jasper, Johann), 4 tütar (Elisabeth, Margareta, Gertrud, N.)

Junge Johann van Lynthem (bürgermeistri vend) 00 N. N.: poeg (Johann) 00 Anna Hummel: poeg, 2 tütar

Elisabeth van Lynthem 00 Johann Vischer

Gertrud van Lynthem 00 Heise Vegesack: poeg (Heise), tütar (Gertraud)

Mattis *kortzener* 00 N. N. (Peter *slachter*'i lesk)

Diderich Mestacke 00 Brigitte Tödwen: tütar (Elsbe)

Hans Sack 00 Elsbe Mestacke: tütar

Vrban Mylde 00 N. N.: 2 poega (Vrban, Jürgen)

Hinrik van der Mollen 00 N. N. (Goswin Smollingki lesk)

Diderich Moller 00 N. N. (Engell Krumschake' lesk)

Nicolaus (Claus) Moller 00 N. N. (Andreas Gudewili lesk)
 Diderich Muntz 00 N. N. (Johann Schutte lesk): 2 tütart (Anna, Dorothea)
 Dorothea Muntz 00 Gerdt Bachmann: 3 poega (Steffen, Gerdt, Didrich), 2 tütart (Dortye, Gretke); 00 Warner Bartscherer
 Catharina Nyneghal 00 Peter Helwich 00 Jurgen Wolters
 Johann Nortorp 00 N. van dem Bram(?): 2 poega, 3 tütart
 Margaretha Nortorp 00 Reinhold Schroeder: tütart (Gertraud)
 Kersten Pill 00 Margarethe N.: poeg (Christoffer)
 Hinrich Rickmann 00 N. N.: poeg (Hinrick): 2 tütart (Magdalena, Kerstine)
 Magdalena Rickmann 00 Hinrich Kallenberch II
 May van Sacken 00 Diderich Schulte 00 Cordt Molringk
 Kattrine Scharenberch 00 Hinrich Hulssberch
 Lorentz Schenkenberg 00 Magdalena N.
 Jochann Schutte 00 N. N.: poeg (Hans), 4 tütart (Else, Ursula, Margareta, N.)
 Andres Smeth 00 N. Timan
 Claus (Nicolaus) Zinte (Sinte) 00 N. van Lynthem: poeg (Conrad)
 Berndt Stolterkamp 00 N. N.: 2 poega (Jurgen, Berndt)
 Goswin Suselbecke 00 N. Schutte: 2 poega (Rotger, Goswin), tütart
 N. Suselbecke 00 Hermen Wichtenberg
 Wilhelm Twiuel (Twifell) 00 N. N.: poeg (Georgius)
 Stephanus Vetter 00 N. N.: 2 poega (Steffen, Marcus)
 Gertrudt Uxkull 00 Tonnies (Antonius) Sasse: 2 poega (Jesper, Olaff)
 Otto Watzel 00 N. N.: poeg (Hans?), 2 tütart
 Claus Westuall 00 N. N.: poeg (Claus)
 Peter Wilben 00 Ergemart N.
 Johann Wrangel 00 Kerstine Holthusen

LISA 5. Vääringu-, mõõdu- ja kaalusüsteem

Vääringusüsteem

Pärast 1422/26. aasta mündireformi:

1 Riia mark = 4 veeringut = 36 killingit = 108 penni

1 veering = 9 killingit

1 killing = 3 penni

1 taaler = 4 marka

Kaalu- ja õõnesmõõdud

1 nael (ka marknael) = 2 marka = 32 loodi = u 416 g

1 last (sälitis) = 12 laevanaela = 240 leisikat = 3840 marknaela

1 last (sälitis) = u 2000 kg või u 3050 liitrit

1 laevanael = 20 leisikat

1 Riia laevanael = u 166,4 kg

1 Tallinna laevanael = u 163 kg

1 leisikas = 20 naela = u 8,32 kg

1 vakk = 4 leisikat = u 33,3 kg

1 lood = 13 g

1 Tallinna toop = 1–1,1 liitrit

1 Tallinna tünn = 100–120 liitrit

1 Riia tünn = u 138 liitrit

1 külimit = u $\frac{1}{3}$ Tallinna vakka = 12 toopi

1 last = 42–48 vakka

1 loop = 6–10 külimittu

1 last (vedelikumõõduna) = 1380 toopi

Pikkusmõõdud

1 jalg = u 12 tolli = 0,28–0,35 m

1 toll = 2,54 m

1 süld = 3 küünart = 1,6 m

1 küünar = 2 jalga = 24 tolli = u 0,53 m

VIITEALLIKAD

ARHIIVIALLIKAD

DANSK Rigsarhiv (= DRA). Livland, Øsel Stift, Registrant 3B.

DOKUMENTENSAMMLUNG des Herder-Instituts in Marburg/Lahn (= DSHI), 130 Hasenpoth 1.

DSHI 100 Heinrich Laakmann, Nr 15: Personennamen und Ortskunde Alt-Livlands

Nr 25: Zusammenstellung von Orts- und Güternamen in Livland

Nr 29: Stoffsammlung zu Pernau.

EESTI Ajalooarhiiv (= EAA) f. 1000 (Pärnu magistraat/Pernauser Magistrat), n. 1, s. 711: Protokolle 1583–1602.

EAA, f. 5100 (Pärnu Suurgild), n. 1, s. 6: Bescheide des Pernauser Rats und des Vogteigerichts.

EAA, f. 5100, n. 1, s. 92: Altes Bruderbuch.

EAA, f. 5156 (Pärnu Püha Maarja-Magdaleena gild), n. 1, s. 20: Schragen. Kopien. Abdrücken alter Siegel der Gilde und einiger Ämter derselben.

EAA, f. 5156, n. 1, s. 1: Ordnung des Pernauser Stadtrats betreffend Vermählungen und andere Festlichkeiten.

KUNGLIGA biblioteket, Stockholm: Handskrift Fb9: *Liber Collectaneus*.

LANDESHAUPTARCHIV, Schwerin.

LATVIJAS Valsts Vēstures Arhīvs (= LVVA) f. 223 (Rigas Lielā Gilde/Die Grosse Gilde zu Riga), n. 1, s. 554: Bralu un masu saraksts.

LVVA, f. 224 (Rigas Mazā Gilde/Die Kleine Gilde zu Riga (1392–1936)), n. 1, s. 2474: Amata lādes 1539.

LVVA, f. 6810 (Otto Huhni kollektisioon), n. 1, s. 48: Topographisch-statistische Beiträe Livlands 46. Band, welcher die Kreisstadt Pernau im Liefelaendischen gouvernement und Pernauser Kreise enthaelt. Riga 1821.

TALLINNA Linnaarhiiv (= TLA) f. 31 (Tallinna Niguliste Kogodus), n. 1, s. 216: Rechnungsbuch der Kirchenvormünder der St. Nikolaikirche 1465–1531.

TLA, f. 191 (Tallinna Suurgild/Die Revaler Grosse Gilde), n. 2. s. 15: Rechnungen und Brüderverzeichnisse 1509–1603.

TLA, f. 230 (Tallinna magistraat/Der Revaler Magistrat), n. 1, s. A. a. 11a Breifkonzepte des Rats 1540–1544

s. A. a. 11b: Briefkonzepte des Rats 1545–1548

s. A. a. 21: Register von Sendebriefen an ausländische und binnenländische Fürsten 1536–1568

s. A. d. 32: Städtische Kämmerei-Rechnungen 1507–1533

s. B. D. 5 I b: Korrespondenz von Pernau an Reval 1505–1598

s. B. B. 48: Privatbriefe an dem Revaler Rat

s. B. L. 2: Rechnungsablegungen der Deputierten zu den Landtagen 1509–1561

s. B. h. 5 I, Briefe und kaufmännische Abrechnungen von und an Johann Selhorst 1517–1543

s. B. j. 6 I: Kriminalsachen und Gerichtsprotokoll-Bruchstücke 1500–1612

s. B. m. 23 I: Wackenbuch der Kirche zu Goldenbeck (1520–1532)

s. B. r. 14: Landtags- und Städtetags-Recesse und Relationen (1533–1559)

s. B. s. 7: Kleider-, Hochzeits-, Begräbnis- u. s. w. Ordnungen 1497–1738

s. B. N. 1: Testamente.

RIKSARKIVET Stockholm (= SRA), Livonica I: 9

Livonica I: 10

Livonica I:17.

PUBLITSEERITUD ALLIKAD

- AKTEN und Rezesse der livländischen Ständetage. 1910. Bearb. Leonid Arbusow (sen). Bd. III. Riga.
- DAS ERBEBUCH von Neu-Pernau 1543. – H. Laakmann (Hg.) *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. IX. Pernau 1930, 24–120.
- DENKWÜRDIGKEITEN des Bürgermeisters von Pernau Johann van Lynthem aus den Jahren 1519–1526. – R. Hausmann (Hg.) *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau (=S-B)*. Bd. IV. Pernau 1906, 139–176.
- ERBEBÜCHER der Stadt Riga 1384–1579. Bearb. von Jacob G. L. Napiersky. Riga 1888.
- HAAPSALU kodanikeraamat 1496–1797. K. Jaago (koost.) / Hapsaler Bürgerbuch 1496–1797. K. Jaago (Hg.) Tartu 1999.
- HERZOG Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534). Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Bd. 41. Bearb. von Ulrich Müller. Böhlau Verlag: Köln, Weimar, Wien 1996.
- HERZOG Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540). Veröffentlichungen aus den Archiven preussischer Kulturbesitz. Bd. 49. Bearb. von Stefan Hartmann. Böhlau Verlag: Köln, Weimar, Wien 1999.
- HERZOG Albrecht von Preußen und Livland (1540–1551). Veröffentlichungen aus den Archiven preussischer Kulturbesitz. Bd. 54. Bearb. von Stefan Hartmann. Köln, Weimar, Wien 2002.
- HERZOG Albrecht von Preußen und Livland (1551–1557). Veröffentlichungen aus den Archiven preussischer Kulturbesitz. Bd. 57. Bearb. von Stefan Hartmann. Köln, Weimar, Wien 2005.
- HERZOG Albrecht von Preußen und Livland (1557–1560). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten. Bd. 60. Bearb. von Stefan Hartmann. Köln, Weimar, Wien 2006.
- HOENEKE, B. 1960. *Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348)*. S. Vahre (toim). Tallinn.
- HORNER, T. 1848. *Livoniae historia. – Scriptorum rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtesdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland*. Bd. II. Riga, Leipzig, 373–389.
- JOHANN Renner's Livländische Historien. 1876. R. Hausmann, K. Höhlbaum (Hg.). Göttingen.
- JÜRGEN Padel's und Caspar Padel's Tagebücher. 1886. – H. J. Böthführ (Hg.). *Mittheilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. XIII. Riga, 291–434.
- KATKENDID Tallinna esimestest turberaamatutest 1365–1458. / Revaler Geleitsbuch-Bruchstücke 1365–1458. P. Johansen (toim). Tallinna Linnaarhiivi väljaanded nr 4. Reval 1929.
- KÄMMEREI-REGISTER der Stadt Riga 1348–1361 und 1405–1474. Bearb. von August von Bulmeringcq. Leipzig 1909.
- LIV-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch (=UB) IX: 1436–1443. H. Hilderbrand (Hg.). Riga, Moskau 1889.
- LIV-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. P. Schwartz (Hg.). Bd. XI: 1450–1459. Riga, Moskau 1905.
- LIV-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Zweite Abteilung. Bd. 1: 1494 Ende–1500. L. Arbusow (Hg.) Riga, Moskau 1900.
- LIV-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. L. Arbusow (sen), Hrsg. Zweite Abteilung. Bd. 2: 1500–1505. Riga, Moskau 1905.
- LIV-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Leonid Arbusow (sen), Hg. Zweite Abteilung. Bd. 3: 1505–1510. Riga, Moskau 1914.
- LÜBECKI õiguse Tallinna koodeksi 1282. / Der Revaler Kodex des Lübeischen Rechts. T. Kala (toim). Tallinn 1998.
- PÄRNU linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. / Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert (=PA). I. Põltsam, A. Vunk (koost). Pärnu 2001.
- REGESTEN aus zwei Missivbüchern des XVI Jahrhunderts im Revaler Stadt-Archiv. 1895. G. von Hansen (Hg.). (Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands. III Folge. Bd. IV). Reval.
- RENNER, J. 1995. *Liivimaa ajalugu 1556–1561*. Tallinn.
- REVALER Regesten. 1966. R. Seeberg-Elverfeldt (Hg.) Bd. I. Göttingen.
- REVALER Regesten. 1975. R. Seeberg-Elverfeldt (Hg.) Bd. III. Göttingen.
- RUSSOW, B. 1848. *Chronica der Prouintz Lyfflandt. – Scriptorum rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtesdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland*. Bd. II. Riga, Leipzig, 1–195.
- TALLINNA pärgamentne rendiseraamat (1382–1518). / Das Revaler Pergament Rentenbuch. A. Plaesterer (toim). Tallinna Linnaarhiivi väljaanded nr 5. Tallinn 1930.
- DIE QUELLEN des Rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673 (=QRS). J. G. L. Napiersky (Hg.). Riga 1876.
- QUELLEN zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. 1863. C. Schirren (Hg.). Bd. III. Reval.

KIRJANDUS

- AHVENAINEN, J. 1963. *Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. Commentationes Humanarum Litterarum. Societas Scientiarum Fennica*, Nide 34, N. 2. Helsinki.
- ALTTOA, K. 1978. Viljandi linna kujunemisest. – *Ehitus ja arhitektuur*, 2, 48–54.
- ALTTOA, K. 1985. Uusi andmeid Lõuna-Eesti hiliskeskajast linnakindlustustest. – *Ehitus ja arhitektuur*, 1/2, 35–39.
- AMELUNG, F. 1898. *Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625*. (Jahrbuch der Felliner litterarischen Gesellschaft 1890–1895). Fellin.
- AMELUNG, F. 1930. *Geschichte der Revaler Schwarzenhäupter*. Reval.
- ANGERMANN, N. 1970. Pernau in den Jahren 1575–1582. – *Zeitschrift für Ostforschung*, 19, 744–751.
- ANGERMANN, N. 1990. Die Bedeutung Livlands für die Hanse. – N. Angermann (Hg.) *Die Hansa und der deutsche Osten*. Lüneburg, 97–117.
- ANGERMANN, N. 2001. Das Hamburgische Recht in Nordosteuropa. – *Die Stadt im europäischen Nordosten*. Helsinki, Lübeck, 65–75.
- ANGERMANN, N. 2005. Die Bedeutung der Hanse für die Kultur des mittelalterlichen Livland. – H. Bosse, O.-H. Elias, R. Schweitzer (Hg.). *Buch und Bildung im Baltikum*. Münster, 41–59.
- ANTING, L. 1967. *Tallinna tulirelvameistril ja relvad XIV–XVI sajandil*. Tallinn.
- ARBUSOW, L. 1921. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Leipzig.
- ARBUSOW, L. 1921. Studien zur Geschichte der lettischen Bevölkerung Rigas im Mittelalter und 16. Jahrhundert. – *Acta Universitatis Latviensis*, I, 76–97.
- ARBUSOW, L. 1935. Zur Würdigung der Kultur Altlivlands im Mittelalter und 16. Jahrhundert. – *Historische Zeitschrift*, 151, 18–48.
- ARBUSOW, L. 1951. *Liturgie und Geschichtsschreibung im Mittelalter*. Bonn.
- BAHR, E. 1968. Zur Entstehung der kleinen westpreussischen Landstädte. – *Acta Prussica. Abhandlungen zur Geschichte Ost- und Westpreußens*. Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg/Pr. Bd. XXIX. Würzburg, 77–95.
- BARTLETT, R. 2001. *Euroopa süüd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350*. Tallinn.
- BATHÉLEMY, D., CONTAMINE, P. 1990. Interieur und privates Gehäuse. – G. Duby (Hg.). *Geschichte des privaten Lebens*. Bd. II. Frankfurt am Main, 371–471.
- BECKER, J.-M., BULACH, D., MÜLLER, U. 2004. *Skora, corium, ledder* – Innovation und Professionalisierung im Lederhandwerk des südlichen Ostseeraumes. – *Hansische Geschichtsblätter 112. Jahrgang*. Trier, 87–117.
- BENNINGHOVEN, F. 1961. *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*. Hamburg.
- BOONE, M., PORFYRION, H. 2007. Markets, squares, streets: urban space, a tool for cultural exchange. – D. Calabi, S. T. Christensen (ed). *Cultural exchange in Early modern Europe*. Vol. II. Cities and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700. Cambridge, 227–253.
- BOSL, K. 1972. *Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter*. I Teil. Stuttgart.
- BRECHT, M. 1980. Luthertum als politische und soziale Kraft in den Städten. – *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit*. Städteforschung A/10. Köln, 1–23.
- BROTZE, J. C. 2006. *Estonica*. A. Hein, I. Leimus, R. Pullat, A. Viires (koost). Tallinn.
- BRUININGK, H. von. 1904. Messe und kanonisches Stundengebet nach dem Brauche der Rigaschen Kirche im späten Mittelalter. – *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. XIX. Riga.
- BRÜCK, T. 2003. Riga in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts: Das Verhältnis der Stadt zum Orden, zum Erzbischof und zur Hanse. – N. Angermann (Hg.). *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse*. Baltische Seminare. Bd. 10. Lüneburg, 43–93.
- BRÜCKNER, W. 1992. Das Problemfeld Wallfahrtforschung oder: Mediävistik und neuzeitliche Sozialgeschichte im Gespräch. – *Wallfahrt und Alltag im Mittelalter und Früher Neuzeit*. Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. Nr. 14. Wien, 7–26.
- BÖTHFÜHR, H. J. 1884. *Die Livländer auf auswärtigen Universitäten in vergangenen Jahrhunderten*. Riga.
- BÖTHFÜHR, H. J. 1886. Über Mag. Nicolaus Rus und seine angebliche Wirksamkeit in Riga. – *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. XIII. Riga, 484–493.
- CLARK, P. 1995. Introduction. – P. Clark (ed). *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge, 1–22.

- CLARK, P. 2003. Improvement, Policy and Tudor Towns. – G. W. Bernard, S. J. Gunn (eds.) *Authority and Consent in Tudor England*. Ashgate, 233–248.
- ДАРКЕВИЧ, В. П. 1988. *Народная культура средневековья*. Москва.
- DEMURGER, A. 2003. *Die Ritter des Herrn. Geschichte der Geistlichen Ritterorden*. München.
- DENECKE, D. 1989. Straße und Weg im Mittelalter als Lebensraum und Vermittler zwischen entfernten Orten. – B. Herrmann (Hg.). *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. Frankfurt am Main, 207–224.
- DE VRIES, J. 1984. *European Urbanisation 1500–1800*. Cambridge, Massachusetts.
- DIMT, G. 1984. Haus und Wohnung zwischen Mittelalter und Neuzeit am Beispiel Oberösterreichs. – A. Haverkamp (Hg.). *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Städteforschung A/18. Köln, Wien, 66–92.
- DOLLINGER, P. 1976. *Die Hanse*. Stuttgart.
- DÜNNEBEIL, S. 1999. Die drei grossen Kompanien als genossenschaftliche Verbindungen der Lübecker Oberschicht. – N. Jörn, D. Kattinger, H. Wernicke (Hg.). *Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*. Neue Folge Bd. XLVIII (Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse). Köln, Weimar, Wien, 205–223.
- DYER, A. 2000. Small market towns 1540–1700. – Peter Clark (ed). *The Cambridge Urban History of Britain*. Vol. 2. 1540–1840. Cambridge, Cambridge University Press, 425–451.
- DYER, C. 2000. Small Towns 1270–1540. – DM Palliser (ed). *The Cambridge Urban History of Britain*. Vol. 1, 600–1540. Cambridge, Cambridge University Press, 505–537.
- EBERHARDT, I. 1996. *Van des stades wegene utgegeven unde betalt: städtischer Alltag im Spiegel der Stadtrechnungen von Osnabrück (1459–1519)*. (Osnabrücker Geschichtsquellen und Forschungen. Hrsg. vom Verein für Geschichte und Landeskunde von Osnabrück. Bd. 37). Osnabrück.
- EESTI ajalugu. 1937. H. Kruus (toim). II kd. Tartu.
- EESTI arhitektuur 2. 1996. V. Raam (üldtoim). Tallinn.
- EESTI majandusajalugu. 1937. E. Blumfeldt (koost). I kd. Tartu.
- EESTI NSV ajalugu. 1955. G. Naan. (peatoim). I kd. Tallinn.
- EESTI rahva ajalugu. 1932. J. Libe, A. Oinas jt (toim). I kd. Tartu.
- EESTI talurahva ajalugu. (= ETA). 1992. J. Kahk (peatoim). I kd. Tallinn.
- ENGEL, E. 2005. *Die Deutsche Stadt des Mittelalters*. Düsseldorf.
- ENGEL, E., JACOB, F.-D. 2006. *Städtisches Leben im Mittelalter*. Köln, Weimar, Wien.
- ENNEN, E. 1987. *Die europäische Stadt des Mittelalters*. Göttingen.
- ENNEN, E. 1989. Die Frau in der mittelalterlichen Stadt. – B. Herrmann (Hg.). *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. Frankfurt am Main, 35–53.
- DIE EUROPÄISCHE Stadt in der frühen Neuzeit. Institutionen, Strukturen, Entwicklungen. 2000. (Querschnitte, Bd. 4.). H. Knittler (Hg.). Wien, München.
- FEYERABEND, L. 1985. *Die Rigaer und Revaler Familiennamen im 14. und 15. Jahrhundert: unter besonderer Berücksichtigung der Herkunft der Bürger*. Köln, Wien.
- FREYTAG VON LORINGHOVEN, R. B. 1926. Pernauer auf auswärtigen Universitäten. – *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. VIII. Pernau, 80–142.
- FRIEDENTHAL, A. 1931. *Die Goldschmiede Revals*. Lübeck.
- GABRIËLS, J. 1985. Patrizier und Regenten: städtische Eliten in den nördlichen Niederlanden 1500–1850. – H. Schilling, H. Diederks (Hg.). *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*. Städteforschung A/23. Köln, Wien, 37–64.
- GRÄF, H. 1995. Small towns in early modern Germany: the case of Hesse 1500–1800. – P. Clark (ed). *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge, 184–206.
- GUREVITŠ, A. 2002. Kaupmees. – J. Le Goff (koost). *Keskaja inimene*. Tallinn, 249–290.
- HAAK, A. 2005. Viljandi linna kujunemisest peamiselt arheoloogiliste allikate põhjal. – *Narva Muuseumi Toimetised* 5. Narva, 17–28.
- HARTMANN, S. 2004. Neue Quellen zur livländischen Koadjutorfehde 1555/56. – B. Jähning, K. Militzer (Hg.). *Aus der Geschichte Alt-Livlands*. Münster, 275–307.
- HATTENAUER, H. 2007. *Euroopa õigusajalugu*. Tallinn.
- HAUSMANN, R. 1900. Der Silberschatz der St. Nikolaikirche zu Reval. – *Mitteilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. 17. Riga, 213–376.

- HAUSMANN, R. 1906. Beiträge zur Geschichte der Stadt Pernau im Mittelalter. – *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. IV. Pernau, 5–118.
- HAUSMANN, R. 1906. Die Bursprake von Pernau aus dem Ende des 15. Jahrhunderts. – *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. IV. Pernau, 119–138.
- HEINE, W. 1894. *Beiträge zur Geschichte der Stadt Wolmar*. Riga.
- HEINSIUS, P. 1986. *Das Schiff der Hansischen Frühzeit*. Köln, Wien.
- HELLMANN, M. 1961. Bemerkungen zur sozialgeschichtlichen Erforschungen des Deutschen Ordens. – J. Spörl (Hg.). *Historisches Jahrbuch*. 80. Jahrgang. München, Freiburg, 126–142.
- HELLMANN, M. 1988. Sozialer und wirtschaftlicher Wandel in Alt-Livland im 14. Jahrhundert. – *Sonderdruck aus Gesellschaftsgeschichte*. Festschrift für Karl Bosl zum 80. Geburtstag. Bd. I. München, 227–249.
- HENNING, E. 1809. *Geschichte der Stadt Goldingen*. Mitau.
- HEYDE, J. 2005. “Das Wort Gottes und das Heilige Evangelium so zu predigen . . . , dass daraus Liebe, Eintracht, Friede und kein Aufruhr erwachse” Städtische Reformation und Landesherrschaft in Livland. – *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Aspekte der Reformation im Ostseeraum*. Neue Folge Band XIII/2004. Lüneburg, 267–289.
- HUNDSBICHLER, H. 1986. Wohnen. – H. Kühnel (Hg.). *Alltag im Spätmittelalter*. Graz, Wien, Köln, 254–270.
- HUPEL, A. W. 1774. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Bd. I. Riga.
- IGEL, K. 2004. Stadt-Raum und Sozialstruktur. Überlegungen zu Quellen, Methoden und Problemen an den Beispielen Greifswald und Osnabrück. – *Hansische Geschichtsblätter*. 122. Jahrgang 2004. Trier, 1–55.
- ISENMANN, E. 1988. *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter: 1250–1500*. Stuttgart.
- JAHNKE, C. 2005. Zum Nutzen der guten Stadt Reval. Hans Selhorst ein Revaler Kaufmann und Ratsherr zu Beginn des 16. Jahrhunderts. – *Vana Tallinn XVI (XX)*. Modus vivendi II. Tallinn, 88–108.
- JOHANNISMEIER, R. 1984. *Spielmann, Schalk und Scharlatan. Die Welt als Karneval: Volkskultur im späten Mittelalter*. Hamburg.
- JOHANSEN, P. 1927. Ordensmeister Plettenberg in Reval. – *Beiträge zur Kunde Estlands*. Bd. XII. Heft 4–5. Reval, 98–116.
- JOHANSEN, P. 1928. Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte II. – *Beiträge zur Kunde Estlands*. Bd. XIV. Reval, 16–38.
- JOHANSEN, P. 1930. Ein Verzeichnis der Ordensbeamten und Diener im Gebiete Fellin vom Jahre 1554. – *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. IX. Pernau, 121–132.
- JOHANSEN, P. 1934. Eestlane Tallinna Linnaarhiivi allikate kajastuses. – *Ajalooline Ajakiri*, 4, 180–188.
- JOHANSEN, P. 1939. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen Reval. – *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*. Bd. III. Heft 1, 41–59.
- JOHANSEN, P. 1951. War der ewige Jude in Hamburg. – *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*. Bd. XLI. Hamburg, 189–204.
- JOHANSEN, P. 1954. Das Wunder von Neuhausen in Estland. – *Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa*, 3, 416–422.
- JOHANSEN, P. 1955. Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. Werk und Wirkung Bernhards II zur Lippe im Ostseeraum. – *Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Beiträge v. L. v. Winterfeld u.a.* (Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für Westfälische Landes- und Volkskunde. Heft 7.) Münster, 97–160.
- JOHANSEN, P. 2005. Hansa kaubandus Venemaaga, iseäranis Novgorodiga, kriitiliselt vaadelduna. – J. Kivimäe (koost). *Kaugete aegade sära*. Tartu, 420–438.
- JOHANSEN, P. 2005. Hansa tähendus Liivimaale. – J. Kivimäe (koost). *Kaugete aegade sära*. Tartu, 355–391.
- JOHANSEN, P. 2005. Lübecki ja ta arhiivi tähtsusest Tallinna ajaloole. – J. Kivimäe (koost). *Kaugete aegade sära*. Tartu, 152–161.
- JOHANSEN, P. 2005. Paide linna asutamiseest. – J. Kivimäe (koost). *Kaugete aegade sära*. Tartu, 63–70.
- JOHANSEN, P. 2005. Saksa kohanimedest Eestis. – J. Kivimäe (koost). *Kaugete aegade sära*. Tartu, 24–50.
- JOHANSEN, P. 2005. Vestfaali olemusjooned Vana-Liivimaa ajaloos ja kultuuris. – J. Kivimäe (koost). *Kaugete aegade sära*. Tartu, 275–303.
- JOHANSEN, P., MÜHLEN, H. von zur. 1973. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln, Wien 1973. (Ostmitteleuropa im Vergangenen und Gegenwart, 15).
- JÄHNIG, B. 2001. Die Verwaltung des Deutschen Ordens in Livland zur Zeit Wolters von Plettenberg. – N. Angermann, I. Misäns (Hg.). *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*. Lüneburg, 73–85.

- KALA, T. 2002. Vaimulike elatusviisid hiliskeskaegses Tallinnas. – *Vana Tallinn XII (XVII). Modus vivendi*. Tallinn, 159–174.
- KALA, T. 2004. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – *Saare-Lääne piiskopkond*. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Haapsalu, 9–39.
- KALA, T. 2005. Linnakirjutaja Johannes tor Hove ja hiliskeskaegse Tallinna asjaajamine. – *Vana Tallinn XVI (XX). Modus Vivendi II*. Tallinn, 108–129.
- KALA, T. 2006. Ludeke Karwel, kogudusevaimulik. – *Kümme keskaegset tallinlast*. Tallinn, 150–177.
- KALA, T. 2007. Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad. – *Tuna*, 3, 10–27.
- KANGROPOOL, R. 1994. Tallinna maalijad ja puunikerdajad 1530 – ca 1640. Kataloog. – *Kunstiteaduslikke uurimusi*, nr 7. Tallinn, 113–134.
- KANGROPOOL, R. 2003. All-linna topograafiast 14. sajandil. Linnaehituslikust struktuurist Taani aja lõpul ja orduaja algul (1310–1365). – *Vana Tallinn XIV (XVIII)*. Tallinn, 11–50.
- KAPLINSKI, K. 1974. Käsitöösunfide tekkimisest Tallinnas. – *ENSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* 2, 126–145.
- KAPLINSKI, K. 1980. *Tallinna käsitöölised XIV sajandil*. I kd. Tallinn.
- KAPLINSKI, K. 1995. Tallinn – meistrite linn. Tallinn.
- KATTINGER, D. 2001. Stadtentstehung und -entwicklung in Schweden und Livland am Beispiel der Kalmarsundregion, Gotlands sowie des Bistums Ösel-Wiek 1100–1400. – M. Auns (ed). *Lübeck style? Novgorod Style?* Riga, 37–69.
- KIRME, K. 2005. Kirikuhöbe. – K. Kodres (koost). *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Tallinn, 416–419.
- KIVI, A. 1937. Sarase piiridest ning nende kaitsesest, eriti Tallinnas. – *Vana Tallinn II*. Tallinn, 17–37.
- КИВИМЯЕ, Ю. 1980. Была ли Нарва городом-филиалом Таллинна в средние века? – *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused* 29, 115–130.
- KIVIMÄE, J. 1981. Narva küsimus Liivi ordu poliitikas aastail 1494–1535. – *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused* 30, 29–42, 189–192.
- KIVIMÄE, J. 1988. Tallinn ja Hansa. Ühe ajaloolise struktuuri piirjooni. – *Looming*, 3, 375–387.
- KIVIMÄE, J. 1997. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – *Keel ja Kirjandus*, 5. Tallinn, 315–327.
- KIVIMÄE, J. 1997. Heinrich Laakmann, medievist Pärnust. – *Pärnumaa ajalugu*, Vihik 1. Pärnu, 30–43.
- KIVIMÄE, J. 1998. Iuravit iuxta formam prescriptam. Zur Rechtslage der Kleinstädte des Bistums Ösel-Wiek am Ausgang des Mittelalters. – *Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes*. Tartu, 119–137.
- KIVIMÄE, J. 1998. Pärnu kui hansalinn. – J. Kivimäe, A. Kriska, I. Põltsam, A. Vunk (koost). *Merelinn Pärnu*, Pärnu, 58–77.
- KIVIMÄE, J. 2004. Medieval Narva: Featuring a Small Town between East and West. – K. Brüggemann (Hg.). *Narva und die Ostseeregion. Narva and the Baltic Sea Region*. Narva, 17–29.
- KOCH, E. 1991. *Maior dignitas est in sexu viril. Das weibliche Geschlecht im Normensystem des 16. Jahrhunderts*. Vittorio Klostermann: Frankfurt am Main.
- KOCH, E. 1997. Die Frau im Recht der Frühen Neuzeit. Juristische Lehren und Begründungen. – U. Gerhard (Hg.). *Frauen in der Geschichte des Rechts von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. München, 73–94.
- KODRES, K. 1992. Elamuinterjööri ja selle sisustusest Tallinnas 17.–18. sajandil. – *Vana Tallinn II (VI)*. Tallinn, 51–79.
- KODRES, K. 2005. Linnaelamu. – K. Kodres (koost). *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Tallinn, 102–119.
- KODRES, K., EHASALU, P. 2005. Kirikusisustus. – K. Kodres (koost). *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Tallinn, 342–383.
- KODRES, K., RUSSOW, E. 2005. Kaunistatud elamu. – K. Kodres (koost). *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Tallinn, 119–152.
- KODRES, K., EHASALU, P., KUUSKEMAA, J. 2005. Memoriaalkunst. – K. Kodres (koost). *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Tallinn, 383–416.
- KOHL, J. G. 1880. Aeussere Lebensumstände Renner's. – *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. 12. Riga, 138–159.
- KOPPEL, M. 2006. Tallinna Püha hõimkonna altarijetaabel. Algsest pildiprogrammist Madalmaade hiliskeskaegsete Püha Anna legendide taustal. – *Kunstiteaduslikke uurimusi* 3 [15], 37–70.
- KOTTER, L. 1991. Raekäsitöölised 15.–16. sajandi Tallinnas. – *Vana Tallinn I (V)*, Tallinn, 8–14.

- KOTTER, L. 1999. *Tallinna rae finantsid 15. sajandil (1433–1507)*. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 4. Tallinn.
- KREEM, J. 2002. *The Town and its Lord. Reval and the Theutonic Order (in the fifteenth Century)*. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 6. Tallinn.
- KREEM, J. 2003. Raekoja leid anno 2002 ja uued andmed Johann Selhorstist ning tema äripartneritest. – *Tuna*, 1, 48–53.
- KREEM, J. 2003. Stadt und Landesherr als Geschäftspartner. – N. Angermann (Hg.). *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse*. Baltische Seminare Bd. 10. Lüneburg, 93–113.
- KREEM, J. 2005. Einige Bemerkungen über die Siegel der Gebietiger des Deutschen Ordens in Livland. – *Ordines militares – colloquia Torunensia historica XIII. Selbstbild und Selbstverständnis der Geistlichen Ritterorden*. Toruń, 213–219.
- KREEM, J. 2006. Cost van Borstal, bürgermeister. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd (koost). *Kümme keskaegset tallinlast*. Tallinn, 19–40.
- KREEM, J. 2006. Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland. – J. A. Mol, K. Militzer (ed). *The Military Orders and The Reformation*. Hilversum: Verloren, 43–58.
- KREEM, J. 2006. Ernst von Minden, palgasödur. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd (koost). *Kümme keskaegset tallinlast*. Tallinn, 253–272.
- KREEM, J. 2006. Hans Stolmaker, sadamavaht. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd (koost). *Kümme keskaegset tallinlast*. Tallinn, 236–253.
- KREEM, J. 2007. Der Gehorsam der Gebietiger gegenüber dem livländischen Meister im 16. Jahrhundert. – *Ordines militares – colloquia Torunensia historica XIV. Die Ritterorden als Träger der Herrschaft*. Toruń, 115–126.
- KRIEGER, K.-F. 1985. Bürgerlicher Landbesitz im Spätmittelalter. – H. K. Schulze (Hg.). *Städtisches Um- und Hinterland in vorindustrieller Zeit*. Köln, Wien, 77–99.
- KRÖTZL, C. 2001. Über die Ostsee: Pilger und Studenten als Faktoren des Kulturtransfers im Mittelalter. – *Die Stadt im europäischen Nordosten*. Helsinki, Lübeck, 131–153.
- KUHLES, J. 2001. Wolters von Plettenberg Haltung zur Reformation und Säkularisation Livlands. – N. Angermann, I. Misāns (Hg.). *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*. Lüneburg, 33–55.
- KUHLES, J. 2007. *Die Reformation in Livland – religiöse, politische und ökonomische Wirkungen*. (Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa). Hamburg.
- KURISOO (KOPPEL), M. 2007 (ilmumas). Sancta Anna ora pro nobis. Images and Veneration of St. Anne in Medieval Livonia. – *Acta Historiae Artium Balticae* 2.
- KÖBLER, G. 1984. Das Familienrecht in der spätmittelalterlichen Stadt. – A. Haverkamp (Hg.). *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Städteforschung A/18. Böhlau Verlag, Köln, Wien, 136–161.
- KÖRBER, E.-B. 2005. Die Reformation im Ostseeraum als Kommunikations- und Verkehrsereignis. – *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Aspekte der Reformation im Ostseeraum*. Neue Folge Band XIII/2004. Lüneburg, 15–45.
- KÜHNEL, H. 1984. Das Alltagsleben in Hause der spätmittelalterlichen Stadt. – A. Haverkamp (Hg.). *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Städteforschung A/18. Köln, Wien, 37–62.
- KÜMMELL, J. 1985. Alltag und Festtag spätmittelalterlicher Handwerk. – C. Meckseper, E. Schraut (Hg.). *Mentalität und Alltag im Spätmittelalter*. Göttingen, 76–97.
- LAACKMANN, H. 1923. Das mittelalterliche Kirchwesen Neu-Pernaus. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922*. Dorpat, 124–148.
- LAACKMANN, H. 1926. Die Pernauer Ratslinie. – *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. VIII. Pernau, 80–142.
- LAACKMANN, H. 1926. Zur älteren Geschichte der Grossen Gilde in Pernau. – *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. VIII. Pernau, 45–58.
- LAACKMANN, H. 1956. *Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558)*. (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas herausgegeben vom Johann Gottfried Herder-Institut, 23.) Marburg/Lahn.
- LEIGHLY, J. 1939. The Towns of Medieval Livonia. – *University of California Publications in Geography*. Vol. 6, 235–314.
- LEIMUS, I. Duke Magnus of Holstein, his debts and creditors. (Käsikiri autori valduses.)
- LENZ, W. 2004. Undeutsch. Bemerkungen zu einem besonderen Begriff der baltischen Geschichte. – B. Jähniß, K. Militzer (Hrsg.). *Aus der Geschichte Alt-Livlands*. Münster, 169–185.
- LEYSER, H. 2003. *Medieval Women*. London.
- LIGERS, Z. 1948. *Geschichte der Baltischen Städte*. Bern.

- LÖWIS OF MENAR, K. von. 1897. Ausgrabungen der Deutschordens-Komturei Pernau. – *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands 1896*. Riga, 141–149.
- LYNCH, K. A. 2003. *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200–1800*. Cambridge.
- MALDRE, L. 1997. Koduloomad keskaegses Pärnus. – *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 1. Pärnu, 99–123.
- MANDEL, M. 2002. Miks ei saanud Lihulast linna. – *Vana Tallinn XII (XVI)*. Tallinn, 41–51.
- MARGUS, A. 1939. Rahvus- ja sotsiaalvahekordade teravnemine Tallinnas XVI sajandi esimesel poolel. – *Vana Tallinn IV*. Tallinn, 83–104.
- MASCHKE, E. 1980. Die Schichtung der mittelalterlichen Stadtbevölkerung Deutschlands als Problem der Forschung. – *Städte und Menschen*. Wiesbaden, 157–170.
- METTIG, C. 1987. *Geschichte der Stadt Riga*. Riga.
- METTIG, C. 1905. *Baltische Städte*. Riga.
- MICKWITZ, G. 1938. *Aus Revaler Handelsbücher*. Leipzig.
- MISÄNS, I. 2004. Wolmar. Eine hansische Kleinstadt im mittelalterlichen Livland. – B. Jähning, K. Militzer (Hrsg.). *Aus der Geschichte Alt-Livlands*. Münster, 39–55.
- MUIR, E. 1997. *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge.
- MÄESALU, A. 1997. Haruldased relvad Haapsalu piiskoplinnuses. – *Läänemaa Muuseumi Toimetised I*. Haapsalu, 60–74.
- MÄND, A. 2004. *Pidustused keskaegse Liivimaa linnades 1350–1550. Tallinna Linnaarhiivi toimetised 7*. Tallinn.
- MÄND, A. 2005. Suurgildi liikmeskonnast ja kaupmehe sotsiaalsest karjäärist hiliskeskaegses Tallinnas. – *Acta Historica Tallinnensia*, 9, 165–187.
- MÄND, A. 2005. Tallinna Kanuti gild ja selle oldermannid keskajal. – *Vana Tallinn XVI (XX) Modus vivendi II*. Tallinn, 129–158.
- MÄND, A. 2006. Hans Bouwer, kaupmees. – T. Kala, J. Kreem, A. Mänd (koost.). *Kümme keskaegset tallinlast*. Tallinn, 60–90.
- MÄND, A. 2006. Hans Holtappel, kullassepp. – *Kümme keskaegset tallinlast*. Tallinn, 90–121.
- MÄND, A. 2007. Hospitals and Tables for the Poor in Medieval Livonia. – *Mitteilungen der Instituts für österreichische Geschichtsforschung*. Bd. 115. Heft 3–4. Wien, München, 234–271.
- MÜHLEN, H. von zur. 1997. Zur Frühgeschichte der Revaler Gilden. – N. Angermann, W. Lenz (Hg.). *Reval Handel und Wandel vom 13. Jahrhundert bis zum 20. Jahrhundert*. Lüneburg, 15–43.
- MÜHLEN, H. von zur. 1997. Das Stadtbürgertum. — W. Schlaw, Hg. *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Köln, 63–109.
- MÜHRENBURG, D. 2001. Lübecker Kolloquium 1999 (Der Hausbau) – Zusammenfassung. – M. Gläser (Hg.). *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III: Der Hausbau*. Lübeck, 833–843.
- MÜLLER, U. 2001. Handwerke des 12./13. Jhs. im südlichen Ostseeraum aus archäologischer Sicht. – *Hansa vakar — Hansa rīt. Hansa yesterday – Hansa tomorrow*. Riga, 98–134.
- MÜLLER, U. 2006. Regionalität und die “Archäologie des Hanseraums”. – J. Hackmann, R. Schweitzer (Hg.). *Nordosteuropa als Geschichtsregion*. Helsinki, Lübeck, 193–223.
- MÜNCH, P. 1998. *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*. Berlin: Ullstein.
- NEITMANN, K. 2001. Rat und Ratsgebietiger Wolters von Plettenberg. Beobachtungen zum Regierungs- und Verwaltungsstil des Ordensmeister. – N. Angermann, I. Misäns (Hg.). *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*. Lüneburg, 85–113.
- NEITMANN, K. 2004. Die Spätzeit des deutschen Ordens in Livland im Spiegel der Alt-Livländischen Güterurkunden. – B. Jähning, K. Militzer (Hg.). *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*. Münster, 185–239.
- NEITMANN, S. 2001. Westfalen als Rekrutierungsgebiet des Deutschen Ordens. – N. Angermann, I. Misäns, (Hg.). *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*. Lüneburg, 113–129.
- NIITEMAA, V. 1949. *Die undeutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*. Helsinki.
- NIITEMAA, V. 1952. *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*. Helsinki.
- NOTTBECK, E. von. 1884. *Die alte Criminalchronik Revals*. Reval.
- NOTTBECK, E. von. 1885. *Die alten Schragen der Grossen Gilde zu Reval*. Reval.
- NOTTBECK, E. von, NEUMANN, W. 1904. *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*. Reval.
- OHLER, N. 2004. *Sterben und Tod im Mittelalter*. Düsseldorf.

- OSIPOVA, S. 2001. Rigas Stadtrecht im Laufe des 13. Jahrhundert. – *Hansa vakar – Hansa rīt. Hansa yesterday – Hansa tomorrow*. Riga, 162–169.
- PACKULL, W. O., TEGETMEIER, S. Father of the Livonian Reformation: A Fragment of His Diary. — *Journal of Baltic Studies XVI*, 4, Winter 1985, 343–354.
- PALLI, H. 1996. *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. Tallinn.
- PALLI, H. 1998. Pere. – *Eesti rahvakultuur*. Tallinn, 399–409.
- PAREK, E. 1971. *Pärnu sajandeis. Ehituskunstiline ülevaade*. Tallinn.
- PIIRIMÄE, H. 1999. *Ülikoolilinn Pärnu*. Tartu.
- PLAESTERER, A. 1927. Das Alt-Revaler Gewerbe der Pistemaker. – *Beiträge zur Kunde Estlands*. Bd. XIII. Reval, 1–47.
- PLUNS, M. A. 2006. Zur Rostocker Universitätsgeschichte im 15. und 16. Jahrhundert. – *Hansische Geschichtsblätter 124. Jahrgang*. Trier, 159–169.
- POECK, D. W. 2001. Zahl, Tag und Stuhl: Zum Ritual der Ratswahl. – *Hansa vakar – Hansa rīt. Hansa yesterday – Hansa tomorrow*. Riga, 169–230.
- POECK, D. W. 2003. *Rituale der Ratswahl. Zeichen und Zeremoniell der Ratssetzung in Europa*. Städteforschung A/60. Köln.
- PÕLTSAM, I. 1997. Pärnu Muinasuurimise Selts. – *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 1. Pärnu, 10–18.
- PÕLTSAM, I. 1997. Reformatsioonist Uus- ja Vana-Pärnus. – *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 1. Pärnu, 63–74.
- PÕLTSAM, I. 1999. Tallinn ja orduvõim 1346–1561. – *Acta Historica Tallinnensia*, 3, 3–16.
- PÕLTSAM, I. 2001. Zur Baugeschichte von Neu-Pernau in der Amtszeit des Bürgermeisters Johann von Lynthem (1519–1548). – *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, 50, 337–369.
- PÕLTSAM, I. 2002. Eesti ala linnaelanike rõivastus 14. sajandi teisest poolest 16. sajandi keskpaigani. – *Tuna*, 2, 22–43.
- PÕLTSAM, I. 2002. *Söömine-joomine keskaegses Tallinnas*. Tallinn.
- PÕLTSAM, I. 2002. Vaestehoolekanne Tallinnas (1346–1561). – *Vana Tallinn XIII (XVII)*. Tallinn, 174–191.
- PÕLTSAM, I. 2003. Das Alltagsleben in den Kleinstädten Estlands im Mittelalter. – N. Angermann (Hg.). *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse*. Baltische Seminare. Bd 10. Lüneburg, 157–177.
- PÕLTSAM, I. 2003. Reformatsiooni mõju argielule Liivimaal. – *Tuna*, 3, 13–25.
- PÕLTSAM, I. 2004. Saare-Lääne piiskopkonna vasallide ja ametnike karjäär ning tegutsemine Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel. – *Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast*. Haapsalu, 99–113.
- PÄRN, A. 1997. Haapsalu linn Saare-Lääne piiskopkonna keskuste kujunemisloos. – *Läänemaa Muuseumi Toimetised I*. Haapsalu, 26–48.
- PÄRN, A. 2001. Über die Hausbauentwicklung in Westestland im 13. bis 15. Jahrhundert. – M. Gläser (Hg.). *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III: Der Hausbau*. Lübeck, 595–604.
- RAID, T. 2005. *Eesti teedevõrgu kujunemine*. Tallinn.
- RAUDKIVI, P. 1991. *Maapäeva kujunemine. Peatükk Liivimaa 14.–15. sajandi ajaloost*. Tallinn.
- REINHARD, W. 2004. *Lebensformen Europas. Eine historische Kulturanthropologie*. München.
- REININGHAUS, W. 2000. Stadt und Handwerk. Eine Einführung in Forschungsprobleme und Forschungsfragen. – K. H. Kaufhold (Hg.). *Stadt und Handwerk in Mittelalter und in früher Neuzeit*. Köln, Weimar, Wien, 1–21.
- RITTERBRÜDER im livländischen Zweig des Deutschen Orden. 1993. L. Fenske, K. Militzer (Hrsg.). (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 12.) Böhlau Verlag: Köln, Weimar, Wien.
- RITUMS, R. 2004. The rise of medieval town of Ventspils – archaeological investigations and hypotheses. – *Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinasaja teadus 14*. Tartu-Tallinn, 291–316.
- ROGGE, R. 1998. *Zwischen Moral und Handelsgeist. Weibliche Handlungsräume und Geschlechtbeziehungen im Spiegel des hamburgischen Stadtrechts vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*. Frankfurt am Main.
- ROPER, L. 1999. *Das fromme Haus. Frauen und Moral in der Reformation*. Frankfurt, New York.
- ROSENFELD, H.-F., ROSENFELD, H. 2002. *Deutsche Kultur im Spätmittelalter 1250–1500*. Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, Wiesbaden, 1978. (Handbuch der Kulturgeschichte. E. Thurner (Hg.). Erste Abteilung Zeitalter Deutscher Kultur.)
- ROSSIAUD, J. 2002. Linlane ja linnaelu. – J. Le Goff (koost). *Keskaja inimene*. Tallinn, 140–187.
- ROWLANDS, A. 2001. The Condition of Life for the Masses. – E. Cameron (ed). *Early Modern Europe*. Oxford, 31–63.
- RUSSOW, E. 2005. Keraamika. – K. Kodres (koost). *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Tallinn, 198–207.
- RUSSOW, E. 2006. *Importkeraamika Lääne-Eesti linnades 13.–17. sajandil*. Tallinn.

- RUSSWURM, C. F. W. 1880. *Nachrichten über Alt-Pernau*. Reval.
- SALMINEN, T. 2001. Bücher, Konzepte und Briefe: Schriftlichkeit in der Kommunikation des Revaler Rates von Stadtschreiber Hermannus bis Joachim Muter (1375–1456). – *Die Stadt im europäischen Nordosten*. Helsinki, Lübeck, 153–169.
- SAMSONOWICZ, H. 1993. Kleinstädte im Deutschordensstaat Preussen. – U. Arnold (Hg.). *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*. Marburg, 143–155.
- SARV, K. 2003. Tallinlase jalats 13. sajandil. – *Eesti aastal 1200*. Tallinn, 225–231.
- SCHILLING, H. 1985. Vergleichende Betrachtung zur Geschichte der bürgerlichen Eliten in Nordwestdeutschland und in den Niederlanden. – H. Schilling, H. Diederks (Hg.). *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland*. Städteforschung A/23. Köln, Wien, 1–33.
- SCHILLING, H. 2004. *Die Stadt in der frühen Neuzeit. Enzyklopädie Deutscher Geschichte*. Bd. 24. München.
- SCHNEIDER, P. 1910. Versuche einer Rekonstruktion des Planes der Stadt Pernau ums Jahr 1550. – *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. VI. Pernau, 31–45.
- SCHULZ, K. 1984. Die Stellung der Gesellen in der spätmittelalterlichen Stadt. – A. Haverkamp (Hg.). *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Städteforschung A/18. Köln, Wien, 304–327.
- SCHULZE, H. K. 2000. *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter*. Bd. 2. Stuttgart, Berlin, Köln.
- SCHÜTTE, S. 1989. Zur Architektur und Funktion des mittelalterlichen Bürgerhauses in Nordwestdeutschland unter besonderer Berücksichtigung von Beispielen aus Göttingen. – B. Herrmann (Hg.). *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. Frankfurt am Main, 180–194.
- SEDMAN, E. *Muinsuskaitseameti arhiiv*, nr. P–1308 (käsikiri).
- SEEBERG-ELVERFELDT, R. 1980. Aus dem Alltag der Beziehungen Revals zu den livländischen Städten im 16. Jahrhundert. – J. von Hehn, C. J. Kenéz (Hg.). *Reval und die Baltischen Länder*. Marburg/Lahn, 243–263.
- SELART, A. 2002. Pärnu Liivi sõja aegse Vene halduskeskusena. – A. Vunk, I. Laurik (koost). *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 5. Artiklite kogumik 3. Pärnu, 21–34.
- SELART, A. 2006. Saks ja mitteesaks keskaegse Liivimaa linnades. – *Sirp*, 17.03, 14.
- SEUBERLICH, E. 1912. Beiträge zur Geschichte der baltischen Goldschmiede. Die Goldschmiede der kleinen Städte. – *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands*. Riga, 174–253.
- SIVERS, J. von. 1857. *Wenden, seine Vergangenheit und Gegenwart. Ein Beitrag zur Geschichte Livlands*. Riga.
- SOOM, A. 1996. Narva käsitöölised ja nende tööväli 17. sajandil. – E. Küng (koost). *Mälestusi ja artikleid*. Tartu, 273–341.
- SOOM, A. 1996. Jooni Haapsalu ajaloost 17. sajandil. – E. Küng (koost). *Mälestusi ja artikleid*. Tartu, 143–163.
- SPÄRITIS, O. 2003. Städtebau in Livland und Kurland im 16. und 17. Jahrhundert. – N. Angermann (Hg.). *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse*. Baltische Seminare Bd. 10. Lüneburg, 125–147.
- SPRANDEL, R. 1984. Der handwerkliche Familienbetrieb des Spätmittelalters und seine Probleme. – A. Haverkamp (Hg.). *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Städteforschung A/18. Böhlau Verlag: Köln, Wien, 327–338.
- STABEL, P. 1995. Demography and hierarchy: the small towns and the urban network in sixteenth-century Flanders. – P. Clark (ed). *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge, 206–229.
- STACKELBERG, F. B. 1926. Kulturgeschichtliche Miscellen aus Alt-Pernau. – *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. VIII. Pernau, 45–58.
- STACKELBERG, F. B. 1926. Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit. – *Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau*. Bd. VIII. Pernau, 283–344.
- STADT und Orden. *Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*. 1993. U. Arnold (Hg.). Marburg.
- STARK, W. 2000. Über Handelstechniken auf dem Brügger Markt um die Wende vom 14. zum 15. Jahrhundert. – N. Jörn, W. Paravicini, H. Wernicke (Hg.). *Hansekaufleute in Brügge*. Teil 4. Frankfurt am Main, 97–108.
- STERCKEN, M. 2006. *Städte der Herrschaft. Kleinstadtgenese im Habsburgischen Herrschaftsraum des 13. und 14. Jahrhunderts*. Städteforschung A/68. Köln, Weimar, Wien.
- STIEDA, W. 1910. Mündriche und Träger in Reval. – *Beiträge zur Kunde Est-, Liv und Kurlands*. Bd. VII. Reval, 86–152.
- SÜVALEP, A. 1936. *Narva ajalugu. Taani ja orduaeg*. I kd. Narva.
- SÜVALEP, A. 1936. Ordumeister Herman von Brüggenei külaskäik Tallinna 1536. a ja turniir Raekoja platsil. – *Vana Tallinn*. I kd. Tallinn, 55–76.
- ZENDER, M. 1974. Heiligenverehrung im Hanseraum. — *Hansische Geschichtsblätter* 92. Jahrgang. Trier, 1–16.
- ZOBEL, R. 1980. *Tallinna keskaegsed kindlustused*. Tallinn.

- ZOBEL, R. 2005. Linnaehitusest ja -kindlustustest Eestis uusajal. – K. Kodres (koost). *Eesti kunsti ajalugu 2. 1520–1770*. Tallinn, 42–69.
- ZÜHLKE, R. 2002. *Bremen und Riga. Zwei mittelalterliche Metropolen im Vergleich. Stadt – Land – Fluß*. (Arbeiten zur Geschichte Osteuropas. Bd. 12). Münster, Hamburg, London.
- TALLINNA ajalugu 1860-ndate aastateni. 1976. R. Pullat (koost). Tallinn.
- TAMLA, Ü. 1992. Archäologische Ausgrabungen in Neu-Pernau in der Munga-Strasse 2. – *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*, 41, 287–293.
- TANDECKI, J. 1999. Genossenschaftliche Strukturen in preussischen Hansestädten. – N. Jörn, D. Kattinger, H. Wernicke (Hg.). *Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*. Neue Folge Bd. XLVIII (Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse) Köln, Weimar, Wien, 223–238.
- TANDECKI, J. 2003. Der Deutsche Orden und das städtische Handwerk in Preussen. – R. Czaja (Hg.). *Die Ritterorden in der europäischen Wirtschaft des Mittelalters. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica XII*. Toruń, 169–184.
- TANDECKI, J. 2004. Stellung der Handwerker und ihrer Zünfte in den hansischen Städten – soziale Wirklichkeit und ihre Wahrnehmung. – Roman Czaja (Hg.). *Die Bild und die Wahrnehmung der Stadt und der städtischen Gesellschaft im Hanseraum im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Toruń, 179–194.
- TARTU ajalugu. 1980. R. Pullat (koost). Tallinn.
- TARTU: ajalugu ja kultuurilugu. 2005. H. Pullerits (koost). Tartu.
- TARTU. 1927. Tartu linnauurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu.
- THIELEN, P. G. 1965. *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert*. Köln, Graz.
- TUULSE, A. 1942. *Die Burgen in Estland und Lettland*. Dorpat. (Õpetatud Eesti Seltsi toimetised XXXIII.)
- TUULSE, A. 1949. Mittelalterliche Taufsteine in Estland. – *Apophoreta Tartuensia*. Stockholm, 153–164.
- TVAURI, A. 2000. Pihkva pottsepad Viljandis ja Tartus 13. sajandil – *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 4, 1, 21–30.
- UDAM, S. 1992. Über die Archäologischen Ausgrabungen in Pärnu in der Hospidali-Straße (1990–1991). – *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*, 41, 284–287.
- UDAM, S. 1994. Rettungsgrabungen in Pärnu auf dem Hof von Pühavaimu-Straße 8. – *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*, 43, 68–70.
- VAHTRE, S. 1989. Uue kooli rajamise kavatsus Vana-Liivimaal reformatsiooni eelõhtul. – *Kleio*, 1. Tartu, 31–38.
- VALK, H. 2005. The Genesis of Viljandi (Fellin): archaeological data. – I. Misāns, H. Wernike (Hg.). *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Marburg, 95–108.
- VELTMAN, C. 2005. Die Hanse, Westeuropa und die Ausbreitung der Reformation. Eine Skizze über die Rolle von Hansekaufleuten im europäischen Konfessionalisierungsprozess. – *Hansische Geschichtsblätter*. 123. Jahrgang. Trier, 61–85.
- VOGELSANG, R. 1971. Zur Finanzverwaltung im mittelalterlichen Reval. – *Zeitschrift für Ostforschung*, 20, 685–708.
- VOGLER, G. 2003. *Europas Aufbruch in die Neuzeit 1500–1650*. Stuttgart.
- VUNK, A. 1994. Excavations in the New-Pernau Quarter of Artisans. – *Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused*, 43, 60–67.
- VUNK, A. 1996. Pärnu 16. sajandi ahjukahlite tüpoloogiast ja valmistamise tehnoloogiast. – *Stilius*, 6, 37–42.
- VUNK, A. 1999. Archaeological surveys and the topography of Medieval Pärnu. – R. Vissak, A. Mäesalu (Hg.). *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology*. Tartu, 43–49.
- VUNK, A. 2000. Mentaliteedi peegeldus Pärnu kahlileidudel. Linnaarheoloogia teoreetilisi aspekte. – *Eesti arheoloogia ajakiri. Journal of Estonian Archaeology*, 4/2. Tallinn, 151–174.
- VUNK, A. 2003. *Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest*. Dissertatsioon. Tartu.
- VUNK, A. 2005. *Jeesus läks maal kõndimaie. Ristisõjad ja palverännakud Eesti keskajal*. Tallinn.
- WALLMANN, J. 1985. *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. Tübingen.
- WEGNER, A. 1898. *Geschichte der Stadt Libau*. Libau.
- WUNDER, H. 1997. Herrschaft und öffentliches Handeln von Frauen in der Gesellschaft der Frühen Neuzeit. – U. Gerhard (Hg.). *Frauen in der Geschichte des Rechts von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. München, 27–55.
- WYROZUMSKI, J. 2005. Das Alltagsleben im mittelalterlichen Krakau. – *Vana Tallinn XVI (XX)*. Modus Vivendi II, Tallinn, 72–88.
- ÜPRUS, H. 1987. *Raidkivikunst Eestis XIII–XVIII sajandini*. Tallinn.

KÄSIRAAMATUD

ARBUSOW, L. (sen). 1914. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis in 16. Jahrhundert. – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1911, 1912, 1913*. Mitau.

BALTISCHES historisches Ortslexikon. 1985. Bd. I: Estland. H. Feldmann, H. von zur Mühlen (Hg.). Köln, Wien.

BALTISCHES historisches Ortslexikon. 1990. Bd. II: Lettland. H. Feldmann, R. von Kymmel (Hg.). Köln, Wien.

DEUTSCHES Rechtswörterbuch. 1992–1996. Bearb. von H. Speer. Bd. 9. Verlag Hermann Böhlaus Nachfolger Weimar.

GRIMM, J., GRIMM, W. 1854–1984. *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig.

MITTELNIEDERDEUTSCHES Wörterbuch. 1875–1881. K. Schiller, A. Lübben (Hrsg.). Bd. I-VI. Bremen.

TALLINNA kodanikkuderaamat (1409–1624). 1932. Das Revaler Bürgerbuch. O. Greiffenhagen (toim). Tallinna Linnaarhiivi väljaanded 6. Tallinn.

TASCHENBUCH der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. 1915. H. Grotefend (Hg.). Hannover, Leipzig.

TABELITE NIMEKIRI

Tabel 1. Krundid ja hooned Uus-Pärnus 1543	33
Tabel 2. Orduhärrade viljaannetused Uus-Pärnule pärast 1533. aasta tulekahju	50
Tabel 3. Uus-Pärnu tähtsamad impordi- ja ekspordiartiklid.....	117
Tabel 4. Kirjalikes allikates esinevad käsitöölased ja -meistrid 1500–1558/62	140
Tabel 5. Muud teenistujad Uus-Pärnus 1500–1558/62	140

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Inna Jürjo (Põltsam)

Sünniaeg ja -koht: 23.08.1969, Pärnu, Eesti

Kodakondsus: Eesti

Haridus

1992–1996 Tartu Ülikool, ajaloo osakond, *MA* ajaloo erialal

1987–1992 Tartu Ülikool, ajaloo osakond, *BA* ajaloo erialal

Teenistuskäik

Alates 1993 (Eesti Teaduste Akadeemia, praegu Tallinna Ülikooli) Ajaloo Instituudi teadur.

Teadustegevus

Kesk- ja varase uusaja Liivimaa ajalugu, eriti linnaajalugu; igapäevaelu kesk- ja varauusaja Liivimaal; reformatsioon Liivimaal; keskaja allikate publitseerimine.

CURRICULUM VITAE

Name: Inna Jürjo (Põltsam)

Date and place of birth: 23.08.1969, Pärnu, Estonia

Citizenship: Estonian

Education

1992–1996 Tartu University, Faculty of Philosophy, Department of History, MA studies

1987–1992 Tartu University, Faculty of Philosophy, Department of History, BA studies

Professional employment

Since 1993 Institute of History (Estonian Academy of Sciences/Tallinn University),
researcher

Scientific work

History of medieval Livonia, especially urban history; daily life in medieval Livonia;
the Reformation; publishing historical sources.

TALLINNA ÜLIKOOL

HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

1. СЕРГЕЙ ДОЦЕНКО. *Проблемы поэтики А. М. Ремизова. Автобиографизм как конструктивный принцип творчества*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2000. 162 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 1. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-135-0.
2. MART KIVIMÄE. *Ajaloomõtlemise kolm strateegiat ja nende dialoogisuhted minevikuga (lisades tõlgitud R. Koselleck, J. Rüsen, E. Nolte). Historismi muutumise, arendamise, ületamise probleemid*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2000. 201 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 2. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-164-4.
3. НАТАЛЬЯ НЕЧУНАЕВА. *Миня как тип славяно-греческого средневекового текста*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2000. 177 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 3. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-125-3.
4. ОЛЕГ КОСТАНДИ. *Раннее творчество В. Каверина как литературный и культурный феномен*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2001. 142 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 4. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-180-6.
5. LAURI LINDSTRÖM. *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. Rahvus, sugu, sünnikoht ja keskhariduse omandamise koht üliõpilaskonna kujunemist ja kõrghariduse omandamist mõjutavate teguritena*. Tallinn: TPU Press, 2001. 92 p. Tallinn Pedagogical University. Dissertations on Humanities Sciences, 5. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-190-3.
6. АУРИКА МЕЙМРЕ. *Русские литераторы-эмигранты в Эстонии 1918–1940. На материале периодической печати*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2001. 165 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 6. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-205-5.
7. AIVAR JÜRGENSON. *Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2002. 312 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 7. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-239-X.
8. DAVID VSEVIOV. *Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2002. 104 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 8. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-242-X.
9. ROMAN KALLAS. *Eesti kirjanduse õpetamise traditsioon XX sajandi vene õppekeele koolis*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2003. 68 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 9. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-256-X.
10. KRISTA KERGE. *Keele variatiivsus ja mine-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2003. 246 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 10. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-265-9.
11. АННА ГУБЕРГРИЦ. *Русская драматургия для детей как элемент субкультуры: 1920–1930-е годы*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2004. 168 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 11. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-302-7.
12. VAHUR MÄGI. *Inseneriühendused Eesti riigi ülesehituses ja kultuuriprotsessis (1918–1940)*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2004. 146 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 12. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-344-2.
13. HEIKKI OLAVI KALLIO. *Suomen ja Viron tiedesuhteet erityisesti Viron miehitysaikana vuosina 1940–1991*. Tallinn: Tallinnan Pedagogisen Yliopiston kustantamo, 2004. 243 lk. Tallinnan Pedagogisen Yliopiston. Humanististen tieteiden väitöskirjat, 13. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-350-7.
14. ÜLLE RANNUT. *Keelekeskkonna mõju vene õpilaste eesti keele omandamisele ja integratsioonile Eestis*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2005. 215 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 14. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-394-9.
15. MERLE JUNG. *Sprachspielerische Texte als Impulse für schriftliche Textproduktion im Bereich Deutsch als Fremdsprache*. Tallinn: Verlag der Universität Tallinn, 2006. 186 S. Universität Tallinn. Dissertationen in den Geisteswissenschaften, 15. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-409-0.
16. ANDRES ADAMSON. *Hertsog Magnus von Holmsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2005. 156 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 16. ISSN 1736-3624. ISBN 9985-58-427-9.
17. АИДА ХАЧАТУРЯН. *Роман В.С. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени»: Ното urbanis в поле «усреднения»*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2006. 146 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 17. ISSN 1736-3624. ISBN-10 9985-58-435-X. ISBN-13 987-9985-58-435-4.
18. JULIA TOFANTŠUK. *Construction of Identity In The Fiction of Contemporary British Women Writers (Jeanette Winterson, Meera Syal, and Eva Figs)*. Tallinn: Tallinn University Press, 2001. 160 p. Tallinn University. Dissertations on Humanities Sciences, 18. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-479-8.

19. REILI ARGUS. *Eesti keele muutemorfoloogia omandamine*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2007. 242 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 19. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-543-6.
20. ÕNNE KEPP. *Identiteedi suundumusi Eesti luules*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2008. 222 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 20. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-574-0.
21. ANNELI KÕVAMEES. *Itaalia eesti reisikirjades: Karl Ristikivi "Itaalia capriccio" ja Aimée Beekmani "Plastmassist südamega madonna"*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2008. 141 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 21. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-543-6.

ILMUNUD VEEBIVÄLJAANDENA

ИННА АДАМСОН. *Модальный смысл дезидеративности: от семантической зоны к семантической типологии высказываний (на материале русского языка)*. Tallinn: Изд-во ТЛУ, 2006. 131 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-455-2.

MARIS SAAGPAKK. *Deutschbaltische Autobiographien als Dokumente des zeit- und selbstempfindens: vom ende des 19. Jh. bis zur umsiedlung 1939*. Tallinn: Verlag der Universität Tallinn, 2006. 163 S. Universität Tallinn. Dissertationen in den Geisteswissenschaften. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-469-9.

JANIS EŠOTS. *Mullā Sadrā's Teaching on Wujūd: A Synthesis of Mysticism and Philosophy*. Tallinn: Tallinn University Press, 2007. 150 p. Tallinn University. Dissertations on Humanities Sciences. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-492-7.

ГРИГОРИЙ УТГОФ. *Проблема синтаксического темпа*. Tallinn: Изд-во ТЛУ, 2007. 145 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-507-8.

ДИМИТРИЙ МИРОНОВ. *Глагольность в сфере имен: к проблеме семантического описания девербативов (на материале русского языка)*. Изд-во ТЛУ, 2008. 98 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-563-4.

ILMUNUD MONOGRAAFIANA

ANNE LANGE. *Ants Oras*. Monograafia. Tartu: Ilmamaa, 2004. 493 lk. ISBN 9985-77-163-X.

KATRI AASLAV-TEPANDI. *Eesti näitlejanna Erna Villmer*. Monograafia. Tallinn: Eesti Teatriliit, 2007. 495 lk. ISBN 978-9985-860-41-0.